

BENKŐ SAMU
PERMANENȚĂ ȘI DEVENIRE

BIBLIOTECA KRITERION
apare sub îngrijirea lui Domokos Géza

BENKÓ SAMU

**PERMANENȚĂ
ȘI
DEVENIRE**

Studii de istoria culturii

În românește de T.Z. Paskuy

EDITURA KRITERION

București, 1984

Coperta de VASILE SOCOLIUC

Benkő Samu

Sorsformáló értelem

Kriterion Könyvkiadó
Bukarest 1971

A helyzettudat változásai

Kriterion Könyvkiadó
Bukarest 1977

PERMANENȚĂ ȘI DEVENIRE

Chiar la începutul „Cărțuliei cu însemnări de toate zilele“, Szenczi Molnár Albert (1574—1639) povestește despre gestul tatălui său care, aflînd că i s-a născut un fecior, a venit degrabă la căpătușul pruncului și i-a întins tesla, așteptînd ca acesta să pună mîna pe ea. „Astfel, părintele meu a dat de înțeles că dorește ca eu să îi calc pe urme. Mai tîrziu, măicuța mea iubită pomenea adesea de această întîmplare celor ce se mirau de cîte mai meșteream în copilărie“. Tare își va mai fi iubit bătrînul Molnár Albert meseria, din moment ce voia ca fiul său să o moștenească. Copilul care se vînzolea printre uneltele trebuincioase morăritului nu numai că le-a deprins tainele, călîndu-și astfel brațul prin muncă, dar se prea poate ca horbota încrustată în lemn să-i fi cizelat simțul pentru frumos. Cu toate acestea la terminarea studiilor tînărul Szenczi Molnár Albert nu va pune mîna pe toporișcă — de ar fi făcut-o, cine știe, poate că ajungea chiar sculptor —, ci pe pana de scris, scrijelind tot ce i se părea frumos și adevărat nu în fibra lemnului, ci pe foaia de hîrtie. Mîna pruncului nu avea cum să se întindă spre unealta care peste ani l-ar fi ajutat să-și cîștige pîinea cea de toate zilele, însă aceasta i-a marcat existența ca un simbol, de la naștere pînă la sfîrșit.

În opinia lui Molnár Albert-senior, tradiția era pe mâini bune atîta vreme cît fiul continua cu cinste meseria practică de tatăl și bunicul său. Tesla, care în cugetul copilului lua dimensiuni simbolice, a constituit nu numai expresia unei viziuni mai intelectualizate despre sensul tradiției dar și o zestre pentru toată viața, un îndemn de a-și valorifica plenar talentul și de a-l pune în serviciul binelui obștesc. Sub semnul acestei toporiști va păstra cu pietate toate valorile aduse de acasă: limba plină de sunuri armonioase, nescăpata putere de muncă, inspirația de sorginte folclorică — aceeași care mai tîrziu îi va însufleți psalmii — neastîmpărul creator.

Szenczi Molnár Albert și-a găsit rostul pe măsura înzestrării sale atît ca om de știință sau artist cît și ca tipograf sau pedagog, arătînd astfel, chiar fără să-și dea seama, că intelectualului creator îi revin sarcini numeroase și deopotrivă de importante în toate aceste domenii. A ținut seama de nevoile epocii în care trăia, le-a satisfăcut cu toată capacitatea sa, iar prin versurile și operele lui științifice a lăsat moștenire posterității valori efective, perene.

A devenit un adevărat etalon pentru tot ce i-a urmat în cultură.

Istoria structurează într-un anume fel destinele umane și, în limitele ei, individul își găsește formele comportamentale adecvate, determinate de varii niveluri de conștiință. Este adevărat că, în acest cîmp de forțe variabil, talentul, bagajul cognitiv și normele etice cristalizate sub forma unor convingeri ferme repercutază asupra traiectului existențial al fiecărui individ; mai mult, întîmplarea intervine și ea destul de frecvent în această dinamică, însă, indiferent că ne place sau nu, posibilitățile de acțiune sînt circumscrise situației istorice preexistente. Nu în sensul că individul se va împăca sau se va complăce sub imperiul necesității cu realitatea istorică definitorie a momen-

tului venirii lui pe lume, ci doar că va ține seama de ea. Conștiința intelectuală e menită în primul rînd să-și asume travaliul de a schimba situația obiectivă existentă. Doar astfel se pot naște idei noi, doar pe această cale pot progresa științele și arta. Istoria, după cum scrie Marx, e o succesiune a diferitelor generații, fiecare dintre acestea nefăcînd altceva decît să folosească materialele, capitalurile, forțele de producție transmise de generațiile precedente; astfel, pe de o parte continuă activitatea preluată în condiții complet modificate, iar pe de alta modifică circumstanțele anterioare printr-o activitate complet nouă.

În această parte a Europei și în perioada în care ne ocupăm de modificările conștiinței istorice, de permanența și devenirea ei, existența socială se caracteriza mai degrabă printr-o anchilozare seculară și nicidecum printr-un dinamism promițător. Orice schimbare era în primul rînd rezultanta confruntărilor dintre marile imperii ale epocii, iar generațiile care nu se vedeau silite să-și reclădească vatra din ruini și cenușă se puteau considera de-a dreptul norocoase. Însă lumea înconjurătoare nu amenința doar cu spectrul distrugerii, ci oferea și exemple demne de urmat, asigurînd pentru mult timp posibilități de instruire intelectualității transilvane, care sporea treptat în număr și începea să se diferențieze din punctul de vedere al culturii de specialitate. Poate că nimic nu e mai important decît faptul că această intelectualitate a învățat, cu secole în urmă, să se autoaprecieze recurgînd la etaloanele universal acceptate ale epocii. Țelurile individuale, angajamentul în slujba obștei, rezultatele obținute pe tărîmul creației erau validate în funcție de temperatura și pulsul înregistrate în centrele vieții spirituale din Europa.

Ritmul lăuntric al istoriei culturii universale a determinat, cu prețul a nenumărate discontinuități, cînd și cine să acceadă la statutul de etalon, de paradigmă

spirituală. Meleagurile transilvane de unde se va ridica o anume generație de tineri, personalitatea sub a cărei influență charismatică se vor forma ei ca intelectuali au fost decise nu numai de legăturile tradiționale existente, ci și de anumite schimbări de natură istorică, de apartenența etnică și confesională și nu o dată și de afinități personale. Se poate de asemenea observa că, odată cu anii, desincronizările sînt tot mai rare și, spre mijlocul secolului al XIX-lea, ajungem să ținem pasul, chiar dacă pentru scurt timp, cu evoluția lumii înconjurătoare. Referințele tot mai frecvente la Descartes — în anii '50 ai secolului al XVII-lea —, la Fénelon și Bossuet — cu o jumătate de veac mai tîrziu —, apoi la Wolff, iar în a doua parte a secolului al XVIII-lea la Voltaire și Rousseau, ulterior la Kant, Fichte și Gauss, urmași în jurul anului 1830 de Hugo, Lamennais și Heine constituie dovada faptului că marile creații ale epocii ajung, îndată după apariție, pe o cale din ce în ce mai scurtă sub ochii cititorilor transilvăneni. Momentul deplinei sincronizări survine în anul 1848, cînd, prin Petöfi și Bălcescu, maghiarii și românii constată că nu numai contemporanii de aiurea, ci chiar cei de un sînge cu ei acced la statutul de model intelectual printr-o creație de prim rang și o atitudine civică de o asemenea elevație încît fără întîrziere numele lor va dobîndi o consacrare universală.

Veacuri în șir, generațiile de intelectuali transilvăneni s-au format într-o atmosferă marcată de resentimente, ceea ce a generat din abundență atitudini de împotrivire obstinată și un anume sentiment tragic al existenței. Mai ales în perioada tinereții, cînd individul e în deplinătatea forțelor sale vitale pe care le crede inepuizabile, această ambianță viciată de complexe îndeamnă la acțiune și alimentează cu noi impulsuri dorința de a schimba starea de lucruri existentă; curînd însă va avea efecte contrare. Eforturile zadar-

nice, eșecurile sînt un motiv de descurajare și secătuesc energiile sufletești. Iată de ce, de-a lungul veacurilor, sînt atît de numeroși prin părțile noastre tinerii entuziaști gata să facă orice, încă și mai mulți bărbații dezabuzați și, dacă rămîn în viață, bătrînii văduviți de orice speranță. Istoria culturii transilvănene demonstrează și ea că ori de cîte ori între societate și individul creator nu s-au stabilit relații de natură să ducă la instaurarea unui climat lipsit de tensiuni, faptul a repercutat negativ asupra întregii comunități. Opere valoroase pier în fașă, chiar cele duse la bun sfîrșit cu prețul unor suferințe atroce nu-și pot juca adevăratul rol dacă societatea nu le revendică, nu le apreciază la justa lor valoare.

Cercetătorul culturii veacurilor trecute, chiar dacă se lasă uneori furat de reverii „anistorice” de genul „ce s-ar fi întîmplat dacă...”, finalmente va lua în considerare doar realitățile istorice palpabile, încercînd să ordoneze ierarhic numai valorile care au luat efectiv ființă și s-au integrat ca tot atîtea elemente constitutive în profilul general-uman al epocii. Astfel, cercetătorul descoperă cu tristețe că marasmul spiritual a dus la irosirea unor energii aproape incomensurabile, că rezultatele au fost nu o dată nesemnificative în comparație cu intențiile originare. Dincolo de toate acestea, are însă prilejul de a constata cu obiectivitate și cu destulă smerenie — ce pot constitui un imbold pentru generația din sînul căreia s-a ridicat — că lupta nu a încetat niciodată, iar în cele din urmă continuitatea culturii ce se autoedifică a contribuit în mare măsură la progresul social și la păstrarea ființei naționale. Luînd act de schimbările survenite, de dezvoltarea științei, de îmbogățirea artelor în formă și în conținut, în genere de diferențierea activității intelectuale care devine sinonimă cu creația, cercetătorul va remarca de asemenea că au existat anumite sarcini permanente care au fost moștenite — ca tot atîtea

imperative — de la o generație la alta. În acest sens cele mai importante obligații converg cu precădere în jurul chestiunilor legate de limbă și de școală.

Începînd cu Renașterea, la toate popoarele se manifestă mereu mai conștient — întâi în cultură, apoi și în viața publică — necesitatea de a cultiva limba maternă și de a crea un cadru instituțional propriu culturii naționale. În acest ultim sens, dezideratul cel mai stringent îl constituia înființarea unei rețele școlare moderne și încetățenirea practică a unor metode educativ-instructive la nivelul epocii. Iată de unde derivă importanța și valoarea deosebită a tradițiilor pedagogice, întrucît ele exprimă cele mai valoroase și mai constructive năzuințe de progres social.

Tradițiile pedagogice sînt o sursă veridică din care putem afla și ce anume a constituit obiectivul cultural prioritar al fiecărei generații, cum a fost acesta fixat, respectiv identificat — conștient sau instinctiv —, ca o consecință a situației istorice; tot prin ele transpar eforturile intelectualității de a înlătura barierele ce-i frînau acțiunea. Accentele și preferințele sînt simptomatice deopotrivă pentru circumstanțele istorice și conștiința angrenată în dialectica faptei. De la o epocă la alta s-au schimbat părerile privitoare la echilibrul care trebuie să existe între instituțiile de nivel academic și învățămîntul elementar, unde să se pună un accent mai mare, în ce direcție să se concentreze eforturile, pentru ca în final să se ajungă la o viziune organică asupra școlii ca tot unitar. Iar dacă programele vizînd prefaceri sociale au fost înlocuite pentru o lungă perioadă cu ambiții de natură pedagogică, faptul se explică prin rămînerea în urmă a relațiilor de clasă. Iluminiștii încă mai nutreau convingerea că orice obiectiv social poate fi atins prin demersuri educative și, în entuziasmul lor, nu a lipsit mult să-și facă o idee fixă din prezumția că lor le revine datoria de a gîndi în locul poporului. Democrații revoluționari, cu toate

că nici ei nu cunoșteau limite în optimismul pedagogic ce-i anima, și-au dat însă curînd seama că pot gîndi doar pentru popor, pentru națiune, și nu în locul acestora, iar acțiunile lor au sorți de izbîndă numai dacă se sprijină pe forța maselor. Aceasta înseamnă că spiritele democrate nu se mai mulțumeau să peticească sau să amendeze realitățile feudalismului, ci că și-au fundamentat universul ideatic tocmai pe dezavuarea raportului de forțe existent, perimat de altfel, făcînd din eliberarea iobagilor și din crearea unui stat burghezo-democratic pietrele unghiulare ale programului lor social. Chiar și conștiințele orientate spre utopii sînt animate mai degrabă de o sete empirică de acțiune și nicidecum de teoretizările autoliniștitoare ce susținneau că faptei i se pot substitui reveriile fantastice. Toți gînditorii ardeleni care, sub influența ideilor lui Saint-Simon, Fourier și Owen, sau pe urmele clasicilor din epocile anterioare — Platon, Thomas Morus — au dat frîu liber propriei fantezii pentru a schița liniile de forță ale unei societăți utopice întemeiate pe principiul egalității s-au văzut inevitabil confrunțați cu o altă utopie politică, aceea profesată de statul absolutist-luminat. Mulți și-au făcut ordine în idei pornind și de la învățămintele istoriei. Pe tot cuprinsul Transilvaniei, lamura intelectualității, indiferent de naționalitate, și-a amintit mult timp cu nostalgie de inițiativele lui Iosif al II-lea, numai că în curînd a început să sesizeze din ce în ce mai clar primejdiile ascunse în magnanimitatea imperială. Puțin cîte puțin se conștientizează faptul că ori de cîte ori statul absolutist se erija în singurul depozitar al puterii politice, el nu acționa doar ca o frînă în calea vechiului conservatorism de factură nobiliară sau clericală, ci, avînd avantajul uneori organizări de tip etatist, se transforma într-un înspăimîntător mecanism de represiune. Puterea statului absolutist centralizat a dirijat procesul de implementare a egalității pe singurul făgaș acceptabil

din punctul său de vedere, și anume pe cel al deznăționalizării sau, cu mai puține menajamente vorbind, al germanizării. Astfel, s-a folosit de toate mijloacele monopolizate în mâinile sale pentru a priva popoarele negermane ale Imperiului Habsburgic — maghiari, români, slavi — de limba maternă și de cultura lor tradițională, tocmai atunci când toate aceste entități etnice au intrat în faza de încheiere a structurilor ce caracterizează o națiune modernă. Așa cum realitatea istorică a erodat atributul de „luminat“ de pe carapacea conceptului de absolutism, pentru conștiința care scruta metodic situația istorică dată se contura cu tot mai multă limpezime faptul că transformarea într-un sens democratic a puterii de stat a devenit imperativul de maximă urgență al istoriei, deoarece interesele vitale ale burgheziei progresiste și cele ale aliaților ei potențiali — masele populare — concordă numai în cadrul asigurat de o democrație de tip republican.

Lipsa acesteia era resimțită mereu mai acut, ceea ce, în perioada de care ne ocupăm, constituia o caracteristică revelatorie pentru esența transformărilor prin care trece conștiința istorică și echivala cu recunoașterea treptată a necesității de a acționa pentru idealuri democratice, cu asumarea acestei lupte. Pînă și intelectualul confruntat neconținut cu noi și noi alternative nu făcea decît să caute posibilitățile proprii eliberării atunci când se zbătea să evadeze din închistarea ordinii ierarhice a feudalismului, care nu îi asigura nici lui decît o mobilitate redusă. Prin campania sa vizînd un nou statut social pentru muncă în genere și împotriva însușirii nedrepte a roadelor ei, intelectualul încearcă de fapt să dărîme obstacolele din calea propriului travaliu creator, a afirmării sale în lume. În conștiință se înregistrează sinteza dintre interesul individual și cel public; spiritul responsabilității față

de obște rezultă din recunoașterea intereselor poporului și din identificarea intelectualului cu ele.

Cercetînd tendințele directe ale gîndirii intelectuale care va debușa în revoluția burghezo-democratică, procesul evolutiv ce ni se înfățișează nu prezintă cîtuși de puțin un caracter linear și nu se poate afirma că generațiile ce se succed vor atinge necondiționat un nivel superior al cine știe cărui proces interpretat sub aspect teleologic. Lupta dusă pentru progres social și păstrarea ființei naționale se materializează în ansamblul vieții de zi cu zi a unor comunități mai mari sau mai mici, în existența maselor și a personalităților, prezentînd nenumărate aspecte contradictorii și nu o dată chiar conflicte tragice. Sensul progresului istoric nu e determinat de un finalism de natură mistică, ci e influențat de tendințe legitime, marcat de acțiuni încununate de succes ori veștejite de eșecuri. În cultura veacurilor revolute trebuie să căutăm concordanța dintre fapte și vorbe, fiindcă nu zorzoanele retorice dau valoare imanențelor conștiinței, ci luările de atitudine materializate prin fapte. Opțiunea elitei intelectualilor români, maghiari, sași din Transilvania epocii prepașoptiste se îndreaptă nu înspre ceea ce era mai convenabil din punct de vedere individual ci spre categoriile de maxim folos obștesc, nu spre traiul tihnit, ci spre o existență pusă sub semnul riscului. Au învățat de la lumea înconjurătoare, au învățat unii de la alții, normele de conviețuire le-au elaborat după multe dispute, angajîndu-se însă cu toții în slujba poporului lor cu același entuziasm lipsit de cabotinaj. Au înțeles ce impact de modelare a viitorului au cunoștințele istorice, iar din cultivarea tradiției au făcut o adevărată știință. Trecînd peste izbîndi și eșecuri, înfruntînd adesea sărăcia și riscul de a rămîne fără pîine, au știut să se înalțe deasupra lumii sterpe în care trăiau, asumîndu-și plînar grijile și poverile creatorilor de cultură. Fiindcă, e cazul să o spunem,

toate aceste griji și poveri apăseau pe umerii individului, iar în lipsa unor instituții corespunzătoare intelectualul putea conta în cel mai bun caz pe solidaritatea prietenilor.

În afară de rezultatele înregistrate în știință și în artă, exemplele și idealurile s-au concretizat în însăși confruntarea cu viața, în atitudine etică.

Intelectualitatea care nu a dezertat din fața istoriei a lăsat moștenire posterității experiența sa, exemplară pentru posibilitățile general-umane, cristalizată sub forma unor concepte clare, și nu mîngîieri inconsistente.

Chiar dacă apelează la simboluri, în dosul acestora strălucește lumina neprihănită a conceptelor.

Însemnarea lui Szenczi Molnár Albert despre tesla morarului sublimată într-o metaforă a atitudinii omului în fața istoriei se va reîntrupa cu trei sute de ani mai târziu în grandioasa viziune lirică a lui Ady Endre. În „marea lui necredință” acest pelerin al bastioanelor din alte zări va da glas tot verbului devoțiunii și al responsabilității.

În răstimpul ce-i separă, cei mai valoroși fii a mai bine de zece generații au reformulat și transmis contemporanilor, au lăsat moștenire viitorimii comandamentele morale ce definesc atitudinea omului de cultură. Și au săvîrșit toate acestea cu o știință mereu mai viguroasă, cu un limbaj și un meșteșug mereu mai nuanțat, dar cu aceeași nesecată împătımire. păstrîndu-și încrederea pînă la capăt.

AMINTIRI BOLTIND PESTE VEACURI

La a 350-a aniversare a nașterii lui
Apáczai Csere János

Ca licean am crescut sub fascinația exercitată de personalitățile stimulative ale celor doi Bolyai și a lui Apáczai. La colegiul reformat din Tîrgu Mureș am fost învățați să-i cinstim pe cei doi matematicieni — tată și fiu —, iar la Cluj, în școala de pe „Platea Luporum“ dascăli vrednici ne-au înfățișat existența exemplară a lui Apáczai Csere János, revenit la matcă de la Utrecht și refugiat aici, în orașul de pe Someș, în urma amenințărilor principelui, pe care l-a înfruntat în aula de la Alba Iulia...

Aceste impresii de neșters m-au îmboldit la fapte: ani în șir am scotocit și am descifrat tainele manuscriselor rămase de la Bolyai János.

Pînă în prezent, opera și activitatea lui Apáczai au rămas însă în afara preocupărilor mele; în munca de zi cu zi în arhive și biblioteci nu am descoperit încă date prin care aș fi putut îmbogăți corpul științific referitor la savantul transilvan. Iată de ce nici prin rîndurile de față nu-mi propun să aprofundez temeurile filologice ale studiului asupra lui Apáczai — cu toate că, în opinia mea, acesta e un obiectiv de maximă actualitate —, ci mă mulțumesc să aștern pe hîrtie cîteva chestiuni suscitade de recitirea paginilor rămase de la el și care mi-au părut determinante pentru situa-

rea întregii sale opere în coordonatele valorice meritate, pentru preluarea eficientă a moștenirii spirituale.

Toți biograful și exegeții lui Apáczai reliefează caracterul funciarmente progresist al activității și al atitudinii sale, îi elogiază în cuvinte aproape identice zelul novator. Într-adevăr, înainte de Apáczai nimeni în cultura maghiară din Transilvania nu a avut o gândire mai profund pătrunsă de revelația *noului* ca imperativ social și nimeni nu a făcut atâtea sacrificii — mergînd pînă la jertfa de sine — pentru introducerea și receptarea valorilor moderne. Gînditor marcat de spiritualitatea europeană, dascăl pus în slujba patriei, creator de instituții culturale, partizan consecvent și propovăduitor al științelor laice, artist inspirat al scrisului în limba maternă — fiindcă, trebuie s-o spunem, punerea bazelor prozei științifice de limbă maghiară a însemnat o veritabilă creație artistică! —, în toate aceste ipostaze a încercat să răzbată pe cărări neumblate, ceea ce ne îndreptățește să afirmăm că resortul fundamental al întregii sale vieți a fost ideea de progres. Deși toate acestea sînt adevăruri inatacabile, trebuie să luăm în considerare avertismentele pe deplin justificate ale lui Bán Imre, formulate cu mai bine de 25 ani în urmă, de a nu exagera nivelul de conștientizare a acestei idei la Apáczai, iar importanța operei și valoarea atitudinii sale civice trebuie interpretate în contextul ideatic al acelei mari mișcări socio-culturale a epocii care a fost puritanismul. Nu avem de a face cu simple deziderate urmărite de Bán Imre, ci în bună măsură cu certitudini puse în lumină de magistrala sa monografie închinată lui Apáczai. La rezultatele ce i-au încununat strădania am putea adăuga doar că ideile savantului transilvan despre progres, pe lîngă faptul că reprezintă o parte organică a ideologiei antif feudale a puritanismului maghiar, sînt profund înrădăcinate în cele mai valoroase tradiții ale poporului nostru. El nu escamotează complexitatea

binomului „tradiție-progres“, chestiune extrem de confuză în perioada Reformei și încâlcită și mai mult în perioada imediat următoare; și de această dată, ca în atâtea situații asemănătoare, atitudinea lui Apáczai e realistă, iar conștiința angajării sociale, sensibilă la imperativele imediate, îl ajută să reacționeze într-un mod adecvat, ceea ce nu numai că a făcut cinste epocii sale, dar poate oferi învățăminte utile și posterității. Citindu-i și recitindu-i operele vom fi din ce în ce mai convinși că nicicând un spirit născut pe aceste meleaguri nu a recurs cu atîta cutezanță și realism la tradiție ca acest novator întrepid, de-a dreptul fascinat de noul spirit științific de sorginte burgheză ce-și face apariția în Anglia și în Țările de Jos, societățile cele mai revoluționare ale Europei aceluia timp. Tînărul animat de elanuri constructive elaborează încă în anii petrecuți în îndepărtata Olandă ordinea de priorități a sarcinilor care își așteptau rezolvarea în patrie, fără a uita nici o clipă de moștenirea înaintașilor, de valorile necesare pentru a fundamenta o cultură nouă.

Cu toate că momentul era prea puțin prielnic recurgerii la principiul istorismului, el face apel la memoria grecii și romani, la lecturile sale umaniste și caută învățăminte în trecut. În „Encyclopaedia Maghiară“ inserează o secțiune istorică tratînd despre „cîteșicele isprăvi mai de seamă săvîrșite de la facerea lumii încoace“, iar în cuvîntarea lui inaugurală de la Alba Iulia îl citează pe Johannes Jacobus Gryneus pentru a-și convinge auditoriul că e mult mai ușor să te orientezi în prezent atunci cînd cunoști trecutul: „Să legi secolii întregi prin puterea amintirii, să fii martorul începuturilor, înfloririi și prăpăstuirii celor mai mari împărății — toate acestea ar fi fost cu neputință dată fiind scurtimea vieții noastre! Să știi cu limpezime ce năpaste s-au abătut asupra individului sau a statelor; să vezi oameni care, înaintea noastră, întru toate cîte sînt pline de însemnătate și cer îndrăzneală, răzbit-au

prin toate greutățile și au ajuns la liman! Să nu rămîi niciodată văduvit de învățăminte neîndoielnice din toate cîte s-au petrecut! Într-un cuvînt, să pornești de la tîlcurile trecutului și să prevezi viitorul cu toată feliurimea de urmări ce zac ascunse într-însul, să judeci fără de greșală prezentul — toate acestea nu întru-chipează decît cea dintîi îndatorire a fiecărui înțelept!”

Am amintit de confuzia creată în jurul noțiunilor legate de tradiție. Într-adevăr, la începuturile Reformei, Luther însuși și mai ales Melanchton puneau în lumină nu atît înnoirile survenite în viața religioasă, ci teza că învățătura reformată reprezintă o revenire la principiile juste ale creștinismului original. Cereau să se pună capăt abuzurilor, în rest se arătau însă dispuși să accepte structura și tradițiile bisericii romane. Mai mult, considerau că ei înșiși sînt adevărații exponenți ai valorilor consacrate, întemeiate pe comandamentele divine, iar pe cei ce se îndepărtează de ele îi etichetau drept reformatori criminali. Situația s-a schimbat radical după schisma religioasă și mai ales după succesele reputate de ramura elvețiană a Reformei. Odată cu elaborarea unor principii noi și democratice de conducere ecleziastică, ideologii Reformei au trebuit să repudieze tradițiile papistașe, întregul eșafodaj bisericesc bazat pe principiul autorității episcopale, pe rolul sacerdotului de mijlocitor între Dumnezeu și om, precum și pe o întreagă serie de principii și practici curente. În această fază, Reforma se împotrivesc oricăror idei ce puteau fi corelate cu tradițiile milenare ale bisericii catolice și își căuta antecesorii în antichitatea greco-romană, cum s-a întîmplat cu Zwingli, entuziasmat de Seneca și Cicero, sau cu Jean Calvin, a cărui lectură preferată erau paginile din Sfîntul Augustin, înzestrat și el cu toate harurile scriitoricești ale clasicismului.

Să nu uităm însă că în 1625, anul nașterii lui Apáczai Csere János, Reforma însăși avea în urmă o tradiție

ce depășea o sută de ani, astfel încât savantul transilvan va putea pune la temeliile proiectelor sale nu numai antichitatea, ci și acest trecut centenar. Ca profesor calvinist cu o formație preponderent teologică, va căuta desigur să identifice tradițiile autohtone formate în acești 125 de ani, în care vede preliminariile propriei activități. Consideră Reforma ca pe o cucerire cultural-istorică majoră care comportă și crearea unor structuri instituționale pentru învățămînt și educație. „La urma urmelor cine nu știe“, întreabă el într-un discurs rostit în aula colegiului clujean, „că pe vremea părinților noștri Dumnezeu nu a purces la mareața lucrare a Reformei înainte de a-i fi chezășuit izbînda prin strădania și învățătura din școli și academii? Să-mi fie îngăduit a vă da o singură pildă: principele elector Frederic a ctitorit mai întîi Academia de la Wittenberga în 1502 și cincisprezece ani au trebuit să treacă pentru ca Luther să aprindă acolo făclia Reformei pentru întreaga lume.“

Cultura pe care și-o revendică Apáczai și pe care a vrut să o răspîndească și pe meleagul natal era adînc înrădăcinată în trecutul umanității, hrănindu-se din apa vie a izvoarelor latine, grecești, arabe și ebraice. Iată de ce consideră el că orice tînăr gata să îmbrățișeze o carieră științifică trebuie să cunoască mai întîi aceste patru limbi, fiindcă doar cu ajutorul lor va putea pătrunde în universul fecund al marilor culturi ale antichității.

La moștenirea anticilor care au îmbogățit știința cu atîtea realizări de seamă se adaugă acceptarea conștientă a comandamentului pedagogic formulat de Reformă. Luther însuși a trasat clerului protestant sarcina de a se preocupa neconținut de educația copiilor. Apáczai, aflat în plină campanie de eradicare a barbariei din țară, citează acest apel al mentorului reformator dublat și de exemplul său personal: „Căci oare ce au făcut Luther, ce au făcut reformatorii noștri

pentru a izgoni și stîrpi barbaria din patrie? Nimic altceva decît că au cîtorit pretutindenea școli și au pus temeliiile catehizării, ceea ce cu osîrdie multă făcut-au și urmașii lor pînă în ziua de azi.“

Disponibilitatea organizatorică, setea de muncă, aspirația continuă de a făuri acea „christianismi institutio“ trebuie considerate la Apáczai expresii ale tradiției calviniene.

Despre cultivarea tradițiilor ce-și aveau obîrșia în cultura antică umanistii din diferitele colțuri ale Europei au rostit multe cuvinte pline de frumusețe și înțelepciune, uneori chiar de emfază. La rîndul lor, apelurile reformatoilor în chestiunea învățămîntului au găsit destule spirite receptive și adepți, atît în lumea largă cît și în țară, însă e caracteristic pentru Apáczai că la toate aceste exhortațiuni a știut să adauge și tradițiile locale, trecute prin discernămîntul său. Din motivele amintite anterior, anvergura istorică a acestor tradiții nu depășea o sută—o sută cincizeci de ani, însă Apáczai intuiește fără greș care sînt exemplele cele mai bune, demne de a fi urmate pe care le oferă această perioadă.

Pe măsură ce ia notă de tradițiile existente, acordă o importanță egală personalităților și instituțiilor. Vorbînd despre trecutul Transilvaniei, în secțiunea istorică a „Encyclopediei Maghiare“, evocă figura lui Ștefan Bocskai în cuvinte pline de patosul implicării personale: „1605. Ștefan Bocskai se rădică întru apărarea credinței și săvîrșește în Transilvania și Ungaria multe fapte de seamă.“ În contextul propriilor proiecte de a organiza o academie, pe Gabriel Bethlen îl menționează ca pe un mare ctitor, relevînd că, printr-o gospodărire judicioasă, toate cheltuielile cerute de universitatea propusă de el pot fi acoperite din fondurile alocate colegiului de la Alba Iulia.

Cît de profundă e integrarea lui Apáczai în moștenirea spirituală a lui Bocskai și Bethlen o demons-

trează nu simplele referiri ocazionale la numele celor doi principii, ci mai ales afinitatea întregii sale concepții despre sensul politicii culturale cu înțeleapta și cumpătata strategie de ansamblu urmărind salvarea țării schițată în testamentele lui Bocskai și, respectiv, Bethlen. Aceste două capodopere ale literaturii maghiare vechi tratează politica externă ingenioasă a principatului transilvănean, posibilitățile propășirii lui interne, urmărind să călăuzească și posteritatea în privința acestor două aspecte fundamentale. În lucrările sale, Apáczai nu transgresează însă nicio dată domeniul cultural propriu-zis și, în mod surprinzător, nu se pronunță în chestiunile politice de anvergură. Să fie vorba de prudență sau de accentuarea tacită a părerii că respectul pentru competență ține de probitate? Nu cunoaștem răspunsul, însă faptul că Apáczai sesizează și ierarhizează problemele ivite în domeniul culturii cu același simț de răspundere de care au dat dovadă cei doi mari principii în privința direcțiilor de urmat în politica externă și internă a Transilvaniei atestă că tăcerea savantului nu-și are nicidecum originea în indiferență.

S-au înregistrat încercări notabile de a demonstra că ideile și planurile lui Apáczai vizînd domeniul politicii culturale sînt inseparabil corelate cu cel mai matur și mai complet program politic și militar al epocii, purtînd pecetea personalității lui Zrínyi Miklós, oșteanul-poet. Confruntînd acest program cu viziunea pedagogului și savantului care a fost Apáczai, Klaniczay Tibor a tras concluzia cît se poate de judicioasă că, deși orientarea și obiectivele celor doi oameni de cultură diferă, ambii s-au aflat în consens cu direcția dezvoltării istorice și au deschis noi perspective pentru procesul de înaintare către societatea burgheză. Această părere e împărtășită și de Bán Imre, care scrie în completare că „ceea ce au însemnat pentru Zrínyi sabia și « preavitejeasca resolutio », pentru Apáczai au repre-

zentat școala, cartea, puterea cuvîntului rostit, adică un mijloc de a asigura dănuirea patriei“.

Fiind întrutotul de acord cu Klaniczay și Bán în constatările lor deosebit de importante care ne îndeamnă la noi meditații, trebuie să adaug doar că programul cultural al lui Apáczai, evident înrudit cu cel al lui Zrínyi (de fapt acesta e doar cu cinci ani mai vîrstnic decît profesorul transilvănean) prezintă afinități cel puțin la fel de marcate cu tradițiile istorice transilvane, codificate în activitatea politică, în scrisorile și testamentele lui Bocskai și Bethlen, două din acele figuri care se ivesc întotdeauna „pentru a-și pune puterile în slujba poporului lor, întru dănuirea sa“.

Apáczai, care se considera în primul rînd dascăl, nu omite nici tradițiile pedagogice. În prima lui cuvîntare de la Alba Iulia le invocă în contextul părerilor sale despre „învățătura obșească“ și „rînduiala cea fericită a îndrumării întru slovă“. Aici găsește de cuviință să amintească auditoriului că în trecutul mai îndepărtat sau mai recent s-au găsit bărbați de seamă care să aducă imense servicii cauzei învățămîntului transilvan, ceea ce demonstrează că intenția lui Apáczai de a continua opera înaintașilor nu e lipsită de un precedent istoric. Prin invocarea tradiției încerca, pe de o parte, să arate că, în ciuda marilor rămîneri în urmă și a multitudinii de sarcini nerezolvate, cauza vicisitudinilor din trecut și prezent nu o constituie „spiritul barbar al poporului nostru“, iar pe de altă parte să argumenteze caracterul realist și realizabil al planurilor sale ce urmăreau continuarea inițiativelor din trecut. „Nu voi să vă vorbesc vouă, celor ce mă ascultați cu atîta răbdare, despre întocmirea academiilor din Belgia, Angliera, Franța sau Germania, fiindcă bine știu că țara mea nu e încă îndeajuns de puternică pentru o asemenea însărcinare. Voi aminti doar acele mijloace de care ne putem folosi chiar acum și ar fi de ajuns să le potrivim într-o oarecare măsură

după trebuințele noastre ca să atingem întru mulțămire țința ce ne-am dorit cu atîta înflăcărare, fără ca aceasta să însemne mai multă cheltuială sau poveri. Și cu atît mai bucuros o voi face cu cît mi-e mai nestrămutată încredințarea că nici Iudeea, Chaldeea, ba poate nici chiar Egiptul sau Graecia și Latium nu s-au aflat întotdeauna în starea atît de fericite de a fi sprijinit și adăpostit atîția dascăli și învățăcei și de a fi oblădui atîtea școli. Cu toate că am văzut mai sus ce dovezi strălucite vin în sprijinul înțelepciunii cu care și-au întocmit rînduiala învățaturii. Nu se găsește nici o pricină anume pentru ca oarecine, dînd vina pe cine știe ce barbarie năzărită, să scoață Țara Ungurească din rîndul acestor țări. Amintirea unor bărbați de seamă cum au fost Szegedi, Molnár, Geleji, Csulai, Medgyesi, Keresztúri, Tolnai, Gidófalvi și — ca nu cumva să păcătuiesc trecînd sub tăcere lamura protivnicilor noștri întru credință! — a unora ca Pázmány, Csanádi, Enyedi, Dálnoki împrăștie dintr-o suflare străvăzătoarea negură a unor atari păreri mincinoase, adevărînd totodată în ochii tuturor că pricina nenorocitei noastre rămîneri în urmă nu stă în spiritul barbar al seminției maghiare, ci în nenorocita întocmire a rînduielilor învățaturii.“

Bán Imre opinează că lista de mai sus cuprinde numele unor scriitori; mie însă mi se pare că avem mai curînd de a face cu o trecere în revistă a dascălilor și a ctitorilor de școli. Chiar contextul e un indiciu că Apáczai a vrut să prezinte rezultatele obținute de înaintași în domeniul educației și al construirii de școli, din moment ce face cunoscut mai întîi exemplul academiilor străine, pentru ca mai apoi să evoce și tradițiile școlii maghiare. Pe de altă parte, printre cei amintiți se numără și figuri despre a căror operă scrisă nu știm absolut nimic, însă ne e bine cunoscută activitatea lor de dascăli și pedagogi. Au cu toții anumite merite în calitate de educatori sau de ctitori și îndru-

mători de școli. Szegedi Kiss István a reputat primele lui succese ca preceptor și nu a renunțat la cinul de „magister“ decât la insistențele lui Sztárai și pentru a putea fi hirotonisit pastor reformat. Szenczi Molnár Albert a fost și el în tinerețe preceptor, mai târziu învățator și conducător de școală. Dicționarul și gramatica elaborate de el au constituit timp de mai multe generații instrumente indispensabile în procesul de învățămînt. Geleji Katona István a funcționat la începutul activității ca profesor la Alba Iulia, iar lucrarea sa intitulată „Mică Grammatică Maghiară“ se folosea de asemenea ca manual în școli. Csulai György și-a făcut studiile la Heidelberg, de unde s-a întors în Transilvania ca profesor la colegiul înființat de Gabriel Bethlen; aici și-a desfășurat activitatea pînă cînd bătrînul Rákóczi l-a numit preot aulic. Pe tînărul Medgyesi Pál colegiul din Debrețin l-a ales rector, iar mai târziu, la Sárospatak, Lorántffy Zsuzsanna îl însărcinează cu elaborarea noii legislații școlare. Adesea în scrierile sale tratează cu competență chestiuni legate de învățămînt. Despre virtuțile de pedagog ale lui Keresztúri Pál Apáczai vorbește de mai multe ori, iar Bethlen Miklós îi face cunoscute în amănunțime și metodele practice. Tolnai Dali János a condus școala de la Sárospatak și, în cadrul campaniei pe care a dus-o în sprijinul ideilor puritane, a atribuit învățămîntului un important rol strategic. În ceea ce privește numele de Gidófalvi, cercetătorii nu au reușit încă să stabilească la cine se referă de fapt Apáczai. Bán Imre avansează ipoteza că ar fi vorba de Gidófalvi Sz. Balázs, dar observă în același timp că nu deținem practic nici o informație despre activitatea lui științifică, existînd însă dovezi că a fost rector la Oradea. Tot Bán Imre presupune că ar putea fi vorba și de pastorul puritan Gidófalvi János, numai că în acest caz e greu de explicat pe baza căror criterii îl va fi inclus Apáczai în categoria „adevăraților învățați de

seamă". Herepei János, care a studiat aproape exhaustiv biografiile celor ce au trăit în ambianța spirituală a lui Apáczai, știe de existența a opt persoane cu numele de Gidófalvi, printre care mai mulți oameni de litere. E posibil ca Apáczai să se fi gândit — în afară de cei opt — la Gidófalvi Cs. István, care i-a fost tovarăș de pribegie în Țările de Jos și coleg la Universitatea din Franequera.

Dintre „protivnicii întru credință” Apáczai îl respectă pe Pázmány Péter de bună seamă nu din cauza rangului acestuia de primat al bisericii catolice sau a scrierilor puse în serviciul Contrareformei. Savantul transilvan se înclină în fața memoriei educatorului Pázmány, înzestrat cu o recunoscută forță charismatică, în fața ctitorului de școli. Csanádi Pál a fost profesor la școlile unitariene din Rimetea (Trascău), Turda și Cluj, iar Enyedi György a predat la rîndul său timp de șase ani la colegiul unitarian din Cluj, ca mai apoi să fie ales episcop. Dálnoki Nagy Mihály și-a făcut studiile în Italia, ajungînd peste cîtva timp rectorul aceluiași colegiu unitarian.

Pe lîngă moștenirea pedagogică înregistrată prin personalitățile care i-au dat viață, Apáczai apelează și la tradiția reprezentată de așezămintele de învățămînt, de „instituciones”, și cu acest prilej adaugă noi nume la cele de mai sus (și din nou e vorba exclusiv de pedagogi!). Invocînd trecutul școlii transilvane, pune în lumină mai ales aspirația spre nou, tradițiile năzuinței spre progres. Iată ce argumente aduce, în discursul de la Alba Iulia, împotriva celor ce se temeau de înnoire: „Acea dintre voi cari șoptesc pe la colțuri că nu se cuvine să schimbăm rînduielile statornicite din bătrîni ar trebui să știe că prea multa ploconire în fața rosturilor strămoșești nu înseamnă decît întipărirea încă și mai puternică în cugetele noastre a greșealelor cele păgubitoare. Să fie acești clevetitori cu băgare de seamă la toate cîte se schimbă zi de zi sub ochii noștri,

și în viața politică, și în cea bisericească, ba chiar și în alte părți — în școli, bunăoară. Căci oare câte și mai câte legi noi nu vin an de an spre a îmbogăți pravila și spre a lua locul celor vechi! Și ce multe sînt familiile din ziua de azi în care Dumnezeu e cinstit cu osîrdie și cucernicie, cu toate că înainte vreme tot acolo sălășluia păgînia cea lenevoasă! Nenumărate sînt eclesiile în care zi de zi răsună cuvîntul cel vecinic al Domnului, deși cei din vechime nici nu îndrăzneau să viseze la una ca asta! Fără de număr sînt școlile ce au trecut deja prin vîrsta preaprielnică a reformelor, după ce, mai deunăzi, le învăluia negura și puhoiul încîlcilor. Să auzim dară glasul școlii ctitorite de neamul falnic al lui Rákóczi, rădicată de abia cîțiva ani la rangul de școală aulică, spre a depune mărturie strălucită despre cum avut-a parte de înnoiri nemaivăzute întru feliurile și izbînzile învățaturii și dacă s-a bucurat de roadele lucrării lui Keresztúri! Să răsune glasul academiei de la Sárospatak, în care arde și azi flacăra vie a Reformei, și să mărturisească, ba, mai mult, să verse cu mine împreună lacrimi de fericire că izbăvitu-s-a de vechea și nenorocita rînduială a învățaturii, prin strădania și rîvna nepereche a răposatului întru Domnul Zsigmond, eroul cel fără de seamăn, și a lui Tolnai! Răsune-i glasul peste țării și zări și să rămîie încrustat cu litere de aur în steiul de marmoră al vecinicii că, prin strădania sufletului său regesc, luminăția-sa principesa Lorántffy Zsuzsanna dorește să-i sprijine pe cei ce s-au vădit a fi cei mai destoinici, cei mai sîrguincioși și cu mai multă rîvnă întru reformarea școlilor. Iată de unde a izvodit dorința de a-l chema aci de pe meleguri streine pe Comenius spre a cărturări la noi, iată de unde purcede lucrarea unora ca Tolnai, Szőlősi, Baczoni, Veresegyházi de ale cărei roade întreaga Ungarie bucura-se-va, de nu cumva se bucură deja! Și, fără îndoială, s-ar auzi și glasul școlii orădene, ce printr-o lungă cuvîntare ar atrage asupra-i luarea aminte a celor-

lalte școli, într-atît de minunată e întocmirea ei și a Beniamineumului, ce-și îndeplinește menirea cît nu se poate mai bine sub îndrumarea unor bărbați ca Tarpai și Enyedi, numai că atît școala cît și eu însumi sîntem cam strîmtorați de timp. Ți-aș da și ție cuvîntul, școală din tîrgul Rivulinei [Baia-Mare], dacă nu m-aș teme că, prin îndepărtarea lui Medgyesi, preafrumoasa ta rînduală se va destrăma. Iară tu, școala cea de curînd zidită la Cluj, oare chiar niciunul din veșmintele tale ponosite nu vrei să lepezi? De bună seamă că nicidec nu vei reuși să mă faci să cred una ca asta. Au nu între zidurile tale trăiește Porcsalmi, vechiul nostru dascăl, pe care l-am amintit mereu cu prețaluire, și nu tot acolo viețuiește Kálmán (adică Igaz Kálmán) și tot acolo Sikó? Atîta vreme cît îi vezi pre dînșii în viață, înnoirea ta e neîndoielnică. Nu voi spune nimic despre tine, școală din Tîrgul Mureșului, care va trebui să verși pîraie de lacrimi nesecate jelindu-l pe Vásárhelyi al nostru cel răposat înainte de soroc.

După ce am cutreierat întreaga Ungarie și toată țara Ardealului, cuvintele mele se întorc la tine, colegiu ridicat de Bethlen și Rákóczi la Alba Iulia. Ci pline de rîvnă se întorc și de grija de care te areți vrednic, pentru a te îmboldi să nu te codești în fața înnoirii atotcuprinzătoare, spre a te trezi măcar acum din amorțea neordinii bîlmăjitoare. Gîndește-te că te afli în bătaia urii și a batjocurii fiteșicăruiă." Apoi îndeamnă școala lui Gabriel Bethlen să „își recîștîge vechea strălucire" și să se ridice din nou în fruntea școlii maghiare.

Prin acest text, în care sînt trecute în revistă avansposturile educației și învățămîntului de la Alba Iulia, Sárospatak, Baia Mare, Cluj și Tîrgu Mureș, Apáczai îi combate de fapt pe cei ce afixau un atașament servil față de tradițiile strămoșești, renunțînd astfel la orice speranță de progres, și pe deasupra puneau obstacole în calea celor ce acționau pentru înfăptuirea unor schimbări benefice. Demonstrează că tradiția — prin ceea ce

are ea mai valoros — nu validează punctele de vedere retrograde, astfel încît i se pare inadmisibil ca, sub pretextul respectării tradiției, să se dea drept de cetățenie stagnării. Tradiția constituie o valoare doar atîta timp cît nu inhibă progresul, iar invocarea abuzivă a autorității ei nu poate justifica nesocotirea potențelor latente ale creației înaintașilor. Am amintit mai sus că literatura concepută sub semnul Reformei abordează chestiunea tradiției de o manieră cît se poate de contradictorie, dacă nu chiar de pe poziții diametral opuse. Aici voi menționa doar cazul lui Medgyesi Pál, contemporan și comiliton al lui Apáczai și totodată unul din capii mișcării puritane din Ungaria, care a adus chiar argumente de principiu în sprijinul poziției sale consecvent antitraditionale. Medgyesi califică atașamentul față de tradiție drept „știință papistașă“, ceea ce îi slujește ca punct de sprijin pentru a ataca înseși principiile celor ce se prevalau de tradiție în încercarea de a justifica structura episcopală a bisericii.

În opoziție cu Medgyesi, Apáczai condamnă doar tradiția dăunătoare, respectiv invocarea tendențios-falsă a acesteia. Am văzut că, în discursul de la Alba Iulia, trece chiar el în revistă aspectele cele mai valoroase ale tradiției pedagogice maghiare și îndeamnă la preluarea și continuarea lor. Însă cînd îi ajunge la urechi părerea că starea în care se găseau școlile pe vremea lui era pe deplin satisfăcătoare din motivul că au dat promoții de oameni de nădejde, demască fără ezitare falsitatea acestor opinii. Intuiește cu precizie unde încep să se atrofieze rădăcinile înfipte în solul fertil al trecutului. O particularitate organică a sistemului școlar existent în epocă o constituia trimiterea în străinătate a tinerilor în vederea desăvîrșirii studiilor, în vreme ce Apáczai dorea tocmai să pună temeliile unui învățămînt de nivel universitar în Transilvania, cu toate că nu exista nici o tradiție în acest domeniu.

„Ci în zilele noastre s-a încetățenit părerea că și pe vremea părinților noștri au fost bărbați de seamă dăruți cu multă știință, cu care cei de azi nici nu suferă asemănare” — citim în discursul de la Cluj din 1656. „Și — mai apoi — că acești bărbați au purces — pasămite ca din măruntaiele vreunui cal troian — de la școlile ce ființau în veacul acela. Însă fie-mi îngăduit a vă spune deschis că școlile cu pricina rămâneau hăt departe în spatele celor de azi în toate cîte privesc înzestrările lor. Aș dori să capăt un răspuns și, din rîndul tuturor acestor bărbați de seamă, a căror învățătură strălucită e vrednică de mirare, să mi se arate măcar unul carele să fi fost plămădit pe de-a întregul de școlile ungurești, fără ajutorul academiilor streine.”

Înregistrarea tradiției și examinarea critică a situației existente îi stîrnesc în suflet un val amar de condamnare. Înfruntă păcatele și racilele poporului din rîndurile căruia s-a ridicat cu cerbicia încruntată a „marilor mînioși” de mai tîrziu: Széchenyi, Bolyai, Petőfi și Ady. Arată că acest popor e incult și, ca atare, vulnerabil. Doar rușinea ar putea întrece mizeria în care se zbate. Probabil că în viața unui popor necesitatea de a trece la structuri sociale burghize intervine tocmai în clipa cînd învață să se rușineze de starea lui de înapoiere. E nevoie de mult curaj pentru a deschide ochii propriului ethnos asupra aspectelor reprobabile din ființa sa. Acest curaj Apáczai l-a avut. Iată ce afirmă chiar în primul discurs rostit după întoarcerea în patrie: „Însă într-o asemenea jalnică împrejurare mai nimerite sînt lacrămile și nu vorbele, căci, spre marea și vecinica rușine a poporului maghiar, cu mîhnire în suflet sîntem nevoiți a cuprinde cu mintea prăpădul de greșeli ale țării noastre, calicia, neștiința noastră rușinoasă și nepăsarea de care am dat dovadă, pata de neșters pe cîntea noastră că în aproape orice questiune tehnică cerem ajutorul străinilor, și nu fiindcă am fi fost silniciți cu arma sau înrobiți, precum au pățit

hebreii cei din vechime, cari trebuiau să-și ducă și fierul de la plug și săpăliga în tabăra filistenilor spre a fi ascuțite acolo, ci numai din vina noastră, din toropeală neblejnică, din necugetare sadea, ca să-i spun astfel. Și toate acestea din pricina îndobitocirii noastre lenevite și a neștiinței, care sînt îndeustulătoare spre a face de ocară un singur om cu capul pe umeri, necum o țară întregă; din pricina conștiinței noastre adormite și prefăcute în scrum, care nu mai e în stare să priceapă în ce hal de nimicnicie ne zbatem și — ca să spun pe șleau ce-mi stă pe limbă — din pricina orbirii noastre, cu care ne-a năpăstuit Dumnezeu, ca nu cumva să ne vedem goliciunea, nevoile și calicia. Aș spune vorbe mincinoase, dacă n-ar fi străin pe la noi meșterul zidar ca și armurierul și artificierul. Așișderi olarul, tîmplarul, postăvarul, cioplitorul în piatră, ceasornicarul și cîteșitoate feliturile de meșteșuguri. Și într-atît de numeroasă e străinimea de la noi încît avem nevoie de cuvintele ei spre a desemna aproape toate uneltele noastre.

Să ne rușinăm dară de neștiința noastră fără de margini! Să ne roșască obrazii odată de stideală că acești streini ne numesc și de acum încolo în fel și chip: barbari, nătărăi, prostovani și necioplîți! Ce folos avem dacă streinilor nu le dăm prilej decît să-și ridă în poftă de noi? Căci pricină au, cu vîrf și îndesat.“

Desigur, dacă examinăm mai îndeaproape aceste cuvinte critice, vom descoperi în ele destule exagerări retorice. Se știe doar că în Transilvania de la mijlocul secolului al XVII-lea nu toate „măistoriile“ erau în apanajul „streinilor“. Existau destui artizani iviți din rîndurile poporului, începînd cu dulgherii, cioplitorii și olarii pînă la morari și teslari. Aceștia satisfăceau cerințele cele mai largi ale pieței. Apăczai însă nu la ei se referă, ci, intuind existența unei culturi divizate, acuză tocmai inexistența culturii de tip urban-burghez. Amin-tind de olari, de bună seamă că îi vin în minte anabap-

tiștii de la Vințu de Jos (așa-numiții *habani*), și care utilizau o tehnică europeană, iar cînd trebuie să se refere la meșterii zidari e de la sine înțeles să nu-i uite pe meșterii livonieni, folosiți la restaurarea bisericii din „Platea Luporum“, și pe venețianul Serena, care a înființat un colegiu.

Apáczai se ridică deci împotriva faptului că în Transilvania lipsea noua cultură urbană de tip burghez, pe care a cunoscut-o în vestul Europei, și cere cu insistență înființarea unor instituții în cadrul cărora să poată fi formați viitorii producători ai valorilor materiale și spirituale ce caracterizează o asemenea cultură. Însă într-o atare acțiune cu valențe creative nu se pot angaja decît cei care au la bază o temeinică pregătire în domeniul științelor. Care sînt premisele unei asemenea inițiative? *Cărțile, tiparnițele și o rețea școlară în frunte cu universitatea.* În lucrarea sa intitulată „De summa scholarum necessitate“ Apáczai jalonează cu precizie drumul spre eliminarea carențelor cauzate de rămînerea în urmă a patriei sale: „Și — pentru a vă spune pe scurt ce-mi stă pe limbă — cum se face că așa de multe din treburile obștei sînt chivernisite atît de jalnic? Pricina e că noi, maghiarii, nu avem nici măcar o singură academie și astfel nu putem învăța și nici propovădui neîntîrziat știința eticii care îi înfrînează pe păcătoși; nice știința oeconomiei, care rînduiește viața în familie, nu o învățăm, nici medicina, care ne ajută să ne păstrăm sănătatea trupului; la fel e și cu mathesis, căreia îi stă în putere să ridice orașe, ulițe, biserici, palate și turnuri; și, în cele din urmă, nici filosofia nu o știm, cu toate că ea e rădăcina tuturor științelor și meșteșugurilor. Ca să nu mai amintesc de rhetorică și istorie, la fel cum trec sub tăcere logica, metafisica, geographia, astronomia, optica, musica și cosmogonia, pe cari le coprimem laolaltă sub numele de filosofie. Nimeni nu poate ajunge a o cunoaște temeinic, dacă

nu și-a învrednicit cugetul prin studiul științelor pe cari le-am înșirat mai sus.

Văduviți fiind de atâtea sprijinuri trebuincioase (ca să nu mai amintesc de pustietatea arzătoare ce-o aflăm în loc de *cărți și tiparnițe*), să mai îndrăznim oare a aștepta ca treburile noastre încurcate să se îndrepte într-o mulțămirea noastră și să tînjim după lumina strălucitoare a cunoașterii născute din știință? Adevărat vă grăiesc că mai curînd s-ar putea stinge stelele de pe cer cu degetul sau luna ar coborî din tării înșelată de un descîntic vrăjitoresc au s-ar putea prelinge puhoiul oceanelor într-un șanț cît firul de păr, mai degrabă s-ar putea urni Pămîntul din loc, așa cum visat-a Archimedes, decît ca acest norod să se bucure cu adevărat de roadele culturii fără de sprijinirea și propășirea neostoită și plină de rîvnă a *artelor și a științei*. Căci, prea cinstiți ascultători, așa cum trupul nu se poate lipsi de ochi, nici țeara nu poate fi călăuzită fără de *academii sau universitates*."

De bună seamă că omul de cultură care dă cuvintelor sale o asemenea incisivitate de bisturiu nu a omis nici să-și clarifice în detaliu sarcinile pe care și le-a asumat și nici ordinea în care va trece la îndeplinirea lor. Apáczai așa a făcut! Ansamblul operei sale nu poate fi considerat altfel decît un program politic direcționat cultural, conceput cu consecvență în urmărirea unor obiective de maximă amploare. Autorul a pus în fața societății transilvane țelul primordial de a crea neîntîrziat atît condițiile corespunzătoare ducerii la bun sfîrșit a unor sarcini sociale de actualitate — calificate astfel chiar după etaloanele europene ale epocii —, cît și formarea păturii de intelectuali chemați să transpună în viață aceste comandamente. Primul pas urma să-l constituie organizarea cadrului instituțional al culturii și întărirea acestuia prin toate resursele de care dispunea țara. Problema cea mai urgentă, atît pentru societate, cît și pentru întreaga lui activitate, i se părea a fi întemeierea

așezămintelor de educație și învățămînt, dublate de o serie de instituții științifice active.

De cîteva decenii, în rîndurile istoricilor literaturii maghiare se discută dacă fenomenele de cultură cu un impact decisiv asupra vieții spirituale din perioada Reformei și din anii următori pot fi și trebuie surprinse sub aspectul oferit de operele literare (cu alte cuvinte, conform interpretării din epocă, în cele strict beletristice), de învățămînt (adică de învățămîntul de masă, ce lua proporții și totodată în numărul crescînd de școli superioare) sau de activitatea de tipărire a cărților. Thienemann Tivadar bunăoară, în cartea sa intitulată „Concepte fundamentale ale istoriei literare” stabilește o legătură *nemijlocită* între viața culturală și nivelul atins de dezvoltarea tehnicii și explică profilul cultural al epocii prin sporirea numărului celor ce știau să scrie și să citească, respectiv prin inventarea tiparului. Németh László a depistat încă din 1932 punctele slabe din argumentația lui Thienemann, exprimîndu-și nedumerirea în următoarele cuvinte față de această explicație simplist-materialistă: „Pentru Thienemann, progresul spiritual e determinat de condițiile tehnice ale apariției unei anumite opere. Spiritul ar progresa chipurile fiindcă s-au inventat scrierea și tiparul. Mă îndoiesc însă că un marxist ar subscrie la o asemenea axiomă a istoriei spiritului. Dacă tot am stabilit o relație, măcar să fie una biunivocă, astfel încît nu numai pana și teascul de tipărit să condiționeze apariția literaturii, ci și invers. După Thienemann, nu Luther s-a folosit de tipar, ci tiparul de Luther. Părerea mea este însă că scrierea și tiparul nu au fost inventate din pură întîmplare, ci fiindcă inventarea lor a constituit o necesitate spirituală. În antichitate, după cum o știe oricare cititor de literatură greacă și latină, se copiau cărți, cu toate că nu se cunoștea tiparul. Și, dacă în ziua de azi cartea a ajuns să sufocă literatura, vina este tot a spiritului și nu a tiparnițelor.”

Chiar și această mică digresiune vine să probeze clarviziunea și discernămintul de care a dat dovadă Apáczai în chestiunea politicii culturale, simțul de orientare și înțelepciunea cu care a identificat sarcinile cele mai urgente. A trasat ca scop primordial al vieții spirituale educarea și formarea unei pătri de intelectuali înarmați cu toate cuceririle științei, capabili să ducă la bun sfârșit cu aceeași competență atât obligațiile de ordin religios cât și pe cele laice. Iar pentru transpunerea în viață a unei asemenea intenții avea nevoie de efortul concertat al *tuturor* instituțiilor din viața spirituală transilvană.

Punctul cel mai important al programului — necesitatea formării unor intelectuali laici — își are sorginea de fapt la Gabriel Bethlen, care și-a dat primul seama, în timpul cât a condus Transilvania, că guvernarea țării, „ocîrmuirea obștei“ constituie un travaliu spiritual sistematic și presupune cunoștințe temeinice precum și dorința perpetuă de a spori gradul de cultură. Principalele, care pînă și în cortul său de oștean petrecea ore lungi chircit la masa de scris, știa și redescoperia zi de zi că „oamenii învățați pot sluji țara în multe treburi de căpetenie“. Firește că, în conformitate cu cerințele epocii, trebuia mai întîi reglementat statutul juridic al intelectualității ecleziastice (preoți, învățători). La rîndul său, Bethlen continua o tradiție preexistentă. Încă din 1605, Bocskai semnează un uric prin care văduvele și orfanii clericilor ce nu aveau o origine nobilă erau scutiți „de orice corvoadă de iobag, nesiliți a o îndeplini, bucurîndu-se de slobozenie deplină“. Era necesar să se reglementeze situația descendenților lipsiți de ocrotire, deoarece clericii înșiși, atîta vreme cât erau în funcție, mulțumită slujbei pe care o dețineau și indiferent de origine, se bucurau de privilegiu nobiliare, însă, după moartea lor, urmașii decădeau automat din drepturi și erau considerați din nou iobagi. Gabriel Bethlen merge mai departe decît marele său înaintaș și nu numai

că scutește văduvele și orfanii predicatorilor și preoților (în această categorie erau incluși, în calitate de slujbași clericali, și învățătorii și profesorii) de servituțile iobăgești, ci îi și ridică la rangul de nobili. Iată ce dispoziții cuprinde diploma de înnobilitare la care ne referim „...toți fiii și fiicele de predicatori, adecă de duhovnici, fiecare în parte și toți laolaltă, precum și moștenitorii și urmașii acestora, fie ei de parte bărbătească sau femeiască, se vor putea folosi și bucura de-a pururi, acum și în viitor, de toate acele înlesniri, cinuri, privilegia, libertăți și scutiri de biruri de care se folosesc și se bucură după lege și obiceiuri strămoșești, în prezent ca și în trecut, toți nobilii adevărați de viță neîndoielnică, născuți ca atare în Țara Transilvaniei și în părțile anexe din Ungaria. Ca dovadă a bunăvoinței, milei și mărinimiei noastre princiare și ca semn al nobleții lor adevărate și neîndoielnice, am găsit de cuviință să dăruim cu filotimie și să-i cinștim cu următoarea stemă nobiliară sau însemn de spiță pe fiii și fiicele predicatorilor, adecă duhovnicilor amintiți mai sus, precum și pe moștenitorii și urmașii de parte bărbătească sau femeiască.” (Urmează descrierea cunoscutului blazon purtând inscripția ARTE ET MARTE DIMICANDUM.)

După cum atestă mai multe izvoare, marii seniori au întâmpinat cu ostilitate această măsură princiară cu vaste implicații pentru viitor, deoarece, pe de o parte, ridică numărul celor ce beneficiau de privilegiile nobiliare, iar, pe de alta, ducea la scăderea numărului de iobagi. Mereu atent la oportunitatea sugestiilor sale, Apăczai, avansînd în cadrul planurilor de organizare a unei academii ideea ca toți deținătorii de diplome universitare să fie înnobilați, nu invocă precedentele transilvane, aparent mai ușor de găsit, ci se referă la o lege pertinentă emisă de Frederic Barbarossa. Propunerea e cuprinsă în capitolul al VII-lea din „Descrițiunea unei academii maghiare”: „Cît despre între-

barea privitoare la libertățile de care ar trebui să se bucure academiile, lămuriri putem găsi încă la împăratul Fridericus Barbarossa (Cod. Lib. IV. tit. VI. de care ne folosim și în ziua de azi), și anume în răspunsul pe care l-a dat acesta școalelor precum și profesorilor și învățăceilor dintr-însele. Ar mai trebui să urmărim pilda tagmei predicatorilor, căreia îi stă în putere să ridice la rangul de duhovnici pe toți cei pe care îi găsește vrednici de acest cin, astfel încât persoana cu pricina, chiar dacă e slugă prin naștere, va fi slobozită de starea ei; ba, mai mult, orice învățăcel, care și-a irosit anii buni de învățătură hoinărind de la o școală la alta și n-a învățat mai mult de două-trei cîntecele, poate fi primit ca magister în vreun sat sau, și mai bine, poate fi cantor, dobîndind astfel slobozenie de la seniorul său. Iată de ce vă spun că pentru întocmirea academiilor e nevoie de asemenea înlesniri, încât oricine va fi absolvit studii de philosophie sau de medicină sau de jurisprudentia ori theologia și va fi fost supus unor nepărtinitoare examinațiuni de către senatus academicus și mai apoi găsit a fi întru totul vrednic și nimerit pentru trebile ce-i stau în față, lucru consfințit printr-o gratificatio, adică o sollemne diploma, să primească totodată și îndrituirea de a desfășura o praxis nestînjenită, la care s-ar putea adăoga și ridicarea sa la rangul de nobil, așa cum se obicinuieste pe la noi. Ci dacă s-ar ivi oareșicare greutăți, ar trebui ca persoana cu pricina să-i arete diploma academicum Înălțimii Sale principelui țării, pentru ca Domnitorul, în temeiul acelui iudicium academicum, să răsplătească munifice pe cel în cauză, să-i dea la rîndul său o diploma și să-l înobileze, după cum e obiceiul.“

Se observă că Apáczai încearcă să obțină pentru intelectualitatea laică poziția de care clericii se și bucurau în fața legii grație funcțiilor pe care le îndeplineau. Pune semnul egalității între profesiunile laice și cele ecleziastice, lucru care, în cazul unui profesor de

teologie de la mijlocul secolului al XVII-lea, reprezintă o dovadă majoră de sagacitate politică. Într-un cuvânt, el cere ca, odată cu funcția intelectuală, să fie atribuit și statutul de nobil tuturor persoanelor cu pregătire academică și, de vreme ce dorește ca diplomele universitare să fie echivalate cu titlurile de noblețe, i se pare natural ca și descendenții intelectualilor să se bucure de drepturi nobiliare, astfel încât și pătura de învățați mireni să dobândească tot ceea ce, prin grija lui Gabriel Bethlen, a constituit beneficiul funcționarilor ecleziastici și al membrilor familiilor acestora. Apăczai cunoștea mentalitatea lumii în care trăia și era conștient că trebuie să aducă argumente împotriva egoismului aristocratic. După cum a remarcat cu foarte multă finețe Bán Imre, Apăczai a anticipat obiecțiile nobililor. Cu toate că îi avertizează dinainte că „nu se cade ca o persoană de viță nobilă să-și facă griji din atîta lucru“, simte nevoia să-i liniștească (să nu uităm că putea constata zi de zi că nu trăiește într-o societate burgheză de tip olandez, ci în Transilvania feudală și aici, în condițiile date, trebuia să formeze o pătură de intelectuali laici), asigurîndu-i că înnobilarea celor ce dețineau diplome universitare nu ducea la scăderea numărului de iobagi, „căci puțini foarte ar fi cei care și-ar dobîndi în ăst chip slobozirea din șerbie“.

El ar dori să faciliteze impunerea unui nou principiu în jurisprudența transilvăneană, mai precis ca legea să consfințească respectul față de munca intelectuală indiferent de faptul că persoana ce o efectuează face sau nu parte din rîndurile clerului, dacă predică la amvon sau vindecă în spitale, dacă predă la catedră sau împarte dreptatea în curțile de justiție. Pentru a da o mai mare pondere cuvintelor sale, reamintește că și în rîndurile intelectualilor ecleziastici se numără destui „țărănoi nimicnici“, de pe urma cărora obștea nu are nici un folos; în schimb nobilimea însăși ar avea numai de cîștigat dacă dreptatea ar fi administrată de doctori

în jurisprudență, dacă, în timpul bolii, nemeșii ar fi tratați de medici competenți, ca să nu mai vorbim de emulația sănătoasă ce s-ar crea dacă planurile sale ar fi transpuse în viață, și astfel „și nobilii ar începe să pătrundă cu mai multă râvnă în tainele științelor“. În acest context (dar nu numai aici) găsește ocazia de a-și spune părerea despre „adevărată fire a nobilului“. Pe cine considera Apáczai nobili? Pe cei instruiți; pentru el indiciul nobleței este știința, elevația morală, expunerea armonioasă a gândurilor. În „Predoslovia“ la „Encyclopaedie“ îl citează pe Fortius: „Căci nu-i socotesc cu adevărat nobili pe cei ce își leagă lanțuri de aur la gât și-și împodobesc pereții și tinda palatelor cu obrazurile zugrăvite ale strămoșilor ridicați la cinuri înalte, ci pe cei care vor să se împodobească pe ei înșiși precum și pe urmașii lor cu adevăratele averi, adică învățătura, bunele moravuri și eloquentia.“

Încearcă să obțină sprijin pentru proiectele sale de înființare a unei academii în Transilvania și din partea marilor seniori (care îi priveau pe intelectualii cu suspiciune), declarînd că în acest fel contribuie la transformarea aristocrațiilor în intelectuali creatori, fiindcă numai așa sînt demni să guverneze țara.

„Bag sama din mai multe pricini“, scrie Apáczai în paginile proiectului său academic, „că trebuie să ne așteptăm ca propășirea științei să purceadă nu de aiurea, ci de la stările conducătoare ale țării, întrucît, dacă ele însele nu sînt luminate de știință, oare cum ar putea să îi lumineze pre alții?“

Nu dorința de a linguși sau teama de a continua lupta îl îndeamnă pe Apáczai să scrie aceste cuvinte, ci înțelepciunea prin care se aseamănă atît de mult cu marele principe Gabriel Bethlen; trebuia mai întîi să-i convingă pe deținătorii puterii și ai averilor că era în propriul lor interes să sprijine înființarea unei academii.

În contextul strădaniilor sale de a contribui la dezvoltarea științelor laice, Apáczai a încercat să-i facă pe

învățătorii și profesorii din rîndurile intelectualității eclesiastice să considere că activitatea are un caracter permanent și că nu reprezintă un simplu stagiu premergător hirotonisirii la amvon. În Transilvania dascălii dobîndesc un statut aparte de cel al preoților în urma unui lung proces evolutiv al societății, însă trebuie remarcat că tot Apáczaai a fost primul care a impus conștiinței publice sancționarea acestei diferențieri ca fiind conformă cu progresul istoric și, pentru a-și pune mai bine în lumină punctul de vedere, a contribuit și cu exemplul său personal. Se știe că, după conflictul cu Basirius, Apáczaai a fost nevoit să părăsească orașul de scaun al principatului, moment în care episcopul Csulai îl invită să aleagă între parohia protestantă de la Tîrgu Secuiesc și cea de la Aiud; însă Apáczaai refuză, cu toate că în oricare din cele două localități ar fi beneficiat de o prebendă considerabilă. Pentru el, școala era singura ambianță existențială posibilă și ar fi dorit ca și colegii de breaslă să vadă în munca de educator expresia unei chemări pentru întreaga viață, iar obștea să-i sprijine în strădaniile lor. Argumentele sale sînt îndreptate în două direcții, încercînd să convingă de dreptatea lui atît opinia publică transilvană, cît și pe rectorii și profesorii care visau la slujbe mai lucrative și mai comode în sînul bisericii. În ochii obștei, preotul se bucura de mai multă considerație decît dascălul, enoriașii se arătau mai sensibili la o predică frumoasă decît la învățătura rodnică de care au parte copiii. Apáczaai condamnă practicile curente în rîndurile comunităților bisericești din Transilvania de a-și alege pastorul sau dascălul doar pentru un an, ceea ce ducea la compromiterea continuității educației. În același timp, învățătorii s-au văzut nevoiți să recurgă la mijloace ieftine pentru a-și cîștiga popularitatea: „Căci dacă, bunăoară, s-ar întîmpla să vină în școală un om născut spre a fi dascăl — oricît ar fi dînsul de priceput în toate cîteșicele, harnic și folositor, iar în ochii învă-

țaceilor vrednic de iubire, dar nu se străduiește să câștige bunăvoința norodului, nefiind gata a ține cât mai des predici pentru a se bucura astfel de prețuire și pomină —, atunci toată lumea va spune că e neștiutor și nevrednic, trîndav în a vedea de îndatorința lui de căpățîi; astfel se face că nu-și mai merită nici simbria și trebuie nevoie mare dat afară din școală. V-aș putea aduce pilde care mai de care, cinstiți ascultători, dacă nu m-ar opri dorința de a cruța bunul nume al cîteșiuora. Poporul nostru nenorocit încă nu știe că, dacă din întîmplare vreunuia din dascăli i-ar lipsi harul sau preaplecarea de a sluji ca preot, e totuși cu puțință să aibă parte mai din belșug decît alții de înzestrări cît se poate de trebuincioase pentru îndeplinirea unui alt fel de însărcinări. Acești dascăli pun însă la inimă jignirile nemeritate și, cu sufletul nerăbduriu de starea de înjosire pînă peste poate, se dau numaidecît înapoi de la gîndul ce au avut întîi. Căci puținora le-a fost sorocit să aibă o putere sufletească atît de mare încît să poată răbda fără cîrtire starea lor năpăstuită și oboseala necurmată și nerăsplătită, să disprețuiască trebile lumești, precum și să treacă peste nenumărate alte greutăți, pentru care ar fi cu trebuință neclintirea unui Hercules. Ci fără de o asemenea tărie omul se prăbușește cu ușurință sub povara urgisirii.“

Apăczai cere opiniei publice să respecte pe acești învățători, „deoarece doar dînșii îi educă pe cei folositori atît Statului, cît și congregațiunilor bisericesti“. Conștient de avantajele sociale ce ar decurge de aici, îi admonestează pe arhierii și pe eforii școlilor. Clericilor le impută că disprețuiesc învățămîntul și pe magiștrii ce-și desfășurau activitatea aici, iar conducătorilor laici le reproșează incompetența.

Oricît de sumbră ar fi situația pe care o dezvăluie, dascălii nu trebuie ca să dezarmeze. Apăczai le cere să dea dovadă de o dîrzenie herculeană, fiindcă doar lașii abandonează lupta: „...să cădem oare pradă deznă-

dejzii?“ se întrebă el. „... Să lăsăm oare școala de izbelește? Să dăm cu tifla vremurilor ce vor veni? Nu! Să ne învîrtoșăm și să trecem peste rușine și ticăloșie spre a atinge virtutea! Viitorimea le va plăti cu vîrf și îndesat urgisitorilor pentru ticăloșia noastră de azi, trebuie doar să ne străduim neostoit a ne arăta vrednici de o asemenea răsplată.“

Posteritatea însă nu l-a răsplătit. Probabil că Apáczai însuși s-ar fi mirat cel mai mult să afle prin vreo minune că munca lui de o viață, cristalizată sub forma unui program cultural, își va păstra peste veacuri actualitatea și valențele stimulative, să constate cum se înmulțesc pe măsură ce trec anii sarcinile neduse la bun sfîrșit, cum generațiile formate în spiritul epocii luminilor, iar mai tîrziu autorii programului burghezodemocratic al revoluției de la 1848 continuă să ceară transpunerea în viață a unor deziderate cărora el le-a dat cel dintîi glas în ceea ce privește educația, sistemul de învățămînt și dezvoltarea științei. Să însemne toate acestea că savantul puritan marcat de spiritul lui Descartes s-a rupt de realitățile transilvane ale secolului al XVII-lea căutîndu-și refugiu și consolare în lumea de himere a unor obiective de neatins? Nicidcum! Nu a construit castele pe nisip și nu a confundat posibilitățile oferite de viață cu nălucirile utopice. Individualitatea și temperamentul său ce nu-și găsea astîmpăr decît prin acțiune sînt diametral opuse contemplațiilor pasive ale utopiștilor. Obiectivele inserate în programul lui erau virtual realizabile în Transilvania de la mijlocul secolului al XVII-lea. O confirmare o găsim, printre multe altele, și în calculul realist pe care l-a efectuat în legătură cu fondurile puse la dispoziția colegiului Bethlen, demonstrînd astfel că planurile sale academice puteau fi implementate recurgînd doar la aceste mijloace financiare. A stabilit necesarul de cheltuieli pentru colegiu cu competența și rigoarea unui adevărat economist.

Apáczai nu a neglijat nici componenta subiectivă a planurilor sale, fiindcă nu a fost un visător solitar, ci un bărbat călit în focul bătăliilor purtate pentru obște, conștient de energiile potențiale ascunse în solidaritatea și organizarea poporului.

Nici nu ar fi fost posibil ca unul din cei mai de seamă reprezentanți ai puritanismului, principala mișcare spirituală a epocii, să fie o fire singuratică, fiindcă asemenea caractere nu-și pun la încercare forțele în bătăliile mișcărilor sociale. Și să nu uităm că nici un intelectual care se dedică din vocație carierei de dascăl nu poate fi o fire nesociabilă, deoarece, într-o asemenea eventualitate, nu ar putea acționa ca o verigă intermediară între generații. E perfect conștient că influențează destinele în formare ale tinerilor, ceea ce nu numai că îl învesțește cu responsabilități majore, dar îi pune la încercare cele mai profunde resurse umane ca individ social. Apáczai era înzestrat cu toate calitățile unei personalități publice, putându-se astfel lega prin mii de fire de tovarășii lui din lumea intelectuală a Transilvaniei de la mijlocul secolului al XVII-lea și totodată să se integreze în microuniversul școlii ca un exemplu și un ideal receptat ca atare de universul lăuntric al discipolilor care se formau sub mâinile sale. În cazul lui, nimic rău nu s-a întâmplat dacă vreun colegian mai naiv va fi identificat obiectul pe care îl studia cu magistrul care îl predă.

Reticența față de solitudine transpare expressis verbis în aproape toate operele sale. Încă în prefața la „Encyclopaedie”, atunci când se referă la modalitățile de a învăța, își sfătuiește studenții să nu se mulțumească cu studiul solitar. Îl citează pe Fortius, izvorul lui documentar favorit: „Ferește-te să citești de unul singur. Dăruiește-ți tot timpul praxeii! Îndrăznesc a susține că omul e cu atât mai învățat cu cât îi învață mai des pre alții.” Iar ceva mai încolo ne aduce la cunoștință un alt sfat de-al lui Fortius: „Niciicînd nu căuta umbrișul, ci lumina și tovarășia oamenilor!”

Apáczai concepe și scrisul ca pe un mijloc de a stabili legături cu semenii. Își dă seama cu claritate de puterea slovei și de aceea consideră că a scrie regulat este o condiție primordială a existenței intelectuale. Îl laudă pe Fortius deoarece „s-a străduit din răspuțeri să îmbie generațiile mai tinere prin dovezi de netăgăduit să scrie fără încetare (căci dînsului i se pare că numai celor care nu s-au obicinuit cu scrisul nu le place o asemenea trudă); iar, pe de altă parte, găsește cu folos să nu se întîrzie peste măsură cu tipărirea paginilor gata scrise.“

Există mai multe indicii că nici pentru Apáczai scrisul nu a constituit o îndeletnicire cu totul lesnicioasă. A fost însă mereu conștient că scriind se supune unui comandament moral și se folosește numai decît de terti-purile abile desprinse din lecturile sale, pentru a se amăgi singur să scrie. Iată ce afirmă în pasajul următor din „Consilium“, mergînd pe urmele lui Fortius: „...fă legămînt să nu pui îmbucătură în gură la cină mai înainte de a fi scris atîtea și atîtea pagini; ci, dacă îți încalci juruința, nicidecum să nu te areți îngăduitor cu tine însuși. Cu atît mai vîrtos cearcă a scrie cu cît îți vine mai greu a o face. Ba, de ți-ar veni cumva ușor, află că niciodată în viață nu trebuie să-ți placă scrisul lesnicios. Mai apoi, de te învîrți cumva prin niscaiva locuri pe unde afli și librari, du-te la dînșii și le spune să-și pregătească teascurile pentru cartea ce vrei a o da la tipar, chiar de s-ar întîmpla ca tu să nu fi isprăvit nici măcar o singură pagină. Cele începute trebuie să le duci neabătut la capăt; căci mai lesne este a scrie atunci cînd zi de zi librariul îți cere noi și noi scrieri. În chipul acesta mi-am scris și eu cartea.“

Știm că nu numai Fortius, ci și Apáczai, atunci cînd se „înverșuna întru scriere“, se străduia „să-și ajute patria născătoare“, pe măsura vocației și a profesiei sale.

Recitind operele lui Apáczai, m-am convins încă o dată că savantul transilvan, cu mai bine de trei sute de ani în urmă, a oferit un exemplu valabil încă și azi pentru felul cum trebuie cuprinse și sistematizate cele mai diverse cuceriri ale progresului uman pe plan universal, că a întrevăzut căile și modalitățile de care dispunem pentru a valorifica în practica vieții culturale concluziile decelabile din interpretarea justă a progresului și a tradiției. Știm că deja ideologiile consecvenți ai revoluțiilor burgheze au respins concepțiile iluministe conform cărora s-ar fi putut schimba câte ceva în structurile sociale perimate prin simpla muncă de educație și, în general, printr-un mai mare accent pus pe componenta culturală. O și mai marcată opoziție față de asemenea opinii i-a animat pe teoreticienii revoluției proletare, cu atât mai mult cu cât ei au afirmat că cea mai importantă misiune de clasă a proletariatului constă tocmai în cucerirea puterii politice în vederea eliminării oricărei dominații de clasă. Este deci indiscutabil că munca de educație și răspândire a culturii ca funcții sociale nu sînt tot una cu lupta politică și nici nu i se pot substitui. Totodată ne apare din ce în ce mai pregnant, ba, aș putea spune că derivă direct din experiența generației noastre, că, în ansamblul revoluției sociale, clasei învingătoare îi incumbă sarcini uriașe în domeniul *educației* și al *politicii culturale*. Se înțelege că rezolvarea acestor probleme e incompatibilă cu soluțiile expeditiv-mecanice, cu copierea servilă a unor rețete mai vechi sau mai noi, însă face imperativă utilizarea tuturor experiențelor și constatărilor acumulate de-a lungul istoriei. Opera lui Apáczai nu e lipsită de asemenea experiențe și învățăminte ce pot fi integrate cu succes în viața culturală a societății socialiste. Faptul a fost relevat pentru prima oară de comunistul Józsa Béla, cu puțin timp înainte de martiriul său. În coloanele lui „Magyar Nemzet“, în cadrul unei dezbateri despre dramaturgie, sub semnătura „zidarul László Béla (Cluj)“, a publicat în pri-

măvara anului 1942 un articol ce pune în discuție ideea că proletariatul respinge însăși lăturile din cultura burgheză, însușindu-și, pe de altă parte, toate valorile progresiste ale trecutului. Opunându-se culturii din ce în ce mai pătrunse de spiritul mercant al burgheziei, Józsa Béla scrie următoarele: „Iată cultura și arta burgheză pe care muncitorimea nu le preia și în fața cărora se strânge ghem ca un arici. Se desolidarizează doar de ele și nu de valorile efective ale culturii maghiare de azi și de ieri. Nu concepției culturale și învățăturilor lui Harsányi Zsolt acordăm credit, ci cuvintelor lui Apáczai, cu toate că el nu ne-a îmbiat cu delicii aromitoare, ci a preferat să scrie că «rădăcinile științei sînt amare, dar roadele ei sînt mai dulci ca mierea... Ci dacă în pieptul tău bate o inimă vie și ai păstrat fie și o singură scînteie de virtute, streine să-ți fie moliciunea, netemeinicia, nimicurile prizărite; mai degrabă caută asprimea vîjnoasă, cutreieră munții și culmile cele stîncose.» Acest glas dătător de viață răzbate pînă la noi din secolul al șaptesprezecelea, spre a se alătura verbului plin de însuflețire al lui Petőfi, revoluționarul de la 1848, cu toate că nici atunci cînd poetul s-a pus în fruntea tinerimii nu erau vremuri prea pașnice.“

Minunat și simbolic e gestul muncitorului comunist din ilegalitate care, în Transilvania anului 1942, invocă un text greu accesibil din Apáczai pentru a lăsa să răsunе „glasul cel dătător de viață“ în vacarmul neome-niei.

Ar fi greu de cuprins integrarea dialectică a tradiției cu progresul în cuvinte mai frumoase și mai adevărate.

FRANCISC RÁKÓCZI AL II-LEA, SCRITORUL

Nici Irod nu a fost mai îngrozit de nașterea pruncului decât împăratul Leopold I de Habsburg și curtea vieneză la auzul venirii pe lume în ziua de 27 martie 1676 a lui Francisc Rákóczi al II-lea, fiul lui Francisc Rákóczi I și al Ilonei Zrínyi. În epoca feudală era în mare vogă genealogia — străbuna științelor ce studiază ereditatea și a geneticii —, care, tocmai pentru a menține ordinea ierarhică a societății existente, consemna și ținea meticolos evidența ordinii de descendență a vlăstarelor marilor case și familii nobiliare. Despre cea mai nouă mlădiță a casei Rákóczi erau destule de consemnat încă din clipa venirii sale pe lume. Astfel, se știa și la Burgul din Viena că au în față odrasla unor strămoși care în ultimele două-trei generații au înfruntat adesea puterea habsburgică în încercarea de a cuceri independența națională. Francisc Rákóczi-tatăl, mort în plină tinerețe, luase parte la conspirația nobiliară condusă de Wesselényi și a scăpat de eșafod doar prin relațiile pe care le avea cu iezuiții principesa văduvă Sofia Báthory și cu prețul de răscumpărări de 300 000 de florini. Mama pruncului, Ilona Zrínyi, apăruse cu eroism timp de trei ani (1685—1687) cetatea Munkács în fața trupelor imperiale asediatoare; tatăl lui vitreg, Emeric Thököly, se puse în fruntea nemulțumiților care în 1678, în alianță cu turcii, au declanșat o răscoală armată

împotriva lui Leopold I; bunicul din partea maternă, Péter Zrínyi, și fratele mai tânăr al bunicii Francisc Frangepán, au sfârșit pe eșafod la Wiener Neustadt în 1671, iar fratele bunicului, poetul și conducătorul de oști Zrínyi Miklós era autorul unui program complet de eliberare națională.

Pînă și contemporanii vedeau în Francisc Rákóczi al II-lea legatarul îndatoririlor obștești testate de strămoși. Publicînd în 1705 la Cluj lucrarea lui Zrínyi Miklós *A török áfium ellen való orvosság* [Leac pentru afionul turcesc], Forgách Simon scrie în prefața cărții următoarele cuvinte despre moștenirea de familie revenită lui Rákóczi: „Oareșicîte să fie scrierile ce au rămas de pe urma preaviteazului și falnicului ban de Chroația, răposatul Zrínyi Miklós, cu toate că mulți audzit-au de dînsul, nu era chip ca această frumoasă lucrare să iasă la lumină... întrucît, stingîndu-se falnica stirpe, nu mai era nimeni căruia să îi fie închinată. Ci acuma știu că există un potir în care... strînsu-s-a spre a fi văzută și simțită parcă întreaga quinta essentia a falnicelor seminții ale lui Zrínyi, Frangepán, Báthory et caetera... Găsit-u-s-a dară cel căruia să îi fie închinată această lucrare ce povățuiește întru vitejie.”

Printre strămoșii copilului se numărau și principese cu voință de fier. Străbunica lui Rákóczi a fost Susana Lorántffy, întemeietoare de școli și mamă inflexibilă care, dacă își găsea pricină, nu ezita să-și admonesteze cu asprime fiul, cu toate că era principela țării. Bunica pruncului era Sofia Báthory, descendentă din casa princiară a Transilvaniei. De la ea a moștenit credința catolică și pesemne tot de dragul ei a primit la botez, pe lângă numele de Francisc, și pe cel de Leopold, ca o expresie a speranțelor comune ale bunicii și ale anturajului ei iezuit de a-l vedea pe vlăstarul atîtor principii și principese ale Transilvaniei împlinindu-și destinul în slujba leală a împăratului.

După moartea Sofiei Báthory, care își tiranizase nora și nepotul, copilul Francisc Rákóczi al II-lea începe să fie pregătit pentru cariera politică și militară. La cinci ani e invitat la dieta ordinelor și e așezat între primii mari dregători ai țării. Un an mai târziu își însoțește tatăl vitreg, pe Emeric Thököly, pe câmpul de bătălie. Mai apoi, la Munkács, în timpul asediului, ghiulelele îi trec vișând pe la urechi în timp ce el, copilul de zece ani, trece în revistă, călare, pe apărătorii cetății, ca un stăpîn mai mic al acesteia.

Nu e deci de mirare că, în clipa în care sorții încep să-l părăsească, curtea imperială depune toate diligențele pentru a-l transforma într-un om de litere, să scoată din el un savant introvertit sau un stihuiitor suav, pe scurt un apolitic care să-și caute desfătarea sufletească în pacea meditațiilor. Nu ar fi deranjat nici dacă tînărul s-ar fi avîntat în aventuri galante, numai să nu se amestece în treburile publice și, pe cît posibil, să-și ducă traiul în desfătare cît mai departe de pămîntul natal, pentru ca nu cumva simpla lui prezență să trezească în sufletele compatrioților gîndul neatîrnării sau, și mai rău, să constituie un imbold de a trece la fapte.

Însă felul în care Rákóczi a devenit scriitor este acela al oricărui artist adevărat: el a știut să îmbine autenticitatea trăirilor cu forța lăuntrică a creației. De-a lungul vieții a acumulat experiențe de neșters care au dat sens dorinței, manifestate impetuos, de a scrie, iar talentul lui, care se împlinea mereu mai viguros în paralel cu desfășurarea evenimentelor istorice, a știut cum să toarne în tiparele formei artistice trăirile din ce în ce mai pîrguite ce meritau eternizate prin împărtășirea lor altora.

Socoteala curții de la Viena s-a dovedit a fi greșită. Literatura nu a făcut ca destinul lui Francisc Rákóczi al II-lea să eșueze în nămolurile contemplației pasive. În plină forță a maturității, a devenit scriitor și om de

litere tocmai pentru că și-a asumat plinar misiunea istorică, cea pe care în 1703 poporul însuși, care-și punea toate speranțele și încrederea în el, l-a rugat să o accepte. Scrierile sale — epistole, discursuri, manifeste — au luat ființă pentru a servi lupta de eliberare condusă de el, iar Confesiunile (*Confessiones*), Memoariile (*Mémoires*) și lucrările de filozofie politică de mai târziu imortalizează marele moment istoric trăit de principe, încercînd să definească forțele exterioare și lăuntrice sub al căror imperiu acționase, să descrie rolul său personal în desfășurarea evenimentelor. Fiecare cuvînt încredințat hîrtiei constituie o mărturie a faptului că s-a simțit indisolubil legat de misiunea de a-și călăuzi poporul spre fericire, de principatul său, chiar în anii de restriște ai exilului.

Viena a putut interveni pentru prima oară în destinul lui Rákóczi în 1687, după ce Ilona Zrínyi a trebuit să cedeze în fața superiorității numerice a habsburgilor și, așa cum era stipulat în înțelegerile la care s-a ajuns după predarea cetății Munkács, a fost dusă împreună cu cei doi copii ai ei în capitala imperială. Aici tînărul Rákóczi și sora sa Julianna sînt puși sub tutela cardinalului arhiepiscop Kollonich și imediat izolați unul de celălalt și de mama lor. Acesta e momentul cînd încep cu adevărat să-l copleșească trăirile care îl vor forma pe Francisc Rákóczi scriitorul. Nu trebuie decît să citim ce scrie în *Confesiumi* despre acest *kidnapping* la „înalt nivel” și despre minciuna promovată la rangul de politică de stat: „... țin minte cum spre seară eu și sora mea Julianna am fost urcați într-o trăsură și duși la arhiepiscopul Kollonich, căruia împăratul Leopold îi încredințase sarcina de a se ocupa de educația noastră precum și de administrarea domeniilor pe care le stăpîneam, împăratul rezervîndu-și toate drepturile de tutelă. Arhiepiscopul, nesocotindu-ne rangul, din cauza vîrstei ce-o aveam, ne-a primit cu dispreț; apoi, fără prea multă zăbavă, s-a urcat și dînsul în rădvan, spu-

nînd că ne va prezenta împăratului. Dar tu, Doamne, știi bine cît de sfișietoare mi-a fost durerea în clipa cînd trăsura s-a oprit și prin poarta deschisă am zărit cîteva călugărițe din ordinul ursulinelor, care mi-au luat sora cu de-a sila, în timp ce arhiepiscopul o îmbrîncea afară din trăsură, cu toate plînsurile și împotrivirea ei. După aceasta, porțile s-au închis, iar pe mine, neajutoratul rupt de mamă și soră cu lacrimi și suspine, m-au dus în casa unui om, care era administratorul domeniilor arhiepiscopului. . . unde am petrecut trei zile de oftat și jeluire pricinuite de îngrijorarea pentru mama; ci într-a patra mi s-a îngăduit să o văz pe ea și pe sora mea, pe cea dintîi la locul ei de ședere, iar pe cea de-a doua printre gratiile ferestrei de la chilia ce-o avea la mănăstirea ursulinelor, urmînd a-mi lua rămas bun de la dînsule. Întrucît am fost înștiințat că voi părăsi Viena, numai că mi-au ascuns dinadins locul unde voi fi dus. . . Măcar de-aș fi venit înaintea Ta, Doamne, cu lacrămile mele care m-au podidit în clipa cînd mama m-a strîns la piept pentru cea din urmă dată. Cea din urmă, fiindcă de atunci încolo nu mi-a mai fost îngăduit să o văd. Ci eu mi-am dus lacrămile stîrnite de iubirea pentru mama pînă la surioara mea și, zăbind-o pe dînsa printre gratiile chinoviei, plînsul m-a podidit și mai abitir, astfel încît nice la mama acasă, nice la mănăstire nu am putut sta de vorbă decît prea puțină vreme, fiindu-ne vorbele zătîcnite de hohote de plîns și în locu-le înstăpînindu-se suspinele; căci nespuse de adînci erau simțămintele gingașe ce mă legau de sora mea și pe cîteșidoi de mama noastră, care, la rîndu-i, ne iubea pe potrivă.“

Cîte au urmat după această despărțire aflăm în principal tot din Confesiuni, ale căror pagini cizelate artistic înregistrează cu finețe și cele mai înseizabile vibrații ale sufletului. Vlăstarul princiar e dat la școli simandicoase cu intenția ca educatorii iezuiți să-l transforme într-un schimnic sau măcar într-un aristocrat leal curții imperiale. Compania lui Isus avea suficientă experiență

pedagogică pentru a modela sufletul infantil conform instrucțiunilor lui Kollonich, care îl destinau pe tânărul Rákóczi „să învețe în rînd cu oamenii credincioși ai împăratului să se supună stăpînirii divine și celei lumești“. Din memorie îi sînt șterse impresiile trecutului, de pe buze i se șterg cuvintele limbii maghiare. E deposedat de cea mai firească dintre moștenirile sale, de limba maternă. Educația iezuită urmărea să-i imunizeze sufletul la orice fior de sensibilitate, să-l facă să nu-i pese de familie și de patrie. „În fel și chip, îngrijindu-se mereu să-mi desfete sufletul, deprinsu-m-au cu astîmpărul de sine părinții călugări, despre cari se zvonește că se străduiau să mă admenească în cinul lor.“ Dacă băiatul îmbracă rasa monahală iar sora lui se călugărește, casa Rákóczi se va stinge și averile ei vor reveni fraților iezuiți. Din acest motiv urmașii lui Loyola au semănat atîta discordie între frate și soră încît băiatul îi trimite arhiepiscopului Kollonich — fără să le fi deschis măcar — scrisorile primite în taină de la Julianna. Perfidia a ieșit la iveală doar peste ani, cînd cei doi s-au reîntîlnit. Dar cît de uluitoare e această întîlnire: „Convorbirea ce-am avut cu sora mea nu a fost prea bogată în eloquentia“, scrie el în *Confessiones*, „deoarece uitasem cu desăvîrșire limba patriei mele, iar nemțește nu știam, ci doar latinește.“

Dar scriitorul din el nu se întrupează numai în urma experiențelor deprimante prin care a trecut, ci și din studiile pe care le-a întreprins. Pe lîngă familiarizarea cu literatura clasică, își fundamentează solid cunoștințele de științe ale naturii, astfel încît, atunci cînd, după absolvirea gimnaziului, se înscrie la Universitatea din Praga, aflată și ea sub conducerea iezuiților, e suficient de bine pregătit pentru a face față unor studii de matematică, geometrie și fizică. Despre anii de învățătură și despre felul cum, la sfatul Juliannei, a izbutit să scape de anturajul iezuit, ne relatează

minuțios și cu veracitate în Confesiuni. Parcurgându-le, putem observa că în perioada aceasta, ca și în următoarea, petrecută la Viena, a acumulat o bogată serie de experiențe care mai târziu se vor sublima în literatură. În Confesiuni relatează despre acest moment al vieții într-o adevărată salbă de nuvele.

În configurarea întregului său destin și mai ales în afirmarea talentului literar al lui Rákóczi o mare importanță a avut lupta, pe deplin conștientă, de a-și înfrînge teama. Viitorul principe a crescut într-o atmosferă de spaimă și suspiciuni. A fost educat spre a-i fi veșnic teamă: din teamă să creadă în Dumnezeu, din teamă să fie un supus leal al împăratului. Curînd are însă ocazia să constate că nu numai el se teme de forțele divine și pămîntești, ci că și alții se tem de el, mai bine zis îi înspăimîntă eventualitatea că mai devreme sau mai târziu își va asuma rolul istoric, din ce în ce mai bine conturat. Cu toate că pînă și obstinția cu care Iona a refuzat să o pornească pe drumul Ninivei pălea în fața tertipurilor la care a recurs Rákóczi pentru a se eschiva de misiunea istorică inevitabilă ce-i revenea. A făcut tot ce i-a fost cu putință pentru a trăi în particular ca un gentilom distins, departe de politică și să se bucure de încrederea împăratului. Prima lui vizită ca om matur în patrie o întreprinde îmbrăcat în straie nemțești, îi frecventează pe cît posibil numai pe ofițerii austrieci și evită să aibe contacte cu liderii maghiari, care la rîndul lor manifestau o evidentă reticență față de tînărul care vorbea stîlcit ungurește. „M-am datat ospeției și chefurilor, trăiam numai pentru vînătoare“, scrie el despre această perioadă a vieții. Iar în 1697, cînd află că la Hegyalja a izbucnit răscoala, de spaimă și din dorința de a-și dovedi lealitatea, gonește înapoi la Viena schimbînd un cal după altul. În toamna aceluiași an se întoarce însă în Ungaria și rămîne consternat de starea în care a ajuns țara. Îl cunoaște pe Bercsényi Miklós, comitele

suprem al comitatului Ung, și de această dată se informează cu precizie despre starea de spirit a nobilimii. Își vizitează moșiile devastate și are astfel prilejul de a vedea condițiile grele de viață ale iobagilor; e impresionat și de atașamentul pe care i-l arată oamenii pământului. Știm din Confesiuni că acesta e momentul în care are revelația misiunii sale istorice: „Căci numai persoana mea putea, prin numele ce-l purtam și slava strămoșilor mei, să unească năzuințele celor ce gîndeau în același fel.“

Asumarea rolului istoric și impresiile ce vor deveni literatură au o obîrșie comună. Evenimentele și experiențele de viață se succed rapid, ca într-un carusel. Pe măsură ce se orientează în politica europeană, observîndu-i tendințele principale, Rákóczi își descoperă aliatul natural în regele Franței, aflat în conflict cu împăratul. Intră deci în legătură cu Ludovic al XIV-lea, însă căpitanul Longueval, curierul său diplomatic, îl trădează imperialilor. E arestat și i se intentează un proces de felonie, însă reușește să evadeze din faimoasa închisoare de la Wiener Neustadt. Evadarea, primul exil în Polonia și pregătirea luptei de eliberare sînt tot atîtea impresii pe care le vom regăsi în scrierile de mai târziu.

Dincolo de seria de tribulații prezentate veridic, în Confesiuni și Memorii cuvintele ating punctul de incandescență atunci cînd amintesc veștile primite din țară, cînd pana lui Rákóczi evocă felul cum sărăcimea i-a întins mîna: „Oamenii pămîntului sînt gata, nu le mai trebuie decît o căpetenie.“ Una din experiențele cruciale ale vieții e să constate că, fără deosebire de clasă, religie sau naționalitate, compatrioții își pun speranțele în persoana lui, ceea ce i se pare a fi mare cinste și totodată o grea responsabilitate.

Subliniază faptul că a acceptat să devină conducătorul unei asemenea mișcări populare fiindcă „am pus treburile obștei mai presus decît cele personale“.

„Am purces la opera de eliberare a patriei mele mișcat fiind atât de propriile mele suferințe cât și de acelea ale norodului obidit.“

Perioada luptei de eliberare conduse de Rákóczi e caracterizată în toată Europa de înverșunate conflicte ideologice. Acesta e momentul în care în viața socială începe să capete pondere opinia publică, pentru a cărei influențare se declanșează o luptă acerbă. Politicieni și scriitori deopotrivă își dau seama de importanța modelării opiniei publice în sensul dorit și astfel transformă litera tipărită într-o armă politică, editând ziare și reviste. Pamfletul, manifestul continuă să fie un mijloc propagandistic predilect, dar cel mai adesea și ele sînt publicate în coloanele unor periodice.

Francisc Rákóczi al II-lea a înțeles încă din primele momente ale luptei de eliberare că, întrucît presa pătrunde pretutindeni, ea are un rol imens în mobilizarea forțelor sociale ale țării și în informarea opiniei publice internaționale. Dispune în consecință editarea unor publicații tipărite ca *Mercurius Hungaricus*, apoi *Mercurius Veridicus ex Hungaria*, pentru ca opinia publică din țară și din străinătate să fie informată cu regularitate despre cursul războiului de eliberare. Intenționa să creeze un curent de opinie favorabil cauzei sale juste. De fapt pînă și activitatea literară și-o începe scriind o proclamație, care pe lîngă scrisorile concepute cu multă acribie, dă de veste întregii țări că a ridicat stindardul de luptă și cere ca „fiecare să pună mîna pe arme pentru libertatea scumpei noastre patrii, împotriva imperiului ce s-a înstăpînit asupra-ne și ne asupește viața fără milă“. Cităm aceste rînduri din prima proclamație adresată de principe la 6 martie de la Brzezany, cunoscută curînd în toată Europa în traducere latină, germană și franceză. Rákóczi, în timp ce urmărea cu mare atenție ce se spunea în presa străină despre lupta de eliberare, a făcut tot posibilul pentru ca scrierile

sale și mai ales cele mai importante documente referitoare la activitatea lui politică și militară să ajungă în capitalele europene. Acest lucru era cu atât mai necesar cu cât multe condeie de prestigiu aflate în slujba puterilor beligerante din războiul de succesiune la tronul spaniol vedeau în principele transilvan un simplu aliat al lui Ludovic al XIV-lea, ignorând obiectivele luptei de eliberare a curuților și fără a-și da osteneala să stabilească de partea cui erau adevărul și echitatea. E semnificativ faptul că Daniel Defoe, faimosul autor al lui Robinson Crusoe, în paginile publicației sale intitulată *Weekly Review of the Affairs of France*, încearcă să-i convingă pe cititorii englezi care simpatizau cu mișcarea condusă de Rákóczi să nu aplece urechea la glasul sentimentelor, ci să aibă în vedere interesele politicii externe a Angliei și, din moment ce maghiarii se aliază cu Franța — dușmana Albionului — împotriva Austriei — aliata lui —, ei trebuie considerați inamici. Acelora dintre englezi care argumentau că maghiarii duc o luptă legitimă de apărare a libertății lor în fața opresiunii străine Defoe le replică: „nu noi trebuie să cîntărim nedreptățile suferite de unguri, atîta vreme cît acestea atîrnă în balanță deopotrivă cu puterea Franței”. Curtea de la Viena dăduse cu mult zel — și nu fără succes — sfoară prin Europa că luptătorii lui Rákóczi sînt niște renegați care trădează „Europa creștină” și că însuși principele, continuator al tradițiilor seditioase ale stirpei sale, nu e decît o marionetă a politicii franceze în estul continentului. Contracurajul literaturii inspirate de Viena, ce urmărea să manipuleze opinia publică a Europei occidentale, a devenit sarcina prioritară a lui Rákóczi și a anturajului său compus din intelectuali. Deși era de părere că principele trebuie înainte de toate să se preocupe de organizarea armatei și de desfășurarea operațiunilor militare, pînă și în focul bătăliilor Rákóczi trasa jaloanele vieții militare

și administrative prin proclamații, patente și discursuri, toate redactate la un înalt nivel literar, consacrand astfel mult timp și energie pentru a informa străinătatea despre mersul cauzei sale. Cancelaria princiară, în fruntea căreia stătea Ráday Pál cu rangul de *intimus secretarius*, avea de regulă sarcina de a fixa în scris ideile lui Rákóczi. Primul document fundamental al luptei de eliberare, proclamația cunoscută sub numele de *Recrudescunt*, a primit forma definitivă, după mărturia filologiei, sub pana lui Ráday, dar se știe de asemenea că manuscrisul a fost revăzut de principe, care a și efectuat câteva corecturi, astfel încât proclamația, ca document oficial al luptei de eliberare, concordă perfect cu concepțiile sale. Până și stilul poartă amprenta lui Rákóczi. Benda Kálmán, magistrul cunoscător al documentelor cancelariei princiare, caracterizează cu pertinentță relațiile dintre Rákóczi și literații cu care colabora, afirmând că, deși Ráday și colegii săi erau cu toții spirite de excepție, ei nu făceau decât să tălmăcească ideile suveranului. Singurul care dispunea de o perspectivă globală și fermă asupra situației din Europa, singurul în măsură să pună bazele instituționale ale statului național era Rákóczi.

Unul din rezultatele de mare senzație ale cercetărilor mai noi asupra epocii lui Rákóczi a fost demonstrarea faptului că scrierea polemică intitulată *Responsio* este opera principelui însuși. Esze Tamás, în studiul său magistral, apărut în 1974 sub titlul „*Responsio*“-ul lui Rákóczi, tranșează definitiv cu argumente filologice și logice nu numai problema identității autorului acestui document, ci, printr-o analiză de mare finețe, revelează întreaga bogăție ideatică a operei la care ne referim. Importanța ei din punctul de vedere al istoriei ideilor este potențată de faptul că *Responsio* cuprinde conceptul programului de politică culturală a principelui.

În toamna anului 1706 câteva comitate din nord-vest adresează lui Rákóczi o suplică în care protestează împotriva măsurilor luate contra iezuiților. Aceasta este petiția la care răspunde chiar principele în persoană, într-o scriere care „prin calitatea ei morală și literară este demnă de *Memoriile și Confesiunile sale*” (Esze Tamás). Din substanța extrem de bogată a *Responsio*-ului de data aceasta vom scoate în evidență numai două zone ideatice: sensul politicii culturale, mai precis chestiunea școlilor, și principiul toleranței. Celor care îi apărau pe iezuiți — deși aceștia urmăreau cucerirea puterii politice — argumentînd că patronează școli dintre cele mai bune, Rákóczi le răspunde că nivelul educației asigurate de acest ordin religios e de multă vreme în declin. Și, ca fost învățăcel al urmașilor lui Loyola, evocă experiențele sale personale: „Teologia și filosofia scholastică, iată ce înseamnă pentru noi culmile științei, care erau necunoscute în epoca străluminată de miracole a bisericii primitive; ba chiar și în zilele noastre sînt cu desăvîrșire de prisos atît pentru cunoașterea treburilor obștești, cît și pentru cel ce vrea să-și însușească simplitatea evanghelică. Astfel și fiii voștri, meniți vieții lumesti, învățînd numai aceste științe, trudesec ani în șir fără de nici un rost, doar pentru a dobîndi uitarea viitorimii și, la isprăvirea învățaturii, roadele cu care se pot mîndri sînt mai rele decît dacă nu ar ști nemica, fiind ei de neclintit în îngîmfarea lor și încredințați peste poate că sînt gata școliți în cîteșitoate ramurile științei.” Opunîndu-se educației iezuite, axată exclusiv pe însușirea limbii latine, Rákóczi își concepe propriul program de reformare a învățămîntului cuprins în ansamblul politicii sale culturale în felul următor: „Pentru ca în țara noastră să putem veni în ajutorul acestei tinerimi ce se zbate în chinurile neștiinței și e lăsată pe de-a întregul de izbeliște, însuși temeiul firesc al lucrurilor ne cere ca, în locul acestor dascăli atinși de toropeală nătîngă,

să ne îngrijim să aducem alții cu mai multă vrednicie în răspîndirea cunoștințelor științifice, fără ca, pe de altă parte, să fie mai puțin pricepuți în a picura în suflete principiile creștinești; iar în locul învățaturii sterpe să înstăpînim cunoștințe mai pline de măduvă, științele monahale să le înlocuim cu priceperi mai cu trebuință obștii și să ne străduim a ne izbăvi de cei ce-și pierd vremea în zadar, schimbîndu-i cu oameni de mai mare folos." În consens cu ideile cele mai progresiste promovate de iluminismul incipient, principele insistă asupra introducerii unui sistem de învățămînt al cărui conținut să fie determinat de necesitățile practice ale vieții sociale: „În gimnasiile noastre nici măcar nu se cunoaște numele acelor științe fără de care nu putem vorbi de cultură, cum ar fi: geographia, mathematica, arithmetica, mai cu seamă architectura și științele militare, atît de importante pentru noi, geometria, historia, chronologia, morala, științele politice și altele, ca să nu mai vorbim de jocurile prin care nobilimea își oțelește trupul; cu toate că în țările cele mai prospere și în cele mai vestite academii tocmai aceste științe sînt cultivate în mod obicinuit spre marele folos al acelor state..."

Teza cardinală a universului ideatic al lui Rákóczi o reprezintă principiul toleranței, pe care l-a respectat cu consecvență de-a lungul întregii sale domnii, iar în scrierile lui literare a precizat și argumentele de principiu care i-au canalizat politica în acest sens. Concepția sa asupra problemei toleranței o va expune pentru prima oară în detaliu tocmai în *Responsio*. Acum dispune deja de o strategie gata elaborată de a aplatiza toate conflictele dintre comunitățile religioase, vrea să încetățenească iubirea aproapelui între toți creștinii, ceea ce, prin eliminarea urii precum și a deosebirilor de natură doctrinară, va duce în final la unirea tuturor cultelor. Încă de aici putem observa că, în ceea ce privește atitudinea lui Rákóczi în problema toleranței religioase,

propriile-i experiențe de viață se sublimează, rezultând în cele din urmă nu numai un program politic, ci și o adevărată normă etică fundamentată pe criterii intelectuale. Principiile de bază elaborate cu acest prilej vor fi doar șlefuite în lucrările de mai târziu.

În scrierile în care se referă la evenimentele epocii și la propriul rol istoric, invocă frecvent ideea unirii tuturor forțelor în fața cuceritorului străin. Dincolo de orice interes partizan, de ordin individual, religios sau național, el s-a străduit să pună bazele unei societăți alimentate de energiile vitale ale popoarelor conlocuitoare și, pentru a facilita progresul intern și dezvoltarea viitoare a acestei societăți, se ridică împotriva puterii habsburgice. În scrierile sale, Rákóczi își exprimă de repetate ori considerația față de lupta eroică și perseverența plină de abnegație a răsculaților de diferite naționalități care i s-au alăturat în masă.

Activitatea lui literară își trage seva dintr-o cultură temeinică, dintr-un corpus de cunoștințe bogat. De tânăr a citit mult. Destinul a făcut ca de mai multe ori să fie nevoit să-și abandoneze căminul și de fiecare dată în urma lui a rămas câte o bibliotecă. Listele de inventariere ale acestor biblioteci s-au păstrat, astfel încât cunoaștem ce cărți a luat cu sine în închisoarea de la Wiener Neustadt, știm pînă și titlurile celor 169 de scrieri cuprinse în biblioteca lui de la Sárospatak și de asemenea cele 112 cărți înregistrate la Tekirdag. Aceste liste demonstrează că principele se înconjură cu lucrări de actualitate. Pe lîngă titluri de beletristică, istorie, filozofie politică și strategie militară, întîlnim un mare număr de scrieri cu caracter științific. Publicațiile strălucite precum și lucrările polemice atestă faptul că Rákóczi era corect orientat în viața politică europeană. Într-un studiu apărut nu de mult, Köpeczi Béla pune în lumină interesul deosebit manifestat de principe față de istoria și societatea franceză. O deosebită influență asupra lui au avut operele lui Fénelon și Bossuet. După cum

constată cu pertinentă Köpeczi, prin faptul că a studiat istoria și politica franceză, Rákóczi nu a încercat doar să-și caute un aliat împotriva Habsburgilor, ci să și cunoască mai bine o structură politică aflată într-un stadiu superior de evoluție, revelator pentru sensul general al dezvoltării sociale.

Capodoperele lui literare sînt considerate *Confesiones* și *Mémoires*, părere pe deplin justificată, chiar dacă insistăm asupra valorii artistice a scrisorilor și asupra înaltei calități literare a scrierilor concepute în timpul luptei de eliberare. Atunci cînd, după moartea lui Ludovic al XIV-lea, dezamăgit în speranța de a înregistra o întorsătură favorabilă a politicii mondiale, se retrage în solitudinea mănăstirii camalduliene din Grosbois pentru a se cufunda în confesiuni lirice, nu voia de fapt decît să-și regăsească armonia lăuntrică. Urmează exemplul confesiunilor augustiniene, însă mesajul său e puternic marcat și de universul ideatic al jansenismului, mișcare ce tindea spre reformarea bisericii catolice. Acest curent de gîndire inițiat de episcopul Cornelius Jansen l-a atras prin eliberarea credinței de teamă. Ca și marele savant francez Blaise Pascal, descoperă calea spre mîntuire în supunerea la comandamentul iubirii. „Iubirea nu se teme”, subliniază el.

Cuprins de entuziasmul poetic al confesiunilor Rákóczi declară că și-a petrecut viața în ticăloșie, dar în același timp afirmă că, ori de cîte ori a luat poziție în chestiuni de ordin public, a fost călăuzit de conștiința misiunii sale și toate acțiunile i-au fost inspirate de intenții nobile. Nici chiar în perioada celor mai necruțătoare autoanalize nu abjură marea realizare a vieții lui, care a fost războiul de eliberare, și e de părere că atît în fața lui Dumnezeu cît și a compatrioților era dator să-l conducă: „șinta pe care am urmărit-o prin toate acțiunile mele a fost doar iubirea de libertate și dorința de a-mi elibera patria de sub jugul străinilor. Nu am fost mînat de setea de răzbunare, nici de ambiția de a

cuceri coroana regală sau princiară, nu voiam nici măcar să guvernez; mă călăuzea doar deșertăciunea glorioasă de a-mi îndeplini datoria față de patrie și în mine nu pulsa decît simțul onoarei, care izvorăște din mărinimia mea firească...“

Interesant e că își caută și își descoperă păcatele în sfera vieții particulare, astfel încît fiind martorul descrierii slăbiciunilor omenești în toată nuditatea lor, cititorul se simte și mai apropiat de acest bărbat de excepție.

Iată ce scrie despre intențiile ce-l animau ca scriitor: „Nu voi istorisi aici toate acele lucruri ieșite din comun care de obicei sporesc desfătarea povestirii, cu toate că am trăit multe asemenea întîmplări, căci nu scriu pentru fiii acestei lumi, nici pentru cei lacomi de neobișnuit, ci pentru cei ce slăvesc ocrotirea Ta providențială; ca să vadă și să se minuneze de măreția pronoiei și să-și găsească pacea în Tine; să vadă, spun, din aceste mărturisiri drepte și neprefăcute, în care mi se oglindește sufletul, cît de nevrednic am fost., Doamne, de ocrotirea Ta.“ Prin aceste cuvinte mărturisește că nu scrie doar pentru a-și găsi propria desfătare lăuntrică, ci și pentru ca gîndurile lui să ajungă pînă la cititori, astfel încît aceștia să poată descoperi universul sufletesc al autorului care se confesează și să se aleagă cu învățăminte de pe urma lui. La drept vorbind, tribulațiile prin care a trecut meritau să fie eternizate fără nici o falsificare. „Căci puțini sînt cei care cunosc lucrurile despre care voi vorbi, cu toate că e multă cleve-teală în juru-le; totuși fi-va de folos să le istorisesc, pentru a dezvălui adevărul și să-i fac pe oameni să priccapă legăturile dintre evenimentele ce au avut loc în acele vremuri.“ Sezisează deosebirea dintre tentativa sa literară și istoriografia propriu-zisă. Își avertizează cititorii și asupra faptului că în cele două opere a urmărit scopuri diferite. În cuvîntul înainte la *Memorii* scrie: „Din *Confesiuni* se va afla ce pricini m-au înde m-

nat la fapte, iar din această scriere vor afla ce anume am făcut.” Și, pentru ca nimeni să nu se aștepte ca vreuna din lucrări să aibă caracterul unei istoriografii savante, declară: „nu scriu deloc despre faptele altora și dezvălui pricinile evenimentelor doar în măsura în care acestea și-au avut obârșia în făptura mea”.

Pe lângă descrierea veridică și sugestivă a unor evenimente cu mari implicații istorice, talentul literar și gustul rafinat ale lui Rákóczi transpar și din multele inserții narative — adevărate mici nuvele — și din descrierile lirice ale unor stări de suflet ce immortalizează întâmplări mărunte sau cîte o înfiorare aparte a fapturii sale în contact cu realitatea. Astfel, pentru o vreme, în închisoare nu i s-a permis să scrie sau să citească. Ce anume să facă de plictiseală? „Prindeam muște pe care le aruncam în pinza păianjenului, mîrîndu-mă de îndemînarea cu care acesta le înșfăcă și le învăluia în păioară.” Desigur că, în exaltarea lui penitentă, regretă pînă și acest gest și-și impută că nu s-a dedicat unor meditații cucernice.

Într-un frumos pasaj liric își descrie întîlnirea cu poporul ce-l chema în patrie: „Am pășit pe pămîntul Ungariei însoțit doar de două slugi, iară Tu mi-ai dat tot ce era trebuincios stării mele, întrucît arătatu-mi-ai puterea Ta și am înțeles că, pe cît de ușor era să-i dau jos de pe tron pe cei puternici cu ajutorul Tău, la fel de lesnicios e să-i ridici pe cei smeriți.” Cine erau cei care îl așteptau la graniță? „O ceată de țărani neînarmați; unii aveau, ce-i drept, săbii, alții coase, iar cîteșii unii sînețe, numai că nici unul nu știa nimic din rînduiala ostășească sau din cea a războiului. Și totuși, prin milostivirea Ta, această mînă de oameni în trei ani s-a înmulțit într-atît în Transilvania și Ungaria încît făceau laolaltă o armie de 75 de mii de oameni. Dar, întrucît nu scriu istorie, voi trece peste cucerirea cetăților, peste bătăliile în care uneori norocul mi-a suris, alteori nu, peste războaiele ce am purtat, negocierile

de pace și tratativele diplomatice cu streinătatea, peste felul cum am condus politica țării; ci, săvârșindu-le pe toate acestea, au trecut șapte ani.“

Printre amintirile frumoase ce i-au marcat existența amintește acea zi de primăvară a anului 1707, când, în fața cetății de la Tîrgu-Mureș, a fost investit cu demnitatea de principe al Transilvaniei. „Mi-au dat titlul de părinte al patriei și pot spune că acest lucru era cu adevărat pe potrivă simțămintelor mele lăuntrice pe care le aveam față de dînsii.“ Chiar din clipa în care a urcat pe tron înțelege ce sarcini grele îl așteaptă pe domnitorul acestei țări mici și atît de încercate de soartă.

Istorici literari de seamă îi reproșează lui Rákóczi că nu a reușit să-și structureze cu consecvență mesajul sub forma unei opere unitare din punct de vedere artistic: autobiografia și meditațiile nu se contopesc într-un tot organic, ci alternează rapsodic. În ceea ce mă privește, văd în acest defect mai degrabă una din virtuțile operei, deoarece în deceniile al doilea și al treilea ale secolului al XVIII-lea nu mai era cu putință să se scrie confesiuni respectînd cu strictețe canonul augustinian, cu atît mai mult în cazul în care autorul — ca gînditor și sensibilitate ce se confesează — era deja inoculat cu ideile iluminismului incipient. Conținutul laic al operei își cerea cu prea multă impetuositate drepturile pentru ca experiențele trăite de autor să poată împrumuta de la sine structura formală a meditațiilor penitente. La Rákóczi inovația constă tocmai în faptul că în creația sa literară asistăm la o veritabilă sciziune a elementelor neomogene, cele de inspirație pioasă separîndu-se de cele biografice, pentru ca în final să predomine acestea din urmă. Acest clivaj demonstrează mai mult ca orice structura funciarmente intelectuală a autorului, care pînă și lui Dumnezeu i se arată recunoscător pentru „binecuvîntarea de a fi cunoscut atîtea lucruri“ și pentru că i-a permis să

dezvăluie semenilor, dacă nu sensul utilitar, măcar logica internă a existenței sale.

Mulți l-au elogiât și mulți l-au incriminat pe Rákóczi, în viață și după moarte. Un potop de muștrări i s-a adus mai ales din cauza faptului că în 1717, în timpul unui nou război turco-austriac, a acceptat invitația sultanului și a plecat în Turcia în speranța de a putea reîncepe lupta pentru independență. Celor care l-au condamnat pentru acest gest le replică recurgînd la argumente ce țin seama de realitățile politice și de implicațiile morale ale pasului făcut și respinge cu demnitate acuzația de a fi trădat interesele creștinătății. Nu face un secret din faptul că adesea a avut parte de dezamăgiri în activitatea lui diplomatică sau că uneori a dus o politică „lipsită de iscusință”, însă afirmă categoric că numai dușmanii l-ar putea acuza de necugetare sau de reavoință intenționată. În *Memoriile* sale, ducele de Saint-Simon exprimă părerea întregii opinii publice europene atunci cînd îl descrie pe Rákóczi ca pe „un om deosebit de onest, drept, just și curajos pînă la capăt”.

Din cîte afirmă Rákóczi în memorii, „înflăcărarea tinereții și iubirea de patrie” l-au îndemnat să întreprindă acțiunile sale de importanță istorică și să-și asume sarcina de a conduce lupta de eliberare — pasul cel mai radical pe care îl putea face în acea epocă —, precum și toate consecințele ce derivau de aici. S-a dăruit pe deplin cauzei progresului social și independenței naționale, iar în operele sale literare s-a străduit să-și convingă contemporanii și posteritatea că, în ciuda dezamăgirilor și a erorilor, cauza lui era justă și că, dincolo de toate slăbiciunile omenești, a fost mereu credincios „îndatorințelor” lui. Atunci cînd s-a văzut nevoit să constate că unica lui posibilitate de acțiune se limitează la literatură, a exprimat sensul actului său literar în felul următor: „Resping calomniile și dezvălui adevărul”. Iar între timp a creat capodopere.

CITEVA IZVOARE ALE CONCEPȚIILOR ECONOMICE DIN TRANSILVANIA SECOLULUI AL XVIII-LEA

1

În secolul al XVIII-lea procesul de diferențiere a științelor sociale din Transilvania era încă la începutul începutului; disciplinele cu caracter umanist — indiferent că luăm ca punct de plecare numărul redus de titluri tipărite sau de manuscrise — veștează embrionar, într-o stare de interpătrundere latentă, fără ca vreunul din spiritele preocupate de acest domeniu să aibă cituși de puțin intenția de a le separa. În paginile cărților publicate, chestiunile de istorie, de istorie a literaturii, drept, filozofie, pedagogie sau economie se prezintă de regulă într-un bric-à-brac deconcertant și, chiar dacă în unele lucrări se pot depista tentative sporadice de sistematizare — menite să faciliteze comprehensibilitatea de ansamblu a conținutului —, avem de-a face tot cu simpla complacere a autorului în a se supune anumitor criterii de ordin formal, cum ar fi indexarea alfabetică a temelor, gruparea materialului faptic pe considerente taxonomice etc. Este deci evident că în asemenea circumstanțe, în Transilvania secolului al XVIII-lea, nu putem încă vorbi de existența unei științe economice autonome (sau care să aspire la autonomie), iar ideile economice ale veacului trebuie selectate din materia eterogenă a așa-zisei „litteraturi” din vâlmășagul căreia încă nu s-au desprins nici beletristica, nici științele propriu-zise. Dacă, ținând cont de

aceste particularități, trecem succint în revistă ideile economice apărute ocazional în paginile cărților și ale manuscriselor epocii, vom constata cu surprindere că atât prin cantitate cât și prin conținut ele dau o imagine la fel de trunchiată a problemelor ce apăreau aproape zilnic în viața economică și repercutau nemijlocit, dureros chiar, asupra individului și a diferitelor clase sociale.

Mult timp ideile economice se manifestă și se articulează în strînsă dependență cu practica vieții politice (dezbateri dietale, legiferări municipale), fără să poarte pecetea generalizării științifice. În Transilvania, începuturile unei gândiri economice marcate de ambiția de a pătrunde în zonele mai înalte ale abstractizării pot fi identificate doar începînd cu ultimii ani ai secolului al XVIII-lea iar primii specialiști competenți ai acestui domeniu apar nu mai devreme de prima jumătate a veacului următor. În epocile precedente, travaliul ideatic referitor la viața economică și fixat în scris satisfăcuse în primul rînd necesități de ordin practic. Aceste reflecții economice, cu punctul de plecare în varii inițiative politice sau administrative, s-au putut manifesta sub multiple forme scrise, începînd cu tradiționalul poem didactic și pînă la instrucțiuni ale Guvernului. Dacă ne gîndim că savanți ca Fridvalszky János sau scriitori ca Baróti Szabó Dávid și-au dedicat o mare parte din viață răspîndirii și, respectiv, popularizării cunoștințelor economice, vom înțelege și un alt aspect: intelectualitatea epocii considera din ce în ce mai mult că dezbaterea și menținerea în actualitate a chestiunilor economice reprezintă un imperativ social. E simptomatic pentru evoluția mentalităților că, pe lîngă glasul acelor „literatori” care cereau o gospodărire rațională, se face auzit, la început cu timiditate, apoi cu tot mai multă forță, și părerea celor ce stabileau o legătură logică între diferitele fenomene economice. La răspîntia de veacuri, atît profesorii ce predau în colegiile transilvane statistica și științele

politice, cît și membrii Societății Philologice Maghiare — aceștia din urmă fiind totodată și autorii unor planuri de dezvoltare industrială a țării — dispun deja de o terminologie nuanțată și de o concepție metodologică în plină sincronizare cu standardurile cercurilor de specialitate din vestul Europei și se vor folosi de această competență pentru a dezbate fenomenele apărute în viața economică și a cerceta în primul rînd perspectivele ei de viitor, accentuînd însă dezvoltarea neîntîrziată a industriei. Mulțumită activității lor de pionierat se naște știința economiei din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea. În cele ce urmează vom zăbovi asupra cauzelor și antecedentelor imediate ale constituirii unei gândiri economice în curs de autonomizare, marcată de rigoare științifică.

2

Secole de-a rîndul, principalul nucleu de cristalizare a ideilor economice din Transilvania l-au reprezentat documentele cu caracter politic și administrativ. Prin ele, în cadrul sesiunilor Dietei și al forurilor administrative sînt ridicate diferite probleme ale vieții economice, se avansează propuneri și, în paralel, invocînd în multe cazuri exemplul țărilor mai dezvoltate, se fac referiri implicite la concepțiile predominante în Europa epocii. Această „literatură“, strîns legată de realitățile cotidiene ale vieții sociale, este foarte variată ca gen și conținut. Întîlnim petiții și procese verbale, dezbateri dietale, statutiuri ale comitatelor, Scaunelor și orașelor, rapoarte cerute de forurile centrale ale monarhiei habsburgice, propuneri și broșuri de popularizare, regulamente școlare și, pe lîngă toate acestea, memorii și scrisori particulare ce conțin la rîndul lor materiale demne de atenție pentru studiul nostru.

Diploma Leopoldină din 1691 sancționează o situație nouă, atât din punct de vedere politic, cât și economic și cultural. Țara a trecut în stăpînirea Habsburgilor; un lucru însă nu s-a schimbat, întrucît, ca și pînă acum, transilvănenii urmăreau, cu vie atenție de data aceasta nu cuantumul tributului către Sublima Poartă, ci politica fiscală promovată de Imperiu. Se știe că Diploma Leopoldină a fixat impozitul anual al principatului transilvan la 50 000 de taleri pe timp de pace, iar pe timp de război la 400 000 de florini. În urma plîngerilor frecvente provocate de obligațiile fiscale și de imposibilitatea contribuabililor de a le face față, Dieta Transilvaniei și curtea de la Viena s-au văzut nevoite să trateze cu o mai mare atenție situația economică a principatului. Doar astfel, constrînse de împrejurări, autoritățile au ordonat efectuarea unor studii riguroase, care să dezvăluie adevărata stare economică a țării, pentru că numai cunoscînd realitatea se putea găsi o cale de ieșire din marasmul economic ce avea drept consecință pauperizarea populației și *lipsa de masă monetară*.

Între anii 1700 și 1703, o comisie imperială a primit sarcina de a lua în evidență toate sursele de venituri posibile ale Transilvaniei, deci și pe cele încă neutilizate, cerîndu-i-se totodată ca, în vederea sporirii capacității fiscale a populației, să vină cu propuneri detaliate de îmbunătățire a felului în care erau folosite mijloacele existente. Activitatea comisiei s-a soldat cu redactarea mai multor materiale interesante și valoroase din care desprindem ceea ce am putea numi o imagine în secțiune transversală a vieții economice transilvane de la începutul secolului al XVIII-lea, iar contribuțiile cîtorva din membrii ei pun oarecum în lumină și perspectivele mai îndepărtate de dezvoltare ale țării. Unul din studiile cele mai valoroase, „Prezentarea circulației de mărfuri din Transilvania în anul 1701“, îi aparține lui Biró Sámuel, inspector general al tricesimei. Prin virtuțile ei statistice, lucrarea înregistrează cu exactitate

cantitatea și calitatea mărfurilor importate, exportate și tranzitate prin principat și trage semnalul de alarmă asupra dezechilibrului existent în acest domeniu. Prin dovezile cifrice de natură să ateste pasivul circulației de mărfuri, Biró dezvăluie necesitatea efectuării unor schimbări în viața economică.

3

Reorganizarea pe baze noi a activității economice și în primul rînd a comerțului a fost preconizată de planurile lui Bethlen Miklós, ale căror linii generale s-au conturat pe premisele oferite de Apáczai Csere János, magistrul lui Bethlen. În capitolul al VIII-lea al lucrării sale fundamentale, „Encyclopaedia Maghiară“ (1655), Apáczai vorbește despre activitatea productivă a omului și rezultatele ei. Din text reiese că autorul nu numai că avea cunoștință de ideile mercantiliste, dar și-a și însușit multe din ele. Bethlen a îmbogățit moștenirea preluată de la Apáczai în timpul călătoriilor efectuate ca student în Germania și în Țările de Jos, iar mai apoi în Anglia, Franța și Italia, pe care le-a vizitat ca persoană particulară. La Paris intră în legătură cu J. B. Colbert, reprezentantul cel mai consecvent al concepțiilor mercantiliste în economie. În paralel, călătoriile i-au oferit prilejul de a face cunoștință cu numeroși specialiști angrenați în practica economică prin poziția lor conducătoare în fruntea unor mari case de comerț.

Întors în patrie, Bethlen se angrenează activ în viața politică, unde accede curînd la o poziție proeminentă, devenind cancelarul Transilvaniei, însă acordă în continuare o atenție specială problemelor economice. Ascendenții lui pe linie maternă erau orășeni înstăriți și încă de copil, în casa bunicului său de la Cluj, a învățat să prețuiască arta burgheză a înavuțirii, adică angre-

narea în industrie și mai ales în comerț. El însuși joacă rolul de negustor cu plăcere și nu o dată a încheiat mari tranzacții cu vinuri și grâne. În „Autobiografie” mărturisește că decenii în șir a urmărit și studiat cu atenție problemele vieții economice transilvănene și că de mai multe ori și-a și așternut ideile pe hîrtie. În această privință contribuția lui cea mai importantă o reprezintă un program în 32 de puncte înaintat Dietei din 1703. Proiectul afirmă de la bun început că lipsa masei monetare este o adevărată plagă pentru orice țară și tot ea constituie cauza tuturor dificultăților din Transilvania. Respinge ideea — vehiculată în cercuri destui de largi chiar și ulterior — că înapoierea economică s-ar putea explica printr-o poziție geografică nefavorabilă: „Mulți sînt de părere că, dacă nu avem ieșire la mare, nu putem avea nici belșug de bănet.” Afirmă că nici o țară nu e lipsită de posibilitatea de „a se chivernisi cu bani prin ascuțimea minții și prin hărnicie” și dă ca exemplu Belgia „unde nu se află nici aur, nice metale de vreun fel sau altul, nici vin, nici grîne, ba nici pomi nu cresc și, cu toate acestea, prin bogățiile ei a întrecut toate celelalte țări”. „Mai mare rușinea”, constată el, că există țări unde nu se pot crea premisele bunăstării. Propune următoarele soluții de reînsănătoșire a economiei transilvănene: 1) „așa cum albia lasă apa să curgă, să treacă și pe la noi *pe calea negustoriei* vitele și averile altor țări”; 2) cînd se achiziționează produse brute provenind din străinătate, acestea să fie prelucrate în Transilvania spre a fi „vîndute cu mare cîștig celor de la care au fost tîrguite”; 3) să se organizeze exportul produselor care se găsesc din abundență în țară; 4) să se aibă în vedere calitatea monedei și să se interzică scoaterea ei din țară — și 5) „să nu mai fie atîția linge-blide ce lenevesc de pe o zi pe alta”.

În vederea implementării acestor proiecte, Bethlen propune înființarea unei companii comerciale după modelul belgian al Societății Indiilor Orientale (Societas

Indica orientalis). Trece chiar la schițarea structurii organizatorice a companiei și a modului ei de funcționare, nu numai în linii generale, ci mergînd pînă la amănunte.

În primăvara anului 1703 Dieta hotărăște constituirea unei comisii speciale, însărcinată să se pronunțe în principiu asupra proiectelor lui Bethlen. Comisia a prezentat un referat în acest sens încă în timpul sesiunii din același an, menționînd separat ce anume i se părea „vrednic de împlinire“ și ce era „cu neputință de săvîrșit“. În esență verdictul a fost negativ, argumentul decisiv sunînd astfel: „persoanele care ar putea veni cu bani în acest commercium nu numai că nu se pricep la negoț (nefiînd neguțători neam de neamul lor), dar nu știu nici măcar ce înseamnă negustoria“. În ciuda referatului nefavorabil, fără îndoială că Bethlen nu ar fi renunțat la traducerea în viață a proiectelor sale, dacă răscoala armată lui Francisc Rákóczi al II-lea nu ar fi scos această chestiune din actualitatea vieții politice.

Nu putem aprecia cu justețe activitatea economică, tranzacțiile comerciale concrete sau conținutul intrinsec al scrierilor lui Bethlen Miklós — care își depășea cu mult contemporanii prin cultură — și nici anumite aspecte cu implicații economice ale profilului său de om politic, dacă nu le comparăm cu concepția tradițională a nobilimii maghiare, afirmată nu numai de înaintași sau de contemporani, ci și de generațiile ce au trăit cu mult după Bethlen. E vorba de refuzul de a practica o meserie sau comerțul, pe motiv că ar fi nedemne de un nobil maghiar. Evident că nu e vorba de cine știe ce notă specifică mentalității maghiare, ci de o expresie a suficienței și a îngîmfării *nobiliare* manifestate în multe părți ale Europei, acolo unde modul de viață feudal perimat trebuia apărat din punct de vedere ideologic.

După pacea de la Satu Mare (1711) ce a pus capăt mișcării lui Rákóczi interesul opiniei publice s-a concentrat mai mult ca oricând asupra chestiunii impozitului către Imperiu. Sub Carol al VI-lea (ca rege al Ungariei — Carol al III-lea) cuantumul anual plătit de Transilvania se cifra în jurul a 500 000 de florini, aceasta fiind suma asupra căreia a convenit cu Dieta comisarul regal Wallis. Ocazional se mai încasau și diferite taxe excepționale, utilizate la construirea de cetăți și biserici, precum și la plata soldelor corpului ofițeresc sau a altor alocații, astfel că în final impozitul anual se ridica la 600 000—700 000 de florini. Rescriptul regal din 1737 adresat Dietei cerea țării un impozit anual de 530 000 florini, la care se mai adăugau 57 000 de florini și 30 de creștari ca impozit auxiliar (restant din 1736) și o contribuție militară excepțională de 200 000 de florini. Sumele efective erau însă mult mai ridicate, deoarece, în afară de impozit Transilvania contribuia și la întreținerea armatei cu grâne și nutreț.

Am insistat asupra cuantumului impozitului către Imperiu într-un mod atât de amănunțit, pe de o parte pentru a pune mai bine în lumină contextul ce a definit dezbaterile și propunerile vizînd acceptarea sarcinilor publice extraordinare, iar pe de alta, pentru a revela ideile economice vehiculate de aceste dezbateri, desfășurate cu precădere în Dietă. În general, se avea în vedere *cantitatea* și *repartiția* impozitelor și, totodată, *măsurile* ce trebuiau luate pentru procurarea sumelor în cauză. Maniera în care Dieta dezbătea chestiunile de ordin economic ale țării e învederat unilaterală, interesele păturilor defavorizate ale societății transilvane nefiind aproape deloc luate în considerare. Stările se arătau sensibile la situația iobagilor, la ameliorarea condițiilor de viață ale acestora doar în măsura în care ar fi beneficiat ele însele de pe urma unor eventuale

schimbări. Una din doleanțele ce răsunau constant în Dieta privea poverile insuportabile ce apăsau asupra așa-numitei „misera contribuens plebs“, numai că și în dosul acestei „profunde solitudini“ se ascundeau de regulă tot interesele marilor latifundiari, care erau afectați economic ori de câte ori dările depășeau posibilitățile de plată ale iobașilor. Moșierii trebuiau să țină seama că țăraniii vor fugi de pe domeniile feudale dacă nu vor mai putea face față dărilor strivitoare. Cît de unilateral considera această problemă Dieta anilor 1737—1740, interesată doar de prezervarea pe cale instituțională a intereselor meschine ale nobilimii, o demonstrează elocvent protestul înaintat de Bánffy Péter în legătură cu privilegiile obținute de armenii aflați într-o continuă infiltrație în structura economică, la care se adaugă și un lung raport al comisiei parlamentare ad-hoc, constituită pentru a cerceta chestiunea la fața locului.

Trebuie să reamintim că în prima jumătate a secolului al XVIII-lea comerțul transilvan era aproape în întregime monopolizat de armenii, care, mulțumită averilor acumulate, au izbutit să obțină o serie de privilegii; astfel, în 1726 Gherla devine „oraș regal liber“. În 1740, baronul Bánffy Péter, în „temeiul îndrituirii sale pravilnice“ — cum declară singur —, s-a opus acestor înlesniri și, invocînd lipsa unei sancționări juridice a dreptului armenilor de a deține proprietăți în calitate de „nativus Patriae civis“ solicită sprijinul Stărilor în demersurile sale pe lângă suveran și Cameră pentru ca „belșugul în care se lăfăie streinii să nu-i vitregească cu timpul pe adevărații fii ai patriei de moșiile lor“. Dieta a sprijinit protestul lui Bánffy, iar Stările și-au expus punctul de vedere într-un voluminos memoriu, în care îi etichetau pe armenii de „venetici“ și „nenobili“ ce s-au îmbogățit prin negoț, ceea ce le-a permis să ofere pentru proprietățile de la Gherla o sumă atît de importantă încît depășea pînă și posibilitățile

celui mai bogat aristocrat ; iată deci motivarea temerilor, afirmă memoriul, că și alți supuși de extracție umilă se vor folosi de asemenea metode pentru a-și însuși moșiile „fiilor patriei“.

Această luare de poziție a Dietei îi afecta nu numai pe armeni, ci se repercuta asupra tuturor locuitorilor neprivilegiați ai Transilvaniei, și în primul rînd asupra maselor de țărani români. Nu din întâmplare deci a văzut Inochentie Micu în această problemă o chestiune de principiu de o importanță deosebită.

De fapt, pe tot parcursul dezbaterilor îndelungate, episcopul român a fost singurul reprezentant al intereselor populare în Dietă. A înțeles numaidecît că poziția Stărilor în chestiunea dreptului armenilor de a deține proprietăți periclita foarte serios interesele popoului român, astfel încît a declarat că nu e de acord cu rezoluția Dietei și a protestat împotriva calificării românilor transilvăneni drept străini, și, implicit, împotriva interdicției ca aceștia să dețină proprietăți. Intervenția lui Micu a stîrnit indignarea Stărilor, Guberniul însă l-a sprijinit, astfel încît protestul episcopului unit a fost înregistrat și inclus în procesul verbal al dezbaterilor. De fapt, nici la Curte poziția Dietei nu a găsit audiență, ba, mai mult, în cursul sesiunii din anul 1761 dieta s-a văzut nevoită să abroge rezoluția anterioară privitor la reglementarea modalităților de cumpărare a averilor.

Conceptiile economice ale clasei dominante din Transilvania sînt sintetizate de memorandumul înaintat în 1744 de *Daniel István*, intitulat *De intestinis Transylvaniae malis et eorum remediis curativis salutaris meditatio*. Spre deosebire de precedentele hotărîri ale Dietei, acest document conține mult mai multe elemente concrete referitoare la însănătoșirea vieții economice. Prezintă activitatea administrației civile și militare din Transilvania, fără să omită antagonismele dintre aceste două organisme, considerîndu-le deopotrivă de vino-

vate de pauperizarea populației. Constată că și ofițerii, și funcționarii civili nu urmăresc decât interese personale, fără să le pese de consecințele funeste ale activității lor, în urma căreia viața economică a Transilvaniei decade pe zi ce trece, epuizându-și resursele văzînd cu ochii.

Ca un remediu contra „pauperizării generale” propune accelerarea circulației monetare, ceea ce, în opinia sa, se poate realiza prin extinderea comerțului, sprijinirea meșteșugurilor și prin măsuri legislative pertinente. Propune ca industria manufacturieră să fie concentrată în primul rînd la Alba Iulia, Gherla și Hunedoara. Referindu-se la comerț, constată că monopolul regal asupra anumitor produse cum ar fi sarea îngreunează circulația de mărfuri și totodată atrage atenția celor competenți că numărul mare de negustori „streini” reprezintă un pericol pentru țară. În chestiunea dreptului diferitelor naționalități de a deține averi imobiliare subscie la hotărîrea Dietei, amintită anterior, în sprijinul căreia vine cu citate din Scriptură și, parcă pentru a confirma temerile exprimate ceva mai înainte de Micu, relevă că trebuie în primul rînd barat accesul românilor la averile imobiliare și împiedicată consolidarea lor politică, deoarece aceste două tendințe constituie pericolul cel mai grav la adresa ordinii sociale existente.

5

Pentru cercetarea noastră concentrată asupra felului în care au fost studiate în trecut la un nivel științific ideile economice din Transilvania este imperios necesar să avem în vedere și atmosfera spirituală ce domnea în mediul colegiilor transilvane.

Dintre pedagogii maghiari de pe aceste meleaguri, cel dintâi care a cerut introducerea unor teme de economie în programa de învățămînt a fost Huszti András, profesor de drept la Colegiul Reformat din Cluj. În lucrarea lui de pionierat, închinată istoriei așezămintelor de învățămînt, scrisă și publicată în timpul anilor de studii de la Frankfurt pe Oder și intitulată *De origine, incremento, fatis et statu hodierno Gymnasiorum Transilvanensium*, critică sistemul educațional transilvan, care era astfel structurat încît să asigure un număr cît mai mare de pastori și predicatori și propune ca „din școale și gymnasii să fie măturată necurătenia, iar în locu-i să fie împămîntenită rînduiala cea firească; ci astfel se vor deprinde învățăceii cu științele morale, iuridice, politicești, oeconomice et caetera. Fiii de seniori, de nobili și de cetățeni să nu mai fie învălmășiți întru învățatură cu fel de fel de opinteli zăpăcitoare și fără de noimă, ci, așa cum o cere firea lucrurilor, să fie pregătiți printr-o neostoită instrucțiune pentru a ocîrmi Statul și pentru a governa comitatele și orașele.”

Fiind ales în 1733 profesor la catedra de științe juridice și politice a colegiului din Cluj, are ocazia de a-și transpune în viață planurile concepute la Frankfurt. Însuflețit de o mare ambiție, Huszti ține primele cursuri de drept și nu întîrzie să vină în ajutorul studenților cu manuale proprii sau cu traduceri din lucrările altora. Pentru noi un interes imediat prezintă manualul intitulat „POLITICA au știința ce tratează despre guvernarea și Conservațiunea Țării și Stărilor aflătoare într-însa”. După cum a stabilit Török István, la Frankfurt Huszti frecventase conștiincios cursurile lui Johann Gottlieb Hainecius, jurist de renume europeană și, odată întors în patrie, și-a tradus notițele luate atunci. Savantul transilvan însă nu a tălmăcit mecanic textul lui Hainecius, ci l-a adaptat la realitățile juridice și sociale din principat, înlocuind exemplificările germane cu realități perti-

nente, întâlnite în patria sa. Huszti a urmărit să asigure un statut de respectabilitate științelor politice în Transilvania, adică acolo unde simpla pronunțare a cuvântului „politică” era suficientă pentru a stârni reacții ostile. Întrebat fiind de ce și-a intitulat lucrarea „Politica”, „întrucât murdar și scîrbavnic e acest cuvînt”, replică: „Nici vorbă de așa ceva, căci este un cuvînt elinesc carele pre limba noastră însemnează arta de a ocîrmi Statul. Adevăratul tîlc al acestei vorbe a fost răstămacit de niscaiva neisprăviți cu gura mînjită și buzele smîrcede, care l-au și folosit cu acest înțeles.”

Din tabla de materii a manuscrisului reiese că Huszti s-a străduit să-și familiarizeze studenții în detaliu cu anumite idei din sfera economiei, care la universitățile germane deveniseră deja obiecte de studiu regulat. Tratează chestiuni de agricultură, industrie și comerț, se referă la producția de bunuri și la repartitia mărfurilor, la posibilitățile de propășire materială a societății. Subliniază rolul indispensabil jucat de păturile muncitoare în stat, exemplificînd cu „negustorul, truditul cu brațele, cei ce cresc dobitoace și ară glia, precum și cei ce îi îmbracă și îi hrănesc pe mai-marii lor.”

Din păcate, manuscrisul nu trece mai departe de Capitulum al V-lea, astfel încît nu putem ști ce va fi spus Huszti studenților de la Colegiul Reformat din Cluj în cadrul prelegerilor „Despre regulile de prudentia întru cîte privește oeconomia” sau „Despre regulile de prudentia întru cîte privește negoțul și emmissionile monetare”. Deși neterminat, manuscrisul consacră meritele nepieritoare ale autorului și arată cum, în urma inițiativei individuale a unui profesor de colegiu din prima jumătate a secolului al XVIII-lea ce a devansat cu mult experiențele similare ale statului absolutist din epoca luminilor, științele politice, și printre ele economia, au obținut drept de cetățenie în institutele de învățămînt din Transilvania.

Huszti a tratat chestiunile de ordin economic prin prisma științelor juridice și nici nu putea proceda altfel din moment ce preda această disciplină. De fapt, el considera important ca tinerii ce urmau să îndeplinească diferite funcții în ansamblul vieții sociale să fie bine pregătiți în primul rînd ca juriști. Fiind un partizan al teoriilor dreptului natural și urmînd exemplul magiștrilor săi germani, a acordat o atenție specială implicațiilor economice ale actului juridic. Se interesa de interdependența aspectelor juridice și economice ale bunăstării. Afirmă că „în Țara Ardealului nimic nu pare a fi mai cu trebuință decît ca fiii de mari seniori, de nobili și de cetățeni să aibă parte de o mai temeinică învățătură în cîte privește științele iuridice, în folosul propășirii Statului și întru fericirea Stărilor.“

Poate că datorită primatului deținut de componenta juridică, fenomenele economice sînt tratate de Huszti destul de abstract. La drept vorbind, în zadar am căuta o interpretare concretă a acestora în mediile universitare. Iată de ce, dacă încercăm să clarificăm modalitatea în care s-au constituit în viața economică transilvană a secolului al XVIII-lea diferitele concepte ce definesc știința economiei (cum ar fi cele de marfă, preț, circulație, remunerația muncii, schimb de mărfuri, credit), va trebui în primul rînd să examinăm mai îndeaproape statutele municipalităților.

Aceste statute aveau în esență o destinație practică imediată: precizau regulamentul de funcționare a organelor administrative, sarcinile ce reveneau puterii legislative, juridice și executive, defineau procedura de drept civil, furnizînd detalii în această ultimă privință, specificau măsurile ce trebuiau luate în vederea menținerii ordinii publice și, de regulă, se refereau amănunțit și la chestiuni cotidiene ce țineau de agri-

cultură, industrie, comerț și de viața culturală (problema școlilor și a dascălilor).

În ceea ce privește viața economică, statutele cuprindeau instrucțiuni și norme referitoare la modalitățile de efectuare a tranzacțiilor comerciale, reglementau acordarea de credite, închirierea, stabileau nivelul prețurilor și al remunerației, limitările la care era supus comerțul, raporturile dintre stăpîn și slugă, precum și procedura de stabilire, repartiție, încasare și înregistrare a dărilor. Desigur că, în pas cu dezvoltarea vieții economice, statutele erau supuse periodic revizuirii, ceea ce ne permite să înregistrăm mobilitatea crescîndă a forțelor de producție, intensificarea antagonismelor dintre diferitele clase și pături sociale, cît și schimbările intervenite în raportul de forțe.

De regulă, statutele sînt rezultatul unei munci de redactare colective. Stipulațiile lor fundamentale pot fi însă regăsite în vechile elemente de drept consuetudinare. După ce au fost fixate în scris, începînd cu secolul al XV-lea putem urmări și modificările la care au fost supuse aceste acte normative în funcție de pretențiile păturilor dominante. În cazul statutelor pentru comitate, scaune și districte, s-au impus în primul rînd interesele moșierilor ce ocupau funcții înalte în aparatul de stat, iar în ceea ce privește statutele orașelor — cele ale burgheziei înstărite. Statutele acționează din interiorul sistemului feudal, codificînd anumite norme ale acestuia și, întrucît sprijină ordinea existentă, statu-quo-ul social, împiedică implicit și anarhia exploatării nelimitate. Normele au fost concepute sub imperiul comandamentelor interne ale vieții sociale și au fost menite să asigure continuitatea acesteia. Iată deci explicația faptului că în ansamblul prevederilor referitoare la comunitățile sătești își găsesc expresia nu numai interesele moșierilor, ci și cele ale țaranilor.

Cei care au elaborat statutele erau în majoritatea cazurilor oameni de litere cu diferite funcții, însă rodul muncii lor nu avea un caracter individual, întrucât, așa cum am amintit anterior, autorii au acționat solidar pentru a modifica, în esență, reglementări preexistente, corespunzător cerințelor vieții economice. Astfel stînd lucrurile, e greu de stabilit în ce fel și în ce măsură pregătirea individuală, cunoștințele economice ale unuia sau altuia din funcționarii însărcinați cu redactarea statutelor s-au integrat în acest corpus documentar cu o atît de mare importanță din punctul de vedere al vieții cotidiene a microcomunităților sociale.

Autorii statutelor pentru Tîrgu Mureș, elaborate în anul 1764, se referă în detaliu la normele ce guvernau activitatea agricolă desfășurată în perimetrul urbei, la meșteșuguri, comerț și la îndatoririle funcționarilor din oraș. O asemenea „Instrucțiune“, redactată pentru uzul juzilor prevede la paragraful „Despre meșteșugari“ obligativitatea sprijinirii manufacturilor de către edili: „Așa cum de pe urma împuținării meșteșugurilor Urbea ar trage mari ponoase, iar, dacă acestea vor înflori în tihnă, avea-va parte de nu puțin belșug, e bine ca Judele și Magistrații să primească printre cives Meșteșugari căroră li s-a dus vestea în lume, oameni fără de pată și viții, cari cunosc cîte o măistorie și voiesc a se îndeletnici cu dînsa în Oraș; ba s-ar mai găsi cîteșiuunii cari s-ar așeza de bună-voie aicea, dacă pravila le-ar îngădui a o face.“ Iată deci că tocmai pentru a contribui la înflorirea vieții economice a orașului meșteșugarilor destoinici trebuie să li se asigure libertățile și privilegiile de care beneficiau cetățenii unui oraș liber regesc. Statutele prevăd aceleași înlesniri și pentru negustorii care voiau să se stabilească în oraș. În acest sens e elocvent însuși titlul paragrafului referitor la această chestiune: „De acum înainte

împămîntenirea negustorilor nu va mai fi lucru fără de folos". Urmează o argumentație la fel de convingătoare: „Este adevărat că acolo unde lipsesc Manufacturile, cu cît e mai mare numărul de Neguțatori, cu atît crește primejdia ce paște acel loc, întrucît, nefiind mărfuri cari să poată fi trimise de acolo pe meleaguri streine și nice Manufacturi, bănetul ce s-ar aduna fi-va și el scos pentru a se cumpăra cu el feliurite Materialuri. Însă, gîndindu-ne applicative la acest Oraș, nu s-ar zice că ar trage vreo pagubă, mai ales acum, de cînd aicea s-a mutat Tabla Regească, căci, cu cît sînt mai numeroși Neguțatorii, cu atît își vor precupeți mărfurile mai ieftin, luîndu-se unii după ceilalți la prețuluiială, și fi-va mai mult Consummo întrucît dinșii trăiesc la noi plătind bani peșin și de aci cumpără carne, vin, fin, nutreț, lemne și pîine. Tot ei vor strînge și tutunul, ceea ce nu e chiar cel din urmă folos pe meleagurile noastre și, pentru a fi îndemnați a o face, s-a găsit de trebuință a se ridica în Tîrg mai multe Tarabe, iar Șoproanele și hambarele ce se află deja acolo urmează a fi meremetisite, aduse într-o stare mai bună“.

Dacă încercăm să stabilim care din curente de gîndire aflate la baza teoriilor economice ale epocii se impune în acest statut, vom constata numai decît că avem de-a face cu doctrina mercantilistă, lucru deloc surprinzător, deoarece la mijlocul secolului al XVIII-lea întreaga politică economică a Imperiului Habsburgic se alimenta din această doctrină.

Mercantilismul urmărea în primul rînd să creeze premisele unității economice a Imperiului și susținea că resortul principal al vieții economice îl constituie circulația monetară (*circulatio pecuniae*), determinată la rîndul ei de producția de mărfuri, canalul cel mai important fiind comerțul. Aplicarea în practică a teoriei mercantiliste nu a avut un caracter unitar în anumite provincii ale imperiului, exemplul fiind

chiar Transilvania, căreia curtea de la Viena îi rezervează un rol secundar și în domeniul economic.

7

În ultima perioadă a domniei Mariei-Tereza și sub Iosif al II-lea, interesele economice și politice ale Imperiului Habsburgic au fost sprijinite din punct de vedere ideologic de adepții unei discipline sui-generis, numită știința camerală (*Kameralwissenschaft*). Corifeii austrieci ai acesteia au împrumutat tezele fundamentale ale sistemului lor din operele lui Christian Wolff, Christian Thomasius și Thomas Hobbes. În economie l-au luat de model pe Jean-Baptiste Colbert, încercînd să-i aplice ideile la condițiile specifice ale Imperiului Habsburgic.

Iată deci că această *Kameralwissenschaft*, care cuceră tot mai mult teren la Universitatea din Viena, își avea sorgintea în ideile mercantiliste, încercînd totodată să contribuie la implementarea obiectivelor lor finale. În anul 1763 la catedra de științe politico-camerale este numit Josef Sonnenfels, ideolog al francmasoneriei, specialist excelent pregătit teoretic și practician versat, capabil să se orienteze în realitățile politice ale statului habsburgic. Prin prelegerile sale universitare și în paginile operelor tipărite, Sonnenfels a încercat să argumenteze științific toate măsurile luate de establishment. Astfel, zona lui de interese e foarte întinsă, începînd cu chestiuni de drept și administrație pînă la sumedenia de detalii legate de știința economiei. Analizează competența nelimitată a statului absolutist luminat cu scopul primordial — și declarat — de a identifica toate posibilitățile latente de sporire a impozitelor — cea mai importantă sursă de venituri a statului — și de a contribui la sporirea efectivelor militare. Ajunge astfel să se intereseze de

individ, de cetățean — despre care afirmă că nu e încă pe deplin matur — și, pornind de aici, elaborează reguli detaliate care să dirijeze viața acestuia din leagăn pînă la mormînt. Asemenea altor ideologi ai absolutismului luminat, credea și el că statul poate dezarma burghezia — aflată în plină afirmare, dar lipsită încă de forță — prin reforme de tip iluminist, urmînd ca apoi să preîntîmpine lupta de clasă a țărănimii prin concesii făcute iobagilor, fără ca în esență să fi afectat cu ceva exploatarea feudală, iar prin utilizarea posibilităților oferite de acele forțe ale societății care se aflau în plină dezvoltare capitalistă va putea consolida din punct de vedere economic puterea centrală.

Scoala lui Sonnenfels vedea în sporul demografic unul din principalele mijloace de consolidare și fortifiere a imperiului centralizat. Teza fundamentală suna: „ubi populus, ibi obulus“. Acestei teorii de orientare colbertiană susținută de ramura vieneză a școlii mercantiliste i se pot identifica și filiațiile transilvănene. Anumite spirite mai luminate au înțeles că sporul demografic e de neconceput fără reforme corespunzătoare pe planul relațiilor sociale din agricultură.

Este deci evidentă necesitatea schimbării, a măsurilor economice care, fără a presupune transgresarea structurilor sociale feudale, urmăresc crearea unor alternative existențiale mai umane, în măsură să asigure venituri mai mari (atît pentru țaran, cît și pentru moșier!). Partizanilor lui Sonnenfels li se părea suficient să fie reglementate rațional servituțile clăcașilor, să fie lărgite drepturile lor de proprietate și să se îmbunătățească prevederile legale ce reglementau libertatea personală a maselor rurale. Nu trebuie să subapreciem aceste propuneri de reformă, pentru că timp de aproape o sută de ani de destinul lor a depins soarta țărănilor. Inițiatorii reformei au încercat să răspundă la marile întrebări ridicate de realitățile epocii, iar opera lor

le dezvăluie nu numai poziția de clasă, ci și pregătirea intelectuală.

În primăvara anului 1769 Curtii de la Viena i s-a înaintat un memoriu voluminos urmărind informarea guvernului central și impunerea tezelor demografice ale cameralismului în politica economică transilvană. Consiliul de stat a dezbătut luni în șir conținutul memoriului, iar istoricii veacului nostru — ținând cont că documentul s-a păstrat doar în copie — și-au bătut mult timp capul pentru a stabili cine va fi fost autorul acestei lucrări deosebite, atât prin bogăția datelor conținute, cât și prin importanța ideilor vehiculate. Manuscrisul a fost descoperit la Viena de Berlász Jenő, care mai întâi l-a informat pe Toth András, care se ocupa de perioada în care a fost redactat memoriul, iar mai apoi l-a și prezentat detaliat în 1939, fără a putea însă veni cu precizări privind persoana autorului. Abia în 1944, în urma cercetărilor lui Markó Árpád, s-a înțeles că lucrarea îi aparține lui Hadik András. Primul capitol, referitor la agricultura din Transilvania, a fost publicat în 1957 de Makkai László în versiunea originală germană, cu observația că există două explicații privind autorul; acesta este fie Hadik însuși, fie o altă persoană care a scris sub directa lui îndrumare.

În paginile la care ne referim, Hadik, general-comandant al trupelor din Transilvania, dă, înainte de a părăsi țara, o descriere cuprinzătoare a stărilor de lucruri de aici, și, de pe poziții favorabile revendicărilor iobăgimii, condamnând mentalitatea feudală conservatoare, întreprinde o adevărată disecție a principalelor aspecte ale vieții economice, ale administrației și, în general, a realității social-politice a țării. La analiza generală a situației Hadik adaugă propuneri conținând măsuri concrete.

Axul ideatic central al raportului este — în conformitate cu principiile demografice ale lui Sonnenfels

și ale școlii lui — constatarea că principala cauză a rămîinerii în urmă a vieții economice transilvane o constituie emigrația, depopularea progresivă, ceea ce impune luarea unor măsuri cît mai urgente pentru eliminarea acestor stări de lucruri, însă nu prin intervenții cu un caracter preponderent administrativ (refuzul de a elibera pașapoarte, închiderea granițelor etc.), ci prin reglementări economico-politice care să asigure țăranilor iobagi condiții materiale de trai normale.

Natura a binecuvîntat Transilvania din belșug: clima e favorabilă, pămîntul fertil și prielnic agriculturii, pășunile și imașurile îngăduie creșterea vitelor și a cailor — îndeletnicire cît se poate de lucrativă —, minele din care se extrag metale și sare sînt atît de bogate încît producția lor satisface nu numai consumul intern, ci asigură și exportul. De șapte decenii țara nu a mai cunoscut războiul, pînă și epidemiile o cruță de mult timp și, totuși, populația scade întruna, pe măsură ce pauperizarea e tot mai alarmantă. Care poate fi cauza acestei situații? se întrebă autorul memoriului și numaidecît vine și cu răspunsul; responsabile sînt iobăgia (*Die Leibeigenschaft*) și poverile uriașe ce apasă asupra țărănimii. În concluzie, trebuie ameliorate neîntîrziat condițiile de trai ale iobagilor. În ceea ce privește depopularea, cauza principală constă în robota excesivă, haotică și, din toate punctele de vedere, insuportabilă. După ce enumeră mulțimea de corvezi gratuite pe care țăraniii trebuiau să le efectueze în jurul castelului și pe pămînturile seniorului, documentul conchide tranșant că emigrația poate fi oprită în primul rînd prin *reglementarea robotei*. Executarea ei nu trebuie să depindă de bunul plac al moșierilor, ci să fie direct proporțională cu starea materială a iobagului. Propune de asemenea desființarea *cărăușiei la distanță*, una din cele mai grele corvezi impuse țărănimii, deoarece adesea iobagii erau obli-

gați să efectueze această muncă timp de 8—10 zile cu animalele și mijloacele proprii de transport în folosul nobilului, întreținându-se în toată această perioadă singuri, indiferent de starea vremii sau de faptul că ar trebui să execute munci urgente pe parcela lor personală.

În opinia autorului, efectul cel mai favorabil al reglementărilor propuse ar consta în stimularea rapidă a țăranilor din Transilvania de a efectua munci agricole.

După ce urgentează înfăptuirea unor reforme de politică demografică și juridică, memoriul atacă problema fărâmițării latifundiilor nobiliare, văzând în acest fenomen una din cauzele ce contribuie la pauperizarea populației transilvănene. Faptul că generație de generație marile proprietăți erau împărțite între moștenitori ducea la așa-numitul fenomen de curializare a sesiilor iobăgești, adică exproprierea acestora de către moșierii reduși progresiv la o stare materială din ce în ce mai precară și trecerea terenurilor astfel obținute în folosința lor. Țăranii alungați de pe parcelele lor și lăsați pradă unei mizerii totale părăsesc țara. După părerea lui Hadik, fenomenul poate fi preîntîmpinat doar prin modificarea regimului de succesiune.

Documentul constată că din punct de vedere demografic Transilvania e extrem de neomogenă, regiunile suprapopulate alternînd cu zone pustii. Omogenizarea naturală se izbește de obstacolele artificiale puse forțat în calea liberei transmutări. Din moment ce legea nu permite ca țăranul să-și aleagă singur în interiorul granițelor țării locul unde ar putea trăi mai bine, el se vede nevoit să părăsească țara. Memoriul cere să se acorde posibilitatea legală, ca, sub o formă organizată și controlată de autorități, surplusul de populație din anumite regiuni, care nu își poate asigura condiții minime de viață pe meleagurile de baștină, să se poată stabili în acele zone ale Transilvaniei unde nu se află așezări omenești cale de ore în șir.

O altă revendicare majoră a iobagilor transilvăneni se referea la impedimentul de a primi parcele din pământurile de curînd *deștelemite*. Contrar obiceiului pămîntului (caracteristic pentru întreaga zonă sud-est europeană), care prevedea ca fostele suprafețe împădurite sau năpădite de tufişuri și defrișate prin munca țăranilor să fie concesionate contra unei cantități modeste de produse celor care au muncit pentru a le cuprinde în circuitul agricol, în perioada redactării memoriului runcurile încep să intre în stăpînirea seniorului. Asemenea acte constituie o nedreptate și contravin principiului că *pămîntul trebuie să servească bunăstării obștei*. Prețul acestei lăcomii ale cărei foloase sînt de altfel efemere este că, luîndu-li-se țăranilor terenurile deștelemite, aceștia nu se vor mai oferi să muncească din greu pentru valorificarea coclaurilor năpădite de tufişuri, bolovani sau arbori cu rădăcini groase. Așa cum seniorul nu permite să i se amputeze brațul sănătos, nici țara nu-și poate îngădui ca pămîntul — trupul sănătos al patriei — să fie smuls din slujba binelui public de către latifundiarul egoiști. Memoriul cere cu fermitate ca iobagilor să li se garanteze dreptul de proprietate asupra terenurilor deștelemite.

Una din ideile ce revin mereu în memoriu este că, dacă iobagul ajunge să se bucure de bunăstare, se va deștepta în el sentimentul dragostei față de glie, îi va dispărea neîncrederea din suflet și va deveni un supus leal și sîrguincios.

Hadik completează propunerile de mai sus cu un program de utilizare, respectiv de împăduriri a terenurilor nefolosite.

Deși consiliul de stat de la Viena le-a dezbătut mult timp, din toate aceste sugestii nu s-a realizat nimic. Cît despre reglementarea situației iobăgimii — problemă cardinală a vieții economice transilvane —,

În final Viena și Stările au ajuns la un acord fără prea mari implicații, așa cum reiese din ordonanța provizorie denumită *Certa puncta*. Acest act datînd din 1769 și semnat de Maria-Tereza este mult mai sărac în conținut comparativ cu propunerile lui Hadik și servește interesele feudale pe care le consfințește, fiind extrem de nefavorabil iobăgimii.

8

Cea dintîi asociație agricolă transilvană a luat ființă tot din inițiativa cercurilor vieneze. Iată ce scrie despre aceasta Halmágyi István în vara anului 1768 în jurnalul său: „a sosit poruncă de la Împărăție ca urmînd pilda și alcătuirea țărilor străine să se așeze și la noi temelii unei agriculturæ et artium societas“. Această asociație, înființată în urma unei dispoziții imperiale în care se cerea sprijinirea agriculturii și a industriei, s-a ocupat în scurta-i existență cu organizarea unor prelegeri cu caracter de popularizare a cunoștințelor științifice, în cadrul cărora specialiști autohtoni conferențiau despre posibilitățile de redresare a vieții economice și cu patronarea unor concursuri avînd teme legate cu precădere de agricultură. Unul din cei mai entuziaști membri ai societății a fost profesorul clujean Fridvaldszky János, care a ținut și el conferințe publice, a scris lucrări pentru concursurile organizate de societate și a participat la cîteva reuniuni ale comitetului.

Pe lîngă o serie de prelegeri cu subiect exclusiv agricol, cînd a vorbit despre apicultură, arături și modul de folosire a îngrășămintelor, Fridvaldszky a mai conceput și un proiect economic de anvergură (*Projectum oeconomicum*), în care atinge și problema dezvoltării industriei și a comerțului. Cere să se înființeze

manufacturi, propune introducerea unor noi ramuri industriale, cum ar fi cea a țesătoriilor de pînză, și găsește nimerit ca numărul meșteșugarilor să fie repartizat armonios pe întreg teritoriul țării. În spiritul tezelor mercantilismului, el discută despre comerțul interior și exterior al țării, despre importanța atragerii masei monetare și, în general, despre accelerarea ritmului de circulație a banului.

Propunerile din acest *Projectum* al lui Fridvaldszky János se aseamănă foarte mult cu cele ale lui Hadik. E foarte probabil ca o parte însemnată a informațiilor conținute în memoriul generalului să fi provenit de la savantul clujean, care, de altfel, a și străbătut în mai multe rînduri întreaga Transilvanie.

Absolutismul luminat a fost cel dintîi factor care a stabilit o legătură între politica economică și învățămînt. Într-o perioadă în care în primul plan al științei ajung dezbaterile teoretice focalizate asupra vieții economice, evaluările statistice și analiza competenței a realului, cînd în administrația de stat începe să se pună dintr-o dată un mai mare accent pe activitatea intelectualilor specializați în economie, problemele legate de acest sector al activității umane își cer locul și în cadrul sistemului educațional. Actul numit *Ratio Educationis* reglementează predarea economiei în școli. Stipulațiile sale au avut darul de a cataliza dorința profesorilor de colegiu din Transilvania istorică și din zona învecinată a Bihorului de a trata la nivel științific anumite chestiuni de economie. Introducerea în programa școlară a unor științe cum ar fi economia politică și statistica reclama existența unor manuale adecvate. Cîteva dintre acestea au apărut și sub o formă tipărită, însă marea lor majoritate au rămas în manuscris, ceea ce nu le-a împiedicat să ajungă sub ochii studenților care se pregăteau după ele pentru examene, și nu numai pînă la ei, ci și în cercurile de intelectuali

ce depășiseră vârsta școlarității dar manifestau în continuare interes pentru problemele vieții economice.

Dintre lucrările puse direct în serviciul însănătoșirii economiei transilvănene și beneficiind deja de o anumită coerență teoretică se remarcă o scriere anonimă despre manufacturi, apărută în 1793 la Oradea. Specialiștii nu au căzut de acord pînă în ziua de azi dacă lucrarea intitulată *Schedium de praesenti statu fabricarum et manufacturarum in Hungaria atque modo promovendi rem sericeam* e scrisă de Miller Jakab Ferdinánd, profesor la Academia de drept din Oradea, sau de Blaskovits József, inspector însărcinat cu sericicultura pentru comitatele din Banat. Confruntînd argumentele cercetătorilor, e mai verosimil ca lucrarea să îi aparțină lui Blaskovits.

Autorul deploră sărăcia din țară și o explică în primul rînd prin slaba dezvoltare a activității meșteșugărești și a „producției din fabricae”. Propune ca pe lângă guvern să ia ființă un oficiu pentru industrie, ale cărui atribuții să nu se limiteze la acordarea unor consultații de specialitate, ci să aibă și competențe executive. Cere îngrădirea tendinței spre lux, luarea unor măsuri de economisire a resurselor, precum și schimbarea radicală a „systemei vamale, nedreaptă și fără nici o noimă”. Îți stă mintea în loc, se lamentează autorul, cînd vezi mulțimea de produse industriale străine care invadează țara în pofida abundenței de materii prime autohtone. Singurul remediu îl constituie înființarea de fabrici. În opinia autorului, trebuie dezvoltat învățămîntul profesional și colonizați meșteșugari de prestigiu.

Imediat ce Iosif al II-lea, pe patul de moarte, a revocat, cu două excepții, toate măsurile pe care le luase anterior cu încredințarea că vor marca o nouă epocă, în cele mai largi cercuri au început să fie dezbătute nu numai chestiunile de politică, ci și cele de economie. Problema cea mai acută a rămas tot cea

a reglementării urbariale, dar încep să se depună eforturi din ce în ce mai asidue și în vederea dezvoltării comerțului și a industriei.

Dieta din 1790/1791 a încredințat dezbateră celor mai importante probleme economice ale țării așa-numitelor comitete ordinare (*systematicae deputationes*). Iată ce scrie despre activitatea lor Kővari László: „Au luat ființă în viața parlamentară transilvăneană, după închiderea lucrărilor Dietei, acele systematicae deputationes care își vor înainta constatările sesiunii de anul viitor și ale căror lucrări au și fost tipărite pe latinește; ci cu atîta ne-am ales de pe urma lor.” Într-adevăr, în practica vieții politice, nenumăratele sesiuni și documente elaborate în cursul lor nu au avut un ecou prea mare, însă importanța pe care o dețin în istoria ideilor este de prim rang. Mulțumită cercetărilor lui Trócsányi Zsolt cunoaștem că pozițiile ideologice arhiconservatoare s-au impus cel mai mult în comisia însărcinată cu studierea problemei servituților feudale, însă, acolo unde și-a putut spune cuvîntul și opoziția, procesele-verbale și propunerile conțin și o serie de idei progresiste.

Pentru studiul nostru e important să ținem seama și de lucrările Dietei de la Bratislava. Un loc important în istoria ideilor economice îl ocupă documentele elaborate în timpul Dietei din 1791 de către persoane particulare și corporațiile din Bihor, Arad și Banat. Dieta din Bratislava a numit un comitet pentru discutarea problemelor comerțului și industriei, cunoscut ca *Deputatio commercialis tricesimalis et pro objectis publicae oeconomicae*, ale cărui însărcinări priveau: 1. Trigesima. 2. Transportul. 3. Meșteșugarii și fabricile. 4. Agricultură, creșterea cailor și sericicultura. S. Casieria regnicolară. La lucrările comisiei a participat și comitele de Arad, Almásy Pál, care, în particular, a elaborat raportul intitulat *Considerationes super Statu Commerciali Regni Hungariae tam relate ad industriam*

internam, quam et Commercium externum. Almásy dorea în primul rînd să-i convingă pe nobili să participe la investițiile de capital în economie. Propune ca legea să consfințească faptul că industria și comerțul reprezintă îndeletniciri demne de un nobil, să se ia măsuri care să ducă la creșterea numărului de orașe și de orașeni iar privilegiile și patentele ce stînjeneau circulația de mărfuri să fie retrase. Lucrarea lui Almásy a stîrnit și interesul cercurilor de specialiști din străinătate, astfel că în 1793 a fost publicată de prestigioasa revistă *Staatsanzeiger*, editată de Schlözer.

Comisia dietală și-a înaintat propunerile forurilor legislative centrale și locale pentru eventuale completări. Deosebit de interesante sînt cele formulate într-un memoriu voluminos de către negustorii din Timișoara la data de 30 iunie 1790. Aceștia trec în revistă, din punctul de vedere al burgheziei înstărite, situația în care se găsea comerțul, felul cum se desfășurau procesul de producție a bunurilor materiale, precum și cantitatea de mărfuri aflate în circulație, acoperind atît consumul intern, cît și necesarul de export. Documentul conține o serie de propuneri referitoare la diferitele ramuri ale comerțului, la activitatea din fabrici și antrepozite, la menținerea ordinii în orașe, la Banca de Împrumut, la schimbarea radicală a legilor ce influențau viața economică.

Este extrem de semnificativ că, în vreme ce negustorii timișoreni propun luarea unor măsuri ce ar veni în întîmpinarea pretențiilor formulate de păturile capitaliste iar Almásy Pál îndeamnă nobilimea să se angreneze în activități industriale și în comerț, partea cea mai reacționară a aristocrației refuză cu obstinare pînă și punerea în discuție a problemelor economice. În 1791, bunăoară, cînd Dieta transilvăneană dezbătea chestiunea tarifelor vamale, protonotarul regal, care era un nobil de rang înalt, a exclamat nedumerit că

nu înțelege de ce se ocupă cinstitele Stări cu probleme care îi interesează numai pe „greci și armeni”.

Asemenea concepții nu constituiau deloc o raritate la sfârșitul secolului al XVIII-lea, însă aveau un caracter atât de perimat încât nu puteau sconta pe un sprijin unanim nici măcar din partea păturilor superioare ale societății.

9

Așa cum am arătat mai sus, statul absolutist luminat a luat măsuri care au dus la o sporire accentuată a numărului de intelectuali, la potențarea rolului acestora în societate și mai ales în aparatul de stat. *Ați* noile forțe de producție aflate în plin avânt, *cît și* statul au ridicat pretenții sporite față de intelectualitate. Dezvoltarea industriei a făcut necesară angrenarea în circuitul productiv a cadrelor tehnice, iar marile latifundii în plin proces de capitalizare aveau nevoie de agronomi competenți. Reorganizarea și modernizarea administrației au avut drept consecință modificarea pretențiilor establishmentului față de funcționari, care acum trebuiau să cunoască, în afara formalităților de procedură birocratică oficială liniile generale ale activității statului absolutist și sensul politicii economice. Pentru a face față obligațiilor de serviciu trebuiau să fie familiarizați măcar la un nivel elementar cu problemele economice. Statul și-a folosit funcționarii și în munca de redactare, traducere și răspîndire a unor broșuri de popularizare cu conținut economic, pentru a acționa astfel ca propagandiști în sprijinul dezvoltării industriei și mai ales al modernizării agriculturii.

La elaborarea și traducerea broșurilor de popularizare puse în slujba unei gospodării raționale și de

natură să contribuie la îmbogățirea cunoștințelor economice ale populației — motiv pentru care această campanie a fost finanțată din fonduri de stat —, a participat și un număr de remarcabili intelectuali transilvăneni. Lucrările care au apărut atunci în limbile germană, cehă, română, maghiară, sârbă, slovacă etc. tratau despre cultivarea plantelor, zootehnie, grădinărit, pomicultură și acordau o atenție specială atragerii populației rurale spre cultura plantelor industriale și sericicultură. Plecând de la principiul că trebuie preîntâmpinat exodul masei monetare de pe teritoriul imperiului, o parte a broșurilor furnizează informații detaliate despre produsele industriale ce pot fi obținute și cu mijloace artizanal-casnice. Astfel e amintit modul de preparare a zahărului și a siropului din zahăr, producerea rachiului, prelucrarea textilelor etc. Dacă această literatură de specialitate dirijată de la centru a avut vreun efect asupra dezvoltării agriculturii din Transilvania și a dus la îmbogățirea cunoștințelor de specialitate a populației rurale, faptul trebuie atribuit intuirii de către corifeii vieții spirituale a posibilităților oferite de asemenea inițiative, astfel încât au contribuit personal la scrierea și răspîndirea broșurilor. Iată, de exemplu, lucrarea apărută anonim la Buda în 1806 sub titlul *Povățuire către economia de Cîmp*, despre care știm că îi aparține lui Gheorghe Șincai. Eforturi importante pentru îmbogățirea cunoștințelor economice ale țăranilor au depus Ioan Molnar Piuaru și Grigore Obradovici. Fideli ideologiei iluministe, au fost și ei de părere că învățămîntul profesional constituie un factor decisiv al evoluției societății și în acest scop au contribuit la educarea și civilizarea țăranimii transilvănene prin scrierea și publicarea unor cărți de specialitate. În urma inițiativei lor, la începutul secolului al XIX-lea din ce în ce mai multe cărți și articole de presă tratează interdependența dintre producția de bunuri materiale și cultură.

Intelectualitatea, care acuza tot mai puternic strînsora chingilor feudalismului, a încercat să obțină drept de cetățenie nu numai activității de popularizare a științei, ci și cercetării de specialitate și confruntărilor de opinii. În acest scop s-a străduit să utilizeze energiile colective ale asociațiilor create tot de ea. Venind în întîmpinarea nevoilor generale ale societății, acestea au avut tendința de a-și extinde activitatea asupra întregii vieți intelectuale. Iată de ce nu trebuie să vedem nimic neobișnuit în faptul că, de pildă, Societatea Philologică Maghiară din Transilvania, creată în 1793, se ocupa și cu probleme economice. Conducătorii Societății îi îndemnau pe tinerii ce plecau în străinătate să studieze aspectele producției industriale, modul de funcționare a mașinilor și diferitele procese tehnologice. Astfel Aranka György l-a însărcinat în 1794 pe Gyarmathi Sámuel să facă schițe după utilajele folosite în fabricile din Göttingen. Încă din prima fază a existenței sale, Societatea și-a dat seama de marea importanță a științelor agricole: în scrisorile din Germania Gyarmathi relatează nu numai despre „fabricae“, ci și despre mașinile agricole pe care le-a văzut acolo, despre prelucrarea cînepei, a inului și a lînii, în general despre toate „cîteșicele slujesc cu adevărat folosului de căpătii al Patriei“. La sesiunile științifice ale Societății se citeau lucrări pe teme economice, iar mai mulți membri au oferit spre publicare manuscrise cu un astfel de conținut.

Literatura economică din Europa a înregistrat succese remarcabile în țările în care o însemnată producție de mărfuri a impus structuri economice de tip capitalist. Rămînera în urmă a Europei răsăritene se oglindește și în orizontul ideatic subdezvoltat al științei economice. În Transilvania gîndirea economică a fost stimulată nu de nevoile producției, ci de conștiința dureroasă a înapoierii, de dorința de a înlătura marile obstacole puse în calea producției de mărfuri. Cercetătorii vieții

economice trebuiau să slujească nu industria și comerțul în plină dezvoltare, cum se întâmpla în țările capitaliste dezvoltate din Occident, ci erau nevoiți să găsească o cale de ieșire din marasm pentru o țară mică, anchilozată de feudalism și strivită de consecințele dominației străine. Nivelul științific al travaliului lor ideatic se ridică progresiv, odată cu agravarea crizei generale a feudalismului, și atinge treapta deplinei coerențe științifice în anii premergători evenimentelor de la 1848. Pentru generația de intelectuali a revoluției, știința economică reprezenta deja unul din mijloacele indispensabile ale transformării societății în sens burghez.

CÎTEVA PARTICULARITĂȚI ALE RECEPTĂRII ILUMINISMULUI ÎN CULTURA MAGHIARĂ DIN TRANSILVANIA

1

Cercetătorii trecutului transilvan afirmă din ce în ce mai des că procesul de receptare a iluminismului — ca fenomen cultural de durată — nu poate fi înțeles la justele sale proporții fără a lua în considerare totalitatea corpusului de documente scrise în secolul al XVIII-lea. Nu este suficient să acordăm atenție doar realizărilor de vîrf din domeniul științei sau al beletristicii; trebuie detectate în paralel atît nivelul ideatic general, cît și motivația travaliului intelectual cu largi incidente, ceea ce presupune consultarea celor mai diverse surse documentare cu putință.

Procesul de încetățenire a gândirii științifice poate fi evaluat cu justețe, conform valorii sale reale, doar dacă reușim să sezișăm amploarea luptei pe care rațiunea a trebuit să o ducă împotriva ignoranței ce-și răspîndise morbul pretutindeni. E totodată cazul să fim conștienți că proveniența și locul pe care îl ocupă în taxonomia genurilor datele cu care lucrăm nu ne pot îndreptăți să avem nici un fel de prejudecăți. Astfel, o predică religioasă se întîmplă să conțină cunoștințe științifice mai autentice decît o prelegere ce a răsunit într-o aulă academică, iar o carte cu paginile înnegrite de adnotările marginale ale cititorului ne spune uneori mai multe despre nivelul de gîndire al epocii decît cine știe ce tom voluminos, ce s-a vrut

o creație „originală“. Nu trebuie să ne mire nici dacă vom descoperi în scrisori particulare o calitate intrinsec literară superioară unor fastidioase opuri în versuri.

Extinderea ariei cercetării asupra totalității documentelor scrise desigur că nu exclude, ci, dimpotrivă presupune în mod răspicat analiza — din cât mai diverse puncte de vedere — a operei „personalităților-cheie“ ale iluminismului. Jakó Zsigmond are indiscutabil dreptate să susțină că la stabilirea priorităților de cercetare trebuie să avem în vedere în primul rînd studierea și punerea în valoare a activității desfășurate de acele personalități mulțumită cărora cultura noastră s-a conectat la circuitul vital al valorilor europene.

În paginile de față ne vom limita la a lua în discuție trei fenomene: răspîndirea principiului toleranței, accentuarea interesului pentru științele naturii și folosirea tot mai largă a limbii materne. În cultura maghiară din Transilvania secolului al XVIII-lea aceste trei chestiuni au avut un rol proeminent.

2

De mai multe decenii, literatura de specialitate urmărește identificarea acelor prime zone de contact care au permis iluminismului, ca sistem ideatic european cu proiecții în universalitate, să-și înfigă rădăcinile în solul realității transilvane. S-a conturat astfel o serie de întrebări ce au jalonat direcția pe care au urmat-o cercetările în tot acest răstimp. Iată cîteva: În ce moment și ce necesități ivite în sînul societății transilvănene au facilitat pătrunderea cuceririlor ideatice ale iluminismului? Cum se explică faptul că această țară mică și încă anchilozată de feudalism și-a deschis larg porțile în fața ideologiei celor mai avansate societăți din vestul Europei ce au pășit deja pe drumul

dezvoltării capitaliste? Care sînt valorile ce au pătruns pe aceste porți și, pe de altă parte, care sînt valorile ce au întîmpinat la început o opoziție încăpățînată, pentru ca mai tîrziu să fie și ele tot mai mult asimilate? Acest șir de întrebări, la care se pot adăuga și altele, nu au fost puse — așa cum spuneam — pentru prima oară doar în prezent, și în cazul multora dintre ele știința a și dat un răspuns.

Este cunoscut faptul că din bogatul univers ideatic al iluminismului viața spirituală transilvăneană și-a însușit mai întîi tocmai conceptul de toleranță. Procesul a avut loc de timpuriu, în paralel cu începuturile acelei reînnoiri a ideilor și a spiritului din Occident pe care știința de azi o denumește iluminism incipient (*Frühaufklärung, preillumino*).

În Franța, operele literare ce tratează această problemă din variate puncte de vedere și în relație cu diverși factori apar după revocarea edictului de la Nantes (1685), deci după irupțiunea brutală a intoleranței religioase. După părerea lui Pierre Bayle, unul din primii iluminiști francezi care au luptat pentru libertatea de gîndire și pentru respectarea convingerilor interioare — și care a fost de asemenea cunoscut, adică laudat și criticat și în Transilvania —, omenirea trebuie să tindă spre crearea unor forme de existență socială care să permită fiecărei făpturi umane să-și exprime și să-și urmeze convingerile fără nici o ingerință exterioară. Protestantul Bayle se abate de la gîndirea majorității coreligionarilor săi și prin faptul că pune problema toleranței nu numai pentru cultul printre ai cărui credincioși se număra, ci și pentru orice individ în parte.

Englezul Locke însă, chiar dacă cere și el ca fiecare comunitate religioasă să se poată organiza în mod liber, nici nu vrea să audă de toleranță pentru catolici.

Germanul Samuel Pufendorf, care în Transilvania era foarte mult citit încă din prima jumătate a seco-

lui al XVIII-lea și a influențat în mare măsură concepția politică a lui Iosif al II-lea — marcată și ea de nuanțe iluminist-tolerante —, include libertatea religioasă în sfera drepturilor și libertăților individuale, însă nu recunoaște libertatea indivizilor de a propovădui noi concepții religioase și de a se constitui în comunități bisericești conform dorințelor lor. Acest principiu de toleranță relativă a corespuns întru totul liniei politice a absolutismului luminat.

În Transilvania, după căderea principatului independent, calvinismul a încetat să mai fie religia dominantă. Modelul de politică religioasă a principelui Francisc Rákóczi al II-lea, care nu a asigurat pentru niciunul din culte o situație privilegiată, nu a fost acceptat în esență de puterea habsburgică instaurată definitiv după anul 1711 și, cu toate că Diploma Leopoldină din 1691 prevedea ca „nimic să nu se schimbe” în ceea ce privește religiile, valul ofensiv al politicii imperiale puse în slujba Contrareformei s-a extins și asupra acestei părți a Europei. Însă curând clasa dominantă din Transilvania și-a dat seama că miza conflictelor religioase o constituiau chiar privilegiile ei, dat fiind că nu erau lezate doar credința și instituțiile religioase ale aristocrației autohtone, ci, datorită noilor dispoziții imperiale ce-i limitau accesul la anumite slujbe publice, era periclitată însăși poziția ei conducătoare în stat. Așa cum a observat cu pertinentță Friedrich Teutsch, din punctul de vedere al nobilimii ardelenе cel mai important principiu al politicii de toleranță era acela care statua că la dobândirea funcțiilor din aparatul de stat și din justiție trebuie luat în considerare doar meritul individual.

Köleséri Sámuel (1663—1732), doctor în teologie și medicină, intendent al minelor din Transilvania iar mai târziu prim-consilier gubernial, a editat în 1709 la Sibiu lucrarea lui J. Gardenius intitulată *Theologica pacifica sive comparativa*, căreia i-a scris și o

prefată în care cerea eliminarea disensiunilor religioase. În spiritul lui Poiret, Köleséri afirmă că spiritul pașnic — adevăratul simbol al creștinismului — este unicul remediu pentru conflictele ce dezbinau diferitele religii.

Köleséri și-a trimis fiul vitreg, pe Lázár János (1703—1772) — viitor președinte al Tablei Regești și ulterior al Dietei —, să studieze la Universitatea din Marburg. Aici tânărul nu numai că a audiat prelegerile lui Christian Wolff, ci a și locuit la filozof în gazdă. De bună seamă că intimitatea savantului german a avut o mare influență asupra lui Lázár. Este însă simptomatic faptul că — așa cum a observat cu sagacitate Pukánszky Béla — tânărul transilvănean nu e sedus de totalitatea filozofiei lui Wolff; din sistemul acestuia Lázár își va însuși în primul rând ideea de toleranță religioasă. Iar când va asimila plenar principiile toleranței wolffiene, el nu face altceva decât să aducă argumente ideologice în sprijinul impunerii nestînjenite a drepturilor ce derivau din poziția sa de clasă. Mai târziu, deja întors în patrie, îl va traduce în latinește pe Voltaire, avînd însă în vedere să aleagă și de această dată tocmai acele pagini ale filozofului francez care îl puteau interesa pe omul Lázár János — funcționar superior în aparatul de stat habsburgic, supus leal al împăratului, avînd convingeri religioase pietiste — și totodată să constituie o călăuză ideologică și pentru coreligionarii săi și pentru clasa socială din care făcea parte.

Teleki József (1738—1796) de-a lungul peregrinărilor sale prin Europa occidentală îi vizitează pe Voltaire și pe Rousseau și asimilează cu acest prilej din arsenalul ideatic al iluminismului francez iarăși conceptul de toleranță religioasă. Cu toate că într-un pamflet tipărit combate pozițiile antireligioase ale lui Voltaire — cîștigîndu-și astfel simpatia lui Rousseau —, Teleki laudă dramaturgia patriarhului de la Ferney pe motivul că se face purtătoare de cuvînt a principiului toleranței.

Dar nu numai protestanții, ci și catolicii se arată receptivi la ideile iluministe, printre aceștia numărându-se și Haller László (1717—1751), care a tradus în limba maghiară *Télémaque* de Fénelon. Aristocratul transilvănean descoperă în criticile aduse lui Ludovic al XIV-lea de către preceptorul delfinului anumite idei ce n-ar strica să fie luate în considerație cu mai multă simpatie și de puterea habsburgică instalată în Transilvania, pentru ca astfel să-și poată atrage loialitatea supușilor. În același timp, transilvănenii citeau cu plăcere argumentările din *Télémaque* relativ la atotputernicia suveranului, care e însă subordonată atotputerniciei legilor; regele are puteri nelimitate de a face binele, însă e legat de mâini de îndată ce e mînat de intenții rele. Popularitatea cărții e atestată și de edițiile succesive în care a apărut (1757, 1759, 1770, 1775), cu toate că în timpul vieții traducătorului ea a rămas în manuscris.

Fără îndoială că, atîta vreme cît a fost redus doar la conceptul de toleranță, iluminismul s-a manifestat în Transilvania trunchiat, lipsindu-i unele din dimensiunile sale universale. Ar fi însă greșit să vedem aici doar aspectul negativ. Faptul că receptarea iluminismului e condiționată de necesități sociale concrete deschide perspective fertile și pentru impunerea acestui mare curent de idei în adevăratele lui dimensiuni universale. Nu încape nici o îndoială asupra veracității cuvintelor lui Tolnai, care scria în 1942: „Expansiunea ideii de toleranță reprezintă principalul punct de răspîntie din istoria iluminismului transilvănean. După receptarea acestei idei și, în parte, paralel cu ea, prind rădăcini într-o succesiune rapidă și alte elemente ale iluminismului ajuns la maturitate.“

Dar pînă și literatura scrisă sub semnul toleranței transilvănenii o receptează tot prin filtrul propriilor lor revendicări. Ideea de toleranță se manifestă extrem de neomogen în epocă, însă la noi s-au bucurat

de popularitate în primul rînd acei adepți ai săi din vestul Europei care, pe de o parte, se desolidarizau de radicalism, dar, pe de alta, combăteau activ indiferența religioasă și mai cu seamă ateismul. Am văzut cum în cazul lui Bayle transilvănenii aveau de timpuriu păreri diferite. Din materialul aflat la dispoziția noastră spicuem doar cîteva exemple pentru a ilustra cît de mult s-au speriat unii transilvăneni de ideile sale. Verestói György (1698—1765) bunăoară îl combate destul de des. Concepția despre toleranță a acestui episcop reformat — provenit din rîndul profesorilor de colegiu și avînd formația unui specialist în științe naturale — îi are în vedere numai pe creștini și nici nu ne putem aștepta la altceva în cazul unui gînditor al cărui ideal este o lume creștină unitară întemeiată pe principiile rațiunii. Verestói György se vede confruntat cu părerile lui Bayle tocmai pe terenul propagării acestui ideal creștin. Iată ce predică episcopul la catafalcul lui Bethlen Ádám în 1748: „Care ar fi deci pricinile ce ar împiedica Obștea Cetățenilor ce prin sfîntă juruință legatu-s-au de această Religio să tragă din capul locului nădejdi neîndoielnice cum că acele Îndatorințe ce trebuie îndeplinite și pe care ea însăși se străduiește a le îndeplini întru Ținta sa se bucură de cinste și sînt îndeplinite cu rîvnă atît de Măria Sa Domnitorul cît și de Fiii Patriei? Și oare de ce nu s-ar vedea ea întărită în încredințarea că nimeni nu e mai vrednic a îndeplini anumite Cînurî decît Creștinul, că nimeni nu e un Principe mai des-toinic decît Creștinul, că nimeni nu e un Patriot mai bun decît Creștinul? Divinul *Plato* n-are decît a-și căta de treabă atunci cînd, plin de ifose în Meșteșugul său fățărît, se împăunează spunînd că Neamul Omesc ar duce-o cu adevărat bine dacă s-ar afla sub cîrmuirea *Philosophilor* sau dacă regii s-ar îndeletnici cu *philosophia*. Cu mult mai întemeiată *iustitia*, avînd drept sprijin însuși Adevărul, putem noi spune că

Neamul Omenesc ar duce-o cu adevărat bine dacă pretutindenea pe acest Pământ vor domni Creștinii sau dacă Regii vor împărtăși Crezul Creștinesc. N-are decît a-și căta de treabă și a pleca dintre noi și acel Om ce singur s-a fost prins în mrejele sale, pre nume *Peter Baelius*, de încîlceală și neșurintă căutător și nicidecum Deslușitor întru acestea, *Sphinx* ce-a pururi ticluiește basne, *Oedipus* ce nimica nu dezleagă; ci să înceteze Peter Baelius a huli cu mișelie Credința Creștinească. Ci acestui Baelius — pentru ca și mai lesne să-i fie a îmbla cu înșelătorii și totodată să lase a crede că Poruncile lui CRISTOS, dacă sînt păstrate neabătut de fiteșicare, sînt și pe potriva Republicii — nu-i e rușine obrazului să spună că o Întocmire Obștească numărînd în rîndurile sale doar Creștini nu-i chip să dureze; Baelius se sprijină cu sfruntare mincinoasă pe părerea că Moralei Creștinești i-ar fi streine și scîrbavnice acele Fapte cu prețul cărora veșnicec Împărățiile. Iară în acest chip âst Staroste de înșelători și neșurînțe ia înapoi cu o mîna ceea ce ne-a dat cu cealaltă; ba săvîrșește toate acestea cu atîta sfruntare și obrăznicie împotriva a cîteșitoate stau scrise de atîția Ani în Letopisețe, cu toate că e limpede cum Historiile vin spre a-i da de gol minciuna.“

Printre intelectualii transilvăneni care citeau operele lui Bayle s-au găsit cîțiva care să-i impute că, într-una din scrierile sale despre comete, francezul se referă la posibilitatea de a ne imagina pînă și o societate compusă numai din atei. Tîrgumureșanul Intze István (1679—1776), profesor de orientare wolffiană, în cuvîntarea funebră rostită la catafalcul soției lui Teleki László, condamnă cu asprime pe cei „ce se împotrivesc fățiș Grației Dumnezeiești, pe care ar vrea să o stîrpească din inemile întregii Omeniri; pe cei numiți îndeobște *Athei*, *Deiști*, *Epicureeni* au, mai pe înțeles, Oameni ce tăgăduiesc în nerozia lor făptura lui Dumnezeu, Providența lui, Frumusețea Firească și trebu-

înța nelipsită a Grației Divine.” Și continuă: „iară eu cred că este nerozie pînă și a te întreba, așa cum se întrebă unii, *Utrum Respublica ex puris Atheis constans sit possibilis?* adică: E oare cu puțință a fi pe lume o Rînduială Obștească alcătuită numai din *Athei*, adicătelea din Oameni văduviți de orice teamă față de Dumnezeu? Ci de o la fel de vătămătoare nebulie învinuiesc pe cei ce pun acea întrebare de la străvechiul *Plutarchos* cetire, iar mai tîrziu pusă din nou de *Petrus Baelius*, renumit pentru gîndul său fără de cumințenie: *Utrum Atheus an Superstitiosus melior Civis dicendus sit in Respublica?* Oare cine e mai folositor *Întocmirii Obștești*: Omul cel fără de Dumnezeu sau, dimpotrivă, cel înrobît habotniciei?”

În cele ce urmează vom vedea că *Bayle* — pe latinește *Baelius* — a suscitât controverse printre cititorii lui transilvăneni nu numai prin invocarea principiului toleranței, ci în general prin raționalismul lui critic.

Edictul de toleranță al lui *Iosif al II-lea* nu a însemnat și scoaterea acestei probleme de pe ordinea de zi; ea a constituit și pe mai departe un obiect de dispute și filozofări. Nici nu se putea altfel, fiind vorba de o dispoziție ale cărei prevederi erau calificate de părțile aflate în conflict fie ca excesive, fie ca insuficiente.

În legătură cu ideile ce invalidau justetea disensiunilor dintre diferitele religii și culte, mai adăugăm doar că principiul iluminist al toleranței religioase se îmbogățește și dobîndește un nou conținut odată cu procesul de formare a națiunilor burgheze. Felul cum principiul toleranței, invocat la început doar în legătură cu chestiuni de practică religioasă, a ajuns să înglobeze treptat și problema națională este dovedit în mod elocvent de *Supplex Libellus Valachorum* (1791), atît în calitate de produs ideologic, cît și ca piatră de hotar a unei mișcări politice. *Supplexul* pune pe tapet problemele fundamentale ale ființei naționale

românești și recurge la argumente aflate în arsenalul ideologic al iluminismului european. În chestiunea drepturilor naționale și religioase cere garantarea constituțională a posibilităților și condițiilor pentru afirmarea liberă a individului. Această operă colectivă — după cum e caracterizată de David Prodan în excelența lui monografie — exprimă crezul opiniei publice românești din Transilvania de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, fiind totodată un indiciu al felului cum intelectualii români de aici au asimilat cele mai importante idei ale iluminismului european din perioada ce a urmat revoluției burghezo-democratice din Franța.

De la sfârșitul secolului al XVIII-lea, chestiunile religioase cedează din ce în ce mai mult teren în fața problemei naționale. Dacă însă curînd trebuie să asistăm la confruntări între diferitele maniere de a concepe libertatea națională, faptul trebuie văzut ca o consecință a contradicțiilor interne ce subminau naționalismul burghez. Conceptul de exclusivitate în acest domeniu îi obligă să ia poziție pe partizanii principiului toleranței. Ideile despre respectul reciproc dintre popoare, despre considerarea pe picior de egalitate a diferitelor limbi, conceptul de cetățean al lumii (care în momentul apariției sale nu avea nimic comun cu Weltanschauungul „insolent“ al epocii imperialiste), legătura și intercondiționarea dintre patriotism și umanism sînt tot atîtea formulări ideatice aparținînd partizanilor iluminismului. În Europa, ca și în Transilvania, măsura atașamentului față de *Aufklärung* o constituie toleranța manifestată în problema națională.

3

Majoritatea intelectualilor transilvăneni care intră în contact cu ideile iluminismului incipient sînt încă persoane clericale. Într-o perioadă în care angrenarea

în administrația de stat sau în aparatul de justiție aveau un carcter mai degrabă onorific decât profesional, iar în viața economică nu prea era nevoie de intelectuali, singurul mijloc de subzistență pentru un număr considerabil de oameni instruiți îl reprezintă și în continuare cariera ecleziastică.

Însă chiar dacă tinerii cu o pregătire universitară pot accede la o formă de existență intelectuală numai în calitate de preoți, aceasta nu înseamnă că ei s-au și izolat în turnul de fildeș al gândirii teologice. În timpul studiilor au simțit deja atâtea noi impulsuri spirituale, încât fără îndoială că, dacă li s-ar fi dat ocazia, nu ar fi optat pentru meseria de preot. Indiciul cel mai important în această direcție îl constituie interesul crescut pentru științele naturii și ar fi fost suficient să apară o solicitare de acest gen din partea societății pentru ca numărul de medici și naturaliști din Transilvania să crească brusc. În anii de învățătură petrecuți în străinătate tinerii transilvăneni audiază din ce în ce mai multe cursuri de matematică, fizică și medicină și numai precaritatea condițiilor de care puteau beneficia în patrie explică — și ar fi o greșeală să trecem cu vederea acest fapt — de ce s-au văzut pe mai departe constrânși să-și aleagă drept obiect de studiu principal tot teologia.

Ar fi însă inexact să credem că tinerii ce se întorc în patrie îmbogățiți cu noi cunoștințe din domeniul filozofiei și al științelor naturii și, în lipsa unor alternative mai atrăgătoare, ocupă slujbele preoțești, ar fi uitat dintr-o dată tot ce au acumulat în anii de studiu și că de-acum înainte viața lor va fi sinonimă cu un recul la nivelul generațiilor precedente, o simplă îndeplinire conștiințioasă și întrutotul tradițională a obligațiilor de serviciu. Cultura asimilată nu rămâne nevalorificată, ci, dimpotrivă, își caută posibilități de manifestare și — deoarece încă din stadiul incipient al iluminismului o caracteristică a noii mentalități a veacului o constituie aspirația spre acțiuni de folos obștesc, asumarea

voluntară a faptei, dorința de a revela semenilor esența lor umană — cultura dobândită de acești tineri își va găsi și formele de manifestare adecvate. Nimic nu era mai la îndemîna preotului atins de ideile iluminismului decît să descopere că are posibilitatea de a desfășura o activitate de răspîndire a cunoștințelor științifice chiar prin predicile sale, în limitele oferite de profesunea sa. Propovăduirea verbului divin va ajunge publicistica epocii. Aici își vor găsi loc toate acele informații ce țin de *Weltanschauungul* și orizontul științific pe care scriitorul (preotul) vrea să le aducă la cunoștința publicului (a credincioșilor).

Predicile rostite în secolul al XVIII-lea pot fi grupate în două mari categorii; omiliile obișnuite (de duminică sau de sărbători) și orațiunile funebre. Acestea din urmă — dintre care am și citat două în paginile anterioare — erau rostite mai ales la înmormîntarea unor personalități de seamă, cînd preotul sau profesorul savant avea prilejul ca, în fața unui auditoriu cultivat, venit din cele mai diferite locuri, să dea glas verbului său consolator sub forma unei veritabile disertații științifice, avînd nu mai puțin ambiția de a convinge mulțimea îndoliată din auditoriu că este o persoană bine pregătită și familiarizată cu știința.

Aceste predici sînt dovezi elocvente ale laicizării prin care trecea cultura, deoarece de fiecare dată locul principal îl ocupă o temă seculară, indiferent că ține de filozofie, psihologie, istorie sau științele naturii. Nu întîmplător literatura teologică de specialitate manifestă o atitudine critică și încearcă să minimalizeze valoarea predicilor din secolul al XVIII-lea, învinuindu-le de a fi înlocuit propovăduirea Evangheliei cu vulgarizarea științei. Obiecție perfect îndreptățită, căci asta s-a și întîmplat. Numai că ceea ce teologii consideră a fi eronat — pentru istoricii științei reprezintă o virtute pe care o și proclamă cu toată convingerea.

Predicile la care ne referim au fost scrise și unele chiar tipărite. În cele mai multe exemplare au apărut orațiunile funebre, deoarece, pe de o parte, prin mijlocirea lor cei rămași perpetuau memoria dispărutului, iar pe de alta, autorul predicii avea satisfacția de a-și vedea numele purtat de cerneala tiparului în cercuri cât mai largi.

Unele colecții de predici sînt adevărate tezaure ce înmagazinează cunoștințele științifice accesibile epocii. Găsim în ele cele mai neașteptate conglomerări de date. În legătură cu orațiunile funebre ale lui Verestói György de care am vorbit mai sus, Turóczi-Trostler György a constatat cu mai bine de patru decenii în urmă că „însumate, orațiunile constituie o adevărată enciclopedie. Există printre ele predici care fără nici o rezervă pot fi considerate disertații de filozofie, filologie, fiziognomie sau astronomie.“ Mesajul — de o mare varietate — ni se transmite în perioade baroce sufocate de imagistică și „ne înfățișează cu pregnanță acel proces istoric din prima jumătate a secolului al XVIII-lea care a dus, mai ales în țările protestante, la transgresarea limitelor dogmatico-teologice, la o treptată raționalizare a literaturii de tip didactic, iar, în final, la laicizarea ei“.

Pentru a ilustra interesul enciclopedic și raționalismul ce anunțau cultura laică de mai târziu, voi cita un singur exemplu din predicile lui Verestói. În orațiunea funebră rostită în 1755 la catafalcul lui Bánffi Sámuel, episcopul invocă ultimele cuceriri din domeniul științelor naturii pentru a combate superstiția că ar exista „un leac împotriva săbiei și a glonțului“ și, pe parcursul argumentării, îi numește pe toți acei gânditori care i-au marcat coordonatele universului spiritual. Reflecțiile episcopului debușează în final într-o apologie nostalgică a academiilor științifice înființate pentru sprijinirea disciplinelor experimentale. Însă în spatele jindului ce-l încearcă pe Verestói se ascunde

nemulțumirea intelectualității transilvănene lipsite de orice instituții științifice: „Căci nu am întâlnit în cărțile ce am citit vreun *Experimentum* prin care să se fi sfetit acel LEAC ÎMPOTRIVA SABIEI ȘI A GLONȚULUI, fie prin străduințele aparținătoare îndeobște *Physicii* sau mai ales *Magiei* naturale; ci nu am dat peste un asemenea LEAC nici în *Scrierile Philosophilor* Păgîni din Vechime: *Plato*, *Aristot*, *Lucretius*, *Seneca*, *Pliniu cel Bătrîn*; și nice în *Scrierile* noilor *Philosophi* de vecinică amintire: *Bacon Verulamius*, *Cartesius*, *Gassendus*, *Newtonus*, *Leibnitiuss* și *Wolffius*. Nimeni nu poate avea deci *praetentiunea* întemeiată de a-mi cere mie, ce nu mă pot sprijini pe nici un *Experimentum* să cred că ar fi pe lume un asemenea minunat LEAC ÎMPOTRIVA SABIEI ȘI A GLONȚULUI, de parcă vreodată *Magia Naturalis* l-ar fi arătat Lumii. Ci știu însă că întreaga *Physica* se sprijină pe *Experimenta* ca pe niște urieșe și de neclintit tălpi de oțel. Iară cu și mai puțin temei poate ridica cineva o asemenea *praetentio* dacă ține seama că *Philosophii* de azi trebuie să stea cu ochii ațintiți la acele Societăți de Științe ce luminează drumul ca tot atîtea *Pharusuri* strălucitoare pe care unele MAJESTĂȚI ÎNCORONATE ridicatu-le-au cu multă cheltuială pentru a iscodi arcanale Firii și a așterne în scris toate acele renumite descoperiri și *Experimenta* ce pot fi desprinse din taințele Naturii; asemenea Societăți de Științe sînt: cea din Țara Nemțescă, întemeiată de Împăratul LEOPOLD CEL MARE, de-a Pururi Fericit în Pomenirea noastră; cea din Florentzia, în Țara Etruriei; cea din Londinum în Englitera, cea de la Paris în Franția; cea de la Petersburg în Țara Muscălească și cea de la Berlin în Țara Brandenburgului.“

Aceeași profunzime a cunoștințelor enciclopedice găsim și în predicile lui Gombási István. Cea de-a doua orațiune cuprinsă în volumul său intitulat „Cîteva predicățiuni alese în care se vorbește de materiile cele

mai trebuincioase", „traduse din limbile frîncească și nemțescă în ungurește și îmbogățite cu oarecari adnotațiuni" se numește „Predicațiune despre slava tunătoare a lui Dumnezeu" și cuprinde lămuriri despre „felul în care trebuie să ne purtăm atunci cînd tună și fulgeră"; totodată popularizează în rîndurile cetitorilor transilvăneni cele mai noi cunoștințe despre electricitate. Dar să aruncăm o privire asupra datelor înregistrate de istoria științei cu 50 de ani înainte de rostirea acestei predici, deoarece astfel putem descoperi cîteva exemple elocvente ale manierei în care se transmiteau informațiile științifice în Transilvania.

În 1712, fiica parohului reformat Vári Mihály (1672—1723) din Satu Mare a fost lovită de trăsnet. În 1716 tatăl îndoliat publică un opuscul memorial cuprinzînd și propria sa scriere intitulată „Considerațiune filosofică de Natura Tunetelor, Cele cu Foc și cele fără de Foc; despre Lucrarea Flăcării pîrjolitoare ce țîșnește dintre nourii groși precum și despre Pricinile ei și Feliurile în care pe dată aceasta ucide și pustiaște". Autorul crede că mintea omenească are puterea de a pătrunde tainele „lucurilor pămîntești ce ne înconjoară, ale osebitelor mișcări, precum și feliurimea de materiae de acest genus ce-și au obîrșia în ele" și numai indolența e vinovată dacă oamenii au o atitudine pur contemplativă în fața fenomenelor naturii și nu încearcă să le cunoască. Omul înțelept caută să dobîndească o „știință strălîmpede și cunoștințe de neclintit". „Iată pe ce se întemeiază dînsul cînd purcede a lămuri cum iau naștere și ce sînt pîcla, burnița, cețurile, nourii, vîntoasele și furtunile, fulgerele și tunetele, trăsnetul, flăcările ce țîșnesc cu repeziciune din tării, luminile pojarnice, cît și să priceapă stricăciunile înfricoșătoare pe care li suferă corpurile ce nemeresc pe neașteptate în bătaia acestor vîlvătăi." Acesta e felul în care Vári Mihály caută să explice științific cauzele ce provoacă fulgerul și tunetul. Iată și răspunsul său: „Iară cînd golul află-

tor între doi sau mai mulți nouri se împle cu emanațiuni calde și subțiri ca o pîclă, dar bogate foarte în pucioasă, nu e cu puțință ca noul ce plutește de-asupra celuilalt să se rupă și să se prăvale înspre pămînt atîta de domol încît — din pricina împotrivirii văzduhului — aburii să nu se aprinză și să nu împrăștie cu repeziciune în juru-le flăcări țîșnitoare pe cari le numim *Fulgere*; și asemenea vîlvătăi putem vedea pe-asupra capetelor noastre chiar și atunci cînd din înaltul cerului nu se aude nici un tunet. Ci cînd întreg noul cel-sus-aflător se prăvale cu destulă repeziciune asupra celui din-josul său, iar în întinderea dintre ei se strînge din belșug un Abure bogat în cenușă, clei, salpetru și pucioasă, care alesne iau foc, pe dată împotrivirea noului de jos slăbește — de vină fiind deschizătura bortită în partea sa de jos de oareșicare corpuri ce se înalță dinspre Pămînt și pătrund în noul sau altele asemenea pricine — și atunci tăria fumului preschimbă în văpaie de flăcări țîșnește din noul însoțită de multă detunătură; astfel aburii preschimbătu-s-au în *Fulgere* ce năvălesc puhoi sau se pierd în pușintimea lor, pătrund în adîncuri sau să răsfiră care încotro, aduc stricăciuni sau pîrjol; din cîtimea mai vîrtoasă și mai nesleită alcătuită din materiae tellurice adesea să plămădește o piatră cu puteri grozăvitoare. Ci această piatră, ce țîșnește laolaltă cu pîcla pojarnică a flăcărilor nemicește tot ce i s-ar ivi în cale sau împrăștie trimișînd pe ceea lume într-o clipită orice dobitoace sau făptură omenească și atunce pe bună dreptate poate fi numită *Piatră-Trăznitoare-din-Tării*.”

După acestea, „părintele cu inima frîntă” trece în revistă cîte și mai cîte au scris savanții și ce spun oamenii despre „felul de a ne feri de fulgere”. Critică pe rînd diversele teorii și eresuri populare constatînd că „Atoateziditorul nu a lăsat omului nici o cale firească de a se feri de fulger”.

Vári Mihály dispunea de cunoștințe cu nimic mai prejos decât profesorii și savanții ce predau la universitățile din vestul Europei; de fapt, el însuși primise titlul de doctor la una din aceste universități susținând o teză cu un subiect ales din domeniul științelor naturii. Dintr-un panegiric compus de Vári aflăm că parohul din Satu Mare se număra printre discipolii lui Köleséri Sámuel, care manifestau cu toții un interes viu pentru problemele de matematică și fizică.

A fost însă necesar să treacă mulți ani de la apariția meditațiilor lui Vári citate mai sus pînă ca omul să cerceteze și să explice adevărata natură a fulgerului. Franklin a efectuat celebra lui experiență cu zmeul și cheia abia în vara anului 1752 încercînd să dovedească astfel identitatea dintre fulger și electricitate. Ulterior, savantul american a construit paratrăsnetul și a recomandat folosirea acestuia pe scară largă. Cercetările sale au ajuns curînd cunoscute și în Europa. Cartea lui Franklin scrisă în englezește apare în scurt timp în traducere franceză, iar în anul 1756 la Paris se tipărește a II-a ediție a lucrării. Aceasta e ediția din care și-a procurat un exemplar și Teleki Ádám, aflat în străinătate. Mai tîrziu el va dărui cartea lui Pataki Sámuel, profesor la Colegiul Reformat din Cluj. Pataki a folosit numaidecît lucrarea în activitatea sa științifică și pedagogică. Unul din studenții săi, Verestói Sámuel, (1743—?), fiul lui Verestói György, tocmai lucra, sub îndrumarea lui Pataki, la o disertație despre natura fulgerului și a tunetului. În luna aprilie a anului 1767, autorul, înainte de a pleca într-o călătorie de studii în străinătate, își tipărește lucrarea și o supune unei dezbateri publice. În primele pagini Verestói Sámuel trece în revistă creațiile poezilor care se referă și la unele fenomene atmosferice; începe cu Vergiliu și Horațiu, continuă cu Lucrețiu, ajunge să citeze și un poem în latinește al lui Lázár János, ca mai apoi, pe baza unor remarcabile lucrări de fizică apărute în

epocă, să prezinte și cele mai noi cercetări despre natura electricității și a fulgerului. E surprinzător cât de bogată e literatura de specialitate pe care a consultat-o. Cele mai multe cărți le-a împrumutat de la profesorul său, Pataki Sámuel, renumit și ca bibliofil. E la curent cu lucrările lui Wolff și ale altor naturaliști germani de orientare wolffiană. Îl citează frecvent pe Euler, pe fizicianul de orientare empiristă Pieter van Musschenbroek, se referă și la experiențele lui Lomonosov. Cu toate acestea, principala sursă bibliografică a disertației sale o constituie versiunea franceză a lucrării lui Franklin. Găsește însă ocazia de a prezenta și părerile compatrioților săi în această chestiune și îl citează în mai multe rânduri pe Vári Mihály.

Cînd Gombási István a tradus în limba maghiară predica profesorului Johann Stapfer din Berna despre trăsnet, transilvăneanul era la curent cu toate rezultatele științifice obținute în acest sens și amintite mai sus. Această informare largă îi permite să prevadă din abundență cu note de subsol discursul teologului german. Stapfer împărtășea încă părerea că „dacă aburii ce se pot aprinde se găsesc din belșug între nori, iar pe de altă parte arderea are loc cu repeziciune, aceștia se preschimbă în Fulger“. La această afirmație a savantului elvețian Gombási face următoarea observație în subsolul paginii: „Filosofii de azi descriu *Tunetul* și *Fulgerul* ca pe o ciocnire dintre doi Nouri, unul fiind plin și îngreunat de *materia electrica* (pe care o numesc *aetherea*, adică o cîtime cerească subțire foarte), iar celălalt lipsit de o asemenea materie; ci din izbirea lor țîșnește acea *electricitate* aflătoare în ele. La fel se întîmplă atunci cînd se apropie un *Corp electricizat* de un alt *Corp* carele *nu e electricizat* și se stîrnește o scînteie sau o mică vilvătaie. Ci *Tunetul* se naște din cutremurarea țării cerului. Vrednice de cetit întru lămurirea acestei *Questiuni* sînt Scrisorile cu numărul CLII și CLIII ale lui *Euler* către o Principesă germană; de asemenea

Physicum Compendium al lui Kruger, de curînd t l-m c t în limba latinească  i *Disserta iunea despre Fulger* a prea  nv  atului Domn Werest i Sámuel, numită *Dissertatio Phisica. Fulgur, Fulmen et Tonitru eorumque phoenomena ex novo electricitatis doctrina explicans et confirmans. Claudiopoli, 1767.*“ Iar atunci c nd textul original se referă la umilin a de care trebuie să dea dovadă credincio ii pentru a nu fi lovi i de mânia lui Dumnezeu, Gombási amintește într-o notă recoman-dările mai vechi referitoare la felul în care ne putem apăra de fulger, apoi continuă: „ nv  a ii din Vremurile mai noi laudă nevoie mare * mbr c mintea de mătase sinilie*, astfel  nc t  i tălpile de la cizme să fie c ptu ite pe dinlăuntru tot cu mătase albastră; folositoare li se pare  i *adăpostirea în c su e durate pe de-a-ntregul din sticlă* ale căror margini să fie acoperite cu smoală pentru ca să nu le pătrunză ploaia. Avut-a Euler în  ara Moraviei un Prieten pre nume Procopius Divisch, care a născocit un aparat ce, c t era vara de lungă, atrăgea nourii de pe cer spre a le suga Materia elec-trica.  i în  st fel ferit-a Divisch locul unde se afla de năpasta Fulgerului. Se  tie că un asemenea aparat   făcut dintr-un *drug de fier v rtos*, ascu it la un capăt, așezat la  n l ime  i sluje te la ex-trac iunea Materiei electrice din Nouri  i, prin *mijlocirea unui lan  de fier*, care se leagă de el  i al cărui capăt liber trebuie ascuns în P m nt sau în apa unui lac, se presupune că în a a măsura stoarce *Materia* ce z misle te fulgerele  nc t nu mai e cu putin a ca acestea să se abată asupra locului cu pricina. De c nd în Urbea Filadelfiei (zidită în *America* de către Engleji) s-au ridicat asemenea *drugi de fier*  n v rfurile Caselor, de atunci locuitorii nu se mai tem de Fulgere, cu toate că înainte vreme mult mai n p stuiiau acestea orașul Filadelfiei. Vezi în această privin a Scrisorile CLII  i CLIV ale lui Euler precum  i mai sus amintita *Disserta iune* a Domniei

Sale domnului Werestói Sámuel, în care se arată și în ce chip trebuie ridicăți acești drugi de fier.“

Propoziția care încheie citatul de mai sus demonstrează că în Transilvania celui de-al optulea deceniu al secolului al XVIII-lea nu mai exista nici un obstacol în calea utilizării paratrăsnetelor. O disertație în limba latină făcea cunoscute cele mai noi teorii științifice despre fulger și totodată modul de instalare a paratrăsnetului. Iar, prin intermediul predicii lui Gombási István, publicistica își face și ea datoria, atrăgînd atenția credincioșilor că modalitatea cea mai nimerită de a se convinge de „slava și tunetele lui Dumnezeu“ este să se aperse de fulgerul aducător de incendii și moarte.

Toate acestea ne oferă o imagine clară asupra diverselor feluri în care s-au răspîndit pe meleagurile noastre cunoștințele din domeniul științelor naturii și ne arată cu ce viteză se transmiteau aceste informații în rîndurile populației, iar, pe de altă parte, pun în lumină rezultatele obținute în ceea ce privește sezișarea conexiunii existente între enunțarea teoretică și aplicarea în practică a descoperirilor științifice. Exemplul fulgerului nu este singular. E suficient să răsfoim mai departe volumele cuprinzînd predicile lui Gombási pentru a găsi noi dovezi care să demonstreze că misiunea de răspîndire a cunoștințelor științifice a fost asumată conștient de intelectualii transilvăneni. Acest preot de țară — înzestrat cu un temperament neliniștit, din moment ce a funcționat în atîtea locuri — declară cu mîndrie că sarcina lui principală este să aducă sătenilor lumina învățaturii. Considera predicile, deci genul literar care i-a făcut numele cunoscut, drept singurul mijloc de comunicare disponibil. Iată ce spune despre misiunea pe care și-a asumat-o: „Știu desigur că mulți se tînguie că marea lor Știință e surghiunită la Țară, fiind de părere că nu au cum să se folosească aci de cele învățate. Știu că acestora Norodul

nu li se pare îndeajuns de vrednic pentru ca dînșii să-și ia osteneala de a se prepara pentru Praedicațiunile ce urmează a le rosti, astfel încît spun dînșii de la Amvon toate cîteșicelea le vin pe limbă . . . După mintea mea, cu cît e mai anevoie a face sărmana Obște neștiutoare să înțeleagă cuvîntul rostit, cu atîta e mai cu trebuința a pregăti acest cuvînt. Iară o asemenea preparațiune să nu însemne cufundarea în cine știe ce Știință cu înțelesuri adînci, ba, în primul rînd, o chibzuire temeinică, atotcuprinzătoare, cumpănînd lucrurile și pe față, și pe dos, într-un cuvînt e cu trebuință a ști de-a fir a păr nu numai Ce, ba și Cum trebuie să vorbească Ascultătorilor, ceea ce nu e puțin lucru nici pentru Mințile cele mai învățate.“

În predicile sale, Gombási tratează probleme concrete puse de viață și, chiar cînd traduce, alege predici cu un conținut adecvat. În același timp, face tot ce-i stă în puteri pentru a preveni răspîndirea ateismului. Mărturisește bunăoară că motivul pentru care a tradus din germană cu atîta tragere de inimă una din predicile lui Werenfels a fost dorința ca „necredincioșii (*Deiștii*, *Naturaliștii* sau cum se vor mai fi numind) ce se înmulțesc pe zi ce trece și în rîndurile Poporului nostru“ să aibă ce să citească. Mai încolo se plînge de creșterea numărului „celor ce tăgăduiesc existența lui Dumnezeu (*Atheii*) în prezent și în *Seculul trecut*“.

Lui Gombási și clasei lui sociale simplul fapt că trebuiau să-și cîștige pîinea le-a interzis să urmeze calea demonstrării cu argumente logice a existenței lui Dumnezeu pînă la punctul în care raționalismul ar fi exclus din sfera gîndirii însuși conceptul de divinitate. Argumentele lor raționaliste și dovezile desprinse din domeniul științelor naturii sînt întotdeauna suplimentate de o luare de poziție combativă împotriva ateismului. În cele din urmă profunzimea filozofică și anvergura cunoștințelor de specialitate au decis în cazul fie-

căruia dintre acești intelectuali unde anume și când să pună punct investigațiilor rațiunii.

Am amintit mai sus că intelectualitatea transilvăneană a reacționat în mod contradictoriu nu numai la ideea de toleranță propagată de Pierre Bayle, ci și la raționalismul critic al acestuia. Am dori să accentuăm cu acest prilej că și luarea de poziție în mod marcat critică a lui Hermányi Dienes József, una din figurile proeminente ale literaturii maghiare din Transilvania secolului al XVIII-lea, e tot de sorginte bayliană. Aceasta nu e numai părerea noastră, pentru că și contemporanii lui Hermányi afirmă că acesta s-a inspirat din opera lui Bayle pentru a lua în deridere slăbiciunile omenești. Și tocmai Gombási scrie în predica sa „Despre defăimare“ că e un păcat să înregistrăm doar defectele cuiva, fără a spune un singur cuvânt și despre meritele celui în cauză. Gombási își susține punctul de vedere făcînd o referire la activitatea lui Hermányi Dienes József, al cărei nume apare într-o notă sub forma unor inițiale: „A trăit acum vreo douăzeci de ani (sau cel puțin atunci a văzut lumina tiparului Opol ce a scris el) un Învățat de seamă (H.D.J.), carele a scris „Viețile Superintendenților Noștri Reformați“ ce au viețuit în vremuri mai apropiate de noi; ci acest Învățat a găsit cu chibzuială să adune laolaltă Lipsurile născute din neputință ale acestor oameni de seamă, fără să scrie o vorbă despre faptele lor bune... Tare mă tem că Învățatului nostru i-a dăunat prea multa admirație ce o simțea pentru Bayle.“

Faptul că la început raționalismul se răspîndește în Transilvania mai ales în rîndul intelectualității ecleziastice circumscrie drastic zona de impact a rațiunii. Acești intelectuali transilvăneni sînt atrași în primul rînd de ipostaza critică a raționalismului, respingînd orice idee radicală ce ar fi dus la înlocuirea perspectivelor creștine cu noi orizonturi spirituale. E cazul să

amintim că această atitudine și-a găsit mulți exponenți și purtători de cuvânt și în Europa occidentală.

4

În Transilvania chestiunea utilizării limbii materne — indiferent că e vorba de maghiară, română sau germană — nu a apărut pentru prima oară ca o consecință a pătrunderii iluminismului: odată cu cele dintâi traduceri ale Bibliei în aceste limbi, a încetat dominația exclusivă a latinei și a slavonei în cultură și în viața ecleziastică. Literatura în limba maternă, ale cărei începuturi coincid cu Reforma, înregistrează un nou avânt în secolul al XVII-lea. E suficient să ne gândim la relațiile dintre Olanda și Transilvania pentru a înțelege că sensul general al dezvoltării sociale europene era astfel direcționat încât pînă și Transilvania trebuia să i se integreze (mai ales dacă existau și transilvăneni care urmăreau la rîndu-le o asemenea integrare).

Chestiunea folosirii limbii materne ia dimensiunile unui program *cultural* în timpul secolului al XVIII-lea și devine o lozincă *politică* spre sfîrșitul secolului următor. Trebuie să observăm că meritul de a fi ridicat lupta pentru impunerea limbii materne la *rangul unei chestiuni de interes obștesc* îi revine intelectualității — purtătoare a ideilor iluministe.

Această importantă inițiativă a secolului al XVII-lea și-a avut originea în Țările de Jos, unde, încă de la începutul veacului, au apărut numeroase lucrări științifice și literare scrise în olandeză; de aici a pătruns în întreaga Europă occidentală, de aici a pătruns și la noi. În această perioadă, succesul programului de impunere a limbii naționale depindea în primul rînd de obținerea unor realizări majore în *știință și literatură*. Era necesar ca limba să devină un mijloc apt de a

transmite *orice gen de cunoștințe*. Atît traducерile cît și operele originale trebuiau să contribuie la potențarea capacității limbii de a fi purtătoare de cultură.

După regresul cultural intervenit spre sfîrșitul secolului al XVII-lea în împrejurări istorice bine cunoscute, activitatea înnoitorilor transilvăneni a fost, și pe tărîmul limbii, considerabil impulsionată de influența benefică a ideilor iluminismului german incipient. Rolul jucat de Christian Wolff în viața culturală germană nu putea rămîne fără efect nici în cazul intelectualității creatoare din Transilvania, mai ales dacă luăm în considerare și faptul că mulți dintre compatrioții noștri i-au audiat prelegerile universitare și i-au introdus manualele în Ardeal.

Explicația popularității lui Wolff în mediul cultural german, pe care — *mutatis mutandis* — e neapărat necesar să o luăm în considerare atunci cînd evaluăm influența sa în Transilvania — a dat-o Hegel într-o formulare adecvată și frumoasă. Iată ce scrie acesta: „Cît privește filozofia, Wolff și-a cîștigat merite mai cu seamă în legătură cu cultura generală a germanilor și, înainte de toate, el trebuie să fie numit dascăl al germanilor. Se poate spune că Wolff a încetățenit filozofarea în Germania. Și-au cîștigat merite în această privință și Tschirnhausen și Thomasius, merite nepieritoare, fiindcă au scris despre filozofie în limba germană . . . Așadar Wolff a scris în limba germană; Tschirnhausen și Thomasius participă la această glorie, în timp ce Leibniz a scris numai în limba latină sau franceză. Se poate spune însă — cum am amintit deja — că o știință aparține unui popor numai atunci cînd acesta o posedă în limba sa proprie; și acest lucru este cel mai necesar cînd e vorba de filozofie. Deoarece gîndul are în el momentul de a aparține conștiinței de sine, sau de a fi ceea ce este cel mai propriu. De exemplu, spunînd în limba noastră proprie « *Bestimmtheit* » în loc de « *determinație* », « *Wesen* » în loc de

« esență » etc., avem ceva ce e nemijlocit pentru conștiință, aceste concepte fiind pentru ea ceea ce îi este mai propriu, conștiința avînd mereu de a face cu ele și nu cu termeni străini.“

Exemplul lui Wolff — anticipat de scientismul cartezian, axat și el pe folosirea limbii materne — a făcut posibilă resuscitarea acelor tradiții transilvănene peste care încă nu se așternuse complet vălul uitării. Este adevărat că acest reviriment nu este lipsit de ambiguități. Cel mai adesea avem de a face cu un travaliu de popularizare a științei, deoarece știința ca act de creație se va exprima și pe mai departe prin intermediul limbii latine. În domeniul științelor naturii, începînd cu Kőleséri Sámuel și pînă la Bolyai János, toate operele remarcabile scrise în Transilvania au apărut în latinește. Unul din paradoxurile dezvoltării noastre sociale îl constituie faptul că în prima jumătate a secolului al XVIII-lea operele lui Wolff și Voltaire, scrise în germană și, respectiv, în franceză, sînt traduse în latinește și nu pentru ca astfel să fie accesibile numai pentru un cerc închis de cititori — cum s-a presupus de către unii — , ci pentru a se facilita accesul la aceste lucrări pentru toți intelectualii și oamenii de litere care nu cunoșteau limbile moderne din vestul Europei însă știau bine latinește. Deoarece trebuie să admitem că transilvănenii care puteau răzbate prin dificultățile de sens ale operelor lui Wolff sau Voltaire aveau fără îndoială și cunoștințe solide de latină. Pînă și studenții noștri plecați la învățătură în străinătate au fost remarcați de la bun început de către profesori pentru că se exprimau pe latinește mai frumos și mai îngrijit decît colegii lor din Țările de Jos sau din Germania. Iată cum una din repercusiunile negative ale relativei înapoieri socio-culturale a Transilvaniei s-a transformat în cazul lor într-un avantaj.

Literatura în limba latină a secolului al XVIII-lea — atît operele originale cît și traducerile amintite mai

sus sau altele înrudite spiritual cu ele — reprezintă în nu puține cazuri cea mai elocventă dovadă a receptării iluminismului, iar mai târziu atestă dezvoltarea lui creatoare. Lucrările lui Köleséri Sámuel, Lázár János, Kovásznai Sándor, Benkő József, Cornides Sámuel, Hell Miksa, Fridvaldszky János, Sipos Pál, urmați de mulți alți savanți ce au scris pe latinește, au jucat un rol însemnat în receptarea și asimilarea sistemului de idei al iluminismului, în implicarea concretă a acestora în realitățile autohtone, precum și în îmbogățirea anumitor aspecte ale *Aufklärungului* (mai ales în direcția științelor istorice și naturale).

Cu ani în urmă, autorul acestor rânduri a citat cu deosebită emoție cuvintele nespuse de frumoase ale lui Bolyai János despre splendoarea matematicii, iar acum îl citează cu aceeași sfială pe Köleséri Sámuel, care în 1723, cu aproape 150 de ani înaintea lui Bolyai, atrage atenția cititorilor transilvăneni — și în primul rând a tineretului studios — asupra frumuseții și utilității ascunse de mathesis: „Aproape că îți va fi de ajuns o singură privire pentru a înțelege ce e Mathematica și cât de cuprinzătoare e Sphera ei. Te vei încredința că Mathematica are nespuse de felurite foloase întru celelalte științe și arte, chiar de-ar fi să ți se pară că e doar un mijloc de a te dedulci cu studiul acestora. ... Vei vedea că nu există nici o analysis din Fizică pe care am putea-o duce la capăt fără a ne folosi de Mathesis. Adevărate sînt cuvintele lui Tschirnhaus din *Medicina Mentis* cum că nimeni nu a ajuns la vreo izbîndă de seamă în Fizică în afara celor care au dat dovadă de vrednicie și înțeleaptă cunoaștere a Mathematicii. Vei constata că știința Mathematicii e într-atît de trebuincioasă încît, după cum ne spune *Melancthon*, fără de oareșicare cunoștințe de Mathesis nimeni nu poate pricepe în ce constă puterea demonstrației; fără Mathesis nimeni nu poate dobîndi măiestria *Methodiei* și nu fără de temei ne folosim de mărturia lui *Locke* cum că

pînă și acei bărbați învățați ce de departe fi întrec întru ascuțimea minții pe ceilalți doar atunci își dau seama de lipsurile lor, cînd încep a bate cu sîrguință cărările mai puțin umblate ale Mathematicii și mai ales ale Algebrei. Căci *Plato* în *Timeu* pe drept a scris că *Mathematica* e calea ce duce spre știință, deoarece acela care a învățat mai înainte *Mathematica* va putea cu ușurință să răzbească prin învățătura celorlalte științe. Întrucît numai mathematicienii pot fi învățați să priceapă — și numai dacă ne folosim de repetate ori de experimentumul lui *Tschirnhaus* — cît de adîncă e prăpastia ce desparte puțința de a pricepe de cea de a ne închipui; iar în afară de *Mathesis*, celelalte științe ne dau puține foarte pilde întru această privință . . . Ar fi deci de dorit ca poporul *Transilvaniei* să țină minte toate acestea și să înceapă a-și cizela spiritul prin exersarea *Mathematicilor* pure; ci să nu se arete nepăsător la toate cîte îi par a fi lipsite de noimă și de folos doar fiindcă nu are cunoștință de ele; căci din trîndăvie ar fi împiedicat să îndrepte greșelile înaintașilor și să-și dea seama ce este spre binele lui..."

În perioada ce separă activitatea lui *Apáczai Csere János* de cea a lui *Bolyai János*, cu greu putem găsi cuvinte mai convingătoare despre utilitatea și frumusețea matematicii. Numai că, spre deosebire de autorii „*Encyclopaediei Maghiare*” și „*Doctrinei Mîntuirii*”, care laudau matematica în limba lor maternă, *Köleséri* recurge la ajutorul elocvenței latine pentru ca, prin scrierea manualului său căruia „utilizarea practică i-a dat o nouă plămădă”, să încerce „a împrăștia negurile spiritului”.

Despre valoarea științifică a operelor din secolul al XVIII-lea scrise în limba latină cercetătorii s-au pronunțat în mai multe rînduri. S-a amintit frecvent și faptul că aceste lucrări în latinește au contribuit efectiv și nu o dată la răspîndirea ideilor progresiste. Toate acestea sînt pe deplin adevărate, însă una din condi-

țiile sine qua non ale izbînzii ideilor iluministe a constituit-o abolirea primatului limbii latine și impunerea pe toate planurile a culturii transmise și concepute în limba poporului.

Este meritul beletristicii că, începînd cu ultimul sfert al secolului al XVIII-lea, limba maternă a putut ocupa locul ce i se cuvenea. Iar pentru aceasta, beletristica a fost sprijinită cu cea mai mare fidelitate de către teatru.

DESTINUL ÎNVĂȚĂTORULUI ÎN TRANSILVANIA ÎNAINTEA ANULUI 1848

1

Cultura clasică a antichității e de neconceput fără amplul proces de diferențiere a activităților intelectuale. Deși filozofia antică, printr-o integrare la un nivel înalt a travaliului spiritual, a formulat pentru prima oară aspirația spre universalitate a cunoașterii, treptata insistență asupra unor cunoștințe circumscrise unui anumit domeniu de activitate — fenomen ce exprima o necesitate socială reală — a avut drept consecință o marcată specializare a muncii intelectuale. Cultura antichității trecuse deja prin faza de separare completă a activităților subordonate practicilor sacrale de cele intelectual-creatoare. Evul mediu creștin a ignorat însă toate aceste rezultate și a refăcut legăturile ce aserveau munca intelectuală serviciului religios. Astfel, domeniile de activitate ce s-au dezvoltat autonom în cadrul culturii antice și-au pierdut independența în Europa medievală și de abia pătura inteligenței laice, apărută în timpul Renașterii, va descoperi că în tradițiile greco-romane poate identifica modele ideale și în ceea ce privește zona ei de activitate spirituală.

În lumea feudală, nevoia de educație se manifestă mai întâi ca o necesitate internă perceptibilă în limitele structurilor ecleziastice. Cercetarea noastră referitoare la destinul învățătorului trebuie să o începem și în cazul Transilvaniei prin examinarea situației bisericii,

bastionul ideologic al feudalismului, deoarece în cadrul ei apar primele școli și de aici se ridică acei clerici a căror îndeletnicire principală o constituia educarea copiilor.

Imediat după punerea bazelor instituționale ale bisericii creștine, în reședințele episcopale și ale ordinelor monastice din întreaga Europă s-au înființat școli capitulare și conventuale. Organismele bisericești, care își desfășurau activitatea conform unor reglementări precise — cum au fost capitlurile organizate pe lângă episcopii și conventurile ordinelor călugărești —, au înființat aceste școli în primul rînd pentru a asigura completarea continuă a necesarului de membri pentru cinurile lor, însă, odată cu accentuarea lipsei de cadre intelectuale, biserica medievală dorea ca aceste așezăminte să pregătească și cît mai mulți oameni cu carte în general. Pentru că trebuie observat că, treptat, zona de activitate a intelighenției nu mai era circumscrisă structurilor religioase, respectiv ecleziastice, și pentru aceasta e suficient să ne gîndim la rolul deosebit jucat de capitluri și mănăstiri în domeniul jurisdicției. În Transilvania capitlul de la Alba-Iulia și conventul de la Cluj-Mănăstur reprezentau principalele două centre de activitate juridică. Aici se încheiau contractele de vînzare-cumpărare, aici erau autentificate și cuprinse în scris cauzele de partaj, cele testamentare, diversele acte de donație sau împrumut. Aici erau audiați martorii; împuterniciții acestor locuri de adevărire erau de față la reambulațiunea hotarelor, la cadastrări. Se întocmesc procese-verbale și astfel se păstrează pentru posteritate principalele evenimente și aspecte cu implicații juridice din viața socială. Pentru îndeplinirea acestor atribuții jurisdicționale era nevoie de cadre competente, dispunînd de o educație solidă. Numărul acestor specialiști nu era însă atît de mare încît pentru pregătirea lor să fi fost necesar să se schimbe caracterul așezămintelor de învățămînt reprezentate prin

școlile capitulare și conventuale, al căror obiectiv primordial a rămas și pe mai departe formarea unor clerici cu atribuții sacramentale.

În școlile capitulare se învățau de toate, începînd cu noțiunile elementare și pînă la cele mai abstruse discipline teologice. Procesul instructiv se desfășura la început sub conducerea unor clerici cu o poziție foarte înaltă în ierarhia bisericească și cu prebende substanțiale, așa numiții canonici-lecturanți. Cu timpul însă, aceștia s-au eliberat de corvoada muncii de instructori, au angajat sublectori și, în ceea ce îi privește, s-au mulțumit să supravezeze activitatea acestora din urmă. Iată deci că procesul de autonomizare treptată a muncii pedagogice începe în momentul în care o serie de bărbați instruiți îndeplinesc sub îndrumarea canonicilor-lecturanți atribuții de natură exclusiv educațională.

Școlile capitulare — puține la număr, avînd și programa analitică limitată — de la bun început nu au fost în măsură să satisfacă nevoile crescînde ale învățămîntului. Pe de o parte, pentru că, în vederea acoperirii necesarului de cadre ecleziastice, rețeaua școlară trebuia extinsă astfel încît să cuprindă și mediul rural (slujitorii la altar și cîntăreții în strană era de neînlocuit și aici), iar pe de alta, pentru că populația orașelor și a țărgurilor în plină dezvoltare avea nevoie de un alt tip de școli, care să asigure o educație mai modernă, cu un conținut adecvat, ceea ce făcea necesară înființarea unor asemenea focare de învățătură.

Școlile sătești au fost create de regulă la inițiativa comunităților religioase și-și desfășurau activitatea sub patronajul parohului. Și despre ele deținem doar mărturii fragmentare. În majoritatea cazurilor informațiile despre învățători și școli pătrund în documente doar atunci cînd se insistă asupra manierei în care au fost redactate înscrisurile respective sau cînd conținutul lor este circumstanțiat cu amănunțime. Astfel, se întîmplă

să se menționeze persoana dascălului fie ca martor în diverse procese, fie ca ajutor la întocmirea testamentelor. În 1334 perceptorul papal a făcut un recensământ al fumurilor din satele săsești și cu acest prilej menționează și școlile. Locuitorii satului Aghireș au încheiat în 1444 o înțelegere cu parohul lor conform căreia grful și orzul la care avea acesta dreptul vor fi măsurate cu găleata clujeană, cu condiția ca preotul să-și îndeplinească îndatoririle, să angajeze un capelan și să vadă de *școlari* — altminteri vor folosi vechea măsură, care era mai mică. Dintr-o scrisoare adresată lui Ioan Capistranul aflăm că în 1456 la Tileagd trăia un dascăl pleșuv care ar fi vrut să officieze la altar. Aceasta constituie nu numai o informație despre existența unei școli la Tileagd, ci și despre faptul că atribuțiile educative reveneau unui cleric, nemulțumit de munca sa. Un înscris datat 15 septembrie 1503 se referă la remunerația cuvenită învățătorilor din Secuime. Din conținutul acestui document putem deduce că pe lângă parohii funcționau așezăminte de învățătură. Despre dascălii de la sate știm doar că erau bărbați cunoscători de carte, subordonați preoților și că adesea aveau și obligația de a trage clopotele în biserică. De regulă, tot ei se ocupau de redactarea anumitor acte, cum ar fi testamentele, contractele sau scrisorile. În general, învățătorii erau solicitați cei dintâi pentru a soluționa problemele legate de întocmirea actelor scrise necesare administrației comunale.

Și în școlile de la orașe procesul de învățământ s-a conturat din punct de vedere organizatoric tot în interiorul structurilor ecleziastice. Numărul de preoți care exercitau meseria de dascăl varia în funcție de mărimea așezării și de veniturile parohiei. Izvoarele din epocă îi amintesc sub denumirile de „scholasticus“, „rector scholae“ sau „magister scholae“. Întîlnim numele lor pe alocuri și în cîteva registre contabile, deoarece aici se consemna dacă sumele primite de ei din partea ora-

şului figurau sub titlul de remuneraţie, gratificaţie sau împrumut. Alteori s-au notat cheltuielile necesitate de localul şcolii şi anume banii plătiţi pentru încălzire şi reparaţii. Statutul breslei croitorilor din Sibiu, datînd din 1485, prevede ca toţi noii membri să ştie cu exactitate cîţi coţi de postav trebuie pentru mantia unui magistru. Din această ultimă informaţie putem deduce că în epocă s-a înregistrat o creştere numerică a dascălilor şi în general a persoanelor cu studii.

Sporirea numărului de şcoli urbane şi adaptarea conţinutului învăţămîntului la nevoile caracteristice ale burgheziei orăşeneşti reprezintă prima etapă din lungul şi sinuosul proces al laicizării educaţiei. Trebuie să ştim că oraşele, ca exponente ale intereselor de clasă ale burgheziei, nu puteau fi de acord cu obiectivele preponderent sacramentale ale învăţămîntului. Burghezul avea pretenţia ca şcoala să îi ofere odraslei sale un bagaj de cunoştinţe care îi pot fi de folos în viaţă. În prim plan ajung interesele de fiecare zi ale păturii de meşteşugari şi negustori. Exigenţe considerabil mai mari decît cele ale bisericii au fost ridicate de burghezia orăşenească mai ales în ceea ce priveşte scrisul şi socotitul. E adevărat că biserica însăşi cerea ca în şcoli să se introducă scrierea ca materie de studiu, fiindcă avea nevoie de copişti pentru cărţi şi pentru efectuarea lucrărilor scrise în cadrul „locurilor de adevărire”, numai că pretenţiile ei erau cu mult mai modeste decît cele ale burgheziei orăşeneşti, deoarece preoţimea de rang inferior şi marea masă a călugărilor îşi puteau îndeplini obligaţiile pentru o lungă perioadă şi în situaţia în care dispuneau doar de cunoştinţe elementare de caligrafie. În ceea ce priveşte aritmetica bunăoară, preotul nu trebuia să ştie mai mult decît să calculeze data cînd vor cădea sărbătorile religioase, mai ales Paştele şi, dacă se putea descurca în privinţa calendarului, superiorii aveau toate motivele de a se arăta mulţumiţi de cultura lui. Nu însă şi

burghezii! Pentru ei scrisul, mai concret capacitatea de a face însemnări rapide, socotitul prompt și exact ajunseseră să reprezinte mijloace de natură să le asigure reușita și progresul în afaceri. Iar toate acestea se puteau realiza doar dacă pentru educarea copiilor se va fi recurs la serviciile unor oameni învățați, a căror muncă trebuia remunerată onorabil.

În majoritatea cazurilor, învățătorii de la școlile din orașele Evului Mediu erau spirite cultivate, umblați prin străinătate și încununați cu diferite titluri academice — baccalaureus, magister, doctor —, care au acceptat să îmbrățișeze cariera didactică în speranța că vor primi remunerații corespunzătoare, și, mai ales, că vor avea ulterior perspective mai bune. Antagonismele sociale apărute în sînul orînduirii feudale au dus, odată cu dezvoltarea și treptata laicizare a școlilor urbane, la lupta burgheziei orășenești cu biserica, a învățătorului cu parohul. Biserica, mai ales acolo unde existau și școli capitulare sau claustrale, a manifestat ostilitate față de școlile urbane, în care își găseau expresie noile exigențe din domeniul educației. Și, întrucît nu era în măsură să împiedice funcționarea lor, s-a străduit să-și adjudece măcar dreptul de a-i numi pe dascăli și de a le supraveghea activitatea. Ingerințele clericale nu au fost însă pe placul orașelor, care au încercat pe toate căile să le pună capăt. Din acest motiv, la începutul secolului al XV-lea, episcopul Gheorghe al Transilvaniei ordonă, sub pedeapsa excomunicării și a unei amenzi de trei mărci de argint, ca învățătorul să fie angajat doar cu consimțămîntul parohului, iar cei care predau deja în școli fără confirmarea bisericii să fie izgoniți de pe teritoriul protopopiei respective. Însă asemenea măsuri reprezentau soluții paliative în efortul de a redresa prestigiul în continuă scădere al bisericii romano-catolice. În secolul al XVI-lea, odată cu progresele Reformei, burghezia se străduiește să restructureze întregul edificiu bisericesc după nevoile ei

și obține dreptul de a-i alege nu numai pe învățători, ci și pe pastori.

Ofensiva ideologică a burgheziei, noile poziții cucerite de umanism și de Reformă au influențat în multe privințe și dezvoltarea învățămîntului. Permițînd credincioșilor să citească Biblia în particular, protestantismul a deschis cale liberă unui nou deziderat în domeniul culturii de masă, și anume: ca membrii comunităților religioase să învețe să citească în limba lor maternă.

Firește că învățămîntul în limba maternă nu e o invenție a Reformei, deoarece, la nivel elementar, institutorii recurseseră și pînă atunci la idiomul matern al învățăceilor, explicînd vocabulele latinești pe „limba vulgului“. Cîte un dascăl mai exigent contribuia la progresul elevilor prin glosare întocmite chiar de el. În felul acesta a apărut de exemplu și Glosarul de la Bistrița, databil către sfîrșitul secolului al XIV-lea, care conține mai bine de 1 300 de cuvinte maghiare.

Iată deci că Reforma, în eforturile ei de a da un rol mai important învățămîntului în limba maternă, se putea baza deja pe anumite precedente în acest sens. Pe noi acest aspect ne interesează doar în măsura în care a influențat configurația destinului dascălilor transilvăneni. Din cercetările întreprinse pînă acum reiese că în secolul al XVI-lea, ba chiar și în prima jumătate a celui următor, în școlile transilvănene hegemonia limbii latine nu a fost cu nimic lezată și puteau fi angajați ca învățători doar persoane familiarizate cu „frumoasa știință cărturărească“, adică limba latină. Abia spre sfîrșitul secolului al XVII-lea, în urma activității lui Apáczai Csere János și a lui Comenius, învățămîntul ajunge să se desfășoare în limba maternă *la nivel elementar*. Această modificare, pe lângă consecințe ce nu pot fi niciodată îndeajuns laudate, a dus și la faptul că în rîndurile dascălilor au fost primite și persoane cu o pregătire mai redusă.

Sintetizînd cele afirmate pînă acum, putem constata cã pînã în ultimele trei decenii ale secolului al XVIII-lea învãțãmîntul transilvan a avut un caracter exclusiv religios, astfel încît și învãțãtorul este tot o persoanã clericalã (*persona ecclesiastica*). Școlile sînt subvenționate de culte, regulamentele școlare emanã de la înaltele autoritãți bisericești, iar munca de fiecare zi a învãțãtorului este îndrumatã și controlatã de ierarhia ecleziasticã. Dascãlul beneficiazã și el de pe urma privilegiilor acordate clerului: nu plãtește dãri, nu poate fi constrîns sã efectueze serviciu militar, e supus doar jurisdicției bisericești, iar autoritãților laice nu le poate fi predat decît în cazul cã ar fi comis o crimã capitalã.

2

Superiorul imediat al învãțãtorului de la sate era deci parohul comunitãții religioase de care aparținea. Cultele au emis legi severe prin care au sancționat supravegherea școlilor și a dascãlilor de cãtre clerici. Astfel, sinodul din 1574 al bisericii evanghelice sãsești prevede ca magistri sã manifeste *cel mai mare respect și supunere totalã* fațã de pastorul lor. Însã atenția arhierilor mai înțelepți a fost atrasã curînd de abuzurile preoților și au înțeles pericolele ce puteau veni de aici. S-au luat mãsuri de limitare a arbitrarului clerical. Reformatorul sas Johannes Honterus cere preoților în 1543 sã nu abuzeze de puterea lor și sã nu fi oblige pe învãțãtori sã lucreze pe cîmp în timpul secerișului sau al culesului viei. Probabil însã cã îndemnurile spre temperanță ale acestui cleric umanist nu au avut un efect prea mare, din moment ce sinodul din 1608 al aceleiași biserici s-a vãzut nevoit sã interzicã preoților sã recurgã la învãțãtori pentru efectuarea unor „munci țãrãnești”, cum ar fi cele de argat, vizitiu, în schimb,

a permis ca în timpul secerișului și la culesul viilor să se recurgă la munca fizică prestată de dascăli.

Puterea aproape discreționară pe care o aveau preoții asupra școlii și a învățătorilor în primii ani ai Reformei se explică și prin faptul că atribuțiunile pedagogice, tinzând din ce în ce mai mult să devină o profesiune independentă, erau la început îndeplinite aproape în exclusivitate de tineri care se pregăteau pentru cariera clericală și a căror conduită — într-o epocă îndeajuns de agitată și din alte puncte de vedere — trebuia supravegheată îndeaproape de către biserică. Dominația clericală era o consecință firească a caracterului confesional al învățămîntului și nu va înceta decît odată cu secularizarea școlilor. Ce conflicte erau generate de această dominație cu nu chiar așa mult timp în urmă aflăm dintr-o serie de opere literare cum ar fi romanul *A lámpás* [Lămpășul] de Gárdonyi Géza sau drama *Învățătoarea* de Bródy Sándor.

Înainte ca Maria Tereza să fi ordonat înființarea școlilor de stat, respectiv comunale (e de la sine înțeles că grațioasa împărăteasă a asigurat și în cazul acestor instituții hegemonia ideologică a bisericii catolice), în toată Transilvania postul de învățător la o școală confesională era considerat ca o îndeletnicire provizorie. Nici un tînăr intelectual nu alegea cariera didactică definitiv, cu gîndul de a i se dedica pînă la sfîrșitul vieții. De regulă, învățători ajungeau tinerii care se pregătiseră pentru a deveni preoți și care, din diverse motive, și-au întrerupt studiile sau, dacă totuși și le-au încheiat, nu au mai putut obține un post de pastor; în consecință, așteptau să apară o asemenea posibilitate, îndeletnicindu-se între timp cu profesoratul.

Condiția primordială a succesului muncii instructiv-educative — și anume ca dascălul să predea pentru mai mult timp în același loc — a fost îndeplinită numai în situațiile — indezirabile — cînd învățătorul, odată cu

trecerea anilor tinereții, a abdicat de la visurile sale (de a-și continua studiile la o academie străină, de a obține un post de preot) și se resemna ca pînă la sfîrșitul vieții să se ocupe de copii. Deoarece asemenea traiecte existențiale erau determinate nu de conștiința unei vocații, ci de constrîngeri exterioare, cele mai multe plîngeri — din cîte ne spun izvoarele din epocă — îi aveau în vedere tocmai pe acești dascăli tomnatici. Munca lor era caracterizată de dezinteres, îi plictisea să predea la catedră, ceea ce îi determina fie să se îndeletnicească cu o meserie secundară mai lucrativă decît învățămîntul, fie să-și omoare timpul prin cîrciumi. Memoria lor — cu totul compromisă — s-a păstrat mai ales în plîngerile înaintate autorităților prin care se cerea îndepărtarea lor din școală.

Conduita și traiul cotidian al învățătorului erau reglementate de sute de legi și norme. Forurile superioare ale bisericii au statuat în ce fel să se îmbrace dascălul, interzicîndu-i să poarte căciulă tivită cu blană de samur, mantie cu mîneci retezate, plete pînă pe umeri, paftale de argint, tunici colorate din materiale scumpe, cingători de mătase, pinteni, inele și, în general, orice fel de bijuterii. La mijlocul veacului al XVII-ea, un capîtlu al bisericii evanghelice săsești interzice nevestei dascălului să poarte „vâl văpsit cu șofran“ sau să se lege la cap cu broboade mai scumpe de 1 florin și 50 denari. Iată și alte interdicții: „Să nu poarte mîneci brodate, cămeși cu umerii dezgoliți, iar rochiile tivite cu catifea (Seydel) le e îngăduit a purta la sărbătorile cele mari, doar dacă le-au moștenit sau le-au dobîndit în vreun fel asemănător. (Amendă — 12 florini). Nu le e îngăduit nice a purta mănuși sau crătînțe cu împletitură (birșag de 12 florini). Să se mulțumească cu ace de argint de o coroană pentru prins vâlul, să nu poarte conduri împodobite după moda brașoveană sau cingători cu fireturi (birșag de 6 florini). Să nu poarte nici un fel de blănuri de samur, cu osebire la țară (amendă de

6 florini). Vor fi exceptați cei cu părinți de o obârșie mai de soi.“

Codul de legi al bisericii reformate elaborat de Geleji Katona István în 1649 prevede ca „învățătorii să nu poarte nici căciuli dichisite, nici mantie încheiată cu nasturi sau cu mîneci răsfrînte. Dacă magistrii nu vor iesc a se lepăda de aceste veșminte, superiorii lor vor fi îndrituiți a le scoate cu sila de pe dînșii.“ Într-o notă de subsol la lucrarea sa intitulată „Sfintul Policarpie din Smirna“, Bod Péter precizează care sînt de fapt articolele vestimentare prohibite de canoanele lui Geleji. Iată ce scrie Bod Péter: „*căciula dichisită* este căciula *neagră*, țuguiată ca o chivără; pe mantie sau pe dolman, în loc de nasturi, dascălii aveau *copci*, iar mînecele *răsfrînte* erau acelea a căror margine întoarsă nu era prinsă cu cusături, ci se putea trage în jos pentru a acoperi mîna“.

Tot la reformați, sinodul de la Atid le-a trasat seniorilor (protopopilor) obligația de a supraveghea conduita învățătorilor, „mai cu seamă în vremuri neprielnice“ (e vorba de începutul secolului al XVIII-lea). Să aibă grijă ca dascălii „să fie lipsiți de greșeale nu numai în ceea ce privește știința ce o au, ci și felul lor de a fi, moravurile, pentru ca nu cumva prin vieța și năravurile lor atinse de stricăciune să dea prilej de hulire și spurcare a sfintei religio“; din aceste pricini „fiecare frate (preot) și dascăl să-și vadă de slujbă îmbrăcat cum se cuvine, să nu poarte căciulă și să nu tragă tutun“. Nici de dansat nu era voie, interdicție ce îl privea nu numai pe învățător, ci și pe soția lui. În 1723 s-a ordonat ca dascălii să poarte o mantie lungă, dolmanul să fie încheiat (iată deci că nasturii nu mai sînt prohibiți, ci de-a dreptul impuși prin regulament), să nu umble în cămașă; cei care și-au lăsat barbă și refuză să și-o taie vor fi amendați cu 6 florini, iar de își vor face cumva apariția în public cu

plete lungi, protopopul să intervină și să pună să fie tunși în fața adunării parțiale.

Deoarece meseria de dascăl a constituit pentru multă vreme o îndeletnicire provizorie pentru tinerii care se pregăteau de preoție, legile bisericești interziceau și căsătoria magistrilor. Se poate ca acest lucru să fi fost cauzat într-o oarecare măsură și de faptul că, din moment ce locuința dascălului nu era separată de localul școlii, nu era convenabil ca magistrul să locuiască *cu familie* cu tot în aceeași unică odaie în care se adunau copiii pentru ore. Herepei János ne furnizează informația că în 1782 Bojér András, învățător la Gilău, a fost evacuat din clădirea școlii pentru că s-a însurat. Cu patru decenii mai înainte rectorului Bényei György din Gilău i s-a îngăduit să se însoare numai cu condiția de a se obliga să nu-și aducă „jumătatea” în casa școlii.

3

Dacă primul pas decisiv în procesul de independențizare a activității pedagogice a fost făcut atunci când această îndeletnicire s-a rupt de cariera ecleziastică, devenind un mijloc suficient de asigurare a subsistenței educatorului, a doua etapă o constituie momentul în care profesiunea didactică se scindează în cea de institutor și, respectiv, de profesor. Acest proces de disjunctie, motivat de neomogenitatea de vîrstă a elevilor și de natura intrinsecă a materiei de predat, în părțile noastre demarează în primii ani ai secolului al XVII-lea, în urma înființării colegiului de la Alba-Iulia. La început cu titlul de profesor erau onorați doar pedagogii erudiți aduși din străinătate, iar dascălii localnici cu un grad ierarhic mai mic repartizați pe lîngă ei și avînd sub supraveghere de regulă elevi

din clasele inferioare aveau calitatea de lectori. Mai târziu însă, toți cei care îi educau pe studenții din colegii și gimnaziile purtau, indiferent de origine, titlul de profesori, recunoscându-li-se astfel și pregătirea obținută la universitățile străine.

Separarea activității institutorului de cea a profesorului devine definitivă doar în secolul al XVIII-lea. Însuși titlul de profesor se generalizează în colegiile transilvănene în această perioadă. Atunci când Bod Péter, în lucrarea sa intitulată „Sfântul Policarpie din Smirna”, scrie că mai mulți episcopi ai bisericii reformate din Transilvania, înainte de a fi plecat la studii la academii străine, au fost la rîndul lor magistri la vreo școală sătească sau opidală, pe cei care predau la institute de învățămînt cu rang mai înalt și aveau la bază o pregătire obținută în străinătate îi numește *magistri principali* sau *profesori*. Despre Geleji Katoná István scrie că a fost „chemat îndărăt la academia de la Alba Iulia, spre a fi, așa cum se zice acum, profesor”; despre Csulai György observă că „a fost pentru puțin timp dascăl la școala de la Bălgrad, sau, așa cum se spune acum, profesor”; „Veresmarti Gáspár a fost magistru principal sau profesor la înfloritoarea școală de la Tîrgu Mureș”.

În mozaicul de organisme și corporații al feudalismului, acest proces de autonomizare, respectiv de diferențiere profesională a muncii educative a cunoscut nu puține excepții și particularități locale care să coloreze tabloul ce ni se prezintă. Este poate suficient să amintim în această privință că în Transilvania, pînă și la mijlocul secolului al XIX-lea, existau destule mici așezări rurale în care, nemaieexistînd alt intelectual în afară de preot, acesta primește sarcina de a se ocupa sistematic de educarea copiilor. Iată deci că destul de târziu, cu abia o sută de ani în urmă, o singură persoană cumula adesea atît atribuțiile de paroh cît și pe cele de învățător. La rîndul lor, școlile de la

oraș în curs de a accede la rangul de gimnazii sau de colegii, trec la separarea activității didactice sub forma dichotomiei institutor-profesor într-un ritm variabil, în funcție de zonă și de cultul religios care le patrona.

În ciuda caracterului ei contradictoriu, tendința majoră a evoluției demonstrează că profesiunea de institutor s-a constituit ca o activitate intelectuală independentă încă din epoca feudală.

Momentele cruciale ale istoriei au avut de asemenea o influență considerabilă asupra condiției dascălului.

În perioada frământată a luptei de eliberare dusă de curuții lui Rákóczi, multe școli au rămas fără dascăl. Un mare număr de magistri au pus mâna pe arme, iar alții au abandonat învățămîntul din cauza nesiguranței zilei de mâine. În anii aceia, colegienii considerau că viața din incinta școlii e mai lipsită de primejdii decît apostolatul la școlile satești. Iată de ce, în 1710, locuitorii comunei Gurghiu, care pe vremea aceea era considerată o așezare importantă, se plîngeau că nu au pe cine pune învățător în sat. După plecarea fostului magistru, au trimis la Cluj după un înlocuitor, numai că nu s-a găsit nimeni care să le accepte oferta. Mai târziu s-au adresat colegiului de la Aiud (mutat aici de la Alba Iulia) cerînd sprijinul curatorului principal Teleki Sándor, pentru „a li se trimitte un dascăl nimerit“. În scrisoare se plîng că, după ce „la Cluj niciunul dintre tineri nu a voit să-și dea acceptatio pentru această slujbă, în parte din pricina puținătății simbriei, în parte fiindcă nu voiau să plece din urbe dînd vina pe nesiguranța vremurilor ce trăim, pînă în ziua de azi rămas-am fără de dascăl, ceea ce ne îndurerează *mai ales* dacă ne gîndim la pruncii noștri cari s-au pus pe învățatură“. Accentuează în mod special că au nevoie nu atît de un cîntăreț în strană care să exceleze la ținutul isonului în timpul slujbei, cît mai ales de un pedagog priceput în a le educa odraslele: „nici nu ne

e atîta lipsă de un cantor bun cît de un dascăl vrednic, pe carele îl dorește întreg ținutul, căci, dacă am avea un magister, pruncii noștri în scurtă vreme s-ar procopsi întru învățatură de pe urma lui“.

Tot despre lipsa dascălilor vorbește Kovásznai Sándor în lucrarea sa autobiografică. Despre tatăl său, iobag de origine, scrie că în timpul crizei acute de pedagogi ce a urmat războaielor lui Rákóczi, a părăsit școala de la Tîrgu Mureș spre a deveni învățator la Band. „Iar în vremurile acelea domnea îndeobște obiceiul ca dascăli să se facă preoți, fiindcă numărul de fețe bisericești s-a împușinat foarte în timpul curuților și al necurmății molime de ciură; pe de altă parte, în colegii sau în școli se putea răzbi cu mare greutate. Astfel încît Kovásznai Kelemen a plecat de la Tîrgu Mureș pentru a dascăli la Band (care în vremurile acelea era o parohie însemnată, cu mulți credincioși și dintre ai cărei dascăli s-au fost ridicat mulți preoți), întrucît avea o aplecare osebîtă pentru a-i învăța pe copii, precum și să cuvînteze din amvon.“

Puterea habsburgică învingătoare, care în urma păcii de la Satu Mare (1711) și-a consolidat definitiv stăpînirea asupra Transilvaniei, timp de cîteva decenii nu a încercat să schimbe structural sistemul de învățămînt al țării, patronat în continuare de comunitățile religioase, în timpul ce suveranul, aflat în îndepărtata Viena, exercita doar dreptul de control. Desigur că noii stăpîni ai Transilvaniei au sprijinit întru totul restaurarea catolicismului și au favorizat mai cu seamă detașamentul cel mai combativ al acestuia, ordinul iezuit; prin intermediul Companiei lui Isus imperiul dorea mai întîi să pună temelii iar mai apoi să dezvolte propria rețea școlară.

În contextul conflictelor religioase, în primul plan al politicii educaționale ajung chestiunile legate de învățămîntul superior și mediu. Ca o consecință a noii atitudini oficiale față de biserici, se pune un accent tot

mai mare pe educarea progeniturilor clasei dominante și din acest motiv fiecare religie își concentrează atenția în primul rând asupra propriilor mari instituții școlare (colegii, gimnazii, licee).

La nivelul învățământului elementar, la începutul secolului al XVIII-lea, primele rezultate remarcabile, inclusiv în ceea ce privește numărul de școli nou create, le obține tot episcopia catolică transilvană de curând reorganizată. Din procesele verbale întocmite cu prilejul așa-numitelor *canonicae visitationes*, aflăm că în cele douăzeci de parohii ale scaunului Ciuc funcționau douăzeci și trei de școli elementare.

Culte protestante, reduse la defensivă, au căutat în primul rând să-și păstreze instituțiile de învățământ moștenite din secolul al XVIII-lea. Într-o situație deosebit de dificilă s-au văzut unitarieni, deoarece, după ce catolicii au ocupat clădirea colegiului clujean, erau amenințați să li se întrerupă definitiv procesul de completare a necesarului de cadre calificate, nemaiavând unde să pregătească preoți, profesori și învățători. Rezistența le-a fost însă salutară. Înfruntând mari greutăți, în 1726 studenții înșiși au construit din chirpici patru încăperi și astfel au putut continua studiile sub îndrumarea unui profesor entuziast. Totodată au asigurat continuitatea vieții universitare.

Și reformații au avut multe probleme în ceea ce privește întreținerea și, respectiv, păstrarea colegiilor și gimnaziilor pe care le aveau.

Învățământul elementar a rămas însă pentru toate cultele o chestiune de interes local. În 1701 protopopiatul reformat din Sic a stabilit materiile de învățământ pentru școlile pendinte, a nominalizat manualele după care urma să se ghideze predarea, aceleași care au fost utilizate și în deceniile anterioare. Obiecte de studiu erau, în afară de catehism, citirea și scrierea în limba maghiară, latina și *Orbis Pictus* a lui Comenius.

În școlile cultelor cu mai multă dare de mână, învățători erau de regulă tineri absolvenți ai seminariilor de teologie, care după trei-patru ani petrecuți la catedră deveneau preoți. În majoritatea cazurilor erau puși să semneze un angajament prin care se obligau să nu abandoneze cariera ecleziastică. Au existat și comune în care forurile locale au insistat categoric să-și aleagă singure învățătorul, fără nici o ingerință, dintre absolvenții de colegiu. Baló László adresează de la Bățanii Mari următoarea cerere autorităților bisericești supreme: „Preacinstite Fețe, această nobilă ecclesia a fost întotdeauna îndrituită a-și aduce singură dascălii, fără să aibă nevoie de încuviințarea dată de *Communitas ecclesiastica* din 3 Scaune; și anume, e vorba de asemenea subjecti care de aci să poată pleca imediate fie pentru a se face preoți, fie la învățătură în țări streine, fiind simbria ce le-o plătim cât se poate de bună.”

A apărut însă și practica nepopulară și frecvent incriminată ca anumite consistorii teritoriale conduse de un protopop să nu-și dea acordul pentru numirea la catedră a unor tineri absolvenți atîta timp cît în zonă se aflau învățători fără slujbă. Aceștia își pierduseră catedra din cauza dreptului ce-l aveau membrii unei comunități religioase de a decide singuri dacă învățătorul mai poate rămîne în postul lui sau nu (*tanítómarasztás*).

Cu ocazia unor *visitationes* anuale, sătenii erau întrebați dacă sînt mulțumiți de comportamentul dascălului și al familiei acestuia, de conștiințiozitatea de care a dat dovadă în serviciu și dacă mai doresc să rămîină la ei și în anul ce vine. În aceste situații era necesar să fie prezenți toți enoriașii pentru a se putea stabili concret cine voia să-l realeagă pe învățător și cine nu. Se ajungea adesea la altercații și litigii și nu o dată se întîmpla ca dascălul să poată rămîne în localitate doar dacă era de acord, după tocmeli penibile, cu o reducere a remunerației ce i se cuvenea. Catedrele se

ocupau de regulă primăvara, de Sfântul Gheorghe, sau toamna, de Sfântul Mihail. Numele dascălilor rămași fără catedră trebuiau comunicate forurilor superioare și, dacă nu erau de viță nobilă, magistri puși în disponibilitate urmau să plătească impozite. Acest obicei de a alege anual dascălul, cu toate că exista încă din 1779 un rescript semnat de Maria Tereza prin care era condamnat ca extrem de nociv și în final interzis, mai poate fi întâlnit și în prima jumătate a secolului al XIX-lea. În registrul comunității reformate din Porumbeni găsim următoarea însemnare: „Întrunindu-se nobila ecclesia în ziua de 4 Martie în casa dascălului și sub praesidiul domniei sale curatorul Kovács Sámuel, s-a discutat în questiunea păstrării sau slobozirii învățătorului din slujba ce o are; ci s-a ajuns la următoarea hotărîre: *magistrul va rămîne pentru încă un an spre a cînta în strană, a-i învăța pre copii și a trage clopotele bisericii.*“

De obicei satele nu prea voiau să-i aleagă pe învățătorii rămași fără slujbă, în ceea ce se numea atunci *honesta vacantia*. De regulă aveau o faimă proastă și oricît de mult ar fi dorit autoritățile ecleziastice să-i ajute pentru a-și găsi o catedră, locuitorii satelor făceau tot posibilul să găsească un tînăr absolut și să-l aducă în postul vacant. Cei din Chepeț, după moartea bătrînului lor învățător, înaintează următoarea suplică Marelui Consistoriu Reformat: „...nevoia de care suferim ne îndeamnă să cerem venirea în ecclesia noastră a unui magister la fel de virtuos și de învățat precum cel vechi. Dar, întrucît am aflat că protopopiatul Pădurenilor nu ne îngăduie să aducem un tînăr ce și-a isprăvit de curînd învățatura la colegiu, fost-am nevoiți a ne înfățișa spre a cere sprijin milostiv de la Preacinstitul Suprem Consistoriu și să facem cuvenita declaratio; cu toate că în cuprinsul protopopiatului se află dascăli în *honestata vacantia*, nici unul dintre dîșii nu este vrednic a păstori ecclesia noastră,

întrucît din mila Domnului avem destui prunci dați la învățătură cari ar trebui să aibă parte de initiatio întru științe. Ci, pe lângă toate acestea, biserica noastră are și o orgă cît se poate de bună, iar dintre domniile lor dascălii în honesta vacantia nu știm că ar fi vreunul în stare a îndeplini cîteșidouă slujbele, adicătelea și să fi învețe pre copii, și să cînte la orgă; iară dacă nu e cu puțință să avem parte și de una, și de alta, noi nu ne mulțămim doar să ne cînte în strană.

Iată de ce venim a ruga pe Excelențele Voastre, preacinstiți Domni din Consistoriu, să ne îngăduiți a aduce ca dascăl o persona care s-ar ridica la înălțimea amîndurora din însărcinările mai sus amintite, și anume un tînăr ce și-a încheiat studiile la vreun collegium.“

Acolo unde obștea nu putea remunera dascălul cu sume prea mari, singurii care acceptau să vină în școală erau tineri care au absolvit doar cîteva clase de colegiu sau, destul de frecvent, foști colegieni care și-au întrerupt studiile. Studenții de frunte, care aveau vise mai ambițioase, acceptau să predea la școlile sătești doar pentru o perioadă scurtă: un an sau doi. La ei se referă Benkő József în lucrarea sa *Filius Posthumus* (1770) rămasă în manuscris. Tratănd situația școlii din Bățanii Mari, Benkő scrie: „Frumoasă și înfloritoare școală a avut de la bun început și are și în ziua de azi această ecclesia (la care am învățat și eu), cu toate că dascălul pe care l-a năimit e holtei. Ca și în alte obștii de credincioși, pe vremuri, magistrii erau neînsurați sau chiar colegieni nehirotonisiți și nu arareori se și înturnau la collegium. Iată de ce chiar și azi pe alocuri dascălul este numit *student* de către învățăcei.“

Mályusz Elemér consideră că tradiția seculară a cultelor protestante maghiare de a-și trimite preoții să predea mai întii în școli este de inspirație direct lutheriană. „În felul acesta“, scrie Mályusz, „îndeplineau cerința formulată de Luther ca preoții încă nehirotonisiți să se ocupe mai întii de educarea copiilor. Cei pentru

care cariera didactică reprezenta o etapă de tranziție înainte de a deveni pastori proveneauă dintre studenții fruntași ai colegiilor. În biografiile viitorilor predicatori sau superintendenți vor figura aproape fără excepție relatări despre anii petrecuți la catedră.

Toate acestea sînt perfect adevărate, ba se mai poate adăuga și faptul că marea majoritate a preoților protestanți care au jucat și un rol de oarecare importanță în istoria culturală ca scriitori sau savanți au avut în tinerețe munci legate de învățămînt. Din păcate, și mulți colegieni cu rezultate slabe la învățătură, care și-au abandonat studiile, au încercat să-și cîștige pîinea tot ca dascăli. Din dovezile furnizate de izvoarele din epocă reiese că activitatea lor a fost prea puțin rodnică, insuficiența inițială a bagajului lor de cunoștințe devenind tot mai evidentă odată cu anii, iar ei nici măcar nu încercau să-și compenseze carențele intelectuale printr-o mai mare conștiințiozitate în muncă.

Profesiunea didactică și-a dobîndit cu greu o pondere socială mai mare, tocmai din cauza faptului că decenii în șir cei care intenționau să îmbrățișeze o carieră preoțească vedeau în munca la catedră o ocupație provizorie, de tranziție. Numai cei ce nu aveau alte obiective mai ambițioase acceptau să i se dedice pentru întreaga viață. Pînă și autoritățile ecleziastice considerau că absolvenții seminarilor de teologie pot ocupa o catedră pentru doi-trei ani, adică pînă ce vor fi reușit să fie numiți la vreo paroihe, sau să plece la studii în străinătate.

Acest caracter de provizorat, care constituie viciul cel mai grav al învățămîntului elementar, este accentuat chiar de anumite hotărîri ale sinoadelor bisericești. Sinodul reformat întrunit la Cetatea de Baltă în 1778 subordonează cu totul chestiunea acoperirii necesarului de învățători celei legate de formarea noilor generații.

de pastori. Felul cum e pusă problema e deja interesant:

„1mo Zi de zi aflăm că, deși anumite slujbe de dascăl cu o simbrerie mai acătării rămân blocate timp de doi-trei ani — domnind obiceiul de a fi date unor tineri colegieni cari fie că s-au hotărît a se face imediat pastori, fie că vor a pleca la academia streine, mai sînt totuși unii cari stau în slujbele de dascăl nu doi-trei ani, ci chiar zece, întru paguba și praejudiciu-ul altor tineri cu tragere de inimă, ba cîteșunii mai ajung și la cateriseală și bețivării, cum s-a și întîmplat la Făgăraș, unde ... dascălul, carele eo facto era candidatus la preoție ... în cele din urmă a plecat ca slujbaș la Cancellaria.

„2do Se mai întîmplă să nu se găsească nici un collegian pentru slujba de dascăl în vreo școală mai de soi, ba să și refuze cîteșunii cinul de rector la gymnasiul de la Odorheș; cu toate că, întru binele obștesc al sfintei noastre religio și propășirea mai cu folos a științelor, fiecare ar trebui să treacă peste ale sale privatae considerationes.“

În lumina constatărilor sinodului, profesorilor li se ordonă să trimită în școli doar tineri „cari s-au hotărît pentru totdeauna a se dărui sfintei îndeletniciri de pastor“.

Culte protestante au rezervat cîteva catedre ce asigurau venituri considerabile pentru tinerii ce se pregăteau să plece la universități străine. Astfel, timp de cîte doi-trei ani, veniturile substanțiale ale comunității unitariene din Suplac, destul de săracă în enoriași, au revenit unor teologi în schimbul îndeplinirii de către aceștia a atribuțiunilor didactice. E vorba de tineri despre care profesorii colegiului unitarian aveau convingerea că merită să-și îmbogățească bagajul de cunoștințe dobîndit în patrie prin studii la academii străine. De îndată ce teologul aduna suma

necesară pentru acoperirea cheltuielilor de studii, locul său era ocupat de un alt absolvent.

Acest obicei care s-a răspândit tot mai mult urmărea de fapt să faciliteze formarea unor pastori cu pregătire superioară. Tocmai de aceea, dacă tînărul „magister“ stabilit într-o parohie ce îi asigura o prebendă frumoasă uita de obiectivul său inițial — reprezentat de călătoria în străinătate — încercînd astfel să beneficieze cît mai mult timp de veniturile sale peste medie, în curînd avea ocazia să facă cunoștință cu rigoarea legii. Tot cu biserica avea de luptat și tînărul care, odată întors din străinătate, uita de sprijinul de care beneficiase înainte de plecare și voia să îmbrățișeze o carieră de mirean.

Tocmai asemenea complicații dorea să preîntîmpine dispoziția din 8 martie 1818 a Marelui Consistoriu Reformat: „Întrucît Supremul Nostru Consistoriu a constatat în mai multe rînduri că tinerii cari au învățat la școalele noastre ajung adesea în slujbe de rectori, de pe urma cărora se bucură de Beneficium Academicum, sau se leagă să se pregătească pentru a deveni pastori și a sluji la altar și, cu toate acestea, după ce s-au înfruptat din acele beneficia cîțiva ani buni, umplîndu-se de bănet, părăsesc biserica pentru alte slujbe ce nu țin de ea sau intră în simbria unor privati, Supremul Consistoriu hotărăște ca acei studenți cari s-au așezat în ecclesiae pentru a îndeplini slujba de rector să facă legămînt scris că, după ce își vor fi încheiat activitatea de rector, nu se vor apuca de o altă îndeletnicire, ci se vor preoți sau vor pleca mai departe la învățătura la academie; iară dacă nu vor face astfel, jumătate din simbria ce au primit ca rector sînt datori a o înturna ecclesiei care i-a fost plătit.“

Unul din aceste beneficia academice a fost și postul de dascăl la Crasna. În 1832 protopopul și consistoriul local de sub conducerea sa au fost admonestați fiindcă au îngăduit ca Rátz Ferenc să beneficieze timp

de 16 ani de veniturile asigurate de leafa de învățător, frustrându-i astfel pe tinerii ce se pregăteau să plece la universități străine de dreptul lor legal. Consistoriul Suprem a repus în vigoare vechile reglementări, hotărînd ca funcția de rector la Crasna să revină „celor ce se pregătesc a pleca la academie“ și totodată a ordonat tuturor forurilor bisericești să respecte destinația inițială a acestor beneficii.

4

În ceea ce privește cunoștințele și pregătirea intelectuală a dascălului, pretențiile patronilor școlilor erau în general direct proporționale cu remunerația pe care i-o puteau oferi. Susținătorii financiari ai școlilor — în cazul celor de la oraș, mai ales, se puneau la bătaie sume considerabile — erau cît se poate de exigenți în alegerea candidaților, însă, acolo unde banii erau mai puțini, se mulțumeau și cu o pregătire elementară.

Salariul învățătorului diferea extrem de mult în funcție de localitate și școală. La început, cînd lipsa de de intelectuali era foarte acută, munca magistrului era remunerată onorabil. Cu timpul, odată cu creșterea numărului de școli și de dascăli, veniturile magistrilor prezintă o diferențiere din ce în ce mai accentuată. În vreme ce cîteva localități asigurau și pe mai departe un trai decent pentru învățător, în marea majoritate a satelor nu i se prea îmbulzeau paralele în buzunar. Desigur, dacă cercetăm mai atent cazurile dascălilor *mai bine* sau doar *bine* remunerați, vom constata că pînă și veniturile acestora depășeau arareori o treime din simbria pastorului din aceeași localitate. Datele de care dispunem ne indică faptul că, odată cu separarea profesiei de preot de cea de dascăl, acestuia, din urmă îi revine cam o treime din veniturile celui

dintfi. Chiar și mai târziu, ori de câte ori într-o comunitate religioasă apare un post de învățător, autorităților superioare li se cere să aprobe o remunerație reprezentînd o treime din cea a pastorului. În secolele feudalismului, raportul dintre salariul preotului și cel al dascălului este în general de 3 la 1.

La cît se ridicau în final veniturile magistrului — în bani și în natură — depindea de numărul de locuitori ai localității și de starea lor materială.

Este aproape inutil să accentuăm că toate cheltuielile legate de învățămînt, deci și leafa dascălului, erau suportate de contribuabili. Nobilimea se arăta de regulă strînsă la pungă și față de magistru, refuzînd să-și asume o parte mai mare, proporțională cu starea ei materială, din cheltuielile necesare pentru finanțarea învățămîntului. Disponibilitatea aristocrației de a face anumite sacrificii pecuniare nu trecea în majoritatea cazurilor de gestul de a înființa cîteva așezăminte de învățătură sau de a dona terenul pe care urmau să se ridice școlile. Desigur că au fost și excepții — cazurile lui Bethlen Kata și Teleki Sámuel fiind elocvente, deoarece ambii au sprijinit învățămîntul — însă în ansamblu poverile materiale reveneau și în acest domeniu păturilor muncitoare.

Multă vreme statul transilvan feudal și-a asumat doar arareori responsabilități în direcția subvenționării școlilor. În secolul al XVII-lea au parte de munificența princiară în primul rînd cîteva școli urbane sau opidale. În aceste situații, scrisorile de donație ale principelui ordonă ca școala să primească sare, dijmă și quartă. Prin părțile noastre, de abia în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea — ca un rezultat al politicii educaționale promovate de absolutismul luminat — se trece la remunerarea din fonduri de stat a personalului încadrat în învățămînt (dintre care mai numeroși erau birocrații decît dascăli propriu-ziși); însă chiar și așa, numărul acestor angajați e foarte mic și leafa majo ri-

tății dascălilor este în continuare asigurată de populația localității unde funcționau.

Situația materială a magistrului de la oraș era de regulă substanțial mai bună în comparație cu cea a dascălului de la țară. La Brașov, de exemplu, în anul 1520 remunerația unui învățător se ridica la 50 de florini iar la Bistrița în 1537 la 80 de florini. Dacă ținem cont că în epocă o oaie se vindea cu 6 aspri, o pereche de încălțări cu 35 de aspri (1 florin = 50 de aspri), atunci ne putem face o imagine despre valoarea reală a remunerației, fără să mai vorbim de diferitele venituri suplimentare, obținute contra unor servicii prestate bisericii sau orașului. Unui dascăl pe nume Cristofor municipalitatea brașoveană îi acordă în 1530 pe lângă remunerația de 50 de florini încă 10 florini ca răsplată pentru că magistrul nu a dat bir cu fugiții în timpul molimei ce a bîntuit prin oraș și că a rămas cu loialitate alături de cetățeni. Nici ajutorul dat de dascăl la înmormîntări sau panegiricele rostite la instalarea unui nou jude nu rămîneau nerăsplătite. Învățătorii de la oraș îndeplineau cu plăcere și diverse munci de subnotar și, dacă postul de notar devenea vacant, renunțau bucuros la cariera pedagogică, pe considerentul că presupunea prea multă bătaie de cap.

În registrele de socoteli ale Brașovului, între anii 1484 și 1492, apare des numele lui Gheorghe Grămăticul, care a fost, după toate probabilitățile, dascăl la școala de pe lângă biserica Sfîntul Nicolae și, în afara muncii de învățător, se ocupa și cu redactarea, respectiv traducerea corespondenței consiliului orășenesc. Învățătorii brașoveni sînt însărcinați destul de des să poarte solii în orașele din Moldova și Țara Românească.

Magistrul sas din Rupea primea începînd cu anul 1545 cîte 20 de florini anual, la care se adăugau 2 florini pentru că se ocupa de întreținerea orologiului

bisericii. Scaunul îi mai plătea în numerar încă 20 de florini și în natură 7 măsuri de grâu, asigurându-i și lemnele pentru iarnă. De la moară primea 7 măsuri de grâu și 3 de porumb. Pentru faptul că seară de seară trăgea clopotele târgul îi mai dădea 1 florin.

Condițiile de viață ale învățătorului de la țară erau însă mult mai vitrege. De regulă avea o casă modestă, acoperită cu paie, și singura încăpere de locuit ținea loc la nevoie și de sală de clasă. Din însemnări aflăm că în multe cazuri această odaie era împărțită de învățăcei cu orătaniile dascălului. Sală de clasă în accepțiunea actuală a termenului nu întâlnim în mediul rural înainte de primele decenii ale secolului al XIX-lea. În cele mai multe cazuri aceasta e perioada în care s-au confecționat pentru prima oară bănci pentru copii, catedre pentru învățători și s-au procurat primele materiale didactice.

Salariul era proporțional cu numărul de locuitori ai satului. În 1620 la Olpret fiecare sătean căsătorit contribuia cu cîte o claie de grâu pentru dascăl, iar cei care nu aveau țarine dădeau o baniță de grâu, o pîine de casă și 15 bani ca plată în natură pentru serviciile dascălului.

Despre remunerația rectorului din Beclean ne-a rămas următoarea consemnare datînd din 1622: „De la văduve cîte un cot de pînză lată pentru izmană, cîte o claie de grâu și 5 bani. De schola ține un iugăr de pămînt, carele pre vremuri era arat de săteni, în timp ce dascălul dădea grîul pentru sămînță; acum nu se mai ară, însă dă fiecare sătean cîte 5 bani“.

Leafa învățătorului din Fîntînele în 1753 consta din: „a) din partea epitropiei — 25 de clăi de grâu, tot atîtea de orz, 25 de vedre de vin și 32 de care cu lemne; b) din partea iobagilor (44 la număr) cîte 1 și $\frac{1}{2}$ banițe de grâu, tot atîta ovăz și porumb boabe“. La Budila în 1726: „2 și $\frac{1}{2}$ iugăre de țarină, fînețe cît pentru 3 care, 45 de clăi de grâu de primăvară și tot

atîtea de grîu de toamnă ca simbrie a dascălului, la care se adaugă 10 florini și 40 creițari ca taxă de învățătură cuvenită rectorului Jancsó Beniám.“

În jurul anului 1780 la Leț în zilele de miercuri și sîmbătă nu se ținea școală, dar elevii erau cu toate acestea obligați să se prezinte la dascăl și anume pentru a-i da plocoane. Învățătorul inspecta darurile primite și, dacă vreunul nu-i era pe plac, îi admonesta cu asprime pe copiii vinovați. Ploconul purta numele de „sabataria“ și consta dintr-un știulete de porumb, ouă, mergînd pînă la cîte un picior de porc.

Pe lîngă plocoanele cuvenite, elevii mai trebuiau să efectueze regulat și diferite munci în grădina sau pe pămînturile dascălului. Acest obicei nefast s-a răspîndit în așa măsură încît forurile superioare ale bisericii reformate au emis în 1786 o ordonanță prin care „se oprește cu strășnicie ca fie și o singură dată dascălul să îi pună la muncă pe învățăcei în propriul său folos la casa au pe ogoarele lui și nici să îi trimită vreunde va oricare ar fi pricina“.

În 1787 protopopiatul reformat de Trei Scaune stabilește contribuția bănească a părinților în funcție de clasa frecventată de copii: „În fiecare an părinții copiilor cari învață literele, pînă ce se deprind a citi cum se cuvine, sînt datori a plăti 12 cr., iar pentru cei din clasele de repetitio, a căror instructio cere mai multă osteneală — învățînd ei catechisatio și arithmetica, Biblica Historia, cantus și toate celelalte — cr. 24.“

Pentru anul 1790 cunoaștem remunerația unuia din cei mai de seamă dascăli ardeleni, Kónya Sámuel din Curciu. Acesta primea în fiecare an, pe lîngă 100—120 clăi de secară și tot atîtea de ovăz, cîte 40 de cr. pentru fiecare copil „dat la carte“. Elevii îl adoraу și a avut satisfacția de a trimite la colegiul de la Aiud un asemenea elev eminent ca viitorul orientalist Kőrösi Csoma Sándor.

În jurul anului 1800, învățătorul de la școala unitariană din Belin primea următoarea remunerație: 80—90 clăi de grâu, tot atâtea de orz și, ca taxă școlară în natură, de la fiecare părinte un pui de găină. La toate acestea se adăuga locuința gratuită și uzufructul câtorva iugăre de pământ arabil și fînețe.

La școala ortodoxă din Teliu (Trei Scaune), începînd cu anul 1805 preda Ioan Dogar, a cărui remunerație anuală varia între 40 și 60 de florini. La Dobolii de Jos învățătorul ortodox Andrei Pop primea în 1820 de la fiecare familie o jumătate de măsură de cereale, iar de pe urma fiecărui copil ce venea la școală cîte 40 de creițari. În plus, i se mai asigura locuință gratuită și lemne de foc.

La Țufalău în 1839 veniturile învățătorului constau din 21 clăi de seară, 21 clăi de ovăz, cîte 42 de creițari de pe urma fiecărui elev și pentru fiecare înmormîntare o stolă de 30 de creițari. La rîndul său, avea obligația de a se ocupa nu numai de educația copiilor, ci și de slujba religioasă și tragerea clopotelor.

Veniturile nesatisfăcătoare îi obligau pe cei mai mulți dascăli să-și găsească și o ocupație secundară. Nu ne gîndim la expediente cum ar fi redactarea cererilor, a contractelor sau a testamentelor, ci la venituri constante obținute prin practicarea unei a doua meserii. Capitlul de la Băgaciu al bisericii evanghelice săsești a interzis încă din 1566 ca dascălii să practice meserii care i-ar fi împiedicat să-și îndeplinească îndatoririle pe linie pedagogică; astfel nu aveau voie să fie bîrbieri, țesători, cămătari, vînători, pescari, să prindă iepuri cu lațul, să se ocupe cu dogăritul, tîmplăria sau negustoria. Situația era identică și în alte comunități religioase și au trecut secole fără să fi intervenit vreo schimbare esențială în acest sens. Kádár József, autorul unei monografii despre istoria învățămîntului din comitatul Szolnok-Dobóka, a constatat pe baza datelor adunate de el că în secolele al XVII-lea, al XVIII-lea

și chiar în primele decenii ale secolului al XIX-lea, învățătorii își asumau nu numai slujba de notar comunal, de diriginte de poștă, de administrator de domenii — deci tot atâtea ocupații ce pretindeau o oarecare pregătire intelectuală —, ci își câștigau pâinea și prin practicarea unor meserii manuale (croitorie, sobărit, cojocărie etc.) și, mult mai frecvent, cu căraușia.

Despre asemenea învățători-căruțași s-au păstrat o serie de consemnări. Multe dintre acestea sînt de fapt plîngeri, deoarece din cauza căraușiei, învățătorii își părăsesc locul de muncă pentru o perioadă mai îndelungată, timp în care nimeni nu se ocupa de copii. Alte sesizări se referă la faptul că dascălul-cărauș cădea adesea în patima beției. Uneori aflăm despre existența dascălului căruțaș din consemnarea cîte unui accident. Astfel, învățătorul din Mărtinuș, Nagy Miklós, și-a găsit sfîrșitul în 1812 pe drumul mare: i s-au speriat caii, iar el a căzut din căruță. În condiții similare și-a pierdut viața în 1813 Csábor Mihály, învățător la Ariușd.

Măsurile oficiale (cel mai adesea lipsite de fermitate) degeaba insistau ca magistri să nu-și irosească o mare parte din timp cu agricultura, artizanatul sau căraușia, atîta vreme cît din salariul primit dascălul și familia sa nu aveau cum să trăiască, astfel încît, fără să pună prea mare preț pe ordonanțele grandilocvente, învățătorii se descurcau cum puteau. Erau concediați doar în cazuri extreme, cînd conduita lor stîrnea oprobriul public sau cînd îndrăzneau să se apuce de cîrciumărit. De fapt această din urmă îndeletnicire era interzisă nu atît din considerente morale sau pedagogice, ci fiindcă leza un privilegiu extrem de lucrativ al nobilimii.

Oricît ar fi fost de evident caracterul nociv al acestor profesii secundare și cu oricîtă consecvență ar fi fost ele combătute, adesea pînă și autoritățile însărcinate cu îndrumarea învățămîntului au fost nevoite să admită

că remunerația dascălului nu era suficientă pentru întreținerea unei familii. Daniel Marginai (Lazarini), consilierul episcopiei ortodoxe de Timișoara, a elaborat în 1769 un proiect de reînsănătoșire a învățămîntului din Banat. Afirmă că, într-o regiune unde doar unul din o mie de locuitori știe carte, activitatea organelor de stat se izbește inevitabil de mari obstacole și, ca o consecință a analfabetismului, nici progresul economic nu are șanse prea mari de realizare. Pentru remedierea situației propune ca în fiecare sat — sau măcar în cele cu o populație mai numeroasă — să fie numiți învățători care în paralel să aibă ca sarcină și rezolvarea diferitelor chestiuni ținînd de notariatul comunal. Pe de altă parte, se va avea în vedere faptul că acești dascăli efectuează o muncă dublă, astfel încît vor primi și o remunerație proporțional mai mare, ceea ce le va asigura subzistența.

5

Activitatea consecventă de pregătire în cadru organizat a învățătorilor nu are un trecut mai mare de două secole. La început, dascălul își dobîndea bagajul de cunoștințe și cultura pe cele mai diferite căi. Exigențele pe care trebuia să le satisfacă erau și ele cît se poate de eterogene.

Localitățile mai prospere își puteau permite de la bun început să angajeze ca învățători doar absolvenți ai învățămîntului superior. În protocolul consiliului orașului Satu-Mare la data de 1 ianuarie 1610 se poate citi următoarea însemnare: „ținînd seama de vremurile ce le trăim acum și de cele ce vor veni, preacinstitul Consiliu a hotărît că, ori de cîte ori îi va sta în putință, va năimi cu simbrerie de dascăl oameni învățați ce și-au isprăvit anii de învățătura la Universitas din

Wittenberga, iar atunci cînd nu va găsi asemenea cărturari, va aduce tineri cari au învățat la noi în țară". Desigur că asemenea pretenții puteau fi ridicate doar acolo unde pedagogii ce au absolvit o universitate străină se bucurau de respectul cuvenit, li se creau condiții corespunzătoare de a-și valorifica pregătirea, urmarea fiind că, printr-o muncă perseverentă și îndelungată, dascălii ridicau și școala ce le-a fost încredințată pe o treaptă calitativă superioară. Adesea faptul că un așezămînt de învățătură mai modest obținea rangul de schola particularis, gimnaziu sau chiar colegiu era rezultatul strădaniilor unei mari personalități pedagogice.

Sașii de confesiune augustiniană acordau o importanță deosebită școlilor pe care le aveau. De regulă se preda după programa pedagogică a instituțiilor protestante similare din Germania; pînă și manualele erau de preferință procurate tot de acolo, însă de o mare popularitate se bucurau și cărțile tipărite la Brașov de către Honterus. Învățătorul făcea parte din rîndul persoanelor ecleziastice, iar decanii (protopopii) aflați în fruntea districtelor verificau cu regularitate ce rezultate obțineau învățăceii la scris, citit, catehizare în spirit luteran și științele matematice.

Profesiunea didactică servea adesea de refugiu pentru anumiți prigonii, indiferent că erau sau nu vinovați. Norvey Dániel a venit la Cireșoia în 1644 de la Șimleul Silvaniei: ucisese un turc în luptă și a vrut să scape de răzbunare acceptînd să devină dascăl în acest sat izolat.

Uneori capriciile magnaților decideau cine anume să devină învățător. În 1784 la Bodoc, în Trei Scaune, Kovács István schimbă serviciul de sufragiu cu catedra școlară, deoarece conții din familia Mikó au considerat că tînărul înzestrat de la natură cu inteligență și un glas sonor se va descurca cu cei 15—20 de copii ai sătenilor, fiind în același timp capabil să vadă și de slujba de cîntăreț în strană.

Cazul din Bodoc denotă existența unei penurii de intelectuali, stare de lucruri confirmată și de un raport din 1785 al episcopului reformat consacrat situației din școlile sătești. Aflăm de aci că, deși ar fi trebuit înființată câte o școală în fiecare sat, lucrul nu era cu putință din cauză că nu existau suficienți învățători competenți: „cîtă vreme școalele vor fi date pe mîinile dascărilor de pînă acum, niciodată ele nu vor propăși, ceea ce pot spune din cîte mi-a fost dat să aflu chiar eu însumi, carele mult am mai avut de pătimit cu asemenea învățători și mereu am spus despre dînșii că seamănă cu omul ce nu se pricepe nice a ciopli, nice a da cu ciocanul, și cu toate acestea ar vrea să-și câștige pîinea făcînd pe rotarul“. Episcopul vine mai apoi cu propuneri de remediere a situației. Marele Consistoriu Reformat dezbate amănunțit chestiunea la 19 decembrie 1785 și elaborează un ansamblu de proiecte pentru „o mai bună rînduială“ a școlilor sătești cerîndu-li-se și profesorilor de colegiu să se pronunțe, respectiv să vină cu observații și sugestii. Totodată consistoriilor teritoriale și protopopilor li se atrage atenția să nu se mulțumească cu existența unui învățămînt urban materializat prin gimnazii și colegii, ci să depună eforturi ca „și la școalele noastre sătești copiii de parte bărbătească și femeiască, tinerii aflați în creștere să aibă parte de un dascăl sîrguincios și să învețe ei înșiși astfel.“

Consistoriul Suprem dispune ca toți factorii care controlau activitatea din școli (preoți, curatori locali, protopopi, curatori eparhiali) să aleagă persoane „vrednice și cu mintea lăminată“ din rîndul Stării nobiliare și a celei clericale spre a fi însărcinate cu supravegherea a 4—5 școli. Comisiile de revizie astfel create trebuiau să inspecteze în mod regulat școlile din subordinea lor, și de două ori pe an aveau obligația să prezinte rapoarte „despre sîrguința și înzestrarea de care dau dovadă întru învățatură dascălii“, despre numărul

de băieți și de fete ce frecventează școala, amintindu-i nominal pe cei ce au înregistrat progrese notabile. Ordonanța prevede că „întrucât limba cea latinească se învață și se exersează la gymnasium, nu este cu trebuință a o preda la școalele sătești, astfel încât de acum înainte un asemenea lucru nu va mai fi îngăduit“. În localitățile unde nu erau învățători, sarcina de a-i învăța pe copii revenea preoților și „se cuvine ca dînșii să facă acest lucru după normae-le întocmite pentru dascăli“.

În opinia Marelui Consistoriu, cea mai gravă deficiență a învățămîntului de la sate o constituie faptul că, în majoritatea cazurilor, dascălul își ținea orele în propria-i locuință. Ordonanța cere construirea de noi săli de clasă: „Acolo unde sînt mulți copii nu e îngăduit ca ei să învețe în odaia unde trăiește dascălul; iată de ce este cu trebuință a se ridica pentru copiii dați la învățătură o odaie de sine-stătătoare (o clasă) în care să se afle cuptoare pentru încălzit, bănci pentru stat, mese, iar acolo unde sînt mijloacele trebuincioase să fie și geamuri de sticlă și toate celea; ci va domni în aceste locuri curățenia, atît pentru sănătate, cît și pentru că așa o cere buna-cuviință.“

În spiritul instrucțiunilor Marelui Consistoriu, comisiile de revizie trebuiau să facă uz de dreptul lor de a stimula și de a sancționa pe dascăli. Tot ele aveau sarcina de a-i transfera în posturi mai bine plătite pe magistri ce-și îndeplineau atribuțiile cu conștiințiozitate, iar pe cei care își neglijau munca să-i excludă din învățămînt. Din acest motiv, dascălilor li se pune în vedere că „pe aceia care vor avea de acum înainte o purtare bună și vor lucra cu sîrg nu îi vom uita și ei vor binemerita din partea noastră, a tuturor... În măsura în care împrejurările o îngăduie, fi-vor aceștia schimbați din ecclesiae cu venituri mai mici în locuri cu mai multă dare de mîină sau, dimpotrivă, li se va îngădui să rămîină în locul cel mînos; ci aceia cari, fie

din neștiință, nesîrguință, fie din oarece altă pricină, nu-și pot îndeplini însărcinările de căpătii ori nu vor a le duce la îndeplinire și nu dau ascultare admonițiilor de a se îndrepta fi-vor scoși din rangurile lor, ba în cele din urmă scoși și de sub Ecclesiastica Protectio, ca niște slugi netrebnice ce se află." Comisiilor de revizie le revenea și sarcina de a lua în evidență veniturile dascălilor și de a se îngriji ca aceștia să-și primească remunerația la timp și în conformitate cu contractul de angajare.

Una din precizările cele mai importante formulate de această dispoziție a Marelui Consistoriu se referă la profesorii de colegiu. Li se pune în vedere „să îi pregătească pe tinerii învățăcei ce vor a deveni dascăli astfel încît aceștia să se priceapă nu numai la meșteșugul cîntatului, ci și la alte științe, trebuincioase pentru îndeletnicirea lor viitoare; au de asemenea îndatorința de a nu îngădui plecare vreunuia din învățăcei și mai ales de a nu îi recommenda ecclesiilor decît dacă se vădește că învățăcelul cu pricina va fi un slujitor vrednic al marilor țeluri obștești pe care le urmărește școala". Profesorii să-și cunoască bine elevii și să încerce să afle „cari dintre dînșii urmăresc a ajunge dascăli la țară în viitor și cari anume sînt mai nimeriți pentru această îndeletnicire decît pentru alta din sînul Obștei. Ci de veți găsi asemenea învățăcei, Domniile Voastre nu trebuie să vă purtați cu nepăsare față de dînșii, de parcă la prima vedere ar fi vorba de niscaiva personae cu judecata mai prejos decît a altora și cari nu tînjesc spre lucrurile mai înalte; ba, dimpotrivă, cu multă rîvnă să îi învățați și școliți pentru a-i face vrednici de a se pune în viitor cu mari foloase în slujba obștei." Circulara atrage atenția profesorilor să-i pregătească pe colegienii ce vor deveni dascăli în mediul rural și la aritmetică, geometrie și istoria patriei. În multe locuri catedrele sînt ocupate după un tipic de-a dreptul patriarhal: fiul preia moștenirea lăsată

de tată. În 1833 locuitorii din Surcea fac cunoscut că îl aleg dascăl pe fiul bătrînului lor magistru: „chematu-l-am la noi, legîndu-ne să-l cinstim și la bine, și la rău, iar dînsul să vadă cu sîrguință de învățătura copiilor, să nu uite de biserică și, dacă moare vreunul din săteni, e dator a-l îngropa și a merge noaptea la priveghiu.“

Au existat și cazuri cînd tînărul care se pregătea pentru a deveni dascăl trebuia să ucenicească pe lîngă un magister cu mai multă experiență. Practica se răspîndește în special după promulgarea reglementărilor cunoscute sub numele de Norma Regia (1781), atunci cînd se constata că unul sau altul din dascăli nu dispune de cunoștințele necesare pentru a-și putea exersa profesiunea. Într-o atare situație, după perioada de ucenicie, dascălul dădea un examen.

Se întîmpla adesea ca unele comune să pună ochii pe cîte un colegian și, fără să le pese de rezultatele la învățatură ale tînărului, de comportarea lui, de părerea pe care și-au format-o despre el profesorii de la colegiu, treceau peste orice obstacol și-l alegeau dascăl. Conform reglementărilor, în asemenea cazuri profesorii aveau voie să permită doar angajarea studenților fruntași, „cărora să li se poată încredința cu multă nădejde, atît în ceea ce privește cunoștințele cît și purtarea, munca atît de importantă a educării copiilor“. Dacă tînărul ales nu corespundea acestor exigențe, profesorii aveau datoria de a convinge comunitatea religioasă în cauză să accepte ca dascăl un alt candidat, desemnat de colegiu.

Și pentru a nu pune nici o clipă la îndoială inspirația iosefiniană a dispozițiilor la care ne referim — știut fiind că politica promovată de împărat avea ca piatră unghiulară răspîndirea limbii germane pe tot întinsul imperiului —, acest act din 1785 prevede la ultimul capitol obligativitatea predării limbii germane de către profesorii de gimnaziu și colegiu pentru „a putea astfel

pregăti încetul cu încetul promoții de dascăli în măsură a-și deprinde de la bun început învățaceii și cu limba germană.“

Autoritățile bisericești ce patronau școlile trasilvănene nu s-au opus fățiș tendințelor de germanizare emanând de la Curtea imperială; dimpotrivă, ele însele s-au raliat, prin instrucțiuni concepute pe un ton de loialitate, implementării dorințelor exprimate de suveran. Numai că bisericile, după cum atestă o serie de dovezi, interpretau aceste dorințe de o manieră sui-generis. Argumentele aduse de Viena spre a sublinia importanța cunoașterii limbii germane erau reformulate de culte în așa fel încât pe lângă interesele generale ale imperiului își găseau expresia și propriile interese de ordin național sau confesional.

În 1769, episcopul de Blaj, Atanasie Rednic, scrie în lucrarea lui intitulată *Dissertatio Ecclesiastica De Spiritualibus Sacrae Unionis Praesidiis* că învățarea limbii germane de către tineretul român este recomandabilă și necesară atât din punct de vedere religios cât și laic, însă dorește ca „Majestatea Sa să facă cunoscut că acest studium nu are alt scop decât ca tineretul român prin învățarea limbii germane să se poată mai lesne prevala de ale sale privilegia, în ceea ce privește avantajile și slujbele“. Rednic, asemenea altor bărbați de seamă afirmați în viața politică a epocii, nu se opunea limbii germane în calitatea acesteia de purtătoare a unei mari culturi, ci, tocmai fiindcă a înțeles cât de utilă este cunoașterea ei, a dezvăluit pericolele ce amenințau cultura în limba maternă a popoarelor negermane din Imperiu. Avea și toate motivele de a o face, pentru că în regiunile unde puterii habsburgice i se oferea posibilitatea de a interveni — bunăoară în cazul regimentelor de graniță, al școlilor aparținând Fiscului Montan — establishmentul încerca să impună cu atâta inflexibilitate și exclusivism învățămîntul în limba germană încît angaja numai dascăli care vorbeau

nemțește. Însă profesorii veniți din străinătate nu se prea puteau lăuda cu rezultate mai acătării, ba chiar și cele înregistrate efectiv trebuiau mai curînd să liniștească cugetele birocraților din învățămînt în-sărcinați cu redactarea rapoartelor către oficialități.

Pe cît de brutale au fost modalitățile la care au recurs autoritățile pentru a răspîndi limba germană, pe atît de extremiste au fost reacțiile de respingere. După moartea lui Iosif al II-lea, municipalitățile nu numai că au luat atitudine împotriva folosirii limbii germane în administrație, ci au sistat pînă și predarea ei în școli. Astfel, în 1790, adunarea generală a Scaunului Odorhei a interzis categoric profesorilor din Odorhei să predea limba germană.

Dacă am ajuns aici să dezavuem politica iosefiniană din domeniul culturii, pentru a spune tot adevărul e necesar să admitem că, dincolo de toate contradicțiile ei, această politică a avut și multe consecințe benefice. În primul rînd aceea că a ridicat chestiunea educației și a învățămîntului la rangul unei probleme de interes *public*. Pînă și pe conducătorii cultelor i-a făcut să înțeleagă că educarea copiilor nu este o simplă chestiune de ordin intern și nicidecum un domeniu anex al serviciului liturgic. Consistoriul Suprem Reformat accentuează, în contextul eforturilor depuse „pentru izbăvirea școalelor de dascălii neștiutori sau desfrînați și leneși”, *noua* sa poziție de principiu conform căreia „mai de căpătii și mai nobil este pentru dascăl să îi educe și să-i învețe pe copii și pe tineri decît să tragă clopotele, să cînte în strană sau chiar decît să predice din amvon”. Înțelegerea de către factorii responsabili a acestor priorități a fost determinată în bună măsură și de politica școlară a iosefinismului.

În Transilvania școlile normale destinate pregătirii învățătorilor și primele cursuri pentru institutori au fost organizate în deceniul al optulea al secolului al XVIII-lea. La școlile normale erau primiți elevi cu o

pregătire echivalentă celei asigurate în zilele noastre de primele 4—5 clase elementare; tot aici urmau cursuri de două-trei luni și învățătorii aflați deja la catedră, care, după absolvire, primeau un atestat. Statul absolutist-luminat a trecut la înființarea primelor instituții destinate pregătirii învățătorilor cu mult tam-tam birocratic. În spatele tevatuurii, a ordonanțelor redactate pe un ton de grandilocvență barocă și a rapoartelor de la fața locului se ascundeau însă puține rezultate efective și de durată. După entuziasmul pasager al începutului doar în puține localități se mai acorda o atenție cât de cât constantă pregătirii învățătorilor. În general se poate spune că emiterea actelor *Ratio Educationis* (1771) și *Norma Regia* (1781) nu a dus la schimbări prea mari în ceea ce privește modalitățile tradiționale de pregătire a învățătorilor în Transilvania.

În timp ce autoritățile imperiale și religioase insistă la nivel superior asupra perfecționării formelor de pregătire a învățătorilor, jos, în rîndurile populației, se face auzită din ce în ce mai des doleanța de a îmbunătăți conținutul activității instructiv-educative, de a înlocui dascălii incompetenți și delăsători cu magistri sîrguincioși și cultivați. Adesea se întîmpla însă tocmai pe dos. În anii absolutismului luminat, sporirea numărului de școli a dus și la un declin calitativ îngrijorător al pregătirii profesionale a corpului didactic. Locuitorii din Boroșneul Mare, care erau mîndri că din satul lor s-au ridicat mulți literați de seamă, adresează în 1788 Marelui Consistoriu Reformat următoarea cerere: „Sîntem nevoiți a ne înfățișa Excelențelor și Domniilor Voastre spre a vă aduce la cunoștință cu supunere că înainte vreme fost-au în satul nostru, Boroșneul Mare, slujbași știutori de carte, întrucît dăscăleau la noi în ecclesia magistri vrednici cari îi învățau pre copii atît de temeinic încît s-au ridicat din

satul nostru profesori și doctori și mulți alți oameni de seamă, așa cum Excelențele Voastre cunosc de bună seamă; printre acești oameni s-au numărat doi profesori și doctori purtînd numele de Borosnyai, însă timp de 33 de ani (împotriva vrerii noastre) s-a oploșit în ecclesia noastră un dascăl atît de netrebnic încît nice dînsul nu știa a ceti fluenter au a scrie așa cum trebuie. Ci în cele din urmă a îmbătrînit și ... din toate aceste pricini a fost scos la pensie ...” Sătenii din Boroșneul Mare care au înaintat această suplică afirmă că în locul învățătorului pensionat vor să aducă un colegian de la Odorhei, care era însă descendentul unei familii de secui supusă conscripției militare și nu putea ocupa postul oferit decît în cazul că Marele Consistoriu intervenea pentru exonerarea tînarului.

În anii ce au urmat morții lui Iosif al II-lea, *problema instituționalizării* formelor de pregătire a învățătorilor își pierde importanța printre celelalte chestiuni de pe agenda politicii culturale a statului Habsburgic. Și din nou e rîndul inițiativelor particulare. În 1806 Cserei Farkas publică un opuscul intitulat *A falu nevelésének móágyáról való vélekedés* [Considerațiuni despre felul de educare a satelor], în care tratează amănunțit condiția dascălului de la țară. Îl nemulțumește mai ales faptul că nu există nici o instituție de învățămînt care să formeze cadre capabile pentru școlile rurale. Colegiile nu pot rezolva problema și chiar dintre studenți puțini sînt dispuși să accepte „soarta calicească” a dascălului. Pornind de la aceste considerente, Cserei își expune propunerile ce vizează instituționalizarea formelor de pregătire a învățătorilor, pe de o parte, și pe de alta, ridicarea statutului social al profesiei didactice. Vine cu sugestia ca, pînă ce va fi posibilă înființarea unui institut independent destinat pregătirii viitorilor învățători, în cadrul academiei de la Cluj să se creeze o catedră specială în vederea asigurării necesarului de cadre didactice pentru

școli. La această catedră se vor preda doar științele legate de activitatea pedagogică, întrucît cele cinci clase de latină vor fi absolvite în prealabil de către cursanți în cadrul colegiilor. Prelegerile vor putea fi frecventate de toți tinerii, indiferent de religie, deoarece din planul de învățămînt va lipsi orice referință confesională sau teologică. Totodată Cserei atrage atenția asupra inițiativelor lui Tessedik Sámuel, în special asupra propunerii acestuia de a-i lămuri pe tinerii de la sate în legătură cu imensele avantaje economice ale unei agriculturi practicate rațional. Pentru aceasta ar fi necesar în primul rînd ca viitorii magistri să beneficieze în timpul anilor de studiu de o pregătire corespunzătoare în domeniul agrotehnicii.

Planurile lui Cserei Farkas nu s-au realizat; la academia de la Cluj nu s-a înființat catedra propusă iar dascălii își începeau activitatea fără a satisface vreuna din condițiile pedagogice elementare ale pregătirii lor de specialitate. Singura excepție poate fi considerată tocmai activitatea lui Tessedik Sámuel, ale cărei efecte binefăcătoare s-au făcut simțite și în Bihor și Banat. Din cînd în cînd însă forurile centrale emiteau cîte o dispoziție prin care atrăgeau atenția profesorilor din învățămîntul secundar să nu uite de sprijinirea tinerilor ce se pregăteau să îmbrățișeze cariera pedagogică.

După un val de instrucțiuni ce pluteau în vagul generalităților, a venit și rîndul unor măsuri concrete. Astfel, Marele Consistoriu Reformat, „pentru a pune pe picioare școalele satești“, trasează cadrelor de răspundere din gimnazii și colegii următoarea sarcină: „începînd cu anul școlar ce vine, în fiecare săptămînă, vreme de două ceasuri, tinerii ce urmează a deveni dascăli vor fi pregătiți de un professor anume ales; iar dînsul le va face cunoscut felul cum trebuie învățați copiii, îi va deprinde cu noțiuni de religio creștinească, știință morală, diagetica, aritmetica,

physica popularis, historia obicinuită, le va lămuri toate acele concepti precum și știința veterinaria și va face applicationes; toate acestea pînă cînd va ieși de sub tipar cartea de învățatură la care se lucrează în prezent". Dispoziția se referă și la problema învățămîntului aplicativ, a orelor demonstrative. Recomandă ca studentul ce se pregătește pentru a deveni dascăl „să se deprindă cu meseria sub supravegherea unui profesor, astfel încît să fie pregătit și *practice* (s.m.) pentru a se face din el un magistru vrednic de a-și îndeplini cum se cuvine însărcinările viitoare". Tinerii astfel pregătiți își puteau ocupa catedra numai după ce-și vor fi dovedit cunoștințele prin absolvirea unor examene, iar corpul profesoral le va fi eliberat o diplomă.

Șapte ani mai tîrziu, în 1836, ideea pregătirii institutorilor apare într-o formă și mai coerentă. Se propune ca în colegiile de la Cluj, Aiud, Tîrgu Mureș și Odorhei să se organizeze cursuri cu durata de doi ani pentru studenții ce urmau să devină învățători. La aceste cursuri se puteau înscrie studenții *philologi* (ceea ce corespundea absolvenților clasei a cincea gimnaziale de mai tîrziu) care au înțeles „cît de onorabilă și de importantă" este viitoarea lor profesiune. Cursurile vor servi la pregătirea unor generații de dascăli destoinici care vor readuce vechiul prestigiu al profesiei didactice. „La începuturile Reformei, magistri erau bărbați de seamă umblați prin țări streine; ci astăzi, în bună măsură din pricina dascălilor de țară căzuți în ticăloșie, pînă și numele meseriei a ajuns de ocară, astfel încît voiesc a se face dascăli doar cei care, din vina neștiinței lor, nu pot ajunge nimic altceva în viață sau, căzînd ei în patima băuturii, se dau îndărăt de la orice muncă sîrguincioasă." Se elaborează pînă și programa pentru aceste cursuri cu durata de doi ani, cuprinzînd, pe lîngă obiectele de studiu tradiționale, și discipline noi ca: *didactica, geographia și metodelul*

de a o preda, aritmetica și metoda ei, pedagogica, historia patriei, știința moralei și mai ales îndatoririle dascălului, botanica, exercițiuni de stylus maghiar etc. La toate acestea se adaugă exercițiunile practice, ceea ce înseamnă că viitorii dascăli își însușeau secretele meseriei sub îndrumarea profesorilor lor, vreme de una sau două ore săptămânal în școlile de băieți și de fete ce funcționau în localurile colegiilor.

Deși anii dinaintea revoluției de la 1848 nu au dus la apariția unor forme instituționalizate de pregătire a învățătorilor, la baza cărora să stea principii organizatorice și pedagogice unitare, trebuie în orice caz să luăm în considerare faptele ce indică progresul înregistrat în acest domeniu. Începând cu deceniile opt-nouă ale secolului al XVIII-lea, autoritățile revin adesea asupra ideii de a organiza cursuri de perfecționare pentru învățători și trasează sarcina de a li se elibera cursanților diplome care să ateste promovarea examenelor ce încheiau aceste forme de pregătire.

Dacă vom compara conținutul primelor cursuri de acest gen cu materiile incluse în ciclurile de pregătire organizate în ajunul revoluției burghezo-democratice, vom constata un progres categoric. La început era necesar ca participanții să fie familiarizați cu cunoștințe din cele mai elementare, însă cu trei sferturi de veac mai târziu în centrul atenției ajung problemele pedagogice și în special cele de metodică.

În 1845, în fața a douăzeci de învățători veniți din toate colțurile Transilvaniei la un asemenea curs de perfecționare, profesorii clujeni Salamon József, Nagy Ferenc și Takáts János vorbesc deja despre metoda monitorială Bell-Lancaster. Numai că și acest sistem fusese deja anticipat pe alocuri de anumite inovații didactice personale. De la Orban Balázs aflăm următoarele: „În ultima vreme pentru propășirea școlii din Trascău cel mai mult a făcut Sebess Pál, care între 1812 și 1845 a fost adevăratul Mentor al acestui

așezămînt și cel care cu multă grijă a ctitorit-o din nou, întrucît dînsul a dus mai departe metoda monitorial al sistemului lancasteriene și a încetățenit-o în cîteșidouă clasele acestei institutio.“

Cercetînd răsîndirea metodei lancasteriene, Nahlik Zoltán a stabilit de curînd cã un rol de primã importanță au jucat profesorii care coordonau aceste cursuri de perfecționare, în frunte cu Salamon József. Aceste cursuri, în care prelegerile teoretice erau completate de demonstrații pedagogice și de diverse exerciții, reprezintă deja o anticipare a metodelor moderne de pregătire a învătătorilor.

6

Mai accentuãm o datã cã în perioada feudalã era o adevãratã raritate ca în vreo școalã cît de cît prestigioasã — de regulã situatã la oraș sau într-un tîrg — dascãlul sã-și fi putut concentra toate eforturile asupra procesului instructiv-educativ și, din datorie sau de nevoie sã nu fi trebuit sã se preocupe și de chestiuni cu totul strãine de învătãmînt. Profesiunea de învătător la o școalã confesionalã era legatã de îndeplinirea unor munci ce reveneau cantorului. În afarã de aceasta, în multe locuri printre obligațiile sale se numãrau și trasul clopotelor, îngrijirea bisericii, ba chiar și întreținerea orologiului din clopotniță. Cultele recurgeau tot la serviciile dascãlilor și pentru transmiterea corespondenței oficiale — invitații la sinoade, diverse dispoziții. Secole de-a rîndul, dascãlul (*magister, ludimagister, magister scholae, rector*) hotãra singur ce anume sã-i învețe și ce nu pe copiii care i-au fost încredințați. Orele de clasã erau afectate, pe lîngã familiarizarea elevilor cu noțiuni fundamentale de religie, scrisului și cititului, la care s-a adãugat mai tîrziu

aritmetica. Ordinea de priorități era chiar cea de mai sus. La început elevii erau învățați doar să citească și abia după aceea să și scrie. În secolul al XVII-lea s-a generalizat și predarea unor cunoștințe elementare de matematică.

Multă vreme singurul mijloc auxiliar de învățămînt a fost o ladă plină cu nisip uscat, prevăzută cu picioare scurte, pe a cărei suprafață netezită învățăceii se exersau într-ale scrisului. Cu timpul au apărut și primele rechizite școlare sub forma unei table rectangulare din lemn de tei. Pe această tablă se scria cu cărbune sau se zgîriau buchile cu un piron de fier. În caz că nu mai rămînea nici un colțișor nescrijelit, tabla era curățată cu un ciob de sticlă și operațiunile puteau fi luate de la început.

Unitatea de conținut a învățămîntului a fost substanțial facilitată de apariția primelor manuale. *Orbis pictus* a lui Comenius, diferitele ediții din *Cele Trei Oglinzi*, cele două abecedare editate în limba română între anii 1777 și 1779 au contat nu numai ca manuale, ci și ca tot atîtea *fire conducătoare*, avînd și un rol *directiv și unificator*. Cea mai mare parte a învățătorilor se ghidau după ele în ceea ce privește cantitatea de materie ce urma a fi parcursă. Astfel, în ciuda faptului că folosirea manualelor nu era obligatorie, iar tirajele în care au apărut erau limitate și prețul cît se poate de pipărat, aceste cărți de uz școlar au avut o funcție normativă în cadrul muncii didactice și au contribuit de o manieră decisivă la ridicarea nivelului general al învățămîntului.

Marea importanță a manualului, rolul-cheie jucat de acesta în întreg procesul instructiv-educativ au fost bine intuite de Kiss Gergely, profesor la Odorhei, care, după ce a acceptat funcția de inspector al școlilor reformate din Transilvania, și-a formulat fără înfriziere doleanțele, cerînd Consistoriului Suprem să tipărească pentru uzul școlilor sătești Catehismul de la Hei-

delberg, un abecedar, „o mică aritmetică pre ungu-rește“, „Un scurt rezumat al Historiei Patriei, însă mai cuprinzător decît cel din Cele Trei Oglinzi“.

La Viena au fost elaborate — pe baza sugestiilor avansate de abatele Felbiger — mai multe instrucțiuni prin care se precizau într-un stil sentențios îndatoririle dascălului. Aceste hotărîri au fost traduse în limbile popoarelor ce trăiau în imperiu și în același timp autoritățile superioare ale diverselor culte bisericesti au primit dispoziția de a le face cunoscute și de a le valida în conformitate cu particularitățile naționale sau religioase respective.

Traducerea în limba română a ghidului (elaborat în nemțește) ce cuprindea îndatoririle dascălului din școlile elementare a apărut în 1785 în două versiuni (*Carte trebuincioasă pentru dascălii școlilor de jos românești neunite în Chiesaro-Crăeștile Țări de moștenire fiind cea dintîi și De lipsă cărțicea pentru învățătorii a neuniților rumâneștilor mai mici școale în Împăr. și Crăieștile Țări* cea de-a doua.) Una din traduceri — după părerea Luciei Protopopescu, e vorba de prima — aparține lui Ion Budai-Deleanu, care a încasat drepturile de autor pentru această versiune în 1785 la Viena.

Îndrumarul tratează chestiunea obligațiilor învățătorului în spiritul lui Comenius și al literaturii pedagogice germane de la începuturile epocii luminilor. Autorul constată că meseria de dascăl poate fi îmbrățișată doar de persoane *corespunzătoare și bine pregătite*, respingînd totodată părerea — larg răspîndită anterior — conform căreia oricine, prin mijloace cvasiimprovizate, poate ajunge peste noapte învățător la o școală elementară. Subliniind necesitatea selecționării și a pregătirii magistrilor, îndrumarul prezintă și condițiile morale și intelectuale indispensabile pentru exercitarea profesiei didactice.

Cartea constituie un ghid practic pentru munca de zi cu zi a educatorului; pe lîngă chestiuni de metodică

a scrierii și a citirii, tratează și problema disciplinei, folosind orice prilej pentru a insista asupra rolului de maximă importanță jucat în procesul educativ de exemplul personal.

Comisia școlară înființată pe lângă Guberniu a trasat diferitelor culte sarcina de a cuprinde într-un corpus de reglementări îndatoririle dascălilor ce funcționau la școlile patronate de ele și să verifice cum sînt ele respectate. Cultele înființează acum posturile de revizor școlar — sub denumirea de inspector, supraveghetor principal al școlilor primare etc. — în care sînt numite personalități remarcabile, ca Gheorghe Șincai, Dimitrie Eustatievici sau Kiss Gergely.

În conformitate cu instrucțiunile primite de la Guberniu, Consistoriul Suprem Reformat elaborează în 1785 un proiect de regulament purtînd denumirea de „Îndatoririle învățătorilor din școalele sătești“, pe care îl trimite spre eventuale completări corpului profesoral din colegii, pentru ca mai apoi, luînd în considerare diversele sugestii primite între timp, în 1786 să dea o formă definitivă regulamentului și să îl trimită protopopilor, urmînd ca aceștia să-l prelucreze cu fiecare dascăl.

Ordinul reflectă fidel poziția establishmentului absolutist-luminat, care trasează ca sarcină prioritară pentru învățămînt înzestrarea cetățenilor cu cunoștințe utilizabile în viață. Dascălul trebuia să-i convingă pe părinți de utilitatea gestului de a-și da odraslele la școală, iar pe copii să „îi îmbie“ la învățătură, să se poarte frumos cu ei, pentru ca micuții să aibă tragere de inimă la carte. Să-i învețe să scrie, să cînte și „să priceapă cele aflătoare la temelile religiunii celei creștinești“, să-i deprindă cu lucruri „negreșit trebuincioase“ cum ar fi „aritmética și historia“. Pentru a înnobila simțul moral al copiilor, să se folosească de

istoriile biblice, fără a uita de vechii „magistri ai moravurilor precum a fost Aesopus în fabulae-le ce a izvodit“.

Deoarece cunoștințele de aritmetică sînt indispensabile în viața socială, dascălul trebuie să-i familiarizeze pe învățăceii săi cu cifrele romane și arabe, să-i învețe cele patru operațiuni fundamentale, inclusiv socotitul cu numere întregi și fracții. „Peste toate acestea, de multă laudă și mărire avea-vor parte acei magistri care vor vorbi, fie și numai în fața tinerilor și a copiilor mai ageri la minte, despre acele principia meșteșugului măsurării Pămîntului, ale geographiei, ale oeconomiei cîmpenești, folosind singuri mijloacele nimerite pentru a-i lumina întru această privință. Poruncim ca geographia să fie predată în înțelesul ca magistri să se străduiască a sădi în cugetul învățăceilor primele noțiuni despre starea Pămîntului și împărțirea sa, să vorbească mai pe larg și să arete unde se află Transylvania, cari îi sînt fruntariile, apele, orașele și împărțirea obștească . . . Pe alocuri se întîmplă ca despre Historia Patriae să se vorbească prea puțin învățăceilor și în acest scop se citește un scurt capitulum pertinens din cartea numită *Cele Trei Oglinzi*“.

Ordinul conține și indicații de metodică. Cere ca dascălul, atunci cînd trece la prezentarea literelor, să scrie și el „cu cretă pe tabla neagră“ buchea cu pricina. Dacă elevii nu au abecedare, dascălul să scrie literele „pe tăblițele acestora“, pentru ca elevii „să le aivă și să se uite la ele acolo“. „După ce elevii vor fi învățat cum se cuvine buchile, se va trece la cetitul rar, syllaba cu syllaba“. „La cetire magistrul să fie cu băgare de seamă“, citim în ordin, „ca învățăceii să cetească încet, limpede și curgător, iară nu cu glas tare și silnic; încetul cu încetul să fie deprinși a trage aer în piept acolo unde sînt virgulae; la două puncte să zăbovească puțin, la unul singur mai mult timp.“ Dascălul trebuie să-i învețe pe copii și scrisul „numai-

decît ce au început a umbla la școală“. Acest amănunt merită subliniat, fiindcă înainte vreme scrisul se învăța mult mai tîrziu decît cititul. Referitor la predarea scrisului, ordinul cuprinde următoarea recomandare practică: „La început se va scrie cu cretă pe o tablă neagră, pînă ce elevilor le va intra în obicinuință a scrie buchile una cîte una, iar apoi cu tocul pe o tablă acoperită cu ceară și, în sfîrșit, se va scrie pe hîrtie. Numai că atunci e cu trebuință sau ca un om priceput într-ale caligraphiei să scrie cîteva exempla pentru învățăcei sau și mai bine, să aibă aceștia înșiși în fața ochilor cîte un modell tipărit, ale cărui buchii să le urmeze fără de greș, iar dascălul să le arete cum să o facă, ba chiar să se așeze la measa de scris și să scrie el-însuși ținînd tocul cu trei degete.“

Cred că și pentru istoria muzicii este interesant să amintim ce indicații metodice existau în privința predării acestei discipline. Învățătorilor li se recomandă „să tragă liniile pe o jumătate“ a tablei și la fiecare oră de muzică să treacă notele pe liniatură. Să-i învețe pe elevi să solfegieze, astfel încît aceștia să poată recunoaște notele și să le intoneze.

În vederea unei mai exacte evidențe a copiilor ce frecventează școala, ordinul include printre obligațiile majore ale dascălului și întocmirea unui catalog în care să figureze numele copiilor de vîrstă școlară și în care să se noteze „cine vine la școală și cine nu“.

Instrucțiunile precizează că în școlile sătești nici o materie nu va fi predată în latinește, însă consideră foarte necesară învățarea limbii germane.

De asemenea „se poprește cu strășnicie ca dascălul să îi scoată fie și o singură oară pe copiii dați la învățatură la munci în folosul lui, pe la casa ce o are sau pe cîmp, și în nici un fel nu îi este îngăduit a îi trimite vreunde, oricare ar fi pricina“.

Diferitele dispoziții, mai ales după răscoala lui Horea, nu prididese să accentueze că e de datoria dascălilor să sădească în sufletul generațiilor de mîine „blîndețea moravurilor“, că de ei depinde ca tinerii să nu cedeze propensiunilor lor opoziționiste și să devină subiecți loiali sau iobagi obedienți.

Teleki Sámuel, fondatorul bibliotecii care îi poartă numele, a ordonat în 1794 supraveghetorului domeniilor sale de la Dumbrăvioara să elaboreze și să aplice în practică un regulament școlar și un plan de învățămînt, Primul punct al regulamentului exprimă într-adevăr poziția aristocrației sensibile la ideile iluminismului în chestiunea educării maselor rurale: „Este în afară de orice îndoială că omul neștiutor, neghiob și necioplit, care nu are parte de învățătură întru religie, moravuri și alte lucruri folositoare pentru starea sa lumească, nu e bun nici ca om, nici ca patriot, nici ca iobag.“ În continuare se prevede ca fiii de iobagi să frecventeze școala regulat, „fiindcă aceasta e nu numai îndatorința fiecărui părinte, ci și a fiecărui cetățean.“

Ca o particularitate interesantă a dezvoltării învățămîntului transilvan, amintim că în prima jumătate a secolului al XIX-lea, cînd în școlile secundare și superioare e din ce în ce mai intensă lupta pentru impunerea limbii materne, învățătorii de la școlile sătești trebuie atenționați de repetate ori să nu-și mai încarce elevii și cu noțiuni de limba latină, S-ar părea că pe alocuri înșiși părinții copiilor de la țară aveau pretenția ca dascălul să predea și latina, motivul fiind, la rigoare, că în mintea țăranilor știința și cultura se identificau cu debitarea unor vocabule neinteligibile pentru ei și erau perfect satisfăcuți dacă odraslele lor își însușeau cîte ceva din acestea. Pe drept cuvînt au considerat autoritățile că e o pierdere de vreme ca în școlile sătești să se predea și latina, *din moment ce*, prin simpla tocire a cîtorva declinări sau conjugări,

elevii nu puteau decît cel mult să mimeze adevărata știință. Iată de ce scrie în circulara sa din 1812 prosemiorul Incze István ca magistri în loc de latină „să predea religia, istoria sfîntă și cea a patriei, aritmetica, științele naturale, cetirea, cîntatul, să îi deprindă pe copiii cu munca, sîrguința, să ducă un trai de oameni harnici, care se mulțumesc cu puțin; ci mai cu seamă să le sădească în suflet scîrba față de hoție și să nu lase nepedepsită nici cea mai mică abatere în această privință“.

În 1820, Kis Ferenc, preot la Etfaláu și supraveghetor al școlilor din Trei Scaune, le cere și el învățătorilor din subordinea sa să se străduiască să-i învețe pe copii lucruri folositoare, pentru că altfel vor fi blestemați de generațiile viitoare. Le recomandă ca pe lîngă cunoștințe fundamentale de religie să predea „și puțină historia naturalis și a patriei, să le facă elevilor cunoscute topographia țearii lor și productumurile ei, foarte pe scurt, pe măsura puterii lor de a pricepe... Cîteșiceva din geographia physica, dar legat de alte feluri de geographie, foarte pe scurt, pentru ca prin cunoașterea acestor științe să fie stîrpite din fașă credințele băbești: să cunoască învățăceii din ce se face ploaia, grindina, tunetul, că focul din aereus nu e un strigoi, că luna nu e mîncată de cîini, iară cînd pămîntul se cutremură nu înseamnă că îl zgîlție urieșii“.

În procesul de evoluție a învățămîntului transilvan — avînd ca obiectiv o mai strînsă legătură cu viața de fiecare zi și angrenarea școlii în clarificarea anumitor chestiuni spinoase legate de o agricultură rațională — o funcție directivă revine primelor manuale cuprinzînd cunoștințe agrotehnice fundamentale pentru tîneretul studios. Dintre aceste manuale cîteva au fost tipărite de stat, iar altele s-au născut grație entuziasmului și spiritului de sacrificiu de care au dat dovadă autorii. Frumoasa limbă românească folosită

În *Povățuire către Economia de Cîmp, pentru folosul școalelor românești* se crede că e rezultatul travaliului de traducător al lui Șincai și din mai multe surse aflăm că elevii s-au ales din ea cu multe cunoștințe utile în ceea ce privește cultura plantelor și zootehnia.

Laudele contemporanilor ne atrag atenția asupra manualelor elaborate în acea epocă de către Milotai Ferenc, administrator al domeniului Teleki de la Gornești și unul din pionierii remarcabili ai pedagogiei agrare din Transilvania. Milotai voia să-și utilizeze cunoștințele acumulate la Georgicon-ul din Keszthely pentru a da un nou elan întregului învățămînt din Transilvania. Pentru școala din Gornești a elaborat un regulament intern și în toată Transilvania manualele sale au ajuns adevărate ghiduri metodice pentru predarea modernă a cunoștințelor agricole. Operele sale (*Gazdasági Katechesis* / Catechesis economic /, conceput și editat pentru uzul școlilor primare, Cluj, 1831—1832; *A méhészet kérdésekre és feleletekre rövideden felszabva* / Apicultura prin scurte întrebări și răspunsuri /, Cluj, 1833; *Az erdélyi gazda kézikönyve* / Manualul gospodarului transilvan / Aiud, 1838 — pentru cei ce voiau să învețe metodic științele agricole; *A szőlőművelés és borokkal való bándás* / Despre cultivarea viei și prepararea vinurilor /, Aiud, 1839), după cum afirmă sursele din epocă, au ajuns pînă la învățătorii de la sate și i-au ajutat considerabil în munca lor instructiv-educativă. Aceste cărți au slujit drept prim fundament științific al campaniei de răspîndire a cunoștințelor agricole într-o perioadă în care existența unui învățămînt de specialitate în Transilvania era încă obiectul unor deziderate îndepărtate.

CONSCRIPTIA ȘCOLILOR ORTODOXE ȘI A ÎNVĂȚĂTORILOR DIN COMITATUL ARAD ÎN 1779

Pentru a-și atinge propriile obiective din domeniul educației, statul absolutist-luminat s-a văzut nevoit să creeze cadrul organizatoric necesar pentru coordonarea unitară a muncii instructiv-educative. În vederea implementării sarcinilor trasate de actul numit *Ratio Educationis*, în 1776 sînt create în Ungaria opt circumscripții școlare, avînd în esență ca model arondarea țării pe districte militare. Noile foruri dirigitoare, ale căror atribuțiuni se extindeau asupra mai multor comitate, urmăreau organizarea, îndrumarea și controlarea activității din școli, de la cele elementare pînă la cele de nivel academic. În fruntea regiunii stătea un dirigent general, care, ca orice funcționar superior al imperiului centralizat, era ajutat în muncă de mai mulți specialiști — inspectori sau referenți.

Una din cele opt circumscripții era cea cu centrul la Oradea și cuprindea școlile din comitatele Arad, Bihor, Cenad, Csongrád, Békés și Szabolcs, precum și din Nagykovács. Primul dirigent general a fost contele Károlyi Antal, care asigura în paralel și conducerea circumscripției școlare Uzhorod (Ungvár). Datele existente în arhiva circumscripției școlare Oradea, care a rezistat timpului, dovedesc faptul că noii factori conducători și subordonații lor și-au început activitatea

cu entuziasm și competență, prima sarcină dusă la bun sfârșit constând în evaluarea situației reale a învățămîntului.

Această cercetare a presupus efectuarea de nenumărate situații, întocmirea de borderouri și tabele, deci o întreagă serie de documente care, păstrîndu-se, sînt de natură să aducă dovezi cifrice referitor la starea învățămîntului din regiune. Putem astfel afla ce grad aveau școlile care funcționau în vremea aceea, numărul elevilor care le frecventau, cine erau învățătorii și cine suporta cheltuielile legate de întreținerea școlilor. Aceste conscrieri și borderouri reprezintă o sursă extrem de utilă din care ne putem forma o imagine despre situația existentă în momentul promulgării actului Ratio Educationis și, dacă vom corobora datele cuprinse în ele cu cele decelabile din documente ulterioare, vom putea sesiza ritmul în care a progresat învățămîntul, mai exact dacă principiile și reformele instituționale promovate de absolutismul luminat au dus sau nu la rezultate semnificative din perspectivă istorică.

În cele ce urmează, pornind de la datele oferite de una din aceste conscripții, vom schița situația învățămîntului în limba română de pe teritoriul comitatului Arad. În 1779, la ordinul dirigentului general de la Oradea, au fost conscrise școlile ortodoxe din comitatul Arad. Acest document de o mare valoare pentru istoria culturii s-a păstrat într-o copie din epocă și conține informații despre viața culturală a românilor din zona Aradului în anii imediat următori reformei învățămîntului îndeplinite de Maria Tereza. Trebuie să precizăm că conscripția a avut ca obiect direct *școlile confesionale ortodoxe*, însă, dat fiind că acestea, cu excepția cîtorva școli sîrbești, erau școli în care învățau românii, în limba lor maternă, aflăm de fapt care era situația învățămîntului de masă în limba română. Conscripția din 1779 purta numele

de *Conscriptio Scholarum Trivialium, et Ludi-Magistorum Graeci Ritus non Unitorum in I. Comitatus Locis Contribuentibus existentium pro Anno 1779* (Conscripția școlilor triviale și a învățătorilor de rit grecesc neunit din localitățile fiscale ale N[obilului] comitat pe anul 1779). Conscripția s-a făcut pe plăși și lua în considerare răspunsurile la următoarele douăsprezece întrebări:

1. Unde și când au ortodocșii școli elementare sau triviale și din ce localități lipsesc aceste școli, deși ar fi necesare?

2. Ce condiții există pentru înființarea unor noi școli?

3. Cine răspunde de angajarea învățătorilor?

4. La cât se ridică salariul învățătorilor, dacă îl primesc și, dacă da, de la cine?

5. Salariul este plătit direct de parohie sau învățătorul este plătit în funcție de numărul de copii ce frecventează școala? Dacă în afară de salariul fix dascălii mai au și alte venituri; dacă da, la cât se ridică lunar și, respectiv, anual?

6. Dacă învățătorii mai au și alte sarcini în afara instruirii copiilor ce le-au fost încredințați? Dacă da, în ce anume constau ele?

7. Dacă școlile au o clădire proprie; dacă nu, unde se efectuează orele de clasă?

8. Acolo unde ființează școli triviale, care este numărul copiilor de ambe sexe ce le frecventează?

9. În general, care sînt materiile predate în aceste școli?

10. Dispun școlile de învățători corespunzători?

11. Cine se îngrijește de satisfacerea nevoilor școlii? Care sînt posibilitățile materiale existente? Cine răspunde de supravegherea activității din școală și cine îi controlează pe învățători?

12. Începînd cu ce anotimp vin elevii la școală și cînd anume și din ce pricini se întrerupe procesul de învățămînt în timpul anului?

Din răspunsuri, deși adesea stereotipe și laconice, se conturează un tablou interesant atît al situației școlilor cît și al statutului social al dascălilor. Răspunsurile prezintă un interes deosebit în primul rînd datorită faptului că de regulă conțin date numerice.

La prima întrebare s-au primit următoarele răspunsuri în funcție de localitate:

La Semeac — domeniu erarial — de 25 de ani ființează o școală „pro informatione Juventutis Illyricae Ritus non Uniti”. La Pecica, oraș erarial, școala ortodoxă are o vechime tot de 25 de ani. În orașul Arad sînt două astfel de școli, fondate cu 59 de ani în urmă. Pe teritoriul districtului Șiria există școli elementare la Șiria și Șimand (tîrguri), precum și în comunele Gașa, Tîrnova, Pîncota și Cherechiu. În districtul Zărand, școala de la Chișineu-Criș funcționează de 9 ani. În localitatea Socodor, din cîte își amintesc iobagii din partea locului, a existat dintotdeauna o școală ortodoxă. În comuna Grăniceri școala funcționează de patru ani. În comuna Vărșand copiii de rit ortodox dispun de o școală înființată cu 10 ani în urmă. În localitatea Pilul însă învățămîntul ortodox nu are un trecut mai mare de doi ani, în timp ce la Șiclău (tîrg) a depășit 16 ani, iar la Cinte 25. Școala din Berechiu are 9 ani vechime. La Ineu, reședința plășii cu același nume, învățămîntul elementar pentru copiii ortodocși există de 25 ani. În cazul comunei Buteni din răspuns reiese că școala are o vechime de 23 de ani.

Așa cum era prevăzut la punctul 1, sînt nominalizate și localitățile din comitatul Arad unde ar fi fost strict necesar să se înființeze școli ortodoxe. În cazul localităților Nădab și Pădureni se precizează că școlile „ar fi cît se poate de trebuincioase și de vină pentru

lipsa lor e nepăsarea juzilor sătești“. De asemenea se simte lipsa unei școli în târgul Zărandului, precum și în satele Cornești și Sinteia Mică. În opinia celor ce au efectuat conscripția, în plasa Șiria școlile existente „sînt destulătoare ca număr pentru învățătura tineretului din părțile locului și nu e cu trebuință a se mai rădica altele“.

În general, sarcina de a angaja învățători revenea parohiilor locale, deci preoților și protopopilor, precum și primarilor. În orașul Arad de această problemă se ocupau în comun consiliul orășenesc și comunitatea ortodoxă, în sensul că membrii consiliului cereau de regulă părerea episcopiei în rezolvarea acestei sarcini devenite tradițională.

Din datele oferite de conscriere, veniturile învățătorilor prezentau variații sensibile, aproape de la o localitate la alta. La Semlac dascălul primea anual 30 de florini și 5 livre de lumînări din partea obștei religioase, la care se adăuga o baniță de grâu de la părinții fiecărui elev. La Pecica avea dreptul la 50 de florini și 10 banițe de grâu — măsurate cu așa-numitul „obroc de Bratislava“ — și în completare părinții mai contribuiau cu 1/2 livră de lumînări pentru fiecare copil. În orașul Arad salariul învățătorului se ridica la 110 florini în numerar, plătiți anual din fondurile parohiei. Părinții nu trebuia să plătească nici un fel de contribuție, în schimb dascălii mai puteau cîștiga 12 florini anual cu ocazia „înmormîntărilor mai importante“. Dascălii din localitățile Șimand, Gașa, Tîrnova și Cherechiu primeau 35 de florini anual, la care se adăuga stola funerară de 17 creițari pentru răposatii în vîrstă și 7 creițari pentru copii. Suma de 35 de florini se strîngea de la părinți, care, în afară de aceasta, mai contribuiau cu lemne de foc și cu cîte o măsură de grâu pentru fiecare copil. Salariul învățătorilor de la Șiria și Pincota provenea din suma de

cîte 17 creițari strînsă de la părinți de pe urma fiecărui elev. Dascălul român din Chișineu-Criș își ridica o parte din salariu de la parohia ortodoxă, ceea ce reprezenta suma de 18 florini anual. În plus, părinții se obligau să-i mai dea un car cu lemne de foc, o jumătate de baniță de grîu și două livre de slănină anual pentru fiecare elev. Învățătorul din Socodor primea 18 florini anual de la parohie, iar părinții mai contribuiau cu o baniță de grîu sau una de porumb, după dorință. Dascălul din Grăniceri primea doar 25 de florini pe an, fără a mai avea alte venituri, nici în natură, nici în bani. Locuitorii din Vârșand îi plăteau învățătorului ortodox 20 de florini anual iar în natură 3 stoguri de paie (*tres orgias straminis*) și 1 stîngen de lemne. Această prebendă era asigurată solidar de parohie părinții nemaiurmînd să contribuie cu nimic la plata cuvenită celui care le educa odraslele. În localitatea Pilul parohia îi plătea dascălului 13 florini pe an, în afară de care dascălul „sub titlul de venituri extraordinare și pentru a se putea chivernisi mai bine încă-sează încă 17 creițari anual de pe urma fiecărui învățacel”. Comunitatea religioasă din orașul Șiclău își remunera dascălul cu 12 florini și doi stîngeni de lemne pentru munca desfășurată de acesta timp de un an; părinții nu erau obligați să plătească pentru învățătura copiilor. Dascălul din Cinteii nu-și primea leafa deodată, ci încasa de pe urma fiecărui elev cîte 2 florini anual, precum și o măsură de grîu. De o manieră similară era retribuit și dascălul din Berechiu, sumele adunate de la părinți cifrîndu-se în jurul a 12 florini anual; în calitate de cantor mai primea pentru serviciile sale încă 5 banițe de porumb. În orașul Ineu părinții plăteau pentru fiecare copil școlarizat cîte o măsură de grîu, una de porumb și 12 creițari lunar. Aceași leafă avea și dascălul din Buteni.

În general, învățătorului ortodox din comitatul Arad, ca și colegilor săi de altă religie, îi reveneau, în afara muncii la catedră, și atribuțiile cântărețului în strană. Cu alte cuvinte, trebuia să ajute la liturghie, să cînte, să dirijeze rugăciunile din timpul slujbei, iar la înmormîntări să-și adune elevii și să cînte împreună cu ei în procesiune imnuri funebre.

În ceea ce privește întrebarea referitoare la clădirea școlii, respectiv la locul unde se desfășura procesul de învățămînt, din conscripție reiese că școlile ortodoxe din Pecica, Șiclău, Cintei, Buteni, Ineu dispuneau de un local propriu. Una din școlile din Arad avea și ea un asemenea local, pe cînd cealaltă își desfășura activitatea într-o clădire închiriată de parohie. La Șimand moșierul punea „în permanentă dispoziție” „una din clădirile aflătoare pe domeniul său” pentru ca tinerii să poată învăța în ea. În localitățile Semlac, Șiria, Galșa, Tîrnova, Pîncota, Cherechiu și Grăniceri școala era adăpostită de cîte o casă particulară, iar la Chișineu-Criș, Socodor, Vărșand, Pilul Mare, în lipsa unei soluții mai bune, copiii se întruneau la dascăl acasă. Este ilustrativ în acest sens răspunsul dat de cei din Socodor: „Întrucît nu a fost desemnată nici o clădire pentru învățatură, dascălul îi învață pe copii la dînsul acasă.”

În privința numărului de copii care frecventau școala, conscripția ne oferă următoarele date: la Semlac existau 23 de elevi, la Pecica 42 de băieți și 2 fete, la una din școlile din Arad 87, la cealaltă 56 de elevi, la Șimand 8 băieți, la Șiria 18 băieți, la Galșa 9 băieți, la Tîrnova 7 băieți, la Pîncota 6 băieți, la Cherechiu 5 băieți, la școala din Ineu Mic în total 40 de învățăcei de ambe sexe, iar la Socodor aproximativ 20 de elevi, băieți și fete. La Grăniceri „erau pe vremuri” 36 de băieți și fete, și cam tot atîția mergeau la școală și în anul efectuării recensămîntului, la Vărșand 25 de băieți și fete, la Pilul Mare 20 de elevi nedemixați,

în târgul Şiclău 24, la Cintei 12 băieți și fete, iar la Berechiu numărul de băieți și fete ce frecventează școala variază între 20 și 30. La Ineu, deși localnicii nu-și dau fetele la învățătură, vin la școală vreo 25 de elevi. Despre școala din Buteni citim că „se adună vreo 24 de tineri dornici de învățătură“.

În școlile susmenționate materiile obișnuite de studiu erau alfabetul, citirea, scrierea, cîntecele religioase, rugăciunile de fiecare zi și catehismul.

La întrebarea referitoare la pregătirea învățătorilor se răspunde în general că dascălii corespund cerințelor. Majoritatea răspunsurilor reproduc părerea parohului și a judeului care au constatat că învățătorul corespunde obligațiilor ce le are. În cazul Aradului se accentuează în mod deosebit că „întrucît e obiceiul ca parohia să aleagă singură pe dascăl, aceasta se străduiește întotdeauna să obțină confirmarea în funcție a celui propus pentru ea pe considerentul că e potrivit și capabil“. Din datele conscripției aflăm însă destul de puțin în ceea ce privește proveniența și pregătirea învățătorilor. Reiese doar că în unele localități, cum ar fi Grăniceri, funcția de dascăl este îndeplinită de cîte un cleric fără parohie, respectiv de preoți care își așteptau numirea.

Cheltuielile legate de întreținerea școlilor erau de regulă acoperite de comunitățile religioase. Au existat însă și localități în care autoritățile laice, mai marii comunei sau ai urbei contribuiau la rîndu-le la aceste cheltuieli materiale. La Pecica, bunăoară, ori de cîte ori se punea chestiunea renovării școlii, „pe cît era cu putință“ intervenea orașul și executa reparațiile pe propriile speze. Însă la întrebarea legată de fondurile disponibile pentru întreținerea școlii nu descoperim nici un răspuns, motivul evident fiind că toate aceste sume erau acoperite ocazional, fără să se fi ajuns la constituirea unui fond special alocat în această direcție. Supravegherea activității din școală și a muncii învă-

țătorilor era exercitată de regulă de parohul local, de viceprotopop și de protopop. În unele localități se amintește în această privință și numele judeului. În orașul Arad supravegherea învățătorilor revine „duhovnicului“ din partea locului, „carele e totodată viceprotopop și unuia din membrii desemnați întru această privință de consiliul orășenesc“.

La ultima întrebare putem citi răspunsuri de genul: „Lăsînd deoparte răsîmpul cît se cosește, se adună bucatele sau se despănușează porumbul — cînd părinții au obiceiul de a-și folosi copiii la muncile cîmpului —, școala funcționează neîntrerupt.“ Răspunsul de mai sus e dat de cei din Semeac, dar formulări aproape similare se înregistrează și din partea celor din Pecica. La Arad cursurile se întrerup doar în perioada cît durează culesul viilor: „Aici școala funcționează tot anul și doar în vremea culesului li se îngăduie elevilor să aibă o vacatio care durează de obicei o lună.“ În comuna Chișineu-Criș cele 30 de zile de vacanță se acordă în perioada secerișului, deoarece atunci „părinții se folosesc de ajutorul dat de copii la muncile cîmpului“. În general se observă că și în celelalte localități învățămîntul trebuia întrerupt în perioada secerișului, cînd elevii ies la munci agricole. În plasa Ineu, după toate probabilitățile din cauza viilor ce trebuiau culese, nu se mergea la școală atît în timpul secerișului cît și în perioada cît se recoltau strugurii.

Cu răspunsurile date la ultima întrebare am și epuizat datele cuprinse în conscripție, care pînă în prezent figurează ca primul document cu caracter comprehensiv referitor la școlile românești din comitatul Arad. Din date reiese că în 1779 pe teritoriul comitatului funcționau 20 de școli ortodoxe elementare și, respectiv, triviale, multe dintre ele nefiind instituții noi, ci așezăminte cu un trecut de mai multe decenii. Școlile ortodoxe din Arad, bunăoară, au o vechime de 59 de ani, iar locuitorii din Socodor declară

cu mîndrie că școala românească există de cînd se știi. Astfel încît, în cazul acestor școli, nu avem de-a face cu rezultatele noii politici școlare statuate în Ratio Educationis, ci cu premisele unui proces de evoluție mai vechi, avînd un caracter autohton, intrinsec. Desigur că aceste școli ce puteau cuprinde 500—600 de elevi, băieți și fete (numărul exact al celor ce le frecventau nu poate fi stabilit cu precizie din răspunsuri pentru că adesea cei care au efectuat conscripția recurg la aproximarea „circa”) s-au dovedit a fi insuficiente, ceea ce devine și mai evident dacă luăm în considerare faptul că din datele furnizate de recensămîntul din 1784—1785 reiese că populația ortodoxă a comitatului Arad depășise 128 500 de suflete. Putem observa totodată că multe localități cu populație românească nu dispuneau de școli în limba maternă a locuitorilor; cu toate acestea, în chestionare sînt amintite doar două sate în care ar fi fost imperios necesar să se înființeze școli românești.

Din datele conscripției reiese și faptul că în 1779 — și de bună seamă chiar mai înainte — toate grijile și sarcinile materiale legate de școlarizarea tineretului român din comitat reveneau parohiilor ortodoxe și, respectiv, părinților. Autoritățile centrale și locale, frunțașii comunelor și ai orașelor, marii moșieri nu participă la acoperirea acestor cheltuieli decît ocazional și sporadic, cu toate că printr-o asemenea parcimonie nu-și încălcau o simplă obligație morală, ci contraveneau de-a dreptul legii. Se știe că încă din 1770 Locotenența a cerut comitatului — pe motivul că forurile comunale sînt incapabile să facă față cheltuielilor necesitate de învățămînt — să colaboreze cu episcopia și cu marii latifundieri pentru a se putea strînge sumele în cauză, urmînd totodată să fie angajați ca învățători persoane capabile să predea nu numai scrisul, cititul și socotitul, ci și catehismul. Amintim aici că în 1786 Locotenența a fixat limita inferioară

a salariului unui dascăl la 80 de florini și o jumătate de parcelă sesională de pământ (sau 16 florini, reprezentând contravaloarea acesteia). Am văzut însă că, exceptând cazul celor doi învățători din Arad, lefurile dascălilor din comitat erau mult sub limita stabilită.

Ce puteau face învățătorii din comitatul Arad în situația în care de bună seamă că salariul insuficient nu avea cum să le asigure subzistența? Singura soluție era să adopte la rîndu-le remediul găsit de ceilalți dascăli de țară confrunțați cu aceleași greutăți, și anume, să încerce să rezolve o parte din grijile ce-i apăseau dedicîndu-se muncilor agricole. Desigur că s-a ajuns astfel la o treptată integrare în formele de existență țărănești, atît ca mod de viață cît și ca preocupări zilnice, astfel încît în final dascălii nu mai vedeau în munca pedagogică modalitatea principală de asigurare a traiului zilnic. Ponoasele le-au tras cu vîrf și îndesat elevii.

Accentuăm că conscripția din 1779 a fost efectuată într-un moment în care administrația de stat însărcinată cu învățămîntul — aflată în primele faze ale constituirii sale — întreprindea primele demersuri de *evaluare* a situației reale, fără însă a avea posibilitatea de a *influența* destinele școlii. Cunoaștem din cercetări mai vechi — mai ales din studiile lui Márki Sándor și Ion Lupaș — că în cadrul procesului de consolidare a structurilor instituționale ale învățămîntului desfășurat în anii și în deceniile ce au urmat și în conformitate cu exigențele exprimate de forurile conducătoare ale monarhiei absolutist-luminate s-au înregistrat rezultate demne de atenție și în ceea ce privește învățămîntul românesc din comitatul Arad. Astfel, în primul rînd s-a trecut la extinderea rețelei de școli, procesul instructiv-educativ însuși devenind mai coerent și s-au luat măsuri de modernizare a pregătirii învățătorilor.

Márki Sándor scrie că la insistențele conducerii circumscripției școlare Oradea s-a propus în 1784 să existe școli românești în următoarele localități din comitatul

Arad: Buteni, Șiria, Șimand, Pecica Română, Săvârșin, Ineu, Ineul Mic, Odvoș, Păuliș, Cuvin, Șiclău, Covăsinț, Petriș, Șoimuș, Gașa, Bîrzova, Vărădia de Mureș, Șimand, Curtici, Agriș și Semlac. Au fost înregistrați copiii de vîrstă școlară și s-au dat instrucțiuni preto-rilor de a-i pedepsi pe toți părinții care nu-și trimiteau odraslele la școală.

În timpul domniei lui Iosif al II-lea autoritățile centrale emit o adevărată avalanșă de ordine prin care urgentează înființarea a noi școli, iar în paralel dau indicații amănunțite cu caracter metodic, referitor la administrarea școlilor sau la modalitățile de a angaja dascălii. Mulțumită cercetărilor lui Ion Lupaș știm că în vara anului 1788, în urma unui rescript imperial datînd din 18 octombrie 1786, comisia aulică însărcinată cu învățămîntul a trimis conducerilor fiecărei regiuni de învățămînt un ordin amănunțit, cuprinzînd zece puncte, în care sînt examinate și măsurile ce se impuneau în vederea revigorării învățămîntului de masă în limba română. Ordinul cere ca satele mai sărace să înființeze școli în comun, comunele să încheie contractele de angajare a învățătorilor în prezența unui funcționar al comitatului și, în toate cazurile, cel puțin o treime din cuantumul salariului convenit dascălului să fie plătită în numerar, moșierii să contribuie la construirea localurilor pentru școli cu materiale și bani iar sătenii cu brațe de muncă și executarea muncilor de cărăușie; totodată să poată fi angajați ca învățători doar absolvenții școlilor normale nou înființate unde au putut urma cursurile de metodică prevăzute și care cunosc limba germană; tinerii români să fie stimulați prin recompense să-și aleagă ca profesiune definitivă cariera didactică; să se țină o evidență exactă a tuturor băieților și fetelor de vîrstă școlară, să fie împiedicați părinții ca în timpul anului școlar să-și pună copiii să le păzească turmele de animale; elevii să primească manuale gratuit; să fie eliminată practica nocivă conform căreia

funcția didactică se moștenește din tată în fiu, așa cum se întâmpla cu cea preoțească; bătrînii satului, preoții și mai ales protopopii să se îngrijească de bunul mers al școlii, să-i laude în public pe elevii sîrguincioși și, în sfîrșit, ultimul punct al ordinului cere să se întocmească o evidență a școlilor ortodoxe în care se va specifica și salariul dascălului.

Rapoartele și contractele au fost înaintate Locotenenței, de unde au fost trimise la Viena.

La 26 martie 1789 cancelaria aulică maghiară prezintă suveranului contractele de serviciu primite din comitatul Arad. S-au încheiat asemenea acte juridice cu învățători ortodocși români în 48 de comune, ceea ce atestă că într-un deceniu numărul de școli românești din comitatul Arad aproape că s-a dublat. Din păcate, din rapoarte ulterioare înaintate de inspectori reiese că într-o serie de cazuri aceste contracte au avut un caracter pur formal, însă rămîne în afară de orice îndoială că în majoritatea localităților învățămîntul de masă pentru românii de confesiune ortodoxă a prins rădăcini tocmai în acești ani.

ȘCOALA AGRICOLĂ DIN SÎNNICOLAUL MARE ȘI TESSEDIK SĂMUEL

1

În cel de-al treilea volum al noii sinteze intitulată *Istoria României*, în capitolul consacrat dezvoltării culturii transilvane, ne-am referit pe scurt, bazându-ne pe câteva din cercetările noastre anterioare, la importanța pe care o are pentru istoria învățămîntului școala agricolă de la Sînnicolaul Mare, ale cărei începuturi datează din anii 1799—1801. Deoarece despre această instituție literatura de specialitate și publicațiile vremii — destul de dificil de consultat și în rest — conțin doar date răzlețe, iar noi, în cursul cercetărilor noastre am descoperit o serie de documente pînă acum inedite, importante atît cantitativ cît și calitativ, ni s-a părut util și oportun să sintetizăm în paginile următoare datele de care dispunem în prezent în această problemă.

Oportun, deoarece, dacă ne gîndim la generațiile prezente de specialiști din domeniul agriculturii, pentru ei tradițiile istorice memorabile ale profesiei lor pot constitui un stimulent și un izvor de energie, în sensul că școala agricolă din Sînnicolaul Mare — una din primele înființate pe continent și avînd astfel o importanță europeană — își are locul printre tradițiile valoroase ale agriculturii socialiste, bazată pe cuceririle științei și pe criteriul calității.

Se știe că dezvoltarea capitalistă a societății pregătește premisele și creează verigile organizatorice pentru legarea învățămîntului de producție. Începînd cu perioada în care, în interiorul sistemului feudal, apar primii germeni ai modului de producție capitalist și pe măsură ce se accelerează dezvoltarea comerțului și a industriei manufacturiere, direct proporțional cu creșterea populației urbane, învățămîntul se vede inevitabil confruntat cu o nouă sarcină socială, constînd în satisfacerea nevoii de curînd manifestate ca producția să dispună de specialiști bine pregătiți. Astfel, se face simțită tot mai puternic necesitatea ca învățămîntul să se axeze mai mult pe științele naturii, iar programa analitică să cuprindă noțiuni legate de comerț și industrie și ulterior de agricultură. În epoca luminilor pe tot întinsul Europei regulamentele școlare stabilesc obiectivele generale ale educației și materiile predate în școli în funcție de aceste noi cerințe sociale.

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului la XIX-lea, și în Imperiul Habsburgic începe să se pună un accent sporit pe răspîndirea cunoștințelor agrrotehnice. Această insistență se explică, pe de o parte, prin nevoile sporite ale imperiului de a dispune de mai multe mărfuri agricole, iar pe de alta — ca o reflecție ideologică a acestei stări de fapt —, prin prestigiul din ce în ce mai mare de care începe să se bucure doctrina economică a fiziocrației în rîndurile consilierilor aulici de la Viena. În perioada în care chestiunile agricole pătrund în primul plan al politicii de stat, și școlile medii sau superioare din Transilvania, indiferent de comunitatea religioasă care le patrona, primesc și ele instrucțiunile Guberniului prin care se cere cuprinderea în programa de învățămînt a unuia sau altuia din capitolele de agronomie.

Cerințele sociale depășeau însă limitele concesiilor pe care curtea de la Viena era dispusă să le facă. În ciuda impedimentelor cauzate de stăpînirea habsburgică, indus-

tria începe să se dezvolte — chiar dacă o face cu pași mici — și pe alocuri se pot observa primele trăsături caracteristice ale unei agriculturi de tip capitalist. Dezvoltarea din acest punct de vedere a industriei și a agriculturii a pus cu acuitate de la bun început problema satisfacerii necesarului de cadre specializate. Cei ale căror interese — de ordin economic! — se legau de introducerea unor metode de producție moderne au fost nevoiți să reflecteze la căile concrete de pregătire a specialiștilor și chiar să accepte ideea de a face anumite sacrificii materiale pentru atingerea acestui dezi-derat.

Dintr-o asemenea inițiativă individuală s-a născut și școala agricolă de la Sînnicolaul Mare în Banat.

2

Fondatoarea școlii a fost familia Nákó, venită la Viena din Macedonia pe la mijlocul veacului al XVIII-lea. De origine aromână, membrii ei s-au integrat în viața economică a Imperiului dovedindu-se persoane deosebit de întreprinzătoare (au încheiat, de pildă, mari tranzacții cu vite). Cu ocazia scoaterii la licitație a domeniilor erariale din Banat, Nákó Kristóf și fratele său au cumpărat în 1781 Teremia Mare, iar în 1782 — Sînnicolaul Mare. În 1784 familia primește patenta de înnobilitare; din blazonul trădînd gusturile barocului tîrziu nu lipsește nici cornul abundenței de culoare aurie, simbolizînd bogăția familiei, nici boul alb ridicat în două picioare, ce amintește de circumstanțele în care s-au rostuit averile ei. Ascensiunea socială a casei Nákó continuă și în deceniile următoare, astfel că în 1813 urmașii fostului negustor de vite sînt ridicați la rangul de conte.

Pentru a-și spori averile, Nákó Kristóf a folosit metode de exploatare mai moderne decât cele ale majorității nobilimii din epocă. Deși el e acela care își îndreaptă familia pe drumul „grandorii nobiliare” — încă extrem de tentantă în acele vremuri —, în ceea ce privește organizarea și administrarea moșiilor sale nu a dorit să calce pe urmele celorlalți aristocrați. Chiar după ce a ajuns stăpînul unor întinse domenii, Nákó Kristóf rămîne același capitalist intrepid, autor al unor combinații abile, care știa să calculeze toate șansele de profit. Din aceeași atitudine pragmatică de luare în considerare a propriilor interese s-a născut și acel capitol din testamentul lui Nákó-senior care poate fi considerat drept documentul de întemeiere a școlii agricole de la Sînnicolaul Mare.

Testamentul întocmit la Viena în 1799 prevede că moștenitorii au datoria de a înființa o școală agricolă în cea mai importantă localitate de pe moșiile familiei. Bătrînul Nákó are în vedere pînă și problema repartizării unei clădiri corespunzătoare, a pămîntului necesar pentru desfășurarea învățămîntului aplicativ și instituie 12 burse în valoare de 40 de florini fiecare, cu condiția ca elevii stipendiați să fie recrutați din rîndul familiilor de iobagi de pe moșia familiei Nákó. Există de asemenea o clauză conform căreia celor mai buni dintre absolvenții școlii, în caz că au posibilitatea de a-și încropi o gospodărie țărănească, să li se aloce suma de 100 de florini din casieria domeniului, iar elevului care termină pe primul loc i se va plăti pînă la împlinirea vîrstei de 24 de ani suma de 300 de florini anual pentru a-și putea continua studiile.

Îndeplinirea prevederilor testamentare a depins în mare măsură de găsirea unei persoane competente atît în chestiuni de agrotehnie, cît și în științe pedagogice, căreia să i se poată încredința sarcina deloc ușoară de a organiza școala și gospodăria anexă în spirit modern. În jurul anului 1800 existau deja asemenea intelectuali,

chiar dacă numărul lor era încă mic; datele de care dispunem îndreptăţesc presupunerea că fondatorul şcolii a şi luat legătura cu unii dintre ei. Mai mult, putem constata că familia Nákó întreţinea relaţii tocmai cu acei intelectuali care erau totodată fruntaşii luptei pentru progres social.

Verhovszky Sámuel, avocatul însărcinat cu administrarea domeniilor familiei Nákó era nepotul lui Hajnóczy József, unul din liderii mişcării iacobine maghiare. Această legătura de rudenie a contribuit la faptul că tânărul Verhovszky, posesor al unei întinse culturi, s-a angrenat de timpuriu şi a luat o parte extrem de activă în mişcarea iacobină. „Crima” lui capitală, scoasă la lumină în urma cercetărilor penale, a constat în aceea că a recrutat pentru mişcare pe câţiva tineri jurişti. A fost arestat la Sînnicolaul Mare în 1794. În timpul instrucţiei şi al procesului a avut o atitudine demnă, bărbătească. Instanţa l-a condamnat la moarte, însă suveranul a comutat sentinţa capitală în închisoare pe termen nedefinit. A murit în temniţă în 1797. Din însemnările şi cărţile ce i-au fost confiscate reiese că s-a format din punct de vedere cultural sub influenţa ideologilor burgheziei revoluţionare. Desigur că Verhovszky nu l-a iniţiat pe Nákó Kristóf în tainele organizaţiei sale secrete, însă avem toate motivele să presupunem că prin cunoştinţele lui întinse şi concepţiile progresiste despre lume a putut influenţa într-o oarecare măsură modul de a gândi al patronului său.

Cu aceste două personalităţi a fost rudă Tessedik Sámuel, însărcinat ulterior cu organizarea noii şcoli agricole. Despre vicisitudinile pe care le-a rezervat destinul lui Tessedik, despre faptele sale puse în slujba unor idealuri măreţe, despre succesele şi nenumăratele amărăciuni ale vieţii sale ne relatează chiar el într-o interesantă „Autobiografie”.

S-a născut în 1742, în timpul războiului pentru succesiunea la tronul Austriei, într-un sat din comitatul Pesta. Tatăl, preot evanghelic de origine slovacă, a murit de timpuriu, astfel încât toate grijile familiei au căzut pe umerii mamei, a cărei limbă maternă era germana. După moartea soțului, aceasta și-a luat copiii și s-a întors în orașul ei de baștină, la Bratislava. Orfanul Tessedik s-a izbit de timpuriu de greutățile vieții, însă dificultățile au avut și multe urmări benefice: Tessedik a învățat ce înseamnă munca, aceasta devenindu-i o adevărată constantă existențială. Studiile superioare și le-a început la Debrecin, profesor fiindu-i printre alții Hatvani István, savant de o mare erudiție, despre care tocmai din acest motiv se zvonea că practică și vrăjitoria. A petrecut doi ani în prosperul oraș din pustă, apoi a pornit-o pe jos să-și cunoască țara. Tot pe jos a plecat și în străinătate. Ajuns în Germania, s-a înscris mai întâi la Universitatea din Erlangen. Aici, după cum scrie el, „mi-au fost picurate în suflet cele mai sănătoase principii ale științelor reale“. A rămas timp de mai mulți ani la această facultate, după care a trecut prin Nürnberg, Jena, Leipzig, Potsdam, Spandau, Charlottenburg și Berlin. La încheierea studiilor a îmbrățișat cariera ecleziastică. „Prima mea numire ca preot a fost la Surány, în comitatul Nógrad, la castelul bătrînului domn Sréter György. Aci, în calitate-mi de dohovnic al curții, vreme de o jumătate de an, am putut cunoaște adevărata față și concepțiile despre lume ale nobilimii maghiare.“ De la Surány pleacă în 1767 pentru a deveni paroh la Szarvas, în comitatul Békés. Din acest moment viața și activitatea lui Tessedik se identifică definitiv cu glia și locuitorii acestei mari așezări din câmpie. A trăit alături de oamenii de aici timp de 35 de ani, la bine și la rău, iar în ultimele zile ale anului 1820 bulgării acestui pământ, pus să rodească în urma străduințelor și a exemplului său personal, i-au acoperit coșciugul.

În anii de studii petrecuți în metropolele științei germane, Tessedik s-a familiarizat cu principiile gândirii moderne și, dând dovadă de un interes pasionat pentru cunoaștere, s-a ales cu multe învățăminte utile referitor la rezultatele obținute în producție și tehnică de capitalismul ce înainta cu pași repezi. A rămas uluit în fața minunilor pe care le pot înfăptui știința și hărnicia și s-a decis să pună cele văzute și auzite în slujba patriei și a poporului său.

Tessedik s-a numărat printre membrii aceluia grup de intelectuali cu vederi democratice care se așteptau ca primele măsuri de promovare a progresului social să vină din partea establishmentului absolutist-luminat și, mai ales în timpul domniei lui Iosif al II-lea, nutreau speranța că țara va ieși din marasmul feudalității multumită reformelor inițiate de suveran. Acești bărbați erau dușmanii de moarte ai feudalismului, ai regimului de oprimare a iobagilor și ai obscurantismului spiritual. Făceau apel la rațiune, cerînd drepturi și libertăți cetățenești. Această intelectualitate, pînă în momentul conspirației iacobine din Ungaria, nu s-a gândit să recurgă la forță pentru a-și atinge obiectivele sociale. Cei mai buni dintre ei au înțeles însă încă din 1790 că pe cale pașnică nu e posibil nici să lichideze feudalismul, nici să se emancipeze de sub oprimarea străină.

Tessedik, deși înrudit îndeaproape cu liderul iacobin Hajnóczy József, nu a luat parte la mișcare. „În primul rînd“, constată Wellmann Imre, „fiindcă întreaga lui activitate (pînă și operele științifice și literare) avea un pronunțat sens practicist; politica, dezbaterile de drept public, speculațiile teoretice, lupta ideologică erau incompatibile cu firea sa. Principiile teoretice ale lui Tessedik provin din arsenalul spiritual comun al iluminismului și — fiind o persoană a cărei gândire era direcționată exclusiv spre valorificarea practică a cunoștințelor — le-a îmbogățit numai în măsura în care ele puteau fi integrate și utilizate în viața de fiecare zi.“

Era un spirit pragmatic și, asemenea atîtor altor figuri remarcabile din epoca luminilor, a încercat să influențeze sensul dezvoltării sociale prin travaliu pedagogic, prin crearea unor instituții moderne de învățămînt.

Ca preot, s-a străduit în primul rînd să exploateze impactul educativ al profesiei ce o avea. Desigur că Weltanschauungul lui Tessedik nu depășește niciodată limitele unui deism rațional, însă în ciuda acestor circumscrieri încearcă să elimine din gîndirea poporului superstițiile și credințele eronate ce-și aveau rădăcinile în ignoranță. „Am căutat să aflu în suflete acel simțămînt creștinesc ce rodește în fapte“, scrie el, „și am dat sub vălul credinței peste un chaos grozăvitor — credințe populare strîmbe, eresuri, prejudecăți neghioabe, concepții religioase greșite. Toate acestea întunecă și amărăsc sufletul și inima țaranului, căci toată viața și în orice împrejurare acesta e copleșit cu totul de mizerie.“ Există, în opinia lui, o singură cale de eradicare a concepțiilor greșite — explicarea științifică a fenomenelor naturii. „Măcar de-ar băga de seamă vreunul din creștini avertismentele binevoitoare ale naturii, măcar de-ar învăța a le pricepe tîlcul și a le urma! Numai că acest lucru îl fac doar naturaliștii. Ci încercați dară și voi, muritorilor, a vă îmbunătăți soarta, folosindu-vă de ceea ce vă dăruiește natura“.

Într-un raport datînd din 1799 relatează cum le-a prezentat învățăceilor cîteva produse agricole cărora aceștia înainte vreme nu le vedeau nici un folos și adaugă: „Dumnezeu și Firea se folosesc de lucrurile cele mai neînsemnate spre a înfăptui din ele creațiunile cele mai de seamă. Această artă și metodă cunoscute de Dumnezeu și Fire de ce oare să nu poată fi însușite și de oameni?“

Căci, în ceea ce îl privește, Tessedik era trup și suflet convins că trebuie să descifreze și să stoarcă tot ce e posibil de la natură. A efectuat cercetări asupra caracteristicilor pedologice ale cîmpiei, a studiat clima, flora

și fauna. În urma experimentelor sale pământul alcalin care nu adusese pînă atunci nici un folos a pus să rodească. Prin inovații ingenioase a găsit modalități de combatere a gerului, a umidității excesive și a seceței. A introdus numeroase noi soiuri de plante și a dovedit că există posibilități de împădurire a pusteii. S-a ocupat și cu sericicultura, a înființat o prisacă dotată cu stupi moderni și a experimentat forme noi și mai economice de furajare a animalelor.

Experiențele lui agricole iau o ampolare deosebită mai ales după înființarea unei școli-model după planurile sale. Această inițiativă pedagogică se explică prin faptul că prin inspecțiile făcute anterior prin școli Tessedik s-a convins de starea jalnică a învățămîntului și a înțeles că situația poate fi remediată numai printr-o muncă educativă asiduă, coroborată cu exemplul personal. Școala de la Szarvas și-a deschis porțile în 1780, fiind astfel cea dintîi instituție de acest gen din lume, în care învățămîntul era inseparabil legat de practică.

Programa de studii ținea seama de necesitățile vieții și urmărea ca din absolvenți să iasă „țărani vrednici și isteți, cetățeni industrioși, învățători de țară ageri la minte, meșteșugari harnici, muncitori pentru manufacturi, fabricanți, negustori, cadre destoinice de conducere din domeniul agrotehnic“.

Tessedik și-a fundamentat travaliul educativ pe o judicioasă corelare a învățămîntului teoretic cu practica, elevii fiind cuprinși în procesul instructiv și prin intermediul activităților aplicative. Dădea o înaltă apreciere părerilor lui Comenius despre educația în spirit pragmatic, astfel încît în 1791 a și publicat vestita cuvîntare rostită la Sárospatak de marele pedagog ceh.

Elevii și părinții au îndrăgit în curînd noua „școală industrialis“ și au fost ani în care s-au prezentat mai bine de 900 de candidați. În ciuda rezultatelor excelente, în 1795 fondatorul ei a fost nevoit să anunțe închiderea definitivă a cursurilor. Dezinteresul manifestat de auto-

rități, atacurile vehemente ale reprezentanților bisericii, înrobiți concepțiilor feudale și ale așa-zisilor „fruntași” ai țărânimii au contribuit în egală măsură la aceea că instituția care pornise la drum cu speranțe atât de frumoase și-a închis în final porțile.

Însă în ciuda atacurilor ignobile și a eșecului tragic al școlii, Tessedik nu a încetat lupta. Prin eforturi susținute a reușit ca în 1799 — e adevărat că pe alte baze și urmărind obiective deosebite — să deschidă la Szarvas o nouă instituție de învățământ.

Tessedik a fost și un remarcabil maestru al condeiului. Prin cuvinte alese cu iscusință și o inegalabilă forță agitatorică, scrierile sale își conving cititorii de utilitatea concepțiilor economice moderne și de inevitabilitatea înfăptuirii unor reforme în viața economică. Activitatea lui a însemnat o adevărată piatră de hotar — indiferent că e vorba de lucrări încredințate tiparului sau de așezămîntul didactic pe care l-a condus — și i-a atras atenția admirativă a străinătății. În două rînduri a și fost invitat să prezinte propuneri amănunțite în vederea reformării învățămîntului și a agriculturii din Rusia, iar Todor Iankovici, consilier al curții imperiale de la Sankt-Petersburg și, anterior, inspector al școlilor sîrbești din Banat, în 1803 îl roagă pe Tessedik să întocmească o descriere a școlii de la Szarvas. Rugămîntea a fost îndeplinită cu plăcere, deoarece Tessedik a fost toată viața de principiul că trebuie acționat pentru ca binefacerile civilizației să ajungă pînă la țărâניה și păturile muncitoare din fiecare țară.

În ceea ce privește Imperiul Habsburgic multinațional, ale cărui structuri instituționale erau de tip feudal, Tessedik a intuit fără nici o întîrziere că ura dintre națiuni repercutează negativ în primul rînd asupra păturilor muncitoare și a progresului social. Iată ce scrie în această privință: „Ura dintre națiuni și comu-

nități religioase — acest dușman de moarte al deșteptării conștiințelor — a fost întotdeauna un obstacol uriaș în calea dezvoltării științelor din Ungaria.“

Ca pedagog, Tessedik a avut mereu în vedere apartenența națională a învățăceilor săi. A subliniat și a respectat dreptul lor de a învăța în limba maternă. În acest sens, a elaborat un manual în limba slovacă, pentru a veni, pe de o parte, în întâmpinarea nevoilor propriilor elevi iar pe de alta, pentru a sprijini școlile slovace. A întocmit o culegere de cîntece populare maghiare, germane și slovace pentru uz școlar, deoarece în opinia lui, aceste creații muzicale „pot avea o înrîurire binefăcătoare și vor ajuta la îndreptarea caracterului național“.

A propus guvernului să înființeze școli-model în fiecare ținut, pentru că experiența îl îndreptățește să afirme că „se va îndrepta spre ele șuvoiul de fii ai tuturor națiilor ce trăiesc pe acele meleaguri, cât și ai credincioșilor din diferitele obști religioase“. Într-o altă propunere, înaintată Dietei, cere să se introducă în întreaga țară predarea cunoștințelor agrotehnice și să se tipărească de urgență manuale școlare de profil în limba fiecărei naționalități.

Umanismul lui îi are în vedere pe toți oprimații. În paginile următoare — bazîndu-ne mai ales pe izvoare din epocă, existente în arhiva direcției circumscripției școlare maghiare din Oradea — vom arăta cîtă înțelegere și sollicitudine a manifestat Tessedik și față de masele de iobagi români.

3

În arhiva amintită, materiale referitoare la Tessedik și la școala condusă de el există începînd din anul 1792, cînd vicecomitele de Békés îl invită pe directorul general

al circumscripției școlare să-l însoțească în vizita pe care urma să o facă la școala de la Szarvas, conform dorinței lui Tessedik. Corespondența din ce în ce mai susținută — pe de o parte, între Tessedik și direcția circumscripției școlare, iar pe de alta, între aceasta din urmă și Locotenentă — ne permite să ne formăm o imagine fidelă asupra multitudinii de greutăți ce copleșeau școala.

Desigur că nu ne considerăm obligați să prezentăm pe rînd cu acest prilej toate materialele de arhivă în chestiune — cu toate că unele documente conțin amănunte de natură să completeze în câteva aspecte de importanță secundară lucrările cu caracter biografic scrise pînă acum despre Tessedik —, astfel încît, urmărind cu consecvență ceea ce ne-am propus de la bun început, ne limităm să prezentăm sau să cităm doar acele contribuții documentare care scot în relief eforturile neobosite depuse de Tessedik pentru a face ca tinerii de origine țărănească aparținînd diferitelor naționalități și vorbind limbi deosebite să beneficieze în egală măsură de pe urma cuceririlor civilizației și a metodelor raționale aplicate în agricultură, al căror corolar e bunăstarea. Anii în care, după cum arată documentele, Tessedik a avut legături strînse cu conducerea circumscripției școlare de la Oradea coincid cu una din perioadele cele mai critice ale vieții sale deloc lipsite de conflicte.

După eșecul planurilor legate de prima școală de la Szarvas, Tessedik a început să acționeze, cu perspective destul de puțin promițătoare, în vederea realizării programului — de mult elaborat și atît de scump lui — ce viza găsirea unor metode de perfecționare a învățătorilor. Avea intenția să adune din toată țara la institutul său pe cei mai buni dintre dascălii ce absolviseră de curînd, pentru a-i înarma cu toate cunoștințele necesare eradicării rămînerii în urmă a formelor de existență rurale. În opinia lui, tributară iluminismului, pregătirea învățătorilor avea o mare importanță în această luptă: „Cît de binevenite ar fi cîteva hotărîri care să cons-

fînțească datoria de a-i deprinde din vreme pe cei ce vor deveni dascăli, în timpul cît studiază la seminarium, măcar cu anume cunoștințe elementare trebuincioase agriculturii moderne și să li se arete practice în ce constă această știință prezentîndu-li-se totodată cele mai noi și ai bune metode folosite în agricultură — încă necunoscute la noi în țară — spre a ști cum să se servească de ele. Astfel ei ar fi în stare ca, în gospodăriile aplicative ce ar trebui înființate spre pilduire în fiecare școală sătească, să-și adune învățăceii și să facă experimenturi folositoare atît acestora cît și lor înșile.“ După ce în scrierea lui intitulată *An das ungarische Publikum* (1798), Tessedik a făcut cunoscute circumstanțele puțin obișnuite în care și-a încetat activitatea cea dintîi școală condusă de el, autoritățile au facilitat reorganizarea institutului pe noi baze, accentul punîndu-se de această dată pe perfecționarea dascălilor. Într-un rescript datat 10 iulie 1788 Locotenența îl înștiințează pe directorul general al circumscripției școlare de la Oradea că suveranul a instituit pentru Tessedik un onorariu în valoare de 300 de florini anual, că are în vedere să i se repartizeze un lot de pămînt necesar procesului de învățămînt și a dispus ca pe teritoriul gospodăriei experimentale să se ridice o clădire pentru ca elevii să aibă unde locui pe timpul verii, alocînd în acest scop suma de 500—600 de florini. Invocînd aceeași hotărîre, Locotenența precizează și faptul că fiecare circumscripție școlară va trebui să aleagă un tînăr — ale cărui capacități îl recomandă pentru a îndeplini funcția de dascăl la o școală trivială — pentru ca să fie trimis la Szarvas, unde va urma pe spezele statului cursurile lui Tessedik. Absolvenții acestor cursuri vor fi repartizați cu prioritate de autorități înaintea altor tineri cu aceeași pregătire. Prin același rescript Locotenența aduce la cunoștință diri-

gentului general Tokody György faptul că de acum înainte el răspunde de activitatea institutului de la Szarvas.

Inspectoratul școlar îi comunică lui Tessedik conținutul ordinului, la care acesta răspunde fără întârziere. Prezintă planul de muncă al institutului, materiile ce urmau a fi predate și face cunoscut că în afara terenurilor deja cedate de către domeniul de la Szarvas nu mai are nevoie de alte pământuri și pentru moment nu consideră necesar să se ridice o nouă clădire. A fixat ca zi de începere a cursurilor data de 26 martie 1799. Pentru buna desfășurare a muncii sale cere să fie ajutat de trei educatori: unul pe linie de agronomie, al doilea pentru a se ocupa de pedagogia aplicată la studiile practice, iar al treilea — de experiențele practice și desen. Propune ca statul să cumpere clădirea în care funcționa școala de la Szarvas. Accentuează că e necesar să se înființeze un fond permanent din care să poată fi acoperite cheltuielile presupuse de experiențele întreprinse de cadrele didactice, iar pe de altă parte să se poată achiziționa mijloace de învățămînt, machete și cărți. În încheiere își expune părerile privitor la taxele pe care urmau să le plătească elevii și se oferă să pregătească pentru administrarea domeniilor cadre familiarizate și cu o serie de cunoștințe agronomice.

Răspunzînd propunerilor de mai sus, Locotenența îi dă mîna liberă lui Tessedik să elaboreze planul de învățămînt și programa școlară, urmînd ca tot el să se ocupe și de recrutarea noilor cadre didactice. Legat de această ultimă chestiune, ordinul îi pune în vedere să angajeze numai profesori care să cunoască limba maternă a elevilor. Probabil însă că și funcționarul care a redactat textul ordinului era conștient de ciudățenia pretenției de a i se cere lui Tessedik tocmai ceea ce el urmărise cu consecvență și pînă atunci, astfel încît

în final ordinul cuprinde o formulare prin care se exprimă speranța că lui Tessedik, care cunoștea limbile maghiară, germană și slovacă, nu îi va fi greu să-și aleagă colaboratori care să vorbească limba maternă a învățăceilor.

Înainte de începerea cursurilor, printr-o circulară ce atinge și chestiuni de amănunt, Locotenența a informat inspectoratele școlare de înființarea noii școli și a dispus ca textul circularei să fie popularizat în zonă și să se comunice cât mai urgent numele bursierului desemnat. Dirigentul general de la Oradea s-a executat numaidecât predând inspectorilor textul circularei și, în persoana lui Incze János, a nominalizat pe tânărul bursier care urma să plece la Szarvas.

De abia au început cursurile în noua școală că Tessedik s-a și văzut confruntat cu o mulțime de greutăți, dar savantul a știut cum să se descurce în dedalul birocrăției administrative și trimite la Oradea scrisori peste scrisori cuprinzând plângeri, doleanțe și propuneri.

Astfel, direcției școlare îi parvine curînd și raportul despre activitatea desfășurată la Szarvas în primul trimestru al anului. Sintetizînd cele dintîi rezultate ale mării acțiuni în care s-a angrenat, Tessedik însuși observă că sarcinile trasate depășesc cu mult puterile unui singur om: „...nu e destul să trudească doar un singur om! Nu se poate face totul într-o singură zi! Nici cu o singură voință!”

Insistă mereu pe lângă funcționarii ce răspundeau de învățămînt să vină personal la Szarvas și, în loc să poarte o corespondență trenantă, să constate la fața locului micile și marile probleme ce apar zi de zi și să încerce să le rezolve. După atîtea diligențe, în toamna anului 1799, Werner Jakab, inspector pentru școlile în care predarea se făcea în limbile naționalităților, vizitează în sfîrșit orașul Szarvas și asistă la examenele semestriale. Despre cele văzute și auzite îi raportează cu multă satisfacție dirigentului general de la Oradea,

afirmînd că toți practicanții „au răspuns bine și fără întîrziere la toate întrebările puse“. În raport enumeră ce răspunsuri s-au dat și specifică faptul că practicanții au avut latitudinea de a alege limba în care doreau să răspundă. Amintește de asemenea că părinții de naționalitate slovacă din Szarvas, prezenți la examen, au ascultat „cu nu puțină și vădită satisfacțiune“ răspunsurile date de elevi în limba lor maternă.

În primăvara anului 1801 Tessedik raportează că elevii au absolvit cursul de doi ani și și-au însușit cunoștințele care îi vor ajuta ca, odată întorși pe meagurile lor de baștină, să desfășoare o muncă educativă eficientă. La examenele finale, în afară de reprezentanții districtului și ai comitatului, a fost prezent și directorul general al circumscripției școlare, Tokody György, care întocmește un raport amănunțit despre cele constatate. Examenele au fost precedate de o serbare școlară, după care Tessedik a vorbit despre greutățile „puse de unii în calea propășirii școlii“, apoi a amintit asistenței care erau materiile predate. Pentru noi prezintă un interes deosebit faptul că printre numeroasele discipline de specialitate figurează și „Penuriam panis presertim apud Valachos praevertendam“ (Căile de a pune capăt lipsei de pîine manifestate mai ales la români). Înainte de a trece la examinarea candidaților la acest obiect, Tessedik a citit în fața celor prezenți un fragment dintr-o prelegere proprie. Raportul lui Tokody nu specifică despre ce anume era vorba în prelegere, însă din răspunsurile practicanților putem deduce care erau soluțiile preconizate de Tessedik pentru a îmbunătăți condițiile de viață ale iobagilor români, împovărați de sărăcie. Candidații, primul dintre ei fiind Incze János, bursierul circumscripției școlare Oradea, au subliniat că trebuie identificate noi posibilități de utilizare a potențialului de muncă, astfel încît să poată fi asigurată o modalitate de subzistență pentru populație chiar în perioadele cînd în agricultură

nu prea sînt multe de făcut. Pentru locuitorii din zonele de munte erau de luat în considerare munca în carierele de piatră și prelucrarea lemnului, iar pentru cei de la șes se recomandă să se îndeletnicească cu împletirea de coșuri și confecționarea unor produse din lînă, cîneapă și în ușor valorificabile industrial. Candidații s-au referit și la foloasele ce ar decurge din exploatarea marmurei, din strîngerea plantelor medicinale, cît și la posibilitățile extrem de promițătoare sub aspect lucrativ oferite de o apicultură modernă, mai ales în zonele de munte.

Felul în care s-a desfășurat examenul a amintit în multe privințe de atmosfera de exigență caracteristică academiilor sau facultăților. Candidații aveau la dispoziție un anumit timp pentru a se pregăti de răspuns, apoi își expuneau cunoștințele sub forma unor disertații. După ce au răspuns pe rînd toți practicanții, Tessedik a condus pe cei prezenți prin gospodăria-model unde le-a prezentat experiențele efectuate și le-a făcut cunoscute rezultatele obținute în domeniul culturii plantelor, al îngrijirii solului și al zootehniei.

Din raport, care consemnează răspunsurile date de fiecare candidat, reiese că Tessedik, în întreaga sa muncă educativă, a accentuat neconținut necesitatea de a se cunoaște cu exactitate realitățile sociale locale, urmînd ca acestea să fie luate în considerație în fiecare moment. Totodată, el și-a înarmat elevii cu toate cunoștințele necesare pentru a combate „conservatorismul țărănesc“. Mai multor candidați li s-a cerut să prezinte argumentele pe care le invocă țărani atunci cînd încearcă să conteste eficiența agriculturii raționale, iar apoi să arate în ce fel pot fi convinși de avantajele unei agriculturi moderne și de utilitatea ei sporită cei cu vederi retrograde, partizani obstinați ai metodelor depășite; Tessedik recomandă să se recurgă doar la puterea de persuasiune a cuvintelor și în primul rînd

la mijloace mai elocvente decât vorbele, adică la rezultatele concrete obținute în producție. Trebuie să amintim că în acel timp țaranul, care trăise atâtea experiențe amare, afirma bunăoară că din cauza culturilor de cartofi pământul devine arid și că îngrășămintele naturale ard solul. Tessedik a dat însă o asemenea pregătire învățăceilor săi încât să poată veni cu răspunsuri competente la obiecții de acest gen sau la altele, și mai greu de combătut.

Dirigentul general a fost mulțumit de rezultatele examenului și tocmai din acest motiv a propus Locotenenței să acorde un sprijin mai substanțial institutului de la Szarvas.

Curînd prima generație de absolvenți s-a văzut confruntată cu realitățile vieții. Unul dintre ei și-a mai continuat studiile la Pesta, un altul la Keszthely, însă toți ceilalți s-au întors pe meleagurile lor de baștină. Sursile accesibile nouă ne-au permis să urmărim doar destinele bursierilor circumscripției școlare Oradea. Activitatea lor rodnică ne îndreptățește însă să presupunem că și restul colegilor lor de breaslă au utilizat cum se cuvine cunoștințele dobîndite de la Tessedik.

Nenumărate documente din arhiva de la Oradea ne informează despre grijile materiale ale școlii de la Szarvas și despre eterna criză financiară a mentorului ei. În acest sens, ne putem convinge că fondurile ce i-au fost puse la dispoziție nu mai acopereau — din cauza inflației galopante — decât o parte infimă a cheltuielilor, astfel încît Tessedik era nevoit să apeleze la veniturile obținute din gospodăria model și la propria pungă. Numai că gospodăria liliputană unde se desfășurau fel de fel de experiențe și prebenda preoțească din care trebuia să asigure pîinea celor zece copii ai săi nu au rezistat mult timp acestei suprasolicități pecuniare. În „Autobiografie” Tessedik explică astfel închiderea institutului : „În 1806, cînd, după

25 de ani de sîrguință, osteneală, rugăminți și declarații de la mai marii noștri, nu am obținut nici un ajutor palpabil, iar întreaga cheltuială materială a școlii apăsa asupra mea, am decis să desființez institutul. Școala și-a închis porțile fiindcă nu dispuneam de un local corespunzător nici pentru cazarea profesorilor, nici pentru cea a învățăceilor; nu aveam pămînt suficient pentru efectuarea muncilor agricole și a experimentelor; lipseau de asemenea fondurile financiare din care să pot acoperi cheltuielile necesitate de procurarea de publicații, cărți, planșe, mijloace de învățămînt și mașini.“

Realitatea a spulberat speranțele lui Tessedik. Necessarul de cadre de specialitate pentru marile latifundii care au pornit-o pe drumul dezvoltării capitaliste putea fi deja asigurat în bune condițiuni de Georgicon-ul de la Kestzhely, iar clasa dominantă și puterea de stat habsburgică nu au manifestat nici un interes special pentru ca în zonele rurale cuprinse în circumscripțiile școlare pedagogi bine pregătiți teoretic și practic să-i învețe și pe țărani de diferite naționalități cum să-și însușească metodele de agricultură rațională.

4

Una din manifestările cele mai memorabile ale gândirii lui Tessedik, scutită de orice prejudecăți naționale, o reprezintă tocmai activitatea sa legată de organizarea școlii agricole de la Sînnicolaul Mare. În luna iulie a anului 1801 Locotenența îl însărcinează să elaboreze planul acestei instituții conform prevederilor din testamentul lui Nákó Kristóf. S-a apucat cu mult entuziasm de această muncă — cu adevărat pe măsura sa — și, deja în luna octombrie a aceluiași an, grație perseverenței sale, un comitet întrunit la Sînnicolaul Mare avea în față spre examinare proiectul prezentat de

Tessedik, proiect care a și fost acceptat. Puțin mai târziu, în luna decembrie, unul din elevii lui Tessedik, Incze János, a fost numit profesor la Sînnicolaul Mare.

Savantul nu a pregetat să încredințeze tiparului lucrarea sa (*Zeitschrift von und für Ungarn, zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erkunde und Literatur*. (1802, I, 252—261), în care lua în considerare cu multă circumspecție condițiile locale mergînd pînă la cele mai mici amănunte. Proiectul, care a luat în final proporțiile unui studiu de specialitate, pune în lumină concepțiile lui Tessedik privind dezvoltarea în perspectivă a agriculturii din Banat.

Conform planurilor sale, clădirea principală a școlii urma să fie ridicată în piața din centrul comunei, fiind astfel ușor accesibilă pentru elevi și dascăli, iar pe de altă parte, instituția, prin simpla ei așezare, trebuia să simbolizeze faptul că inima localității pulsa acolo de unde izvora cunoașterea. Cere ca pe lângă școală să se ridice construcțiile anexe necesare, printre acestea figurînd și un hambar destinat depozitării furajelor cultivate pe terenurile alocate. Pentru gospodăria școlară propriu-zisă — cu o suprafață de 20 de iugăre — urmau să fie repartizate suprafețe de pămînt în imediata apropiere a comunei. În continuare Tessedik precizează în detaliu felul cum vor fi defalcate terenurile cultivabile și ce anume să se semene pe ele. Vor fi împrejmuite parcele speciale pentru cultura experimentală a unor plante mai puțin cunoscute, cum ar fi sparanghelul, hameiul, șofranul etc. Propune ca la rădăcina pomilor fructiferi să se împrăștie îngrășăminte artificiale; altoiurile vor fi cultivate într-o pepinieră și se va acorda o atenție specială plantațiilor de duzi care vor servi pentru sericicultură. Este absolut necesar să se cultive și plantele care pot fi valorificate cu bune rezultate în industrie și comerț; în afara celor ce conțin uleiuri vegetale sau materii colorante, Tessedik are în vedere tutunul, dafinul, diferitele plante aromatice și

medicinale. Pe parcele separate se vor planta arbori de pădure, dintre care vor putea fi selectate soiurile adaptabile la condițiile pedoclimatice ale regiunii și astfel se vor putea folosi pentru împădurirea Banatului. În plan sînt tratate în detaliu și chestiuni din domeniul zootehniei. Introducerea culturii plantelor furajere cum ar fi lucerna și trifoiul trebuia să ducă și ea la încetățenirea metodelor zootehnice moderne. Pe lângă creșterea vacilor de lapte, recomandă înobilarea raselor de ovine, ceea ce va duce, nu numai la sporirea cantității de lapte și carne, ci și la obținerea lînei de calitate superioară. Insistă de asemenea asupra creșterii boilor pe considerentul că reprezintă un alt mijloc excelent de sporire a veniturilor. Posibilitățile oferite de flora locală trebuie exploatate prin introducerea apiculturii, ceea ce se va face utilizînd stupi noi, de concepție modernă. E însă de dorit să se păstreze și cîteva stupine vechi pentru ca elevii să vadă diferența dintre metodele noi și cele perimate. Este evident că, în opinia lui, școala avea sarcina de a valorifica integral posibilitățile pedoclimatice existente în Banat și de a-i face pe tineri să îndrăgească metodele agricole eficiente și mai rentabile, să le insufle setea de a experimenta căile de găsire a noului. Procesul de învățămînt se va desfășura în trei limbi: maghiară, română și germană, în funcție de naționalitatea cursanților.

Tessedik desemnează trei persoane care urmau să răspundă de munca educativă: un profesor principal, soția acestuia și un profesor auxiliar. Pentru a asigura o gospodărire eficientă și o muncă bine orientată, proiectul prevede ca educatorii și profesorii să beneficieze în egală măsură de pe urma veniturilor gospodăriei școlare. Abătîndu-se de la prevederile testamentului lui Nákó Kristóf, Tessedik propune ca 1/4 din veniturile nete să revină profesorului principal, 1/8 soției acestuia,

1/8 profesorului auxiliar, 1/4 bursierilor care efectuau muncile agricole propriu-zise, iar ultimul sfert să constituie un fond separat, rezervat procurării de materiale didactice și înzestrării școlii.

Elevii vor fi împărțiți în două categorii: bursieri și platnici. Cei 12 bursieri trebuie recrutați dintre copiii de iobagi de pe domeniul familiei Nákó, astfel încît 3 să fie de naționalitate germană, 3 români, 3 maghiari și 3 din rîndul populației slave. Aceștia vor beneficia de școlarizare gratuită, primind totodată 30 de florini anual drept cheltuieli de întreținere și de îmbrăcăminte. Fiecare copil de săraci de pe domeniul Nákó va fi școlarizat gratuit, fiii iobagilor de pe domeniul episcopal învecinat urmînd să plătească o taxă anuală de 2 florini, iar ceilalți cursanți cîte 4 florini. Intelectualii și funcționarii ai căror copii frecventează școala de la Sînnicolaul Mare vor plăti o taxă pe care o vor stabili ei înșiși. De asemenea, Tessedik vine cu sugestia de a-i cîștiga de partea școlii pe arhierii bisericii ortodoxe române și sîrbe, întrucît, dacă aceștia vor interveni pe lîngă credincioși, părinții își vor trimite cu mai multă trageră de inimă copiii la Sînnicolaul Mare.

Planul atinge de mai multe ori chestiunea relațiilor dintre școală și lumea înconjurătoare a satului. Pentru muncile grele ce trebuiau efectuate în gospodăria anexă și căroră elevii aflați la vîrsta adolescenței nu aveau cum să le facă față, vor fi angajați din sat flăcăi voinici și totodată interesați de metodele moderne de agrotehnie, ceea ce justifică speranțele că, la rîndul lor, aceștia vor aplica în propriile gospodării tot ce au văzut și auzit în școală. În afară de aceasta, pe timpul toamnei și al iernii, cînd țăranii își petrec vremea în cea mai mare parte fără să facă nimic folositor, școala și acareturile ei productive le pot oferi multiple posibilități de muncă, astfel încît sătenii se pot ocupa de îngrijirea animalelor, de prelucrarea cînepii, iar femeile să toarcă și să țeasă. Schițează de asemenea planurile

unei manufacturi de prelucrare a lînei. Împrejurimile pot asigura o mînă de lucru excelentă pentru o asemenea întreprindere. Afirmă că femeile și fetele românce sînt adevărate maestre într-ale torsului. În cuvinte de o veritabilă forță picturală descrie țărăncile române care, pe uliță sau chiar grăbindu-se spre cîmp, își poartă pruncul pe un braț iar cu mîna liberă învîrt de zor fusul înfășurînd pe el firul de lînă de pe furca înfiptă în briu. Nimeni nu țese mai frumos și cu mai multă tragere de inimă decît româncele, astfel încît se pune întrebarea dacă nu ar fi oare bine ca această pasiune transformată într-o adevărată artă plină de rafinament și profund înrădăcinată în sufletul țărăncii să fie utilizată spre binele poporului? — se întreabă Tessedik. E convins că mărfurile astfel obținute, excelînd prin bun gust și calități artistice, vor fi achiziționate numai-decît de către negustori, iar mai departe precizează și felul în care vede el rezolvată problema de a pune cu eficiență în legătură manufacturile preconizate cu întreprinderi industriale ce funcționează deja cu rezultate bune. Propune ca torcătoarele cele mai harnice și mai pricepute să fie stimulate să efectueze lucrări de calitate superioară prin recompense în bani pentru trusou, în valoare de 100 de florini.

Pe lîngă profiturile materiale Tessedik are în vedere și emanciparea vieții spirituale a satului. Este însă conștient că o asemenea sarcină nu poate fi dusă la bun sfîrșit pînă ce în fiecare sat nu vor exista învățători bine pregătiți din punct de vedere cultural. E de părere că noua școală are misiunea de a-i convinge pe cei mai buni absolvenți să îmbrățișeze profesiunea de dascăl.

Nu peste mult timp, școala agricolă de la Sînnicolaul Mare și-a început activitatea conform dorinței fondatorului ei și planurilor lui Tessedik. Desigur că nu trebuie să ne iluzionăm nici o clipă că proiectul lui Tessedik prezentat anterior s-a putut realiza integral. Din păcate, lucrurile nu au stat astfel fie și numai pentru

că planurile nu erau dimensionate la realitățile Banatului de la începutul secolului trecut, imobilizat de feudalism, deși pe drept cuvânt putem spune că pînă și pentru țările mai dezvoltate din Europa aceluși timp un asemenea institut agricol ar fi constituit o mîndrie.

Să examinăm mai concret ce anume s-a realizat din planurile lui Tessedik,

Din raportul din 24 octombrie al inspectorului Werner Jakab aflăm că Tessedik a fost însoțit în vizita făcută la Sînnicolaul Mare de discipolul său Incze János, pe care l-a prezentat comisiei de organizare constituită de comitat și a propus să i se încredințeze conducerea școlii. Comisia a acceptat propunerea lui Tessedik și a decis să-l numească pe Incze în postul solicitat, cu condiția să nu existe obiecții din partea conducerii inspectoratului școlar. S-a convenit totodată ca tînărul specialist să fie trimis la Viena pentru a studia acolo un nou tip de mașină pentru prelucrarea cînepii, care ar putea fi extrem de utilă școlii de la Sînnicolaul Mare.

La 15 noiembrie 1803 vicecomitele de Torontal trimit directorului general școlar o notă informativă detaliată prin care îi aduce la cunoștință că s-au încheiat lucrările la noua clădire a școlii, grădina rezervată muncilor practice e gata împrejmuită și pămîntul arat conform dorinței profesorului. Promite că diferitele sortimente de semințe și uneltele necesare vor fi și ele procurate la timp. A luat măsuri ca pînă la uscarea completă a pereților noii clădiri, să fie pusă la dispoziția școlii o altă construcție de pe domeniul Nákó, astfel încît cursurile să poată începe în primele zile ale lunii noiembrie. În continuare, vicecomitele se plînge că au apărut greutăți în ceea ce privește bursierii — deoarece țaranii nu vor să-și lase copiii să vină la școală, din cauza zvonului că de acolo băieții ar fi luați la armată. Cu toate acestea, a reușit să convingă patru băieți și speră că, după ce nu vor mai exista reticențe din

partea populației, „se va putea desemna fără împotrivire numărul de elevi dorit“. Uimirea care răzbate din cuvintele vicecomitelui trădează faptul că nu se aștepta să se izbească de neîncrederea țaranilor, care întâmpinau cu suspiciune toate hotărârile venite de sus, inclusiv pe cele care ar fi avut urmări favorabile pentru ei. Vicecomitelui îi venea deci greu să accepte ideea că țărani, victimele atîtor înșelătorii de-a lungul secolului, nu numai că nu se așteptau la nimic bun în urma înființării școlii de la Sînnicolaul Mare, ci, dimpotrivă, îi erau de-a dreptul ostili.

Totuși, cu o lună mai tîrziu, Incze are deja 12 bursieri. Din lista nominală înaintată direcției regiunii de învățămînt aflăm că din cei 12 băieți 5 erau germani, 4 sîrbi, iar 3 români. Zece dintre ei proveneau din familii de iobagi, unul avea tată jeler, un altul — morar. Din acest moment Incze își trimitea rapoartele regulat, așa cum era prevăzut. Astfel, raportul din 25 aprilie 1806 comunică direcției de învățămînt materiile predate în școală și succesele înregistrate de elevi. Amintește că la examenele semestriale, în afara familiei fondatorului școlii, au asitat în număr mare și localnici din Sînnicolaul Mare. În semestrul școlar în curs, procesul de învățămînt s-a desfășurat în limbile germană și română. În continuare, Incze informează conducerea regiunii de învățămînt despre situația gospodăriei-model, despre reparațiile necesare și despre planurile sale de modernizare a activităților practice. De la Oradea aceste rapoarte au fost înaintate Locotenenței. Din documente reiese că Incze a depus o activitate susținută și s-a străduit să fie la înălțimea exigențelor. Nu a rămas însă prea mult timp la Sînnicolaul Mare: dintr-o scrisoare din 24 decembrie 1808 a lui Nákó Sándor aflăm că forurile diriguitoare ale învățămîntului au numit un nou profesor, motiv pentru care Nákó protestează că i se nesocotesc drepturile stipulate în testament întrucît numirea noului profesor a avut loc

fără ca el să fi fost consultat. Pe de altă parte, obiec-tează că noul dascăl nu știe nici nemțește, nici româ-nește, deși cunoașterea acestor limbi era absolut in-dispensabilă pentru buna desfășurare a muncii educative. În răspunsul său, dirigentul general promite că pe viitor îi va consulta pe legatarii lui Nákó Kristóf în toate chestiunile referitoare la numirea dascălilor la școala de la Sînnicolaul Mare. De fapt și noul profesor, pe nume Jandák Imre, provine tot din rândurile foștilor bursieri ai lui Tessedik. A funcționat la Sînnicolaul Mare pînă în 1811. Din păcate, documentele confirmă în unanimitate că, pe timpul cît a stat în fruntea școlii, aceasta începe să decadă, construcțiile se deteriorează, gardurile și porțile se prăbușesc. Este însă greu de stabilit pe umerii cui apasă responsabilitatea pentru această stare de lucruri, deoarece Jandák dă vina pe administrația domeniului Nákó, acuzînd-o că, în ciuda deselor lui sezișări, nu a efectuat nici o reparație, lă-sînd institutul de izbeliște. Pe de altă parte, moșteni-torii susțin în fața dirigentului că răspunderea îi revine în întregime lui Jandák, care a dat dovadă de neglijență și și-a tratat învățăceii de parcă ar fi fost iogagi siliți să efectueze robota în beneficiul lui.

E posibil, dacă nu chiar probabil, ca munca lui Jandák să fi lăsat mult de dorit, însă este cert că nu el era singurul responsabil de starea de paragină în care ajunsese școala. Profesorii care i-au călcat pe urme au fost nevoiți să continue disputa zadarnică cu stă-pîinii domeniului Nákó pentru a obține fondurile ma-teriale cuvenite școlii. Și în anii ce au urmat starea institutului agricol de la Sînnicolaul Mare a rămas de-parte de a fi mulțumitoare, ceea ce a atras atenția presei din epocă. Astfel, în primăvara anului 1846, una din publicațiile cu caracter agronomic se ocupă în coloanele ei de situația institutului. Autorul articolului le reproșează statisticienilor că trec sub tăcere existența acestui așezămînt important care „încă de acum 45

de ani și-a propus să pregătească acea clasă a societății care cultivă o parte foarte importantă din pământul țării și care nici pînă în prezent nu dispune de o școală agricolă“. Jurnalistul — bine informat — schițează circumstanțele întemeierii institutului, prezintă testamentul lui Nákó Kristóf și travaliul organizatoric depus de Tessedik. Liniștea absolută care domnea însă în jurul școlii îl neliniștește pe autor, care îl roagă pe conducătorul institutului de la Sînnicolaul Mare să vină cu cîteva completări cuprinzînd informații despre starea actuală a școlii.

Ideea gazetarului a fost întîmpinată favorabil de redacție, astfel încît în scurt timp apare reportajul proiectat, sub titlul: „Ce am constatat în legătură cu institutul agricol de la Sînnicolaul Mare“?

Jurnalistul, Grotz Imre, descrie starea deplorabilă în care ajunsese școala. Clădirea principală era pe cale să se dărîme, iar felul în care se prezenta gospodăria aplicativă l-ar fi făcut să se rușineze și pe cel mai înapoiat iobag. Tocmai în momentul vizitei lui Grotz, gunoiul de grajd era folosit la ridicarea unei împrejurimi, în loc să fie transportat pe cîmp. Administrația domeniului neglijează școala, încălcînd astfel dispozițiile testamentare ale fondatorului. Profesorul principal, care venise la Sînnicolaul Mare cu cîteva luni înainte de vizita ziaristului, nu a găsit nici urmă de elevi în școală, astfel încît a trebuit să recruteze singur 12 băieți, dintre care unul era maghiar, iar ceilalți români și germani. Elevii însă nu mai primeau bursa cuvenită din partea moștenitorilor lui Nákó și nici nu mai știau că au dreptul la acest stipendiu. Legat de aceste anomalii, între ziarist și profesor are loc următorul dialog: *E de necrezut. În actul de înființare stă scris limpede că se va aloca școlii suma de 40 de florini și un sfert din venituri. — Despre toate acestea nu se știe nimic; atîta doar că acești copii dimineata vin la școală și la prînz se întorc acasă; asta e tot. — Ciudat. Cu*

alte cuvinte, instituția asta nu e altceva decât o obișnuită școală sătească. Și cine e directorul institutului? — Sfinția-sa parohul. — Dar ce are a face părintele cu un institut agricol, oare asemenea chestiuni nu sînt mai degrabă de resortul administrației domeniului Nákó? — Asta nu știu, vorba e că părintele conduce școala.“

Autorul articolului constată că, în ciuda stării jalnice în care se găseau institutul și gospodăria-anexă, există oarecare speranțe că lucrurile se vor schimba în bine, pentru că tînărul dascăl, care de altfel era licențiat în agronomie, a purces la treabă cu multă ambiție, iar nivelul de cunoștințe al elevilor, în pofida timpului scurt care a trecut de la venirea lui, s-a ridicat considerabil. Grotz adresează redacției rugămîntea de a interveni în sprijinul reglementării situației materiale a școlii, pentru că nu e suficient că dascălul lucrează conștiincios de unul singur; școala nu-și poate reveni decât dacă va primi ajutorul societății.

Din cîte ne spun documentele consultate de noi, și în cazul școlii din Sînnicolaul Mare multe au depins de interesul, ambiția și spiritul de sacrificiu de care a dat sau nu dovadă pedagogul însărcinat cu conducerea instituției. Autorităților și membrilor familiei nobiliare le pása prea puțin de școală și de pregătirea agrotehnică a copiilor de iobagi. Sprijinul acordat de conducerea circumscripției școlare nu a depășit simpla emitere a unei pletore de adrese birocratice inutile, mai ales după promulgarea actului cunoscut sub numele de *Ratio Educationis II*. Școala nu a fost ajutată să-și rezolve nici problemele materiale, nici pe cele legate de angajarea unor profesori calificați. Conții din familia Nákó au considerat ctitoria culturală a strămoșului lor drept o povară inutilă și s-au străduit din răspuțeri să scape de ea. În 1855 au și închis școala, pe motivul că, după 1848, iobăgia a încetat să existe ca stare socială; fondatorul școlii i-a avut în vedere tocmai pe șerbii săi, astfel că în noile circumstanțe

existența institutului nu se mai justifică. Autoritățile de resort din învățămînt nu s-au resemnat însă în fața acestei decizii abuzive a familiei Nákó și în 1859 au intentat o acțiune judiciară, care în final s-a soldat cu reconcilierea părților în litigiu și în școala de la Sînnicolaul Mare au reînceput cursurile. În anul 1887 acest institut, născut în urma unei inițiative personale și care a funcționat mult timp mulțumită aceluiași resort, a devenit școală de stat.

Evaluarea din perspectivă istorică a strădaniilor acelor bărbați care s-au dedicat organizării școlii agricole de la Sînnicolaul Mare ne permite să înțelegem și câteva din aspectele cele mai ascunse ale realităților din acel timp. Putem astfel constata ce avînt au dat uneia sau alteia din acțiunile progresiste ale vremii energiile interne ce animau inițiativele particulare, dar, pe de altă parte, ne putem da seama și de eșecul politicii educaționale promovate de curtea de la Viena, anchilozată de feudalism și birocrație, astfel încît în final s-a dovedit incapabilă să sprijine în mod *eficient* inițiativele locale deschise perspectivelor de viitor. Sînnicolaul Mare și Viena, nici atunci, nici mai tîrziu, nu au ajuns să vorbească aceeași limbă!

LUPȚA STUDENȚILOR SECUI CU PUTEREA HABSBURGICĂ PENTRU DREPTUL LA ÎNVĂȚĂTURĂ

1

Tamási Gáspár, fratele mai tânăr al scriitorului Tamási Áron, ne informează în frumoasele lui memorii * că în familia lor era obiceiul ca fiecare generație să încerce să dea la învățătură cel puțin un copil de sex bărbătesc „pentru ca, la nevoie, să poată veni în sprinul rudelor rămase acasă”. Numai că această frumoasă străduință nu caracteriza doar familia marelui scriitor originar din Lupeni, ci majoritatea familiilor secuiești. Se poate dovedi cu argumente statistice acoperind un interval de secole că din Secuime au pornit la drum cei mai mulți intelectuali maghiari. Zborul acestora din cuibul părintesc se explică însă nu atât prin frumoasa intenție de a se erija în protectori pentru cei rămași acasă, ci în primul rând prin insuficiența mijloacelor de trai. Pământul pietros și neîndestulător nu putea face față sporului natural al populației, astfel că emigrarea era o necesitate.

Încă din epoca feudală, datorită lipsei de intelectuali ce a însoțit dezvoltarea societății, școlile transilvănene au început să-și deschidă porțile în fața copilandrilor ce veneau în fiecare toamnă în căruțe cu coviltir din satele de secu, pentru a face apoi din ei preoți, profesori, învățători, juriști, administratori de domenii, agrimensori, funcționari erariali. Un alt indiciu al ritmului progresului social îl constituie schimbările op-

* *Vadon nőtt gyöngyvirdg*, Kriterion, 1971.

țiunilor profesionale ale absolvenților (sau ale colegienilor ce și-au întrerupt studiile). Numărul celor ce alegeau cariera bisericească scădea proporțional cu progresele societății transilvănene, direcționată spre modul de producție capitalist. Marile domenii angrenate și ele în acest proces aveau nevoie de cadre agrotehnice, construcțiile de drumuri, lucrările de asanare și îndiguire necesitau specialiști topografi, iar pentru manufacturile care se transformau în fabrici trebuiau ingineri tehnologi. Studenții secui au avut un rol important în acoperirea acestui necesar de cadre, însă numai dacă li se dădea posibilitatea ca, după încheierea studiilor secundare, să plece la universități străine, deoarece din cauza lipsei de instituții superioare în patrie doar la școlile înalte ale Europei puteau dobândi acele cunoștințe de specialitate care să le permită să stăpânească în amănunt profesiunile amintite.

În modalitățile tradiționale de învățatură de care dispuneau de secole tinerii secui o schimbare majoră a intervenit odată cu înființarea primelor regimente de graniță sub domnia Mariei Tereza. Începând cu anul 1764, destinele studenților secui depind de faptul dacă satul lor de baștină fusese sau nu arondat noilor unități militare. Din acele așezări de pe teritoriul Scaunelor Mureș și Odorhei care nu au căzut sub incidența conșcripției militare copiii puteau merge în continuare nestînjeniți la școală, în schimb tinerii cu sete de carte din Gheorghieni, Ciuc, Cașin, Trei Scaune, Brăduț nu-și puteau părăsi satele decât cu acordul noilor conducători militari.

Istoria literaturii maghiare din Transilvania a luat act pentru prima oară de această particularitate a tradițiilor culturale din Secuime în contextul studiilor legate de viața lui Bölöni Farkas Sándor. În scrisorile sale către Kazinczy viitorul călător și memorialist se plînge de repetate ori că, fiind descendentul unei familii supuse conșcripției, nu a putut scăpa de serviciul

militar decît cu prețul unor mari greutăți. „Doar războaiele necurmăte și faptul că ofițerii erau plecați” i-au permis „după multe peripeții și prigoane” să plece din Belin spre a-și continua învățătura la Colegiul Unitarian din Cluj. În ceea ce-i privește pe istorici, aceștia nu au tratat chestiunea decît în limitele strîmte ale cercetării trecutului școlii din Transilvania. Monografiile dedicate așezămintelor de învățătură din Secuime evocă în general destinul aparte al tinerilor proveniți din familiile ce trebuiau să dea recruți pentru regimentele de graniță, iar unele lucrări, cum ar fi cele semnate de Bándi Vazul sau Koncz József, intră și în chestiuni de amănunt, citînd în extenso izvoarele documentare abundente.

În arhive s-au păstrat bogate mărturii documentare despre tenacitatea cu care studenții secui și școlile în care studiau au luptat pentru dreptul de a învăța. În cele de mai jos vom încerca să dăm glas acestor izvoare de arhivă pînă acum necercetate, fără să omitem bineînțeles nici informațiile decelabile din unele lucrări istorice mai vechi.

2

Istoricii au adus la lumină numeroase episoade din povestea plină de întorsături tragice a înființării regimentelor de graniță secuiești. Multă cerneală a curs și despre varietatea de forme prin care secuimea și-a exprimat nemulțumirea și amărăciunea, chiar din clipa în care a prins de veste despre introducerea noului sistem militar și pînă la revoluția din 1848—1849. Nemulțumirile au răbufnit adesea sub forma unor acte de împotrivire violentă. Secuiul supus conscripției a recurs și la toate mijloacele accesibile lui ca persoană particulară pentru a se sustrage de sub stăpînirea ofi-

terilor. Mandatele de urmărire emise destul de frecvent de către autorități atestă că mulți recruți potențiali au luat calea pribegiei, părăsindu-și pământul natal fără ca măcar rudele apropiate să știe încotro au pornit-o. Însă mai devreme sau mai târziu, autoritățile le dădeau de urmă, numai că nici atunci nu puteau fi siliți să se întoarcă și să se supună chemării sub arme altfel decât prin forță.

Autoritățile militare îi considerau de la bun început pe tinerii secui ce studiau la colegiile transilvane ca pe niște dezertori potențiali. Și i-au tratat ca atare.

Nu trebuie să uităm însă că regimentele de graniță, prin simpla lor existență, pretindeau ca recruții să posede un oarecare nivel cultural. Și instrucția era facilitată dacă soldatul știa să scrie și să citească iar gradații și subofițerii proveniți dintre oamenii din partea locului trebuiau să dea dovadă de o oarecare familiarizare cu scrisul, cititul și socotitul datorită elementarei lor obligații de a rezolva anumite sarcini de ordin administrativ legate de subunitățile ce le-au fost încredințate. În armata habsburgică instruirea școlară a ajuns să constituie un deziderat pînă și la nivelul contingentelor inferioare, un lucru firesc și consfințit prin regulamente. Este deci perfect explicabil că factorii de conducere ai armatei nu au încercat să submineze rețeaua de școli sătești și opidale deja existentă, ci, tocmai în vederea atingerii obiectivelor bine precizate ale armatei, interveneau pe lîngă părinții supuși conșcripției să-și trimită regulat copiii la școală.

Ofițerii aflați la comanda regimentelor au sprijinit cu entuziasm tendințele de germanizare inspirate de împăratul Iosif al II-lea și au încercat să-i determine și pe copiii de secui să învețe la școli unde se preda în nemțește. Cu tot zelul de zile mari, rezultatele erau mai degrabă formale. În existența de aproape o sută de ani a regimentelor de graniță, marea majoritate a secuilor obligați să efectueze serviciul militar nu a

învăţat mai nimic din limba germană, exceptînd cîteva comenzi şi un număr redus de propoziţii legate de viaţa cazonă. Nu e de mirare deci că ofiţerii imperiali se arătau nemulţumiţi de maniera în care se predă în şcolile confesionale din Secuime, mai ales de felul cum se învăţau limbile, astfel încît au înfiinţat propriile aşezăminte de învăţămînt. În afară de şcoala militară medie de la Tîrgu Secuiesc, ai cărei absolvenţi puteau ajunge pînă la gradul de ofiţer, funcţionau şcoli militare mai mici (*Erziehungs Haus*) la Gheorghieni, Miercurea-Ciuc, Sînmartin, Sîntu Gheorghe.

În aceste instituţii întreg procesul instructiv-educativ se desfăşura în limba germană, însă, pe lîngă aceasta, educatorii se străduiau ca din tinerii secuici să scoată — smulgîndu-i din mediul lor natural — cadre militare de grad inferior, loiali împăratului, gata să se pună în serviciul intereselor panimperiale şi să execute ordinele fără crîcnire. Multă vreme şcolile au funcţionat în conformitate cu aceste obiective bine definite, dînd promoţii de caporali şi plutonieri vajnici, care şi-au însuşit bravura militară şi slugărnicia încă de copii, în ritmul prescris de programa şcolară. Dacă în anii premergători revoluţiei de la 1848—1849 şi în aceste şcoli a început să se facă simţit un nou spirit, vina nu o poartă ofiţerii imperiali, ci suflul nou ce a prins să adie în istorie. Comandanţii au făcut cu adevărat tot posibilul pentru a nu permite pătrunderea în incinta şcolii a ideilor referitoare la prefaceri burgheze şi libertate naţională, numai că în aceşti ani vechile metode de muştru cătănesc, atît de eficiente pe vremuri, dădeau deja rezultate prea puţin mulţumitoare. Generaţia lui Gál Sándor * şi-a umplut în aşa măsură plămîinii cu aerul aducător de noi speranţe al vremurilor încît nu mai era posibil ca aceşti tineri să fie transformaţi în executanţi slugarnici. Educaţia militară s-a pre-

* general în armata revoluţionară din 1848-49 (n.trad.).

schimbat în contrariul celor urmărite de la Viena și tocmai de aici, din aceste școli, vor proveni soldații cei mai bravi ai armatei lui Bem.

3

Dacă, pe de o parte, autoritățile militare au sprijinit sau, prin temperanța lor afabilă, au permis măcar existența unei instrucții școlare de nivel elementar, pe de altă parte, au făcut tot posibilul ca tinerii secui să nu se poată înscrie la școli mai înalte și să nu plece la universități străine. În general, au încercat să împiedice transformarea acestor adolescenți în intelectuali, pentru că doar astfel îi puteau păstra în rîndurile contingentelor militare.

Vechile legi transilvănene consfințeau dreptul tineretului la învățătură, în primul rînd fiind vorba, desigur, de cei care voiau să îmbrățișeze cariera preoțească, să devină parohi sau învățători. Prevederilor acestor legi aflate încă în vigoare le contravin autoritățile militare atunci cînd îi obligă pe tinerii dornici de învățătură să rămînă acasă. Vom vedea în cele ce urmează cît de des invocă suplicanții *încălcare* *legalității* și violarea drepturilor constituționale.

Puhoiul nesfîrșit de plîngeri începe încă din deceniul al 7-lea al secolului al XVIII-lea, deci imediat după înființarea regimentelor de graniță. După ce represiunea a ieșit învingătoare la Siculeni și s-a trecut la arondarea populației secuiești pe unități militare, colegienii veniți acasă în vacanță au început să fie prinși cu forța și obligați să îndeplinească serviciul militar. În urma acestor măsuri a izbucnit curînd un conflict grav între cele două piloane principale ale feudalismului: armata și biserica. Cultele nu admiteau ca militarii să se amestece în treburile unor instituții

patronate de ele cum erau școlile și nici nu puteau privi cu pasivitate cum prin mijloace din ce în ce mai dure era împiedicată formarea de noi cadre necesare structurilor ecleziastice (preoți, călugări, profesori, învățători).

În aceste circumstanțe cultele s-au adresat cu plângeri chiar acelui suveran care pentru atingerea țelurilor sale dinastice recurgea la coercițiunile exercitate prin intermediul aparatului militar pentru a chema sub arme cât mai mulți soldați. Rescriptele prin care suveranul răspundea la aceste plângeri încercau prin întorsături de frază nici prea rezervate, nici prea favorabile să facă dreptate în două părți. Tonul adoptat în aceste rescripte, ca și sensul măsurilor pe linie militară, a depins de situația strategică și politică a imperiului în momentul respectiv. Dacă monarhia era în război sau se pregătea pentru un conflict armat, tinerilor secui le rămăneau prea puține speranțe de a-și continua studiile, în schimb în anii mai puțin belicoși, prin bunele oficii ale bisericii, plîngerile înfățișate împăratului erau uneori rezolvate favorabil.

De fapt, destinul studentului secui a ajuns o variabilă insignifiantă determinată de politica de mare putere a Vienei.

În timp ce autoritățile ecleziastice invocau din vechile legi articolele care interziceau sub pedeapsă persecutarea „celor care se dedică învățării științelor latinești”, ofițerii se refereau la altele, care interziceau ca anumite persoane, „asemenea trîntorilor”, „sub pretextul și titlul de slujitor al ecleziei” să se sustragă de la serviciul militar sau de la alte asemenea obligații cetățenești.

În lucrarea lui din 1770 intitulată *Filius Posthumus*, Benkő József publică o plîngere comună a bisericilor reformată și unitariană din Trei Scaune, înaintată generalului de brigadă Gyulay Sámuel, care se ocupa de instruirea soldaților secui. Printre altele, în suplică se amintește că, încălcîndu-se legile în vigoare și pre-

vederile regulamentului referitor la organizarea regimentelor de graniță, „cîteșii pun impeditiões în calea învățaturii unor tineri cu frumoase nădejdi din Scholae și Collegii, îi cătănesc cu de-a sila, iar cei ce pleacă la învățatură fără de știrea Tatălui și Mamei lor își văd Părinții obijduiți iar prin arestuire și încătușare aceștia sînt siliți a-și aduce Copiii înapoi: ci tinerii nu se supun și pentru aceasta sînt învinuiți sărmanii părinți“.

La plîngere a venit următorul răspuns pe data de 10 octombrie 1768: „Se poruncește Domnilor Comandanți de Regemente ca — în temeiul dispozițiunilor în vigoare — să nu îi ia de la învățatură pe cei care pînă la vîrsta de 24 de Ani își petrec vremea cu vrednicie întru studium, iară nu întru vagatio. Ci după împlinirea acestei Vîrste, cei cari nu se preoțesc să fie chemați a-și îndeplini îndatoririle sub arme. Iar, întrucît numele tinerilor sînt înscrise pe Compagnii în anumite Tabellae, e nevoie ca Domniile Lor Ofițerii acestor Compagnii să știe cîteșiceva de soarta studenților. Pentru această pricină este cu trebuință ca numiții tineri să se înfătoșeze măcar o dată pe an la Domnii Ofițeri.“

Mai devreme sau mai tîrziu, pînă și autoritățile centrale au fost nevoite să înțeleagă că soarta studenților secui nu putea fi lăsată la discreția arbitrariului ofițeresc. Astfel, în urma intervențiilor Curtii, se ajunge treptat la un anume compromis între forurile superioare ale armatei și conducerea cultelor, elaborîndu-se curînd și formele administrativ-birocratice de scutire a studenților de serviciul militar.

Elevii care plecau din satul de baștină aveau obligația de a solicita un pașaport de la superiorii lor pe linie militară și era dreptul lor de a obține acest pașaport în mod necondiționat pînă la împlinirea vîrstei de 16 ani. Mai tîrziu însă un asemenea permis primeau numai cei care aveau acasă frați apți de militarie. Dispensa trebuia rennoită în fiecare an, procedura.

prevăzînd obligația studenților de a se prezenta „la companiile lor cu prilejul vacanței de fiecare an pentru a li se elibera noul înscris de scutire”. Autoritățile militare erau de acord ca absolvenții să se angajeze în anumite servicii doar în cazul în care petentul renunța la toate moștenirile de care ar fi beneficiat în calitate de secu. Aceasta deoarece regimentele de graniță considerau domeniile din Secuime drept propria lor bază materială și dispuneau de ele în consecință.

Mari probleme aveau de rezolvat familiile în care mai mulți dintre băieți plecau la studii. În asemenea situații, de regulă frații înșiși trebuiau să decidă care dintre ei se va sacrifica acceptînd să devină soldat. În 1773, bunăoară, se aduce la cunoștința dascălului din Ghidfalău că unul din cei doi feciori ai săi, Jancsó József și Jancsó Mihály, care se pregăteau să plece la studii în străinătate, trebuia să rămînă acasă, deoarece niciunul din membrii familiei nu era la oaste. În 1774 Marele Consistoriu Reformat a luat următoarea decizie în cazul fraților Gyeke — dintre care unul urma cursurile colegiului de la Aiud, iar celălalt învăța la Odorhei —: întrucît „dispozițiunile venite de sus prevăd că unul din doi frați e cu trebuință să devie militar”, cîteșidoi frații sînt chemați să se prezinte la comandantul regimentului. Rămîne ca frații să decidă singuri care dintre ei „să ostășească și care să rămîie collegian”, urmînd să comunice ofițerilor regimentului hotărîrea la care au ajuns. Astfel, unul dintre ei va deveni soldat, iar celălalt se va putea întoarce la colegiu.

Lui Kisbaconi Benedek József, după ce-și încheie studiile la Colegiul din Aiud, i se oferă slujba de paroh la Mirăslău, însă, deoarece și fratele său era tot preot, nu numai că promite ca în schimbul exonerării sale să renunțe la moștenirea pe linie secuiască, ci „încuviințează și să slobozească pe unul din iobagii săi, carele va urma să se înfățișeze sub drapel.”

În spatele acestei cereri neobișnuite se ascunde practica — foarte răspândită pe vremuri de pace — prin care orice recrut își putea găsi un înlocuitor pentru serviciul militar. Primul regulament al regimentelor de graniță, aprobat la Viena în ziua de 24 martie 1764 de către Maria Tereza, permite la aliniatul 61 ca secuiul ce urma să-și efectueze serviciul militar la aceste regiamente să plătească o anumită sumă și să trimită în locul său un alt recrut: „Pentru propășirea soldătimii sărace din părțile mărginașe este îngăduit în vremuri de pace ca oșteanul să-și găsească, contra plată sau prin bună înțelegere, un înlocuitor pentru misiunile ce ar urma să le execute în plaiuri, cetăți, commendouri, străji la regement sau ordinanțe, cu condițiunea ca ofițerii și commendații să știe de această înlocuire și să o încuviințeze”. Izvoarele documentare atestă că familiile mai înstărite au și uzat destul de frecvent de această înlesnire; în timp de război însă, comandamentele militare refuzau toate cererile de această natură.

4

Școlile trebuiau să întocmească sistematic situații privitor la rezultatele la învățătură ale elevilor secui. Aceste borderouri erau trimise autorităților militare de două ori pe an: în ianuarie și în iunie, pentru ca elevii ce trăiau „asemenea trântorilor” să fie numai decit aduși acasă la companiile de care aparțineau.

În general se poate observa că școlile se străduiau să execute întocmai dispozițiile aulice. Autoritățile militare însă acționau întotdeauna în funcție de situația strategică de moment. La început școlile și regiamentele păstrau legătura direct, însă în deceniul al optulea problemele legate de obligațiile militare ale studenților erau discutate prin intermediul forurilor superioare ale

bisericii, ceea ce era încă de preferat practicii încetă-
țenite mai târziu ca toate actele referitoare la studenții
secui să ajungă la Comandamentul General prin mij-
locirea Guberniului.

Colonelul Kis Mihály de la Tîrgu Secuiesc și episcopul
reformat Dési L. György se înțelegeau încă bine la
începutul anilor 1770. Compromisul de moment inter-
venit între biserică și armată este exemplificat de scri-
soarea din 9 noiembrie 1772, adresată de arhiereu pro-
fesorilor de la Colegiul Reformat din Tîrgu Mureș. Epis-
copul cere corpului didactic să aibă în vedere „ca atunci
cînd studenții secui vor să intre în slujba bisericii,
Domniile Voastre să nu le îngăduiți a o face înainte ca
Domnia Sa oberstul Kis Mihály de la Tîrgu Secuiesc
să le fi eliberat o Commendatio și înscrisul de slobozenie,
căci, dacă vor purcede la o asemenea treabă fără de
înscris, fi-vor luați la oaste de la amvon au de la
cathedră, întru rușinea sfintei noastre biserici, precum
s-a și întîmplat deunăzi la Praid, unde a sosit un dascăl
chiar de pe băncile colegiului de la Odorhei, fără să
aibă dînsul înscrisul de slobozire de la oaste; ci a fost
prins, iară dacă s-a putut izbăvi din acest necaz, asta
nu mai știu. Ei [militarii] nu vor a-i opri de la țelul
cel sfînt pe tinerii sîrguincioși, voiesc doar să îi îm-
pedice pe aceia cari sînt gata să intre în slujba bisericii
numai de frica militariei să ia pîinea celorlalți fii ai
noștri și prin asemenea pilde să îi îmboldească încă și
mai mult pe cei vrednici să fie cu sîrg întru bine și
învățătura cea strădalnică.”

Studenții însă erau de altă părere și, mai ales, con-
statau pe propria lor piele că realitatea diferă de cea
descrișă de arhiereu. Ofițerii încercau să-i ia la oaste
nu numai pe tinerii leneși ce-și neglijau studiile, ci și
pe toți ceilalți.

Scrisoarea de mai jos a fost adresată în 1772 consi-
liului suprem al bisericii reformate de către un student
cu rezultate bune la învățătură.

„Onorat Supremum Consistorium
Milostivi Domni Protectori!

Sînt nevoit a mă înfățișa cu multă supunere
Excellențelor și Domniilor Voastre spre a vă
aduce la cunoștință că nu mai mult decît
toamna trecută, după vacanția, am voit să
mă întorn întru urmarea studiilor la Nobi-
lul Gymnasiu de la Odorhei, cînd Tatălui meu
i-a venit poruncă să mă facă să mă înfățo-
șez Domnilor Ofițeri pentru a mi se da Înscri-
sul de liberă trecere. Ci voind Părintele meu
a se supune poruncii, trimisu-mi-a vorbă
să viu acasă, ceea ce eu am și făcut și m-am
înfățoșat la domnul Oberst de la Regimentul
de pedestrași rugînd a mi se da Înscrisul ce
Domnia Sa mi-a și făgăduit că mi-l va da,
numai să aduc o hîrtie de la Domnul Căpitan
de a cărui Compagnie țin. Iară cînd m-am
înfățoșat cu această cerere la Domnul Că-
pitan, Domnia Sa mi-a spus că nu-mi dă
hîrtia, ci arme. Eu aveam o Adtestatio eli-
berată de Preacînstitul meu Domn Profesor
de la Gymnasiu, însă Domnul Ofițer nici
măcar nu mi-a îngăduit să i-o arăt, ci m-a
dat afară din casă, astfel încît, neavînd
hîrtia trebuincioasă de la Domnul Căpitan,
nu am putut primi nici Înscrisul de trecere
de la Domnul Oberster și fost-am nevoit a
mă înturna la Gymnasiu pentru continuarea
învățăturii fără de Înscris. Iară de aci nu
cutez a mă duce acasă în satul meu, fiind-
du-mi teamă că voi fi silnicit și poate că
nici Părintele meu nu are liniște din această
pricină.

Iată de ce mă rog cu supunere Excellen-
țelor și Domniilor Voastre să binevoiți a
vă apleca Inema Părintească asupra nenoroci-

rii ce s-a abătut asupra-mi și să mă ajutați ca laolaltă cu alți gimnaști în aceeași stare cu mine să cutez a-mi vedea de școală și să nu fiu hărțuit la mine în sat. Așteptînd cu umilință și nădejde în suflet milostivirea Excelențelor și Domniilor Voastre, rămîn prsasupusa-Vă slugă.

Gazda Ferentz
Student Togatus din Odorhei."

Regimentele de graniță din Secuime au profitat de structura lor ierarhică și au recurs adesea la subterfugiul tradițional al birocrăției de a încredința cadrelor cu grade inferioare executarea sarcinilor neplăcute și nepopulare. Din cîte demonstrează scrisoarea de mai sus, colonelul în cauză lasă pe seama comandanților de companii să-i rețină pe studenți, respectiv să le refuze eliberarea documentelor necesare. Dacă și căpitanul ținea la obrazul lui subțire, studenții trebuiau cătăniți cu de-a sila de locotenent sau de plutonier.

Din scrisoarea lui Gazda Ferenc reiese că în cazul lui persecuțiile la care ar fi urmat a fi supuși părinții nu erau încă decît simple temeri. Un an mai tîrziu, însă, un coleg de-al său, studentul Petke Mihály se plînge deja arhipăstorilor bisericii reformate că ofițerii i-au pus mama în lanțuri, pentru a-l sili astfel să se întoarcă acasă. Din scrisoarea următoare, datînd din 1773, reiese că an de an coercițiunile militare sporeau și se recurgea la mijloace din ce în ce mai dure.

„Onorat Mare Consistoriu Reformat
Preamilostivi Domni și Protectori!

Învăț la Nobilul Gimnasiu din Odorhei
din copilărie și pînă în prezent. Am năzuit
mereu spre lucruri bune, încă de pe vremea

cînd eram studens Classist și mai cu seamă în ultimii doi ani, de cînd am fost trecut în rîndul studenților Togati după cum se vedește și din mărturia demnă de crezare a Cînstitului meu Domn Professor, pe care o pot arăta. Ci acum tare mi-e teamă că nu-mi voi putea isprăvi învățătura. Numărîndu-mă printre Siculii cuprinși în conșcripția militară, începînd cu ultimele zile ale anului trecut, Domnii Ofițeri mă hărțuiesc întruna și pe toate căile cearcă a mă scoate de la Collegiu pentru a mă duce la oaste. Pe Mama mea văduvă, în doauă rînduri Domnul Locotenent Tempel a și băgat-o la arestuire grea la quartelul de la Zentmaria, punînd-o la cazne, mai întîi o zi, apoi trei zile la rînd, pentru ca astfel să mă silească pe mine a mă întoarce acasă. Deunăzi a amenințat-o că o va arestui pentru a treia oară, ba încă mai rău ca pînă acum și o dată la fiecare trei zile va porunci să fie bătută cu vergile, pînă ce nu mă lămurește pe mine să viu la oaste. Așa că Mama s-a văzut silită să-mi ceară să viu acasă. Iară eu sînt tare descumpănit: pe de o parte deplîng suferințele prin care i-e dat Sărmaței mele Mame să treacă, iar pe de alta aș vrea — de e cu puțință — să-mi continui învățătura.

Rog cu supunere pe Excelențele și Domniile Voastre, ca pe Cei mai de Seamă Protegitori ai mei ce Vă aflați, să binevoiți a mă ajuta de e cu puțință în nenorocirea mea; ci dacă nicicum nu se poate să nu merg la Oaste și astfel trebuie să părăsesc Școala, să aveți bunăvoința de a-mi aduce acest lucru la cunoștință, ca să nu mă mai

amărăsc de atîta nesiguranță și nice Mama mea să nu mai sufere atîta fără rost.

Dumnezeu va răsplăti pe Excelentele și Domniile Voastre dacă veți binevoi să vă aplecați Inemile Părințești și brațul ocrotitor asupra nevoii mele. Ci eu mă înfățoșez cu această plîngere la picioarele Excelențelor și Domniilor Voastre doar în numele meu; numai că mai sînt și alții care gem sub apăsarea aceleiași nenorociri și or fi și mai mulți după aceasta; cît despre paguba ce ar avea-o Societatea dacă tinerii cu tragere de inemă fi-vor împiedicați să învețe, Sufletele Înțelepte ale Excelențelor Voastre o pot vedea cu limpezime. Încredințindu-mă întru totul Protecțiunii Binevoitoare a Excelențelor Voastre și așteptînd cu inema strînsă răspunsul binevoitor ce atîta îl doresc, rămîn a Excelențelor și Domniilor Voastre slugă supusă și credincioasă

Petke Mihály din Ilieni
Student Togatus la Odorhei“

Ofițerii și-au dat cu ușurință seama că metoda cea mai lesnicioasă de a-i constrînge pe studenți să se întoarcă acasă era să le trateze familiile ca pe ostatici. Numeroase scrisori cuprind plîngeri adresate autorităților bisericesti și civile în legătură cu represaliile la care erau supuși părinții pentru a-i sili pe tineri să părăsească școlile. Comandanții regimentelor au încetățenit tot mai mult concepția conform căreia părintele grănicer — care, de altfel, nici fiica nu și-o putea mărita fără consimțămîntul prealabil al comandantului — era responsabil și de efectuarea stagiului militar de către fiul său aflat la colegiu. Această responsabilitate a tatălui a fost în curînd extinsă asupra tuturor membrilor fami-

liei, incluzîndu-i aici și pe frați. În 1796 Andrási Barabás, care învăța la colegiul din Șumuleu s-a întors pe timpul vacanței în satul său natal, la Sincrăieni, însă i s-a ordonat să se prezinte la comandatura regimentului unde s-a văzut măsurat și cîntărit, apoi trimis acasă pentru a se pregăti de plecarea în campanie. Studentul însă nu a mai revenit la regiment, a plecat și de acasă iar la comandament s-a prezentat tatăl lui vîrstnic, pentru a le arăta ofițerilor certificatele școlare ale fiului. Colonelul a ordonat că bătrînul să fie pus în lanțuri, iar pe mama și sora studentului le-a băgat de asemenea în temniță, în speranța că tînărul, aflînd despre soarta familiei sale, se va întoarce de bună voie sub arme. Cum însă acest lucru nu s-a întîmplat, colonelul le-a eliberat pe cele două femei, cu condiția să dea de urma lui Andrási. Tatăl a rămas cetluit pe mai departe în cătușe, pînă ce fiul și-a făcut apariția.

Brutalitățile ofițerești au provocat și intervenția judeului regesc suprem al Scaunului Ciuc, însă magistratul a primit răspunsul glacial că „ordinele venite de sus în cazul stării militare trebuie duse la îndeplinire, fără să se ia seama la persoana în cauză” și astfel nici colegienii, „atîta vreme cît numele lor figurează pe listele de conscripție, nu sînt scutiți de îndeplinirea datoriei lor față de rege”. La sfîrșitul acestei scrisori îngîmfate, colonelul Klein face și remarcă suplimentară că, după părerea sa, faptele incriminate de judele regal nu au violat în nici un chip drepturile și libertățile școlilor.

Felul cum erau tratați studenții secui a provocat o indignare generală, fie și pentru că asemenea procedee erau considerate ilegale pînă și în cazul iobagilor. Nu numai legile țării, ci și reglementările la nivel de comitat interziceau bunăoară ca mamele să fie pedepsite pentru defecțiunea fiilor de condiție servilă sau ca descendenții de iobagi dați la învățătură să fie prinși cu forța și împiedicați să frecventeze școala.

În 1780, în urma conflictelor ce au izbucnit între Henter Ádám, fruntaș al Scaunului Ciuc, și ofițerii regimentelor de graniță, Comandamentul General declară că nu cere prezentarea sub arme decât în cazul acelor studenți care s-au dovedit slabi la învățătură sau nu aveau frați apti de a efectua serviciul militar. Din plîngerile înregistrate reiese însă că ofițerii regimentelor de graniță se sinchiseau prea puțin de asemenea declarații de principiu.

Autoritățile militare se opuneau în general oricărei scutiri de armată și adesea și-au și exprimat acest punct de vedere. Astfel, în 1780 Comandamentul General aduce la cunoștința Consistoriului Reformat Suprem că „i se pare peste măsură de mare numărul tinerilor ce încearcă să se scutească de la îndeplinirea serviciului militar“. Patru ani mai târziu, repetă această declarație, exprimîndu-și totodată temerea că din cauza creșterii numărului de studenți secui exonerati de militărie, regimentele înregistrează „mari pierderi“. În urma acestei adrese oficiale, conducerile colegiilor de la Cluj, Aiud, și Tîrgu Mureș, precum și dirigenții gimnaziului de la Odorhei primesc dispoziția ca de acum înainte să nu mai avizeze favorabil decât cererile acelor studenți secui „cari se arată cu adevărat vrednici și a căror eliberare de oaste este întemeiată, precum stă scris în ordinatio“. Li se atrage cu severitate atenția profesorilor să manifeste exigență și să evite orice părtinire, pentru ca nu cumva cei lipsiți de merite să ia locul celor capabili.

5

Într-o situație deosebit de grea au ajuns studenții secui care nu se pregăteau pentru o carieră clericală. În cazul lor, conducerile cultelor nu interveneau pentru

a obține scutirea de serviciul militar, respectiv pentru eliberarea pașapoartelor fără de care nu puteau pleca la studii în străinătate.

Studentul Filep Mihály, originar din Dobolii de Jos, după încheierea studiilor la colegiul din Tîrgu Mureș, „s-a hotărît în sinea sa să plece la Viena pentru ... a învăța meseria de medic și are de gînd să studieze vreme de cinci ani la Academia de acolo”. Profesorii lui de la Tîrgu Mureș cer forurilor tutelare să intervină pe lîngă regimentele de graniță în vederea scutirii studentului de serviciul militar, cu atît mai mult cu cît Filep se arăta dispus „să renunțe în favoarea fratelui său cuprins în rîndurile armatei la moștenirea ce i-ar fi revenit; iar el face toate acestea cu atît mai bucuros cu cît, după cum spune dînsul, averea tatălui său aflat în viață este așa de mică de pînă și un singur suflet cu greu ar putea trăi din ea”. Răspunsul este însă negativ. În asemenea cazuri, studentul secui nu avea altă soluție decît să-și găsească un protector laic, în măsură să intervină la Guberniu sau la Comandamentul General pentru a-i obține exonerarea de militărie. Începînd cu ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, autoritățile civile acordă un oarecare sprijin tineretului studios secui care nu se pregătea pentru o carieră clericală. Această schimbare de atitudine a fost determinată, în afara creșterii lipsei de intelectuali, și de atitudinea Dietei din 1791—1792, care a dezbătut doleanțele secuilor, cerînd printre altele și rezolvarea plîngerilor înaintate de colegieni.

În această perioadă — e adevărat că doar pentru scurt timp —, dreptul studenților secui de a învăța devine o problemă politică de interes național. Intervenția Dietei are loc într-un moment critic, în care autoritățile de la Viena au încercat să liniștească spiritele printr-un gest rapid și spectacular. Astfel, atunci cînd, după moartea lui Iosif al II-lea, în rîndurile nobililor începe să se manifeste o oarecare opoziție (desigur

că aristocrația nu era nemulțumită de sistemul feudal, ci de arbitrarul imperial care nu respecta vechile legi), se iau numaidecît „împărăteștile“ măsuri de salvare a aparențelor. În 1792 și 1793 sosește de la Viena cîte un singur rescript referitor la problemele studenților secui; în 1794 însă numărul lor a urcat la trei.

În urma plîngerilor Dietei, unul din rescriptele imperiale încearcă să liniștească spiritele cu următoarele cuvinte: „...dorind să îndeplinim cererile exprimate de Stări și Rînduri, precum și de națiunea sivililor, am poruncit Comandamentului nostru din Transylvania să nu mai ceară renunțarea la drepturile de moștenire din partea celor ce voiesc a intra în tagma bisericească, dacă lucrul poate fi adeverit prin actele trebuincioase, și nici să îi împiedice pe colegieni să frecventeze școlile sau să intre în rîndurile clăericilor“. Ca urmare a acestui rescript, Comandantul general de la Sibiu ordonă regimentelor ca „în cazul că grănicerii siculi dați la învățătură își pot dovedi situația școlară, bursele și stipendiile de care beneficiază, aducînd certificate eliberate de conducătorii școalelor unde studiază, aceste înscrișuri să fie luate în considerațiune de către regimentele de care țin“.

Din plîngerile necurmăte reiese că autoritățile militare au respectat doar pentru foarte puțin timp aceste ordine venite de sus pe la începutul deceniului al zecelea, astfel că în anii următori au adus în armată cu de-a sila mulți tineri pînă și din rîndul celor ce se pregăteau să devină preoți.

6

După ce Imperiul Habsburgic a declarat război Franței revoluționare, toate interesele au fost eclipsate de obiectivele militare. Astfel și secuimea trebuia

să pună la dispoziția împăratului cât mai mulți soldați apți de luptă. După lichidarea mișcării iacobine conduse de Martinovics Ignác și Hajnóczy József și potolirea frământărilor nobilimii din comitate, comandanții militari puteau încălca netulburați prevederile conținute în ordinele anterioare ce avuseseră menirea de a calma atmosfera. Știau foarte bine că nu vor întâmpina nici un fel de obstacole în acest sens. Atitudinea lor inflexibilă față de tineretul studios secui corespundea perfect intereselor generale ale politicii de stat afirmate în locurile cele mai sus-puse. Un caz ilustrativ îl reprezintă incidentul din 1796, când un caporal, cu de la sine voie, a tîrît în armată doi studenți pe care i-a luat cu forța din gimnaziul de la Șumuleu-Ciuc, iar pentru cele întîmplute au fost admonestați profesorii care și-au exprimat dezaprobarea și nu subofițerul care a recurs la asemenea metode brutale.

Aducerea cu sila a studenților la oaste a stîrnit mînia poporului, și profesorii înșiși au ajuns într-o situație dificilă, astfel încît s-au adresat cu o scrisoare comandantului general prin care s-au plîns că incidentul „a stîrnit multă nemulțumire în popor împotriva-ne, cum că noi nu numai că nu sprijinim executarea poruncilor suveranului nostru, în care se vădește marea și nepe-rechea Sa milostivenie, ce nu demult au fost aduse la cunoștința tuturor spre a se ști că în ele stă consfințit dreptul nestîrjenit al tinerilor siculi de a învăța și de a-și alege singuri calea în viață, ba ne și ridicăm împotriva-le spre a le prăpădi, astfel încît venim la Domnia Ta cu a noastră rugăminte de a binevoi să dai slobozenie tinerilor spre a se întoarce la studiile lor, întrucît ...poporul vuuiește împotriva noastră și a Domniilor Voastre, se codește să-și mai trimită copiii la școală și, ceea ce e mai rău și mai de căpătii, națiunea și-a pierdut nu puțin din încrederea pe care trebuie să o aibă

în casa domnitoare văzînd singură cum făgăduielile făcute de rege în mărinimia sa sînt ciuntite și nu pot fi duse la îndeplinire“.

Comandamentul militar nu a satisfăcut doleanțele profesorilor de la Șumuleu-Ciuc, ba dimpotrivă, din cauza tonului folosit în scrisoare, îi admonestează serios și îi învinuiește în fața Guberniului general al Transilvaniei. La aceasta, profesorii trimit o scrisoare de scuze, rugînd Comandamentul militar să nu interpreteze intervenția lor „ca pe o jignire“, „căci nicidecum nu au voit să prilejuiască o asemenea tălmăcire a jalbei lor“. Însă și ofițerii trebuie să-și dea seama că „s-ar face de ocară“ dacă nu s-ar ridica ei, profesorii, în sprijinul elevilor lor.

Autoritățile administrative civile, împreună cu forurile conducătoare ale cultelor nu au putut obține nimic palpabil prin intervențiile lor în chestiunea scutirii de serviciu militar a tinerilor secui, deoarece, ca urmare a dispoziției Marelui Consiliu de Război de la Viena, Comandamentul General al Transilvaniei ordonă în 1800 ca toți descendenții masculini în vîrstă de peste 16 ani ai familiilor cuprinse în regimentele de graniță să fie rechemați de la școală și puși la dispoziția comisiei de conscripție militară. Majoritatea studenților secui s-au supus ordinului, dar s-au găsit și cîțiva care, văzînd că nu pot găsi protecție nicăieri, au luat calea pribegiei, schimbîndu-și numele, pentru a încerca astfel să se sustragă de la efectuarea serviciului militar.

Aceasta este perioada în care relațiile dintre studenți și militarii staționați în aceeași localitate s-au înrăutățit dramatic. Dușmănia degenerază adesea în conflicte sîngeroase, iar cercetările efectuate în urma acestor incidente au dat mult de furcă profesorilor de la instituțiile de învățămînt. Aceștia au și încercat să facă tot posibilul pentru a-și dezobișnui învățăceii să-și mai demonstreze bravura prin bătăi crîncene cu soldații.

Profesorii au sperat însă degeaba că prin scrisori concepute pe un ton conciliator, prin petiții perseverente vor putea obține pentru elevii lor liniștea necesară continuării studiilor. În zadar s-au străduit să îndeplinească în ceea ce îi privește toate prevederile legii, în zadar le-au eliberat studenților certificate școlare, pentru că violențele erau pe zi ce trece tot mai numeroase. În momentul în care samavolnicia militară smulge dintr-o dată cincisprezece studenți de la gimnaziul din Șumuleu-Ciuc, profesorii își expun doleanțele în felul următor într-o petiție adresată Guberniului: „În măsura în care a depins de noi, ne-am înfățișat cu feliiurite și umile rugăminți, am arătat comandantului regementului rescriptul regal în original și am cerut, așa cum stă prevăzut în preamilostiva îngăduință a Majestății Sale, libertatea tinerilor ce au obligația de a frecventa școlile; și mai ales, în afara conscripției anuale a tinerilor ce au obligația de a îndeplini serviciul militar, dacă era nevoie să eliberăm vreun certificat, noi înaintam actul cu pricina nu numai comandantului regimentului, ci și ofițerilor de la companii, numai că acestea nu au ajuns nice la inima, nice la simțămintele Domniilor Lor. Dimpotrivă, atât comandantii de regimente, cât și subofițerii de la companii le-au respins, le-au batjocorit și în văzul altora și întru rușinea noastră le-au rupt în bucăți. Ba, și mai mult, comandantul regimentului a afirmat, de față cu noi și alții, că preacinstitul rescript regal amintit mai sus nu are nici o valoare.

La toate aceste greutăți cu care ne luptăm în aproape fiecare zi se adaugă și aceea că nici o singură deplasare de trupe de secui sau măcar o inspecție a companiilor nu pot avea loc fără ca elevii noștri să nu fie tulburați de la învățătură și siliți a se duce acasă, spre marea pagubă a studiilor ce le urmează, în care cazuri, dacă tinerii, încrezători în mai sus amintita expresie a milosteniei regale, întârzie cîtuși de puțin, părinții lor sînt

întemnițați și puși în cătușe, ba chiar, lăsându-se deoparte orice respect pentru demnitatea regimentelor de graniță, sînt pedepsiți cu fel de fel de cazne corporale.“

Primii ani ai secolului al XIX-lea, tocmai din cauza războaielor neîntrerupte, au adus un adevărat potop de amărăciuni pentru tineretul studios din Secuime. Nu numai că studenții înșiși erau supuși unor molestări, dar și familiile și școlile unde învățau erau foarte des persecutate. În 1801 preoții *tractus*-ului reformat de Sepsi se plîng forurilor superioare că secuii ce și-au dat copiii la colegiu sînt siliți sub pedeapsa cu închisoarea să-și aducă odraslele acasă. Cu un an mai tîrziu, ecleziile reformată și unitariană din zona Pădurenilor înaintează plîngere comună în care denunță metodele violente folosite de militari pentru a-i împiedica pe tineri să-și continue studiile. Într-o scrisoare din 30 decembrie 1804 se acuză în special faptul că ofițerii, nesocotind instrucțiunile forurilor superioare, procedează de o manieră complet samavolnică și, „după cum le e placul sau hotărâsc dinșii singuri“, îngăduie sau interzic „copiilor din familiile ce sînt în subordinea lor să vină la școală“. În asemenea circumstanțe, în Secuime „soarta și libertatea tinerilor vor ajunge mai urgisite decît cele ale iobagilor din vechime sau decît ale colonilor liberae migrationis de azi“.

7

La plîngerile adresate prin intermediul Guberniului către Comandamentul General sau către Curtea de la Viena nu sosesc răspunsuri favorabile, ci se ordonă conducerii școlilor și municipalităților să-i tragă la răspundere pe petiționari. Un ordin al Guberniului, datat 2 iulie 1807, se referă la o adresă oficială a Coman-

damentului General și constată că „tinerii oșteni din părțile mărginașe, și anume aceia care țin de regimentul secuiesc, plecînd de acasă pasămite pentru a merge la învățatură însă fără ca aceasta să se știe în vreun fel și fără încuviințarea regimentului, sînt scoși de pe ținuturile regimentului de către oamenii bisericii sau de către monași, apoi se preoțesc sau se călugăresc au în alte chipuri ajung în fel de fel de cinuri, slujbe și onoruri la curți sau cancellarii; toate acestea înseamnă că pe furiș încearcă să scape de militarie“. Din acest motiv se ordonă din nou ca „orice persoană ținînd de vreun regiment de graniță să nu fie primită — dacă nu are îngăduință scrisă de la commandantul regimentului cu pricina — în nici un fel de slujbă, cin sau serviciu, în nici o mănăstire sau tagmă bisericească, ba nici măcar în școli, iar înscrisurile ce adevăresc mersul înainte la învățatură al tinerilor ce țin de regimentele de graniță fi-vor trimise de conducătorii școlilor la regimentele cu pricina“.

Pentru a contracara cît de cît efectul plîngerilor din ce în ce mai numeroase, autoritățile militare încearcă să le găsească nod în papură școlilor. În primăvara anului 1807 Benkő Zsigmond și Karátsoni Sámuel, profesori la gimnaziul din Odorhei, își exprimă consternarea pentru că s-au văzut invinuiți de încălcarea legii în fața Guberniului general al Transilvaniei. Într-o notă explicativă își informează forul competent și tutelar — Consistoriul Suprem al bisericii reformate — că „pînă acum la încheierea fiecărui an de învățatură am trimis regimentelor de călăreți și de pedestrași înscrisuri adevăritoare despre învățăceii secui aflați sub jurisdicție militară, astfel încît nu putem nicicum pricepe din ce pricină fost-am invinuiți noi și elevii secui“. Acuzația, dată 11 octombrie 1807, și adresată Guberniului, se referă la faptul că „profesorii, în cîrdășie cu părinții tinerilor secui, s-au străduit chiar după încheierea anului

de învățătură să îi oprească pe studenți de a se întoarce acasă și de a-și îndeplini îndatorințele față de armată". Marele Consistoriu respinge acuzațiile ca nefondate și totodată afirmă că ofițerii de la regimentele de graniță, încălcând ordinele împăratului, îi prind pe studenți cu forța, astfel încît cere insistent Guberniului ca, „după cum prevăd legile noastre și ordinele regale, să binevoiască a-i protegui pe tinerii studioși din Secuime pentru a se putea bucura de libertățile lor legale privind învățatura“.

Tertipurile autorităților militare care încercau să prezinte lucrurile de parcă toate conflictele ar fi izbucnit doar din vina studenților și a școlilor nu au indus în eroare autoritățile civile. Din contră, violarea legilor de către militari devenea din ce în ce mai vădită.

Dispoziția din 2 iulie 1807 a Guberniului, pe care am citat-o anterior, a provocat și protestul Tablei Regești, deoarece prin cuprinsul ei contravenea „legilor fundamentale ale țării“. Tabla Regească își expune punctul de vedere într-o scrisoare adresată Guberniului general la 3 octombrie al aceluiași an. După ce prezintă amănunțit legile în vigoare ce statuau libertatea secuilor și dreptul lor de a învăța, Tabla conchide că toate dispozițiile care împiedică pe vreun tînăr secuie să învețe sînt ilegale. Permisele pe care, în conformitate cu ordonanța Guberniului, ar fi trebuit să le prezinte tinerii secuie (și pe care, după cum am văzut, aceștia aveau, de mai multe decenii, obligația de a le obține) nu au nici un temel legal, ci contravin direct principiilor justiției. „Calea ce o arătați astfel“, afirmă juristii de la Tabla Regească despre măsurile Guberniului, „duce negreșit la împiedicarea tuturor secuilor aparținători stării militare de a se bucura de dreptul de a învăța și ne întrebăm dacă persoana care a cerut un înscris de scutire sau de adevărire (și nu îl obține) de la cel căruia de altfel îi stă în putere să o pedepsească prin bătaia cu vergile — încălcînd astfel legea de nobil

a secuului — va mai avea oare îndrăzneala de a se plînge de a nu fi primit înscrisul de scutire sau de adevărire trebuincios? Întrucît ştie acea persona foarte bine că, dacă se va plînge, jalba sa va trece, după tipicul militar, prin mîna pîrîtului, adică a aceluia care o poate pedepsi nestînjinit; ba chiar dacă s-ar întîmpla să se plîngă un singur student secu din zece, în timpul acesta ar fi sugrumate pe mai departe dreptatea şi legea celorlalţi nouă de a se învrednici şi de a se ridica pre sine asemenea altora, chiar din starea ostăşească, în slujbe folositoare patriei, prin cunoaşterea ştiinţelor şi mai cu seamă a legilor ţării, lucru de mare trebuinţă în rîndul stării militare sicule.“

Ordonanţa Guberniului „atinge îndeaproape Tabla Regească“, deoarece mulţi dintre practicanţi erau secu. Este evident că acest organism juridic superior nu putea nicidecum accepta ideea de a angaja cancelişti pentru practicarea ştiinţelor juridice doar cu acordul autorităţilor militare, „cu atît mai mult cu cît nefiind cu putinţă a-i primi în slujbe decît pe cei ce şi-au încheiat studiile în şcoale, aceştia vin la noi la cancelarie doar pentru a-şi continua învăţătura şi nu pentru a deveni slujbaşi obicinuiţi; iară a pune stavilă acestei strădaniei de-a lor, aproape în clipa cînd a ajuns să se împlinească, ar însemna să li se închidă calea celor mai buni dintre fiii patriei ce vor a se pune în slujba obşteii în măsura în care le-o îngăduie înzestrările lor fireşti“.

Tabla Regească îşi încheie protestul afirmînd că împiedicarea tinerilor din Secuime de a beneficia de „dreptul lor pravilnic la învăţătură“ echivalează cu încălcarea drepturilor lor constituţionale. Cei care pun obstacole în calea accesului la învăţătură al tinerilor secuî săvîrşesc acte anticonstituţionale, astfel încît interesul general cere să se ia atitudine împotriva lor.

Inutil să adăugăm că demersul solidar al juriştilor de la Tabla Regească nu a fost încununat de succes. Nu aceasta era singura măsură a establishmentului

care încălca legalitatea. Nu trebuie deci să ne mirăm că pe toată durata războaielor napoleoniene studentul secui putea scăpa de militărie doar printr-o întâmplare norocoasă. Așa cum am văzut, printr-o asemenea clemență a hazardului a scăpat și Bőlöni Farkas Sándor de serviciul militar în regimentele de grăniceri.

8

După 1815, în anii Sfintei Alianțe, situația s-a schimbat doar în sensul că autoritățile militare au devenit ceva mai puțin brutale. Însă și mai târziu, familiilor cu un singur descendent masculin apt de armată, ofițerii — atașați implacabil unei practici încetățenite anterior — le refuzau dreptul de a-și trimite copilul la învățătură; tinerilor care totuși puteau pleca le cereau să renunțe la toate drepturile de care ar fi beneficiat în calitate de secui. Școlile erau și pe mai departe obligate să prezinte regulat comandamentelor militare rapoarte despre studenții secui — specificându-se numele, vârsta, domiciliul și situația la învățătură — și exista în continuare indicația ca „toți cei născuți din părinți siculi conscripti nici după aceasta să nu fie primiți la școale fără de înscrisul de scutire eliberat de regimentul de care țin, întrucât, așa cum a declarat onoratul Commandament General, acest înscris va putea fi eliberat ori de câte ori e necesar, în afară de cazul în care pricini importante împiedică acest lucru“.

Este adevărat că, odată cu anii, din ce în ce mai mulți tineri pleacă fără permisiune, încercând să găsească o posibilitate de a dispărea din raza autorităților militare. Pe rafturile arhivelor sînt tot mai groase vrafurile de documente cuprinzînd semnalmentele celor „ce au plecat din numerus-ul regementelor“ însoțite de ordinul

ca toți cei ce nu pot prezenta permisul de scutire să fie arestați și „trimeși îndărăt sub pază la regementele lor“.

La cele amintite trebuie să adăugăm că intelectualii proveniți din familiile supuse conșcripției militare nu au avut pace nici când, după încheierea anilor de studii, au intrat în vreo slujbă cu încuviințarea superiorilor lor pe linie militară. Dacă intervenea vreun eveniment familial — bunăoară să-i moară fratele cuprins în rîndurile armatei — ofițerii făceau tot posibilul pentru a-l aduce sub arme pe secuiul devenit intelectual sau pe fiul său. De asemenea persecuții au avut din belșug parte mai ales învățătorii.

Dacă în urma celor arătate am ajunge la concluzia că, după înființarea regimentelor de graniță, rolul jucat de secui în asigurarea continuității de cadre intelectuale a scăzut, ne-am înșela profund; și nu numai pentru că din satele de pe teritoriul scaunelor Odorhei și Mureș nearondate regimentelor de graniță tinerii plecau în continuare în număr mare la învățătură, ci și pentru că secuimea din aceste ținuturi nu a abdicat niciodată de la pretenția ei de a-și da copiii la școală. Chiar dacă trebuia să învingă mii de greutateți, chiar cu riscul de a fi înfrîntă, nici o generație de secui nu a renunțat la lupta împotriva ofițerilor. Dacă tatăl nu a avut posibilitatea să învețe, făcea tot ce-i stătea în puteri să-și trimită măcar fiul la școală. În final, cel mai durabil efect al violențelor militare a fost înrădăcinarea profundă a spiritului antihabsburgic în mentalitatea intelectualilor secui.

În primăvara anului 1848, odată cu Avram Iancu, s-au întors de la Tîrgu Mureș în satele lor de baștină și canceliștii secui de la Tabla Regească. Aceștia, în perioada de agitații revoluționare ce a urmat, se vor referi din plin la nedreptățile pe care le-au suferit în timpul anilor de colegiu.

Cînd s-a trecut la organizarea luptei antihabsburgice, un proaspăt locotenent de husari a explicat sătenilor din Tuşnad ce reprezintă culorile negru și galben și a exemplificat astfel: „Păi, aş putea spune că pentru mine ca secuii negrul și galbenul înseamnă că feciorii celor ce au fost trecuți pe listele de conscripție după măcelul de la Siculeni chiar dacă doresc după multă și sîrguincioasă învățătură să se facă preoți, învățători sau slujbași civili, sînt luați cu forța și puși să jure credință drapelului negru-galben, siliți să facă de pază în cetăți, să iasă la fruntarii, la exercițiuni militare, iar atunci cînd sînt scoși la rapport, sînt cetluiți în cătușe și chiar bătuți cu vergile“. Numai că aceste timpuri au apus.

Însușindu-și scopurile revoluției și aducînd mari jertfe pentru realizarea lor, intelectualitatea din secuime nu numai că s-a ridicat împotriva stăvilor puse în calea propășirii personale a fiecăruia din membrii ei, ci, înainte de toate, a încercat să doboare sistemul social și aparatul de stat care „în părțile mărginașe“ a ridicat obstacole în calea cultivării spiritului. Trecînd de partea revoluției, intelectualitatea din Secuime nu a cedat unui simplu impuls de răzbunare născut din nedreptățile suferite de fiecare, ci a fost animată de dorința de a lichida o dată pentru totdeauna sistemul de oprire militară, nelegiuirea care devenise o adevărată instituție. Eforturile ei au corespuns logicii istoriei, deoarece revoluția, chiar înfrîntă, s-a dovedit victorioasă în fața instituției regimentelor de graniță, așa cum a pus capăt și iobăgiei.

GÖTTINGEN, GAUSS ȘI TRANSILVANIA

În secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, între urbea așezată pe râul Leine, matematicianul german de o uriașă erudiție și mica țară încinsă de lanțul Carpaților s-au stabilit legăturile științei și ale aceluși admirabil umanism ce se întruchipează în creație. Aceste relații s-au statornicit și au dobândit un sens deplin mulțumită unor tineri intelectuali animați de ambiții înalte.

Göttingen a fost un punct de întâlnire pentru țări, idei și oameni.

Universitatea Georgia Augusta din orașul de pe Leine și-a deschis porțile în anul 1737, deci după ce electorii de Braunschweig au dobândit, pe lângă Hanovra, și coroana engleză, astfel încât regele George al II-lea era ars de ambiția de a-și întrece rivalul, Friedrich Wilhelm I al Prusiei, din toate punctele de vedere; Savanți și studenți de pe cele mai îndepărtate meleaguri au început să fie atrași în țările electorului german. S-a trecut la organizarea universității fără nici o rețineră în privința sacrificiilor materiale, avându-se în vedere să fie invitați profesorii cei mai buni, încununați de prestigioase rezultate academice, să se înființeze o bibliotecă bogată și o societate științifică având sarcina de a scoate și un periodic.

Scopul declarat al fondatorului și al mentorilor politici ai universității (cel dintîi dintre aceștia fiind baronul Münchhausen) era ca elita conducătoare a Europei, deopotrivă politicienii și savanții, să fie educată în amfi-teatrele Georgiei Augusta.

Pentru a-și atinge obiectivele propuse, universitatea a oferit profesorilor și studenților tot ce era necesar pentru desfășurarea unei activități academice la nivelul exigențelor timpului; astfel, a asigurat baza materială pentru învățămînt și cercetările științifice și, ceea ce este poate și mai important pentru viața spirituală, a creat o adevărată atmosferă de lucru, veghind mereu asupra libertății cercetării.

Multă vreme contemporanii nu și-au putut explica misterul prin care, pe neașteptate, universitatea din Göttingen s-a propulsat în fruntea vieții spirituale europene, însă în cele din urmă rațiunea iscoditoare a reușit să găsească răspunsul potrivit. În 1792, cînd vizitează orașul, „ajuns acum pe culmile aprețuirii multămită Școalei Cea Atotcuprinzătoare” — cum numește el universitatea —, Mátyási József se întîlnește cu studenții maghiari ce învățau aici și le pune următoarea întrebare: „Care o fi adevărata pricină a norocitei propășiri întru cîte privește științele din această mititică Hanovră?” Iată ce răspunde unul din „ortacii” din preajma lui: „Pricina pentru care știința și învățării dau asemenea roade bogate am putea spune că e de găsit în marea strălucire de care are parte soarele libertății, adică în împrejurarea că gîndirea, învățătura, litera scrisă sau tipărită nu numai că sînt îngăduite, ci li se însuflă vieță și vlagă prin aprețuirea și răsplata de care se bucură. Nu e deci cîtuși de puțin vorba de niscaiva făcături solomonite ce ar fi izvodit starea de lucruri de acum, cînd, prin șlefuirea minții, acest colțisor de pămînt liber a luat-o înaintea tuturor acelor mari colivii ale minții și sufletului, unde silnicia osîndește cugetul la tăcere, iar pumnul ridicat întru înspăimîn-

tare nu îngăduie decît vorba șoptită și unde adevărului, dintr-un duim de pricini care mai de care trase de păr, nu-i cu slobozenie a i se spune pre nume fără de primejduirea capului și unde, bucurîndu-se de mare cinste eresurile, pîrtinirea și setea de procopsire a fiteșicăruia, e încă și azi cu trebuință, precum se jăluia în timpurile vechi Fedru, ca vorba să se rostească prin mijlocirea basmelor. Aice, precum am mai amintit, scrierea și tipărirea cărților nu suferă de chinga strîmtorii granițelor, iar adevărului îi e îngăduit a i se spune pre nume deschis și în văzul tuturor, fie că e vrednic de cinstire au de ocară. Ba mai mult, aplecîndu-ne urechea la îndemnurile minții limpezi și ale acelui jus naturale, ne putem întreba: oare ce ar putea împiedica oriunde pre lume ca toate cîte săvîrșitu-s-au în văzul și cu știința tuturor să fie pomenite iară și iară ca toți să le auză? De e vreun lucru de fală — pomenească-se pentru pilduire, iară de e rău, pentru a ne izbăvi de el. Altminteri cea mai mare parte a seminției omenestii se va bucura doar de o știință schiloadă și înjumătățită, întrucît cunoașterea greșealelor înseamnă jumătate din știința omului. Altă piedică nu este decît opreliștea pîrtinitoare, ce-și făurește sieși căpătuiala, din care purcede teama neroadă, fără de pricină, linguseala sau de-a dreptul neștiința cenzorilor de cărți călăuziți de aceste opreliști, astfel încît prin sitele lor nu-i cu puțință să treacă nici un singur bob din sămînța precurată a luminării, pe cari aceștia le acoperă cu minciuna sfruntată de neghină". Și studentul maghiar de la Göttingen continua astfel: „Eu nu văd în streini niște idoli, cu toate că pe bolta științelor de aici pot vedea strălucind stelele de căpății ale înțelepților. Însă cuibul meu nu mi-l ponegresc. Așa încît sînt de părere că Hanovra, cu toată pre-eminencia și provivăsirea ei, a luat-o înaintea Ungariei doar cu doi pași, numiți *Libertate* și *Sîrguință*.”

La universitatea din Göttingen s-au introdus reglementări înțelepte pentru ca libertatea să nu degenereze în libertinaj iar excesele să nu epuizeze energiile tinerețului intelectual ce se pregătea pentru viață. De la unul din remarcabilii absolvenți ai Göttingenului, Berzeviczy Gergely, afirmat mai târziu ca economist și politician de orientare reformistă, aflăm că, odată cu depunerea jurământului universitar, studentul își asuma și obligația de a respecta o disciplină judicioasă. Astfel, jura să manifeste supunere și considerație față de conducătorii universității, față de profesori, angajându-se să nu încalce bunele moravuri, să nu se bată, să nu se dueleze, să nu contracteze datorii și să „nu profeseze naționalismul cel dăunător”. Tot cu jurământ se legau cei ce pășeau pe porțile universității ca *toată viața* să fie demni de Georgia Augusta.

Conducerea universității nu a făcut nici un secret din faptul că facultățile din Göttingen îi așteptau în primul rînd pe studenții proveniți din familiile bogate și nobile ale Europei; Georgia Augusta era o facultate scumpă. Cele mai multe cursuri, așa-numitele „prelegeri private” se țineau la profesori acasă, în fața unui auditoriu restrîns care plătea separat pentru ele. Astfel, aceste cursuri particulare au ajuns adevărate nuclee de iradiere a spiritului științific european modern, dînd ocazia tineretului să asimileze metodologia demersului științific și totodată să-și asume conștient sarcinile imediate sau de perspectivă ce reveneau cercetării.

Întreținerea studenților a reprezentat o importantă sursă de venituri pentru cetățenii orașului. Nu numai negustorii și micii artizani datorau fiilor Almei Mater cea mai mare parte a deverului comercial, dar aproape fiecare familie își organiza gospodăria astfel încît să poată găzdui cîțiva studenți.

Cu toate că universitatea și orașul, urmărind anumite avantaje economice imediate și interese politice de perspectivă, așteptau cu brațele deschise mai ales odraslele

famiilor înstărite, ele nu au închis porțile nici în fața studenților săraci. Talentul și cunoașterea se bucurau de prefuire în ochii lor, iar cei nevoiași beneficiau de anumite înlesniri. Doar în acest fel a fost posibil ca, pe lângă progeniturile de nobili și patricieni, să plece din Transilvania la Göttingen și unii tineri proveniți din familii cu posibilități materiale modeste sau chiar sărace, pentru a beneficia acolo de o pregătire de specialitate la înălțime în domeniul ales. Nume ce au devenit adevărate simboluri — Körösi Csoma Sándor, Gyarmathi Sámuel, Bolyai Farkas — stau mărturie pentru cât de îndatorați sîntem orașului Göttingen.

Însă dincolo de revirimentul înregistrat de filologie, matematică și medicină, e suficient să pronunțăm numele lui Dósa Gergely, juristul, Cornides Dániel, istoricul și Benkő Ferenc, naturalistul, pentru a ne gândi la rezultatele obținute în Transilvania în domeniul științelor juridice, respectiv al istoriei și criticii izvoarelor documentare sau al mineralogiei, la toate acestea adăugîndu-se faptul că pregătirea specialiștilor și impulsul inițial au provenit tot de la facultățile din Göttingen.

Studenții transilvăneni au îndrăgit atît orașul, cît și universitatea, scriind despre ele numai lucruri bune. Încearcă să-și ademenească prietenii și cunoscuții să li se alăture, iar pe protectorii lor îi roagă să trimită cît mai mulți tineri ardeleni la Georgia Augusta. Din mulțimea de scrisori trimise de studenți cităm doar cîteva rînduri cu virtuți exemplare, aparținînd lui Szathmári Pap Zsigmond și purtînd data de 12 iunie 1796: „Cu adevărat Göttingen e și în ziua de azi“, îi scrie el protectorului său, „o Mamă a Științei printre marile orașe, nu numai în Țara Nemțească, dar poate în întreaga Europă. Mai ales în ceea ce privește Facultas Juridica, Göttingen nu-și găsește pereche printre celelalte universități. Cît despre reveneala aerului și așezarea urbei, întrece cu mult Jena. Nici scumpetea de aci nu

e chiar așa de mare precum se zvonește, mâncărurile fiind mult mai bune decât la Jena; doar Collegiul costă cu cevașilea mai multe parale decât în alte părți.“

Sașii din Transilvania datorează mult Georgiei Augusta în ceea ce privește înflorirea plenară a științelor ce au contribuit la formarea conștiinței lor naționale și la o mai bună cunoaștere de sine (istoria, lingvistică).

Baronul Brukenthal i-a cerut savantului August Ludwig Schlözer, profesor la Göttingen, să scrie istoria sașilor transilvăneni și s-a îngrijit să-i parvină sursele documentare tipărite și manuscrise aflate în țară. Înainte de a o publica în 1755 la Göttingen, Schlözer și-a trimis opera (*Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Kritische Sammlungen zu derselben — Istoria germanilor în Transilvania*) în manuscris în Ardeal pentru a fi citită și confruntată cu părerile specialiștilor sași autohtoni, definitivînd-o doar în urma observațiilor făcute de aceștia.

Acest angajament transilvan se integra foarte bine în sfera preocupărilor lui Schlözer, deoarece el a fost acela care a adus la cunoștința opiniei științifice multe izvoare de prim rang ale istoriei Europei răsăritene, începînd cu cronică kieveană a lui Nestor, și tot el a extins interesul general pentru istorie în așa măsură încît a devenit imposibil de a se mai omite — cel puțin în lucrările cu oarecare pretenții — tratarea trecutului popoarelor și țărilor din partea estică a continentului.

E de la sine înțeles că Schlözer a avut o mare influență asupra istoriografiei transilvănene, mai ales asupra celei săsești. În epoca formării ideologiei naționale de tip burghez, profesorul de la Göttingen, al cărui model era Montesquieu, puneă cercetarea istorică în slujba luptei politice, a confruntării ideologice. Argumentele lui Schlözer, luate din domeniul istoriei dreptului — la care s-a adăugat remarcabila lui activitate de publicare a unor documente istorice — au servit

pentru transilvăneni pe de o parte ca exemplu și etalon științific, iar pe de alta ca fundament al sentimentului național german al sașilor. Mai târziu, în epoca romantismului, interesul pentru istorie s-a accentuat, bagajul de fapte și cunoștințe preluate de la generația lui Schlözer a fost îmbogățit, acordându-se o atenție sporită acelor sensuri decelabile în trecutul istoric ce aveau ecou în contemporaneitate și au putut fi astfel implicate în lupta pentru transformarea societății în sens burghez și emancipare națională.

Cercetările au scos la iveală și faptul că între 1734 și 1837 la universitatea din Göttingen s-au înscris 192 de tineri ardeleni, dintre care 74 au desfășurat o activitate literar-științifică de o asemenea importanță încât numele lor încoronează lucrări tipărite. Deoarece Georgia Augusta era o instituție confesională protestantă, desigur că studenții transilvăneni care au studiat aici erau fie maghiari reformați, fie sași de religie evanghelică. Astfel, din cei 74 de autori amintiți mai sus, 51 erau maghiari și 23 sași. Intelectualii români din Transilvania s-au înarmat din punct de vedere științific și s-au pregătit pentru lupta de eliberare socială și națională la Viena și la Roma.

Au fost și cazuri când anumiți studenți ardeleni, după încheierea studiilor, nu s-au mai întors în patrie și au rămas să predea la Göttingen. Sasul Michael Hissmann, bunăoară, a fost reținut ca profesor de filozofie, la început sub titlu provizoriu, iar mai târziu, după ce a fost remarcat de Iosif al II-lea și prin intermediul ministrului educației, Van Swieten, i s-a oferit o catedră la universitatea din Pesta, a fost numit profesor ordinar, ridicându-i-se bineînțeles și salariul. Din păcate, Michael Hissmann s-a stins prematur de tuberculoză.

Pentru ca o universitate de științe să-și poată îndeplini adevărata menire e necesar ca studenții să fie îndreptați spre ea de o rețea de învățământ secundar

de calitate. Numele menționate anterior stau mărturie pentru faptul că, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, și în Transilvania aflată atât de departe de Göttingen existau câteva școli ai căror absolvenți se măsurau de la egal la egal cu colegii lor germani veniți pentru studii superioare. Însă trebuie să admitem că se înregistra un decalaj considerabil între școlile transilvănene și cele din Germania.

Să cercetăm mai îndeaproape cu ce bagaj de cunoștințe sosesc la Göttingen doi viitori studenți ce se vor întâlni și vor lega curînd prietenie aici. Numele celui mai vîrstnic e Bolyai Farkas, născut la 9 februarie 1775 la Buia, iar al celui mai tînăr Carl Friedrich Gauss, născut la Braunschweig, la 30 aprilie 1777.

Bolyai Farkas a învățat matematica la Colegiul Bethlen din Aiud, sub îndrumarea lui Kováts József, care la rîndul lui fusese la Basel elevul lui Iselius, Beckius și al fraților Bernoulli. Kováts și-a pregătit astfel elevii — înaintea lui Bolyai Farkas pe Sipos Pál, de exemplu — încît ar fi făcut față la oricare din universitățile Europei. La Colegiul Reformat din Cluj Bolyai a deprins tainele matematicii de la Méhes György, care își făcuse studiile la universitățile din Göttingen și Utrecht. Exista deci baza de care Abraham Gotthelf Kästner, profesor de matematică la universitatea din Göttingen, Lichtenberg, de la catedra de fizică și Seyffer, conferențiarul de astronomie, se vor putea folosi cu încredere pentru a consolida cunoștințele matematico-fizice de care dispuneau elevii transilvăneni ai lui Kováts și, respectiv, Méhes. Însă curînd tinerii ardeleni au fost nevoiți să constate lacunele pe care le aveau de umplut în comparație cu colegii lor germani. Dacă Gauss nu a prea avut ce învăța la Göttingen, cunoscînd deja știința matematicii în toată profunzimea ei, se

datorează nu numai geniului său, ci și sistemului de învățămînt din Germania. În școala primară, bunăoară, dascăl i-a fost Bartels, care mai tîrziu va preda matematica la universitatea din Kazan, iar în timpul studiilor medii de la Collegium Carolinum va fi elevul lui Augustin Wilhelm Zimmermann, savant care nu numai că și-a inițiat învățacelul de-abia ieșit din copilărie în tainele cercetării matematice, dar a și intervenit pe lîngă familia princiară pentru a asigura un protector copilului supradotat provenit dintr-o modestă familie de meșteșugari. Toți biografiul lui Gauss sînt de părere că acesta nu s-a înscris la universitatea din Göttingen pentru a-și îmbogăți cunoștințele, ci mai degrabă pentru ca, în atmosfera de libertate și inspirație ce domnea în renumita instituție, să-și poată continua nestîrjit studiile începute de unul singur încă de pe băncile colegiului.

Gauss a venit la Göttingen în luna octombrie a anului 1795. Bolyai Farkas a fost primit în rîndurile cursanților la 11 octombrie 1796. S-au cunoscut la locuința unuia din profesori, ceea ce a dus în curînd la înfiriparea unor relații de prietenie. Despre acest eveniment important pentru istoria științei, caracteristic deopotrivă pentru cei doi bărbați, aflăm de la Bolyai János, care reia relatările tatălui său. „S-a întîlnit cu Gauss din întîmplare, în casa profesorului Seyffer, unde tata a afirmat clar și răspicat că de obicei despre matematică se discută cu prea multă neseriozitate. Curînd l-a revăzut pe Gauss în timpul unei plimbări pe bastioanele orașului. Printre altele, tata i-a împărtășit ideile sale despre posibilitățile de interpretare a dreptelor și căile ce păreau a se deschide în fața demonstrării axiomei a unsprezecea, iar Gauss, care încă de pe atunci era un adevărat titan al sferelor înalte ale științei și mai ales în teoria numerelor, a fost

atît de încîntat și de surprins, încît a exclamat laconic: « *Sînteși un geniu! Sînteși prietenul meu!* » și s-au împrietenit pe loc.“

Gauss, deși destul de reticent ca persoană, avea deja cîțiva amici cu care nu numai că își petrecea în mod plăcut timpul liber, ci putea să și discute anumite probleme de specialitate, ideile ce-l preocupau de-a lungul cercetărilor. Încă din anii petrecuți la Collegium Carolinum fusese tovarăș de studii cu J. A. J. Ide, originar și el din Braunschweig și înscris tot la universitatea din Göttingen, care peste scurt timp, în 1803, ca o recunoaștere a capacității sale, va fi chemat să predea matematica la universitatea din Moscova. Tot printre prietenii lui Gauss se numărau H. W. Brandes și F. J. Benzenberg; primul a ajuns profesor de matematică mai întîi la Breslau iar apoi la Leipzig, iar cel de-al doilea a publicat în 1804 o lucrare ce a stîrnit mare senzație despre căderea liberă, rezistența aerului și mișcarea de rotație a pămîntului; în toată perioada cît Benzenberg a lucrat la această carte, Gauss l-a sprijinit cu sfaturi prietenești.

Pentru Bolyai Farkas, care trăia în mijlocul compatrioților săi, nu a fost posibil să lege asemenea prietenii și tocmai de aceea întîlnirea cu Gauss a avut o atît de mare importanță pentru el, vîzînd în prietenia ce-i lega cel mai de preț dar de care a avut parte în timpul șederii la Göttingen.

În orice relație umană elevată (dragoste, prietenie, colaborare în muncă) una din părți trebuie să fie mai generoasă decît cealaltă. Bolyai Farkas nu a pregetat să se dăruie cu mai multă căldură acestei prietenii nu numai din cauza faptului că trăia singur printre străini, ci și deoarece firea lui deschisă, nevoia specială de a comunica îl îndemneau să întărească aceste legături oferindu-și întreaga bogăție a universului său lăuntric, gîndurile și sentimentele.

În ceasurile de răgaz și apropiere petrecute împreună, mai mult vorbea studentul ardelean, iar Gauss prefera să asculte. Bolyai însuși a intuit și a descris în cuvinte potrivite natura prieteniei ce-i lega: „...era nespus de modest și de închis. Puteai trăi în preajma lui fără să-i bagi de seamă grandoarea nu trei zile, ca în tovărășia lui Platon, ci ani în șir. Păcat că nu m-am priceput să deschid această carte tăcută și fără titlu spre a ceti dintr-însa; nici eu nu știam cât de multe știa el, iar dînsul, văzînd felul meu de a fi, mă credea vrednic de multe, necunoscînd puțintimea mea; ne-a legat acea adevărată *passio mathesis și concordia morală* (subl. m. — B.S.), astfel încît s-a întîmplat ca în timpul unor drumeții pe jos făcute împreună să ne gîndim fiecare la ale noastre fără a scoate un cuvînt ceasuri în șir.“ Apoi Bolyai Farkas continuă caracterizarea prietenului său astfel: „Cel mai adesea după o zi de muncă tăcută și fără de istov, venea să se odihnească la mine. Nu vorbea niciodată dinainte despre planurile sale, ba, mai mult, *trecea sub tăcere și cele înfăptuite* (subl. m. — B.S.). O singură dată am văzut la el semnele unei bucurii chibzuite în clipa cînd mi-a dăruit tăblița [de ardezie] pe care calculase poligonul cu 17 lături — *Disquisitiones arithmeticae*, pagina 662.“ Totuși Bolyai își putea da seama din numeroase indicii că Gauss, în ciuda firii lui mai reticente și mai reci, nutrea la rîndu-i aceleași sentimente amicale; bunăoară, atunci cînd l-a invitat pe tînărul transilvănean acasă la familia lui? „Chiar și la părinții lui ce trăiau la Braunschweig am pornit-o pe jos împreună. Mamă-sa, folosindu-se de o clipă cînd Gauss nu se afla în odaie, m-a întrebat dacă se va alege ceva de fiul ei. La răspunsul meu că « *e cel dintîi dintre matematicienii Europei* » i s-au umplut ochii de lacrimi.“

De această întîmplare ce a dobîndit rotunjimea unei anecdote din istoria științei se poate lega fără nici o stridență încă una, similară. După anii fericiți de la

Göttingen, fiecare din cei doi studenți se întoarce în patria lui. Dar după despărțire numai Bolyai simte un adevărat gol în suflet, fiindcă pe Gauss îl așteaptă un nou prieten: Johann Friedrich Pfaff, mai vîrstnic decît el cu 12 ani. Acesta îi va netezi cu grijă cariera științifică și numele lui se va lega în curînd de al lui Gauss și prin următoarea anecdotă: Humboldt, aflat la Paris, îl întrebă pe Laplace cine e cel mai mare matematician din Germania. Pfaff, i se răspunde. Bine, dar Gauss? — El e cel mai mare matematician din lume.

Bolyai Farkas e martorul ocular al minunii cînd un geniu matematic înflorește în toată splendoarea sa. E alături de el, se plimbă, discută împreună, în timp ce apar una după alta marile opere, tot atîtea creații magistrale ale matematicii din secolul al XIX-lea. Prin rezultatele obținute în domeniul teoriei numerelor, prin demonstrarea teoremei fundamentale a algebrei etc. Gauss a pătruns în elita științei mondiale, iar mulțumită cercetărilor astronomice și-a făcut cunoscut numele în cercurile largi ale intelectualității europene. Pe vremea aceea astronomia era o știință la fel de populară ca studierea spațiului cosmic în zilele noastre. Pînă și ziarele au preluat știrea că Gauss încă din 1801, deci la scurt timp după prima observare a planetoidului Ceres, a calculat orbita acestuia, elaborînd totodată o nouă metodologie generală de stabilire a mișcării corpurilor cerești. Se spune că Gauss a avut noroc pînă și cu cometa. La aceasta se cuvine să adăugăm că în știință are noroc numai cine reușește prin cunoaștere și talent să supună și să țină în frîu întîmplarea.

Gauss a observat marea cometă în amurgul zilei de 22 august 1811, dar îi calculase deja orbita și elementele parabolice ale evoluției. Popoarele subjugate ale Europei au văzut în apariția cometei un semn ceresc al

prăbușirii lui Napoleon, astfel încât cei mai puțin inițiați în matematici și astronomie au început să respecte spiritul profetic al lui Gauss.

Păturile mai largi de cititori români află pentru prima oară tot de activitatea astronomică a lui Gauss. *Albina Românească*, în numărul 95 din 1837, la rubrica *Varietăți*, publică observațiile lui Humboldt și Gauss despre frecvența cu care apar stelele căzătoare.

Dar să revenim pentru încă o clipă la studenții din Göttingen.

Oare ce-l lega pe tânărul Gauss de Bolyai?

După părerea tânărului transilvan, pe care am reprodus-o mai sus, „passio mathesis și concordia morală“. Gauss admira bogăția eclatantă a ideilor prietenului său și disponibilitatea lui de a filozofa. Chiar și la bătrînețe îi declară lui Sartorius von Waltershausen că „Bolyai a fost singurul care a înțeles concepția mea metafizică despre matematici“.

Traietoria diferită a destinelor celor doi matematicieni explică de ce amintirea prieteniei din tinerețe nu a avut aceleași semnificații pentru Bolyai și Gauss.

Bolyai a văzut pînă la sfîrșit în Gauss un exemplu tutelar față de care simțea că trebuie să dea socoteală de felul cum și-a folosit talentul nu numai din decență, ci și din responsabilitate. Și-a educat fiul, pe Bolyai János, sub fascinația idealului pedagogic care era Gauss, iar mai tîrziu, cînd din tată și din fiu a ieșit la iveală savantul și astfel cei doi au ajuns să rivalizeze, tot Gauss urma să joace rolul de judecător „de maximă competență“.

În timp ce pe meleagurile noastre Bolyai Farkas se lupta cu greutatea peste greutate și mobiliza fantastice energii pentru simpla creare a premiselor activității științifice, Gauss își publica ritmic lucrările, ceea ce nu făcea decît să accentueze complexul rămîinerii în urmă

și amărăciunea resimțite de transilvănean din acest motiv. Deși trebuie menționat că Bolyai a făcut tot posibilul pentru a nu se lăsa doborât.

În 1808 Bolyai Farkas vorbește încă despre propriile cercetări și activitatea recunoscută pe plan internațional a lui Gauss ca despre două fațete interdependente și complementare. Iată ce-i scrie prietenului său: „Măcar de aș ști că există un fundament solid pentru paralele, chiar așezat de altcineva, deoarece eu am cam abandonat Geometria, găsindu-mi mai multă plăcere în Arithmetica. Într-adevăr, ce frumos ar fi să reușească acest lucru — ca tu să lucrezi de la înălțimea turnurilor mîndre, iar eu să mă zbat să aflu cum trebuie puse temeliile.“

Apoi corespondența se întrerupe pentru mult timp. Bolyai avea sentimentul că norocul i-a surîs doar prietenului său.

Dar nici destinul lui Gauss nu s-a confundat pînă la capăt cu o plimbare pe alei parfumate. A avut și el parte din belșug de lupte, neputînd nici el să fugă din fața suflului glacial al istoriei. I-a fost dat și lui să constate agresivitatea cuceritorului străin. Napoleon a obligat și universitatea din Göttingen la plata unui tribut de război considerabil. Gauss însuși trebuia să dea din buzunar 2 000 de franci. Însă în ceasul de ananghie a putut descoperi că nu e singur. Din două locuri îi vin fără întârziere ajutoare savantului confruntat cu greutăți materiale. Primul e prietenul său Olbers, care îi trimite suma necesară însoțită de o scrisoare în care deplînge profund faptul că un învățat e supus umilinței de a plăti „o josnică reparațiune“. Și mai frumoasă este atitudinea lui Laplace, fiul națiunii învingătoare. Francezul îl înștiințează pe Gauss că a vărsat suma de 2 000 de franci în contul Trezoreriei statului de la Paris. Gauss își exprimă grațitudinea pentru amabilitatea amîndurora, dar refuză să primească banii de la vreunul din binevoitori.

Viața de familie nu i-a rezervat nici lui Gauss doar o fericire idilică. A cunoscut și el durerea și jalea. În 1804, când se logodește cu Johanna Ostrof, îi scrie lui Bolyai Farkas că „viața mi se pare o veșnică primăvară strălucind în culori noi și minunate“. Dar cinci ani mai târziu își duce soția la cimitir și câteva luni mai târziu își pierde unul din copii.

Nu atât istoria științei cât mai ales beletristica — în eforturile ei de a contesta istoriei dreptul de a împărți adevărul — scoate uneori la iveală în caracterul lui Gauss, poate pentru a puncta prin contrast evoluția destinului lui Bolyai, anumite nuanțe de egoism și insinuează că matematicianul german ar fi prețuit mai mult gloria personală decât adevărul științific. Toate aceste conjecturi tendențioase nu au nimic comun cu adevărul istoric și chiar cei doi Bolyai stau mărturie pentru convingerea profundă a lui Gauss că nimic nu trebuie așezat mai presus de *Veritas*, nici chiar propria persoană. Este adevărat că Gauss avea o fire rece și rezervată, că își cheltuia judicios talentul imens, însă, trebuie să o spunem, a rămas pînă la capăt un caracter integru. Din noianul de date biografice să amintim doar un singur detaliu. La începuturile carierei, pe cînd își concentrase toate energiile asupra calculării orbitei planetoidului Ceres, s-au găsit cîțiva confrăți care să-i ironizeze strădaniile, sfătindu-l să nu mai alerge după himere. Replica lui Gauss poate fi considerată un credo științific: „E aproape de neînțeles ca oameni cinstiți, sacerdoți ai științei să se poarte astfel. În ceea ce mă privește, consider că asemenea incidente nu fac decît să clarifice întrebarea dacă lucrez pentru mine sau pentru cauză.“

Gauss, ca și cei doi Bolyai, cunoștea o singură cauză, pe care a numit-o *Mathesis*.

Pe noi, maghiarii, ne interesează de aproape figura lui Gauss pentru că, vrînd-nevrînd, are și el un rol în tragedia al cărei protagonist e Bolyai János.

Ne amintim cu amărăciune pînă și faptul că Gauss nu a răspuns la scrisoarea lui Bolyai Farkas din 10 aprilie 1816 în care acesta îi împărtășește planurile privitoare la fiul său și își roagă prietenul ajuns la apogeul carierei științifice să-l primească în casa lui pe tînărul Bolyai și să-i fie mentor în timpul studiilor universitare. Indiscutabil că citind această scrisoare ne încercăm și azi un sentiment de stînjeneală în fața sfintei naivități cu care profesorul din Tîrgu Mureș își înșiră argumentele și a sumedeniei de întrebări grotești care îi trec prin cap pentru a verifica practicabilitatea proiectelor sale.

Este interesant că rana sufletească din tinerețe s-a cicatrizat repede și Bolyai János nu a păstrat ranchiună lui Gauss pentru că nu s-a angrenat în proiectele lui Bolyai Farkas, ba nici măcar nu a catadicsit să-i răspundă la scrisoare. Cunoștea mult prea bine comandamentele aceluia egoism benefic ce însoțește știința și creația pentru a nu putea să nu-l ierte pe savantul în care Europa vedea un *princeps mathematicorum*. La bătrînețe nu numai că arată înțelegere pentru atitudinea lui Gauss, dar se și bucură că, prin refuzul acestuia de a-i supraveghea educația, sarcina pregătirii lui științifice a rămas pe umerii tatălui său. Iată textul acestor mărturisiri: „Întrucît dovedeam o înclinație deosebită pentru matematică, tata m-a recomandat lui Gauss, urmînd ca acesta să mă primească eventual la dînsul și ca în preajma și sub oblăduirea lui talentele mele să dobîndească o și mai mare desăvîrșire. Tot atunci tata i-a trimis în dar o mare și frumoasă pipă din spumă de mare. Probabil însă că Gauss nu a vrut nici să primească și nici să refuze această propunere. Că nu a acceptat nu mă miră, ținînd seama de aversiunea ce-o avea pentru munca pedagogică — în sensul acesta chiar modesta mea persoană a nutrit, cu rare excepții, o neîțarmurită aversiune față de această trudă —, iar pe de altă parte, dacă ar fi respins pe

față cererea tatei, relațiile dintre ei ar fi ajuns stînjitoare, sau cel puțin neplăcute, astfel încît Gauss a găsit nimerit ca din acea clipă să rămînă dator cu răspunsul, continuînd să tacă pînă în primăvara anului 1832. . . La urma urmei nimeni dintre muritorii nu e perfect, iar activitatea lui Farkas nu are mai puțină însemnătate decît cea a savantului german și cred că mi-a fost mai de folos că m-a îndrumat el și nu Gauss, fiindcă magistrul de la Göttingen nu ar fi reușit niciodată să-mi picure în suflet înflăcărarea neprihănită pentru matematică și cu atît mai puțin pentru filosofie, nefiind cîtuși de puțin în stare că contribuie la ceea ce e mai de preț și mai de seamă în pregătirea mea, așa cum a făcut Bolyai Farkas.“

Gauss — „uriașul spiritului“, „colosul“ ce trona pe meleaguri îndepărtate nu a ajuns educatorul, ci idealul lui Bolyai János. Din acest motiv așteaptă acesta într-o stare de maximă surescitare verdictul matematicianului german asupra primului exemplar tipărit din *Appendix*, pe care i-l trimite în 1831. Din cauza epidemiei de holeră ce bîtuia prin Europa, cartea s-a pierdut pe undeva pe drum, astfel încît peste șase luni Bolyai-tatăl mai expediază o dată lucrarea fiului, însoțind-o cu următoarea rugămintă: „Iartă-mă că te conturb, dar fiul meu ține mai mult la părerea Ta decît la ce-o spune întreaga Europă și numai răspunsul Tău îl așteaptă. Din toată inima vin să te rog să ne împărtășești cît mai repede verdictul Tău, ca să îl pot înștiința și pe János, aflat la Lemberg.“

S-au găsit și mesageri credincioși care să predea cartea. Ce-i drept, Bolyai János nu a ajuns la Göttingen. Însă cîțiva contemporani mai norocoși au putut strînge mîna lui Gauss. În multe cazuri Bolyai Farkas i-a recomandat lui Gauss pe studenții transilvăneni ce învățau la Göttingen, indiferent că îi fuseseră sau nu elevi. Pînă și pe cei ce se aflau doar în trecere prin centrul universitar german îi roagă să-i viziteze prie-

tenul. Îi trimite cărți, clondire cu vin ardelenesc, ba și câte o pipă frumoasă. Nici Gauss nu a rămas dator cu gesturile amiabile, primindu-i cu dragă inimă pe oaspeții din Transilvania și stînd îndelung de vorbă cu ei. Contribuții importante la biografia celor doi Bolyai găsim în relatările călătorilor întorși de la Göttingen, unde l-au întîlnit pe Gauss. Printre acești tineri transilvăneni se numără și Zeyk József, înscris la Georgia Augusta în 1831. El e cel care a predat *Appendixul* și scrisoarea trimisă de Bolyai Farkas lui Gauss, aflat în locul său favorit de destindere după fiecare zi de muncă; în sala de lectură a societății literare. Despre această întîlnire le relatează părinților săi într-o frumoasă scrisoare din martie 1832: „Vă rog să-i spuneți lui Bolyai că, după ce mi-am luat rămas bun de la Gauss în sala Cercului de lectură, l-am întrebant dacă are ceva de transmis, iar el mi-a spus că a răspuns de curînd la scrisoarea lui Bolyai, după care cuvinte ne-am despărțit. Însă Gauss își lăsă deodată ziarul deoparte, veni la mine și mă întrebă dacă îl cunosc personal pe fiul lui, adică pe al lui Bolyai, și, la răspunsul meu de încuviințare, îmi zise: Der ist ein sehr ausgezeichnete Kopf, ja sehr ausgezeichnet [e un creier absolut excepțional, da, absolut excepțional]; apoi îmi încredință una din lucrările lui pe care, după ce voi sosi acasă, am să i-o înmînez lui Bolyai. Nu știu dacă v-am scris că, de cum i-am pus în mîină lucrarea lui János, Gauss a prins numaidecît a zîmbi, de parcă și-ar fi spus: magna petis Faeton [țințești spre înălțimi Phaeton — adică să conduci carul Soarelui], însă la despărțire i-am citit pe față că totuși cartea i s-a părut bună.“

Cum să nu-i fi părut bună, de vreme ce într-o scrisoare Gauss afirmă că nu poate lăuda *Appendixul* deoarece asta ar însemna să se laude pe sine, căci drumul urmat de tînărul geometru transilvan concordă aproape pînă la capăt cu sensul meditațiilor lui din

ultimii 30—35 de ani; acest lucru a constituit pentru el o mare surpriză. Într-o cunoscută scrisoare, datată Göttingen, 6 martie 1832, putem citi referitor la această chestiune: „Aveam de gând ca pe timpul vieții să nu public nimic din rodul cercetărilor mele, din care de altfel am așternut prea puține pe hîrtie. De fapt, majoritatea oamenilor nici nu dispun de discernămintul necesar pentru a afla cauzele acestui refuz și am întîlnit puține persoane care să fi manifestat un interes mai marcat pentru cîte le-am destăinuit. Singura îndreptățire se ivește atunci cînd ne dăm seama cu toată acuitatea de ceea ce ne lipsește de fapt, lucru care pentru majoritatea oamenilor trece neobservat. În schimb, aveam de gând să scriu treptat totul, astfel ca măcar să nu piară odată cu mine. Am fost deci extrem de surprins să constat că pot fi scutit de acest efort și mă bucură foarte mult că mi-a luat-o înainte, într-un chip atît de miraculos, chiar fiul vechiului meu prieten.“

Știm că Bolyai János nu de asemenea verdicte avea nevoie, ci de o luare de poziție tranșantă în favoarea descoperirii sale, la o solidarizare publică în fața opiniei științifice internaționale. Cel ce se aștepta din partea lui Gauss la un cuvînt de considerație, un îndemn de continuare a activității sale creatoare era un om de 30 de ani, încleștat în luptă cu boala, pe care puterile trupești și sufletești începeau să-l părăsească înainte de a-și fi găsit adevărata vocație.

În scrisoarea lui Gauss nu e nici o fărîmă de necinste; doar că emană o răceală înspăimîntătoare. Din jurnalul său științific aflăm că, într-adevăr, în mintea savantului german încolțiseră aceleași idei cu care Bolyai János pășea în fața lumii. Dar tocmai îndrăzneala, ale cărei riscuri și le-a asumat tînărul matematician maghiar din Transilvania, ar fi meritat considerația prestigiosului savant german. Căci, trebuie să o spunem, prestigiul atîrna greu în balanță pe vremea

aceea, iar pentru Bolyai ar fi constituit o întorsătură binefăcătoare ca Gauss să se pronunțe favorabil despre *Appendix* în coloanele lui *Göttinger Gelehrte Anzeigen* (unde prezenta în mod regulat cele mai noi realizări ale științei), așa cum mai târziu, în 1843, Gauss o va și face în cazul profesorului și consilierului Lobacevski, intervenind chiar pe lângă Societatea Științifică din orașul universitar pentru a-l alege pe savantul rus membru corespondent. Numai că și Gauss era sclavul prejudecăților din epoca sa, se închina la rîndu-i convențiilor feudale, astfel încît meritele profesorului și consilierului Lobacevski, personalitate consacrată, pe al cărei panaș străluceau onoruri și distincții, le aprecia cu alți ochi decît pe cele ale inginerului militar Bolyai János de abia ieșit din anonim și, cu toate că în scrisorile particulare îl numește pe tînărul transilvan „un geniu de excepție“, în public nu a rostit niciodată un singur cuvînt favorabil. Din acest motiv concluzia la care ajunge în 1855 Bolyai János este întemeiată: „După părerea mea, despre care am ferma convingere că e și cea a oricărui judecător imparțial, toate motivele invocate de Gauss în sprijinul refuzului său de a-și publica în timpul vieții vreuna din lucrările ce tratează acest subiect sînt nule și neavenite; căci în știință, ca dealtfel și în viața de fiecare zi, problema e întotdeauna să clarificăm în mod corespunzător cele ce sînt necesare și de folos general dar încă obscure, să trezim, să fortifiem și să promovăm corespunzător acea capacitate — încă inexistentă sau aflată în letargie mai degrabă — de a descoperi ceea ce este adevărat și drept. Simțul matematic se trezește, din păcate și spre marea pierdere a întregii umanități, în prea puțini oameni și, din acest motiv sau pretext, Gauss, de dragul consecvenței, ar fi trebuit să mai ascundă încă sub vâlul tăcerii o foarte importantă parte din excelențele lui lucrări; iar faptul că, din păcate, printre matematicieni, ba chiar printre cei de mare faimă, se găsec

multe spirite superficiale, pentru nici un om rațional nu poate constitui un motiv de a da numai lucrări superficiale și mediocre, de a lăsa știința să zacă în starea de lethargie pe care a moștenit-o de la înaintași. O asemenea presupunere putem spune că e de-a dreptul neadevărată și total absurdă; din acest motiv cu atât mai dureros e faptul că Gauss — în loc să fi recunoscut direct, deschis și tranșant marea valoare a lucrărilor *Appendix* și *Tentamen*, să se fi străduit, arătându-și interesul și marea bucurie, ca această cauză bună să aibă parte de o receptare corespunzătoare — a preferat să se dea în lături din fața tuturor acestor probleme, mulțumindu-se să exprime cuvioase urări de bine și să deplîngă lipsa unei culturi adecvate. Numai că nu asta înseamnă viața, activitatea și meritul unui om.“

Printr-o ironie a soartei, atunci cînd însuși Gauss a fost implicat într-o dispută privind prioritatea anumitor idei matematice, s-a văzut obligat să-l invoce în sprijinul său pe Bolyai Farkas. Se știe — informația se află azi în orice manual sau enciclopedie — că Gauss clarificase încă din 1795, deci de la vîrsta de 18 ani, chestiunea celor mai mici pătrate, însă nu și-a publicat descoperirea. Le Gendre în schimb a făcut cunoscută această metodă în 1806 în a sa *Nouvelles méthodes pour la détermination des orbites des comètes*, devansînd cu trei ani apariția cărții lui Gauss intitulată *Theoria motus*... În replică la pretenția de prioritate a francezilor, el argumentează că și-a dezvăluit rezultatele din acest domeniu prietenului său Bolyai Farkas încă din 1796, iar la urmă adaugă aceste cuvinte pline de remsemnare: „Realmente mi s-ar fi putut da crezare.“

Era om. Îl durea și pe el nedreptatea.

Lui Bolyai János, care a acumulat o atât de mare experiență de a suporta loviturile soartei, i-a rămas suficientă putere sufletească pentru a opune ofenselor și in justiției grandoarea și virtuțile indiscutabile ale

lui Gauss. Savantul german ocupa un loc mult prea important în viața lui Bolyai pentru a nu încerca în străfundurile sufletului să se împace cu el. Vestea morții lui Gauss, survenită în 1855, îl afectează profund. Scrisori, însemnări memoriale, epitafuri stau mărturie că nimeni nu l-a regretat și nu l-a plîns cu mai multă sinceritate pe Gauss decît cei doi Bolyai. Erau în măsură să sesizeze adevăratele proporții ale pierderii suferite de omenire. „Sfîrșitul lui Gauss“ scrie Bolyai János la aflarea tristei vești, „care nădăjdiam să fie încă îndepărtat, ținînd seama de vigoarea lui, mă îndurereză nespus de mult, iar sufletul meu îl plînge și-l jelește cu atîta mîhnire (pe de o parte, din pricină că sîntem văduviți de ceea ce ar mai fi putut crea, iar pe de alta, pentru pierderea nemăsurată și aproape de neînlocuit ce o suferă învățătura și binele general prin dispariția celui care, cu excepția noastră, a fost cel mai competent judecător al adevăratei matematici) de parcă mi-aș fi pierdut un al doilea Tată! Alexandru cel Mare, în timpul uneia din mărețele lui expediții, s-a urcat pe o colină și, plimbîndu-și privirea peste nenumăratele-i armii, a izbucnit în lacrimi și, fiind întreat de ce plînge, a răspuns că jelește soarta trecătoare a omului, întrucît din toți acei viteji zdraveni și plini de viață peste o sută de ani nu va mai trăi poate nici unul. Iar filosoful ce scrie aceste rînduri adaugă: a plîns fiindcă era Alexandru cel Mare. Cu atît mai mult îi vine a jeli bărbatului cu pieptul mai tare decît stîncă — și mai ales lui, cînd piere un om atît de mare — îndeosebi dacă se pricepe a cuprinde tîlcul lucrurilor și prin urmare nu numai să judece pe de-a întregul, ci să și prețuiască meritele celui dispărut!“

Ceea ce e mai frumos și mai durabil în legăturile lui Gauss cu Transilvania e faptul că lucrările lui au ajuns la noi fără întîrziere, că au fost citite și apreciate. E caracteristic amănuntul că Bolyai János, îndoliat

de pierderea marelui matematician, își face un memento și își îndeamnă și tatăl să procure cât mai repede acele lucrări ale lui Gauss pe care nu le aveau încă în bibliotecă.

Putem deci afirma că Transilvania nu numai că a luat cunoștință de activitatea lui Gauss, ci, prin opera sa, l-a și receptat plenar. Fiii ei cărturari au văzut în Gauss un magistru și un ideal. Dar oare ce putea ști „princeps mathematicorum“ despre patria și limba maternă a lui Bolyai Farkas, prietenul sosit de pe meleaguri îndepărtate, care se va și întoarce acolo după terminarea studiilor? Probabil că nu prea multe. Cu toate acestea, se prea poate că ardeleanul mai lovcave să-i fi povestit câte ceva încă de pe atunci, pentru ca ulterior să-i relateze despre evenimentele mai importante în scrisori. E de asemenea posibil că Gauss, care citea ziarele cu regularitate, să fi dat pe alocuri peste câteva știri cu referință la Transilvania și în presă. Și totuși, cât de sărăcăcioase și de inexacte erau informațiile lui în această privință aflăm din convorbirea pe care a avut-o cu Mentovich Ferenc, venit în vizită la Gauss. Pe remarcabilul filozof transilvănean, inițiat de altfel și în matematici, Gauss îl întreabă dacă nu are despre profesorul din Tîrgu Mureș vești mai noi decât cele comunicate anterior de Szász Károly, un alt oaspete venit din Ardeal. Apoi începe brusc să peroreze despre asemănarea dintre lucrarea lui Bolyai János și cea a lui Lobacevski: „cuprins de veselie, Gauss se ridică în picioare“, scrie Mentovich în „Fragmente de jurnal“, publicate în *Nemzeti Társalkodó* ce apărea la Cluj, „și scoase din raft o carte ce părea încă foarte nouă, spunîndu-mi că o căpătase de curînd de la un matematician rus. Opu îl atrăgea deoarece se potrivea pe de-a întregul cu părerile mai de sine stătătoare ale celor doi Bolyai despre mathesis. Cu toate că dînsul era încredințat că, dată fiind marea depărtare dintre ținuturile de baștină ale celor doi,

aceștia habar nu aveau unul de existența celuilalt, astfel încît nici să-și împărtășească gândurile nu ar fi fost cu putință. Această lucrare, urmă el, e vrednică de toată luarea aminte, iar pe orice maghiar trebuie că îl atrage îndoit, din pricina minunatei asemănări dintre părerile cuprinse în ea și cele ale lui Bolyai, ba și tîlcul i-l putem pricepe ușor, întrucît e scrisă pe rusește. Din aceste cuvinte se vedește că Gauss, deși se împrietenise cu un maghiar, împărtășea la rîndu-i părerea cu totul greșită — de al cărei adevăr, de altfel, sînt convinși toți ceilalți cărturari ai Țării Nemțești neștiutori în ale filologiei — cum că limba maghiară, ca și cea leșească, slovacă sau ceha, ar fi una din multele ramuri ale familiei de limbi slavonicești, care neștiință e într-adevăr de neiertat la învățații germani, ce pretind că sînt atoateștiutori.“ Mentovich îi condamnă pe nedrept cu atîta asprime pe savanții germani, deoarece asemenea confuzii nu îi caracterizează doar pe ei, ci pe toți fiii „bine informați“ ai „marilor popoare“. O sută de ani mai tîrziu la Paris survine o confuzie similară, amintită relativ de curînd de renumitul orientalist Ligeti Lajos în prefața la o culegere de documente despre Kőrösi Csoma Sándor: „Cu aproape cincizeci de ani în urmă autorul acestor rînduri s-a prezentat pentru prima oară la cursul de limbă tibetană ținut de profesorul Bacot, astfel încît, la rugămintea profesorului, a trebuit să-și decline, în afară de identitate, și naționalitatea, ceea ce a prilejuit savantului francez să constate cu evidentă satisfacție, acompaniat de via aprobare a asistenței, puțin numeroasă de altfel, sosită din toate colțurile lumii, că în acest caz noul venit trebuie să cunoască temeinic și limba tibetană. Iar compatriotul de peste veacuri al lui Kőrösi Csoma Sándor se holba speriat la noii lui colegi într-ale graiului tibetan mirîndu-se: doar nu cumva toți cei de față cred că la noi vînzătorii de ziare

se năpustesc pe bulevarde strigînd cît îi ține gura senzația zilei în limba tibetană?"

Nu merită să fim prea șocați de pățania lui Mentovich sau de cea a lui Ligeti. Putem face un singur lucru: să învățăm, respectiv să îi învățăm pe elevii noștri să cunoască limbile lui Gauss și Bacot, istoria popoarelor ce i-au născut în așa fel încît să eliminăm, în ceea ce ne privește, posibilitatea de a comite greșeli similare. Restul să-l lăsăm în seama urmașilor lui Gauss și Bacot.

După acest excurs aparent să ne amintim în încheiere de încă un aspect cu valențe simbolice, plin de sensuri valabile și pentru noi, cei de azi, pe care-l putem desprinde din viața lui Gauss: lealitatea. A devenit profesor public ordinar al Universității din Göttingen în 1807, an cînd a trecut și la conducerea observatorului astronomic. Între timp a fost chemat și ademenit în multe locuri, numai că el a rămas credincios Göttingenului. În tinerețe nu a plecat la Sankt-Petersburg, la fel cum n-a plecat, ca profesor celebru, la Berlin, fiindcă și-a dat seama că la Georgia Augusta poate beneficia de condiția fundamentală a muncii creatoare: „sînt legat pe viață de Göttingen, e drept că fără obligații formale, ci prin legăturile recunoștinței sincere, datorate atitudinii cît se poate de liberale a guvernului nostru". A văzut în Göttingen un adevărat adăpost al științei, astfel încît la aniversarea unui jubileu de activitate științifică (6 iulie 1849) a putut declara cu îndreptățire și satisfacție: „La Göttingen trivialele fraze goale nu au avut niciodată trecere". Aici a trăit pînă în ceasul din urmă, aici își doarme somnul de veci.

PRIMA REVISTĂ MAGHIARĂ DIN TRANSILVANIA

Răsfoind volumele ce cuprind cele zece numere din „Erdélyi Muzéum“ apărute cu mai bine de 150 de ani în urmă, mă gândesc mereu la catalizatori, acele substanțe speciale despre care am învățat în liceu că modifică viteza sau în anumite cazuri schimbă sensul reacțiilor chimice. Se oferă de la sine mai ales comparația cu așa-numita cataliză de perete, care constă în aceea că un proces chimic absolut nou e declanșat de substanțele catalizatoare conținute în pereții vasului. O publicație are la rîndul ei un efect catalitic asupra scrierilor apărute în coloanele sale. Periodicele care își onorează cu adevărat menirea se deosebesc de obișnuitele compilații tocmai prin faptul că redactorul nu se mulțumește să toarne în același vas scrierile diferiților autori, ci totodată impune și valorifică anumite principii și metode de așa manieră încît creează între scriitor și cititor o relație statornică, puncte de contact recurente. Substanța catalizatoare a unei publicații este ideea în slujba căreia se află, dublată de travaliul organizatoric prin care recrutează colaboratori și mobilizează publicul cititor în jurul acestei idei.

„Erdélyi Muzéum“ a devenit un periodic de importanță majoră atît prin obiectivele ideatice pe care și le-a propus, cît și prin eforturile de ordin organizatoric

și redacțional ale celor care au contribuit la apariția sa; pe drept cuvânt putem considera deci că reprezintă una din cele mai valoroase tradiții literare și științifice ale culturii maghiare din Transilvania — ținând seama nu numai de momentul apariției, dar și de nivelul valoric al materialelor ce și-au găsit loc în coloanele sale.

În lipsa oricăror experiențe transilvănene similare, „Erdélyi Múzeum“ și-a asumat sarcini realmente dificile, încercînd să grupeze forțele aflate la dispoziția sa și să le pună în slujba literaturii, a limbii, a științelor și a educației. Timpurile, cum s-a întîmplat de atîtea ori, erau cît se poate de nefavorabile, pentru că prima broșură a ieșit din tiparnița Colegiului Reformat din Cluj în mai 1814, cu cîteva luni înainte de întrunirea Congresului de la Viena.

Redactor era Döbrentei Gábor, un tînăr de 29 de ani, originar din vestul Ungariei. Își cîștiga pîinea ca preceptor în casa contesei Gyulay. Omul de litere hotărît să înființeze o revistă cunoscuse încă din adolescență elita vieții spirituale maghiare reprezentată de scriitorii grupați în jurul lui Kazinczy Ferenc; cu cîțiva dintre aceștia Döbrentei a și legat în curînd relații de prietenie. Pînă și în Transilvania s-a stabilit la sugestia lui Kazinczy, „magistrul de la Széphalom.“ După studiile făcute în Ungaria, s-a înscris la celebra Universitate din Wittenberg. S-a folosit de călătoria spre centrul științific german pentru a cunoaște viața spirituală, științifică și artistică de la Viena, Praga, Dresda și Torgau. În timpul studiilor și al peregrinărilor a încercat să cunoască toate rezultatele activității febrile a oamenilor de cultură europeni, materializate în gîndire și în noi instituții culturale.

Putem deci afirma fără nici o exagerare că tînărul Döbrentei, care își va găsi un nou cămin la Cluj, a acumulat în timpul studiilor cunoștințe culturale de un înalt nivel, orientîndu-se corect în peisajul spiritual european, familiarizîndu-se cu noile rezultate

obținute în arte și în științele sociale. Filozofia kantiană, sistemul ideatic al lui Herder privind cultura națională, programul schlegelian al poeziei romantice, ossianismul cufundat în contemplarea momentelor glorioase ale trecutului — toate acestea l-au îndemnat pe ambițiosul Döbrentei să-și modernizeze gândirea și să treacă numaidecît la fapte.

În Transilvania a găsit curînd și posibilitatea de a-și transpune ideile în practică. În salonul conților Gyulay se adunau numeroși aristocrați cu convingeri naționale care din multe privințe nu simpatizau cu Viena. Preceptorul Döbrentei a putut astfel stabili cu aceste persoane influente relații care mai tîrziu îi vor fi de mare folos — atît din punct de vedere material cît și moral — în transpunerea în viață a planurilor sale culturale. Poziția sa i-a permis să cuture Transilvania, să-i cunoască meleagurile, vestigiile istorice, popoarele. Imediat după sosirea la Cluj, a încercat să stabilească legături cu reprezentanții vieții spirituale. Aranka György, Cserey Farkas, Gyarmathi Sámuel, Bolyai Farkas l-au primit deopotrivă cu sentimente de caldă prietenie pe tînărul plin de inițiative inteligente, îndemnîndu-l cu toții să treacă la acțiune, asigurîndu-l de ajutorul lor.

În timpul acestor întrevederi amicale s-a ajuns la discutarea problemei de a edita o revistă literară și științifică. Din cite cunoaștem, ideea s-a conturat cu toată concretitudinea cu ocazia vizitei lui Döbrentei la Széphalom. În această perioadă — în 1809 — Kazinczy era foarte încrezător în perspectivele unei publicații ce urma să apară în Transilvania. Cel dintîi la care apelează Döbrentei în vederea realizării acestui plan a fost omul de litere și mecenatul Cserey Farkas: „Commitetul de redacție și-a împărtășit intențiile încă din iulie 1810 Domniei Sale maiorul Cserey Farkas, consilier cameral chezarocrăiesc, care a și publicat aceste planuri pe cheltuiala sa și a dat cîte un exem-

plarium tuturor mărimilor țării întrunite pentru lucrările Dietei din acel an; celor ce nu erau de față le-a trimis Cseréy planul prin poștă." În ceea ce privește fondurile materiale necesare pentru revistă, Döbrentei s-a gândit că, dacă va reuși să strângă de la sprijinatorii cu mai multă dare de mîna ai culturii 800 de forinți, din sumele ce vor fi trimise sub titlul de abonament va putea asigura în continuare apariția ritmică și netulburată a publicației. Numai că toate acestea s-au dovedit a fi visuri deșarte. Dedicățiile de pe prima pagină a numerelor următoare demonstrează faptul că în cei patru ani de existență ai lui „Erdélyi Muzéum“ apariția revistei nu ar fi fost posibilă fără sprijinul substanțial al unor mecenaiți.

Döbrentei avea intenția ca „în fiecare pătrar de an să publicăm cîte o broșură de 12 coale, cu condiția să reușim a ne îndeplini năzuințele, ceea ce înseamnă să primim colaborări de calitate și să ne rostuum numărul trebuincios de cititori“. Numai că manuscritele ce sosesc sporadic zădărnicesc aceste planuri, astfel încît redactorul e nevoit să declare că va publica broșurile numai după ce se vor fi strîns „cele 12 coale coprinzînd lucrări de bună calitate“. Mai tîrziu, ca o consecință a ritmului de apariție neregular, Döbrentei afirmă că „Erdélyi Muzéum“ e „un periodic nelegat de timp, ale cărui broșuri nu au o dată fixă“.

Prima broșură s-a tipărit în 550 de exemplare și, cu toate că în momentul intrării revistei sub teascuri se înregistrau doar 200 de abonați, în cîteva săptămîni s-au epuizat toate exemplarele. După acest succes Döbrentei tipărește a doua ediție a primului număr, iar pentru broșura următoare apelează la „atelierul de tipărire“ al lui Trattner János Tamás pentru scoaterea a o mie de exemplare.

În primul număr, Döbrentei stabilește caracterul publicației, jalonînd domeniile culturale de care urma să se ocupe. Promite că „Erdélyi Muzéum“ va publica

biografii, memoriale de călătorie descriind particularitățile anumitor țări și popoare, lucrări de istorie și lingvistică diacronică, versuri, povestiri, articole de estetică tratând principiile artelor, scrieri critice și cîte o epistolă veche, plină de interes, va dezbate în paginile sale chestiuni de actualitate legate de educație, își va informa permanent cititorii despre activitatea literară și științifică desfășurată în țară. Szauder József are indiscutabil dreptate să afirme că programul lui „Erdélyi Muzéum” avea încă un caracter întru totul tradițional, profilul său fiind determinat de orientările istorico-științifice generale ale iluminismului. Caracterul de mozaic al publicației era o consecință firească a lipsei de diferențiere a vieții culturale, a faptului că știința și beletristica nu se constituiseră încă în domenii perfect autonome; totodată particularitățile formelor de existență intelectuală din estul Europei sileau pe omul de litere să se aventureze în domenii extrem de variate ale vieții spirituale. În cazul multor personalități ale culturii noastre de la începutul secolului al XIX-lea putem folosi cu îndreptățire termenul de „factotum” și nu trebuie să ne mire nici dacă în anii aceia nașterea unui periodic era marcată de pretențiile redacției de a cuprinde totalitatea culturii.

Döbrentei considera drept cea mai importantă sarcină a revistei publicarea a cît mai multe creații originale. E adevărat că nu neagă importanța traducerilor și a adaptărilor, accentuînd chiar în mai multe rînduri că întreaga națiune trebuie să le fie recunoscătoare traducerilor care au făcut posibil pentru transilvăneni să ia contact în limba lor maternă cu noile cuceriri ale culturii umane. Totuși afirmă în primul rînd că „a venit timpul cînd trebuie să purcedem în mai mare număr și cu mai multă izbîndă la scrierea unor lucrări originale; acestea sînt adevărata avere a națiunii, doar ele dau prestigiu limbei”. Opere originale, gîndire

independentă, iată imperativele cele mai stringente ale culturii transilvănene în 1814. În țară domneau descurajarea și torpoarea iar tânărul redactor considera că sarcina lui primordială era să scoată viața spirituală din acest marasm. A încercat să însufle optimism oamenilor de litere transilvăneni: „La noi afirmarea originalității sufletului e foarte mult împiedicată de teama de a gândi cu capetele noastre și că ne mulțămim cu cîte luăm de la streini; pricina acestei stări de lucruri se mai ascunde și în educațiunea făcută de mîntuială sau în sfiala bîlbîită, în modul nostru de a fi, lipsit de orice energie. Nu ne însuflețește încrederea nobilă în puterile noastre, nu avem nici destulă pregătire pentru a deveni scriitori“, spune el în proclamația intitulată „Originalitate și răsplată“ din primul număr al revistei. Iar fără curajul și spiritul de inițiativă ale scriitorilor și savanților nu există cultură națională, fiind de asemenea imposibil să se înființeze și să se mențină orice instituție, atîta timp cît intelectualii nu le sprijină și nu colaborează la ele. Iată de ce tonul intempestiv, apelurile înflăcărare sînt atît de frecvente la Döbrentei: „Voi, cei mai de seamă învățați ai Transilvaniei! Iarăși vă chemăm la conlucrare. În această țară mică am cunoscut multe capete luminate de știință cari înțeleg cum anume trebuie promovată literatura. Mulți s-au și oferit să ne ajute. Și atunci care este pricina acestei tăceri? Tot ceea ce ne putem însuși, ceea ce am învățat întru folosul obștei să depunem la altarul patriei. Să ne arătăm neobosiți în munca de răspîndire a științei, să ne împotrivim cu tărie înjosirii ticăloșitoare a națiunii.“ Nu este suficient să se vorbească despre progresul patriei și al culturii sau să ne lamentăm întruna că am rămas în urmă; sînt necesare fapte constructive, conchide el. Nimeni nu are dreptul de a se amăgi că sarcinile prezentului vor fi duse la bun sfîrșit de fiii mai norocoși ai unor timpuri mai fericite.

În concepția lui Döbrentei, literatura și știința trebuie cultivate de așa manieră încît publicul larg să prindă gustul și să îndrăgească lectura cît mai repede. Din aceste considerente, trebuie să se acorde o grijă deosebită purității și frumuseții limbii. „În ceea ce ne privește, ar trebui să ne străduim mereu ca cetitorii să găsească și pe limba noastră multe lucruri folositoare, trebuincioase, pline de frumusețe. Căci publicul nu citește din dragoste de țară (și într-adevăr ar fi o dovadă jalnică de patriotism să citim cărți maghiare proaste doar fiindcă sînt scrise pe ungurește), ci o face tocmai pentru a se instrui sau pentru a se desfăta.“

Din scrierile lui Döbrentei publicate în revistă se conturează cu precizie universul ideatic al romantismului. În timpul cît a călătorit în străinătate a învățat mult din teoriile romanticilor germani despre originalitate și geniul creator. Pe aceste cunoștințe acumulate în patria lui Schlegel își va întemeia articolele programatice. Putem urmări în fiecare număr a lui „Erdélyi Muzéum“ cum cîștigă teren în lucrările colaboratorilor noua terminologie transplantată de Döbrentei în limba maghiară. Totodată putem sesiza și faptul că, în ciuda încercărilor neobosite, nu reușește să aducă la același numitor formația sa teoretică și practica muncii editoriale. Teoreticianul Döbrentei, adept al principiilor romantice, are gusturi ce nu depășesc niciodată clasicismul și este incapabil să-și respecte principiile proclamate cu atîta rigoare, mai ales atunci cînd e vorba să aleagă materialele beletristice și critice pe care voia să le publice în revistă. Pentru el romantismul rămîne pînă la capăt o sursă de informație la care recurge dogmatic sau, în cel mai bun caz, e sinonim cu o simpatie difuză pentru tot ce este nou. În șuvoiul cuvintelor moderne de azi nu e greu să înțelegem satisfacția cu care va fi așternut pe hîrtie vocabulele nou învățate, cum au fost bunăoară „model“, „alienare“ etc.

Fără a nega toate acestea, ci, dimpotrivă, ținând seama de ele, nu putem dispăta meritul lui Döbrentei de a fi prezentat publicului cititor ideile romantismului și de a fi revelat scriitorilor noile perspective legate de atitudinea și de activitatea lor creatoare. Oricum ar fi, cei patru ani cât a editat revista clujană reprezintă o perioadă luminoasă a vieții sale în care abundă contradicțiile. Cei care i-au călcat pe urme au dispus nu numai de materialul informativ necesar, ci și de talentul întrinsec de a armoniza inspirat principiile teoretice cu practica.

Döbrentei i-a îndemnat cu multă stăruință pe oamenii de litere să se angreneze în activitatea revistei, promițând că tipărirea manuscriselor primite „va atârna de calitatea scrierilor ce se vor aduna“. Firește că în practica muncii editoriale i-a fost dat să constate fără întârziere că una din cele mai grele corvezi o constituie respingerea manuscriselor proaste, sarcină pe care a și rezolvat-o cu mai mult sau mai puțin succes. Putem sublinia însă că niciodată sentimentele de camaraderie nu l-au făcut să accepte vreo scriere nesatisfăcătoare din punct de vedere calitativ. „Nu-mi pasă dacă mulți îmi vor purta sîmbetele, iubite prietene“, îi scrie lui Kazinczy, „însă eu unul de bună voie nu voi publica în „Erdélyi Muzéum“ nici o singură producție proastă. În sertarele mesei mele de scris zace un morman de versuri și de alte scrieri trimise spre a fi publicate în revistă, numai că toate sînt neizbutite și nicidecum nu le voi tipări.“ În cei patru ani de apariție, „Erdélyi Muzéum“ a încercat să prezinte în paginile sale pe cei mai de seamă scriitori, iar prin publicarea versurilor lui Kazinczy, Szemere, Berzsenyi și Kölcsey a înfățișat poezilor cele mai valoroase modele de lirică maghiară din acea vreme.

Încă din primul număr, Döbrentei a considerat necesar să clarifice faptul că exigențele calitative pe care trebuiau să le satisfacă manuscrisele primite nu

comportă și o adevărată necondiționată a colaboratorilor la Weltanschauungul redacției. Delimitază cu multă precizie sarcinile ziaristului de cele ale criticului: „Redactorul nu dorește să se erijeze în principalul critic al materialelor trimise la revistă. Pentru el e de ajuns ca lucrările cu pricina să poarte însemnele rațiunii și ale bunului gust pentru a le accepta numai-decît, chiar de ar fi să nu încuviințeze întru totul ideile și judecățile autorilor. Un periodic cum e al nostru reprezintă tocmai forul unde pot sta foarte bine una lîngă alta cele mai diferite concepțiuni. Cine vrea să critice să înceteze a mai fi scriitor, ceea ce editorul poate face la fel de bine ca și colaboratorul, atîta vreme cît nu vrea să schimbe lucrarea trimisă.” Ca redactor, Döbrentei găsea însă de regulă prilejul ca într-o formă sau alta să-și expună și părerile diferite de cele ale colaboratorilor.

Pe lîngă publicarea literaturii beletristice originale, „Erdélyi Muzéum” și-a propus să prezinte cititorilor și capodoperele literaturii universale. În acest sens, printre alte materiale s-a publicat primul cînt al „Iliadei”, lirica lui Sappho, un imn al lui Ossian în traducerea lui Batsányi, pagini din clasicii englezi tîlmăcite de Kis János. Conștient de necesitatea de a educa publicul, Döbrentei prezenta de regulă traducerile însoțite de scurte informații despre viața și opera scriitorului în cauză.

Döbrentei cere să se scrie drame autohtone și se referă frecvent la operele lui Shakespeare și Schiller, considerînd că viitorul acestui gen depinde direct de felul cum dramaturgii transilvăneni vor învăța din creația acestor doi maeștri. Pînă și în articolul prin care anunță organizarea unui concurs dramatic — pentru care Katona József a scris *Bánk Bán*, lucrare despre al cărei destin misterios nu aflăm însă nimic din paginile revistei — a încercat să-și sintetizeze expe-

riențele și cunoștințele legate de istoria dramaturgiei universale.

Pe lângă studiile consacrate literaturii eline și romane, revista prezintă dezvoltarea literaturii europene moderne. Articolul dedicat prozei din Franța urmărește să ofere o perspectivă cuprinzătoare asupra dezvoltării vieții spirituale din această țară, începînd cu scrierile apărute în atmosfera Sorbonei medievale și ajungînd pînă la începutul secolului al XIX-lea. Menționează activitatea epocală a lui Rousseau și Voltaire, prezintă eforturile enciclopediștilor. Un alt articol schițează istoria dramaturgiei și prozei germane. Unul din studiile lui Herder a fost tradus chiar de Kazinczy. Döbrentei motivează în felul următor opțiunea revistei de a prezenta sistematic dezvoltarea literaturii universale: „Credem că propășirea literaturii noastre va fi fără îndoială înlesnită prin buna cunoaștere a istoriei literaturilor streine.“

Intenția lui „Erdélyi Muzéum“ de a desfășura o activitate distinctă de educare a cititorilor își găsește o expresie pregnantă și în materialele de istorie și critică literară. În primul număr, sub titlul „Istoriile literaturii maghiare“ e publicat la loc de cinste un fragment din studiul lui Kazinczy Ferenc, scris în 1808 pentru concursul organizat de librăria Cotta din Tübingen; despre acest concurs trebuie să amintim că a fost instituit cu intenții provocatoare la sugestiile poliției secrete de la Viena. Studiul în cauză reprezintă o creație valoroasă și azi a istoriografiei literare maghiare. Tot în primul număr putem citi o recenzie amplă a lui Kazinczy despre lucrarea lui Kisfaludy Sándor intitulată „Iubirile lui Himfy“. Pe lângă analiza competentă și minuțioasă, Kazinczy își exprimă și pozițiile de principiu în ceea ce privește critica operelor literare. „Cred că nimic nu poate primumeni mai mult gustul națiunii decît recenziile curajoase dar drepte și că un folos de neprețuit al acestora îl constituie simplul fapt

că de acum înainte scriitorii noștri își vor pregăti cu mai multă grijă lucrările ce vor a le încredința tiparului; de dragul folosului obștesc mă voi expune bucuros neplăcerilor prilejuite de eventualitatea că unii dintre scriitorii noștri îmi vor purta simbetele pentru că am avut tăria să-i critic." Întîlnim și un studiu valoros despre viața și opera lui Janus Pannonius, Orczy Lőrinc și Barcsay Ábrahám. Kazinczy Ferenc scrie o notă entuziastă prilejuită de descoperirea unei traduceri din Sallustius, efectuată de Baranyai Decsi János, profesor renumit de la Colegiul din Tîrgu Mureș, și publicată în 1596.

Cît se poate de variate sînt și materialele de teorie a literaturii. Colaboratorii tratează o multitudine de probleme, începînd cu normele specifice diferitelor genuri, chestiuni de actualitate ale artei literare și pînă la necesarul de pregătire de care trebuie să dispună scriitorul ce dorește să apară în fața publicului. Întîlnim și o lucrare despre conținutul și necesitatea criticii, în care se amintește că judecata critică se diferențiază în funcție de domeniul abordat: știință, literatură sau artă. Una din ideile recurente ale revistei este că actul critic vizînd literatura sau știința trebuie să țină seama în primul rînd de criteriul principialității.

Din păcate, nici în această privință Döbrentei nu s-a priceput să aducă la același numitor principiile și practica sa publicistică. Proclama necesitatea criticii și totodată — după cum ne-o demonstrează scrierile — fi era teamă de bisturiul critic, de confruntările de principii duse fără menajamente.

O adevărată axiomă a programului revistei o constituie dezideratul cultivării limbii. Directorul publicației și colaboratorii săi erau perfect conștienți că lupta pentru dobîndirea drepturilor naturale ale limbii lor materne ca și cizelarea acesteia se numără printre cele mai importante sarcini ale oamenilor de cultură. Acești intelectuali înțeleg — încercînd să conștientizeze

și în rîndul cititorilor — că „nici o națiune nu poate progresa dacă scriitorii nu folosesc limba lor națională“. În studiul său intitulat „Cîteva observațiuni asupra stării de azi a limbei maghiare“, Zsombori József analizează cu justețe activitatea Societății Filologice Maghiare din Transilvania, ajungînd la concluzii valabile și azi; în continuare formulează observații remarcabile despre limbă ca „mijloc de răspîndire a unor cunoștințe frumoase și folositoare“. Chestiunea limbii e de interes general, privește întreaga societate, iar scriitorul, prin simpla sa luare de cuvînt, îndeplinește o funcție obștească. Depinde numai de el dacă o face bine sau rău. „Bine, foarte bine ar fi ca fiecare scriitor maghiar să se gîndească dinainte“, scrie Zsombori, „că limba nu este a mea, și nici a ta, ci e bunul de preț al nostru, al tuturor. Ci ar fi cu trebuință ca cineva cu destulă cutezanță să le spună învățaților noștri că limba nu este numai avutul comun al unei nații, ci totodată chivotul legii prin care ea se unește și dăinuie. Nimeni nu are voie să o pîngărească. S-o înfrumusețeze și s-o desăvîrșească — da, acesta este dreptul adevărat al fiecăruia; dară nu după gustul și pofta sa, ci în legătură cu firea limbii și cu încuviințarea întregii națiuni. Pe de altă parte, întrucît e mare lucru a cisela limba unei națiuni — deci și modul ei de a gîndi și de a simți, — , nimeni nu trebuie să purceadă la o asemenea lucrare nepregătit.“

Una din principalele sarcini ale lui „Erdélyi Muzéum“ consta în sprijinirea științelor istorice, Döbrentei însuși avînd preocupări în acest sens. E autorul unor lucrări cu caracter istoric și primea cu dragă inimă lucrări închinare muzei Clio. Printre articolele acestea se numără biografii, publicații de izvoare, consemnări despre lucrări în pregătire și cîteva studii consacrate unor probleme de metodologie. Printre biografii se numără cele referitoare la personalități cum au fost Batthány Ignác, Alvinczi József, Cserey Farkas, Bod

Péter și Benjamin Franklin. Întâlnim lucruri extrem de interesante și printre documentele istorice publicate pentru prima oară în paginile acestei reviste, cum ar fi scrisoarea adresată în 1585 de către Gyulay Pál lui Sibrik György, ales în acel an căpitan de Oradea. Epistola e publicată de Kisfaludy Sándor. În paginile ei, Gyulay tratează în cuvinte frumoase și deosebit de spirituale problemele fundamentale ale politicii și diplomației principatului transilvan din secolul al XVI-lea. Cîteva ordine militare semnate de Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi al II-lea sau scrisorile pașalei Ibrahim de Kanizsa, epistolele lui Forgách Ferenc reprezintă nu numai izvoare istorice de mare valoare, ci și o lectură interesantă, astfel încît publicarea lor a fost o inițiativă binevenită din toate punctele de vedere.

Istorici transilvăneni cum au fost Fancsali Dániel sau Kerekes Ábel trimit redacției scrisori prin care informează revista despre lucrările lor în pregătire, iar sprijinatorilor lui „Erdélyi Muzéum“ le cer să colaboreze și să-i ajute în munca de cercetare a izvoarelor. În cadrul acestei rubrici sînt exprimate și ideile lui Döbrentei privind organizarea instituțiilor științifice. Astfel, referindu-se la Bod Péter, amintește că manuscritele acestuia „zac în cea mai mare parte în Bibliotheca Collegiului Reformat din Aiud. Ar fi deci de dorit ca domniile lor, eminenții profesori din acest așezămînt de învățatură, să se străduiască a le publica laolaltă cu manuscritele lui Benkő József.“ Acest apel lansat de Döbrentei își păstrează și azi actualitatea, întrucît sistematizarea după criterii coerent științifice și evaluarea operei lui Bod Péter și, respectiv, Benkő József este o datorie ce nu a fost încă onorată.

La chestiunile de metodologie a istoriografiei Döbrentei se referă în trei studii. În „Observațiuni despre theoria biographiei“ încearcă să stabilească personalitățile ale căror merite îl îndreptățesc pe

istoric să le scrie biografia. Totodată, acestuia din urmă îi cere să se ridice deasupra subiectului tratat și să-și pună toate constatările în balanța criticii; să-și prezinte eroul de așa manieră încît să arunce cît mai multă lumină asupra epocii istorice. Într-un alt studiu recurge la o bibliografie bogată pentru a schița evoluția istoriografiei franceze. Insistă asupra particularităților de metodă ale istoriografiei din diferite epoci. În articolul voluminos intitulat „Despre critică” se referă printre altele la atitudinea critică, indispensabilă cercetării istorice. În ce consta acest deziderat? „[Critica] ne învață cum trebuie cercetate izvoarele dînd mereu dovadă de un anume skepticism, cum trebuie pus totul la locul său și că nu e îngăduit a trece cu vederea pricina — adesea tainică și totuși adevărată — a evenimentelor. Prin îndemnurile sale împiedică pe cercetător să dea zvon cu surle și trîmbițe unor fapte mărunte; îi atrage atenția historicului să-și sădească în suflet măcar o scînteie din flacăra Frumuseții pentru a-și face în acest chip ex-punerea mai desfătătoare și mai vie. Deschizînd cu asemenea simțăminte bărbătești căile inemii istoricul nu va prezenta cele întîmplăte sub forma unei chronici searbede, ci le va ridica la înălțimea țelului nobil al omenirii, sădindu-ne în suflet simțămîntul măreției, pentru că vedem cum înaintea lui se prăbușesc idoli nimicniciei neamului omenesc: iar întru amintirea acelor mari suflete pe care, din pricina decăderii vremurilor, nu era îngăduit a le proslăvi după toate meritele ce le-au avut — aprinde focul prinosului sfînt.” Cu multă justețe consideră că istoriografia este și o artă. În opinia lui, nu se poate scrie despre evenimente în lipsa unui stil clar, ușor de înțeles și a unei limbi frumoase. Recomandă istoricilor să nu refuze cu obstinație „darurile muzelor”, ci să utilizeze posibilitățile și miloacele oferite de artă.

În coloanele lui „Erdélyi Muzéum“ își găsesc loc și problemele de educație. Pe lângă câteva lucrări de istorie a pedagogiei și un număr de recomandări vizînd educația formulate de cîțiva magnați, sînt tratate și chestiuni de actualitate legate de învățămînt. Szilágyi Ferenc compară educația școlară cu cea familială și constată că, din cîte demonstrează istoria, educația școlară, purtătoare a spiritului social, nu poate fi înlocuită prin nimic. Iată de ce viitorul generațiilor de mîine poate fi canalizat pe un făgaș favorabil mai ales prin efectuarea unor schimbări în bine în ceea ce privește sistemul educativ. Döbrentei prezintă activitatea lui Pestalozzi, amintind faptul că atenția acestui mare pedagog „și aplecările sale s-au apropiat tot mai mult de păturile de jos, mai sărace și mai oprimate ale poporului, a căror soartă a împărțit-o; ținta lui de căpătîi a fost să devină purtătorul de cuvînt al acestor oameni“. „Erdélyi Muzéum“ a reprezentat unul din primele foruri care au popularizat în Transilvania concepțiile lui Pestalozzi și, în general, noile idei ale pedagogiei burgheze.

Putem citi studii, articole de mai mică întindere și corespondențe informative și despre anumite probleme ale artelor transilvane. Revista a luat poziție în sprijinul strădaniei de a aduna vestigiile arheologice și valorile artistice: a cerut să se aibă în vedere protejarea monumentelor de artă, să se promoveze educația artistică a tineretului și să se înființeze școli de desen și muzică; pe lângă toate acestea în coloanele ei prezintă creațiile de seamă ale artei europene. Unul din studii se ocupă de biserica abațială de la Westminster, altele de picturile din colecția Brunkenthal, de viața și opera lui Mozart, de muzica italiană, de arta picturală a lui Kupeczky János, cel care a realizat portretele lui Francisc Rákóczi al II-lea și al țarului Petru cel Mare.

În câteva scrieri depistăm și teme din domeniul științelor naturii. Medicul sighișorean Baumgarten călătorește în toată Transilvania pentru a înregistra speciile de floră autohtonă, iar „Erdélyi Muzéum“ popularizează numele celor care l-au sprijinit pe medicul și savantul sighișorean în munca sa. Profesorul unitarian din Cluj Molnos Dávid a publicat un studiu cu caracter de vulgarizare, însă valoros din punct de vedere calitativ, referitor la marile descoperiri geografice. Un alt articol prezintă activitatea lui Hell Miksa, astronom de renume european, care a predat un timp și la Cluj. În cel de-al treilea număr, directorul publicației adresează un apel profesorilor din țară să întocmească „o bună descriere a pământului“ Transilvaniei, informându-i că revista se angajează să tipărească lucrarea solicitată.

Deschiderea spre lume, integrarea vieții spirituale transilvane în circuitul culturii europene sînt tot atîtea obiective ale lui Döbrentei pe care le regăsim cu fidelitate în toate numerele revistei. Publicînd regulate materiale despre rezultatele științifice și culturale obținute în străinătate, canalizează atenția cititorilor asupra problemelor care își așteptau chiar atunci rezolvarea în patrie. Și toate acestea Döbrentei le face fiind pe deplin conștient de țelurile urmărite. În numărul al optulea prezintă activitatea pedagogică a lui Pestalozzi și afirmă fără ocol că articolul dedicat marelui pedagog elvețian nu are scopuri exclusiv informative. „Mic la suflet e omul care, după ce citește despre viața unui seamăn de-al său animat de simțăminte nobile, nu-și simte pieptul plin de un aer primenitor și nu își găsește scopul de căpătîi al vieții în promovarea binelui obștesc“.

Parcurgînd cele zece numere apărute din „Erdélyi Muzéum“ ne putem convinge că Döbrentei a încercat să scoată o revistă pe care s-o citească cu plăcere oricine cunoștea limba maghiară și dorea să se cultive. Această

chestiune e tratată și mai amănunțit într-un articol din cel de-al doilea număr, în care redactorul dorește să identifice clasele și păturile sociale ale căror sprijin asigură viitorul publicației.

Döbrentei avea o imagine cât se poate de clară asupra nivelului cultural caracteristic pentru diferitele clase sociale. Majoritatea marilor artistocrați duceau o viață frivolă, mai mult, pînă și persoanele cu o gândire mai serioasă manifestau interes în primul rînd pentru cultura străină; dintre nobilii mici și mijlocii puțini erau cei care citeau, iar pretențiile lor culturale erau extrem de reduse; orășeni erau puțini și o bună parte dintre ei simpatizau cu Habsburgii, astfel încît nu era nimic surprinzător în aceea că „nu sprijină literatura națională“. Forurile oficiale ale culturii, cu toate că nu întotdeauna își exprimau părerile de o manieră tranșantă, făceau tot ce le stătea în puteri pentru a preveni consolidarea conștiinței naționale. Iată ce-i scrie Cserey Farkas lui Kazinczy despre practicile guvernatorului Bánffy György, figură duplicitară, fidelă de regulă intereselor urmărite de cercurile vieneze: „Sărmanul Döbrentei nu prea are spor în muncă; iar eu i-am spus de la bun început cine sînt cei cu care are de luptat acum. Conte Bánffy este dușmanul de moarte al poporului și al limbei maghiare; fiind și un mare cunoscător într-ale machiavelismului, născocoște mii de căi pentru a împiedica munca revistei; iară lui Döbrentei fiindu-i toate aceste șiretlicuri necunoscute, nici nu poate bănuși că puzderia de sfaturi și vorbe mieroase sînt îndreptate de fapt împotriva sa.“ În asemenea circumstanțe, Döbrentei nu putea avea alt obiectiv mai logic decît să încerce să-i atragă de partea revistei pe cei în cugetul cărora pîlpîia măcar o scînteie timidă a dorinței de cultură. Putea conta cu certi-

tudine numai pe intelectuali, însă numărul acestora era foarte mic. Döbrentei încerca să stimuleze nevoile culturale ale diferitelor pături sociale — nobili rurali, magnați patrioți, burghezi de la orașe, intelectualii de orice grad — pentru ca astfel să-i recruteze deoptrivă printre cititorii revistei. Există anumite indicii că ar fi încercat să răspîndească „Erdélyi Muzéum“ și în rîndurile intelectualilor români și sași. Astfel, în proiectul pe care l-am amintit mai sus cere și sprijinul episcopului de Blaj.

Ce rezultate au avut eforturile lui Döbrentei? Cine erau cei care citeau și răspîdeau revista?

La aceste întrebări putem răspunde destul de precis. În ultimele pagini ale fiecărui număr publică regulat numele noilor abonați și ale difuzorilor voluntari, menționînd în majoritatea cazurilor pînă și ocupația acestora. Printre abonați dèscoperim reprezentanții tuturor claselor și păturilor sociale transilvănene, exceptîndu-i bineînțeles pe iobagi și pe jeleri. Astfel, listele cuprind nume de mari aristocrați și nobili mijlocii, burghezi, preoți, ofițeri, funcționari, administratori de domenii, profesori, medici, farmaciști, colegieni. E suficient să aruncăm o privire asupra acestor liste pentru a ne convinge că majoritatea abonaților proveneau din rîndul intelectualilor transilvăneni. Remarcabil e interesul manifestat pentru revistă de către profesori și studenți. În cele mai importante așezăminte de învățatură, în colegiile de mare tradiție, activitatea de difuzare a lui „Erdélyi Muzéum“ era asumată de cîte un profesor. Astfel, la Tîrgu Mureș, după cum spune Döbrentei însuși, Bolyai Farkas era un adevărat apostol al difuzării publicației. Extrem de populară era revista în cercul intelectualilor din Secuime. Karácsonyi Sámuel, profesor de științe naturale la Colegiul Reformat din Odorhei, îl roagă pe Döbrentei într-o scrisoare să-i trimită exemplarele dispo-

nibile ale publicației, „întrucît el le va vinde pe toate printre secui“.

Aruncînd o privire asupra mulțimii colaboratorilor, constatăm că sprijinul principal provenea din partea intelectualității burgheze în statu nascendi. Cu toate acestea, Döbrentei avea mari probleme cu recrutarea colaboratorilor. Iată ce scrie în al doilea caiet al revistei: „Numărul abonaților arată faptul că acest periodic va putea apărea și de acum înainte, însă, dacă ni se vor trimite colaborări la fel de puține ca și pînă acum, nu vor ieși de sub teacuri prea multe numere.“ Se pare că, în perioada aceea, oamenilor le plăcea mai mult să citească decît să scrie. Este adevărat că drepturile de autor reprezentau un stimulent foarte inconsistent, întrucît colaboratorii aveau doar dreptul de a primi gratuit șase exemplare în schimbul fiecărei coli tipărite.

Oricum ar fi, în cei patru ani de existență a revistei directorul ei a încercat să dea celor mai renumiți scriitori și savanți din Transilvania și Ungaria posibilitatea de a se exprima. Totodată, Döbrentei a avut în vedere ca, din rîndurile tinerilor transilvăneni pasionați de literatură, să recruteze el însuși un nou cerc de colaboratori pentru „Erdélyi Muzéum“. Destinul a fost însă deosebit de crud: tinerii lui prieteni se stingeau din viață unul după altul. În 1815 a dispărut Pataki Mózes, traducător al lui Goethe și Schiller, căruia revista i-a publicat studiul „Historiile poeziei romane“. Un an mai tîrziu boala îl răpune la 26 de ani pe Kerekes Ábel, în persoana căruia mulți vedeau pe viitorul mare istoric al Transilvaniei. În 1817 se săvîrșește din viață Szabó András, caracterizat de Kazinczy drept un „filosof ce scrie magnific“. Dintre cei rămași în viață Döbrentei își punea cele mai mari speranțe în Bölöni Farkas Sándor și în cercul de prieteni ai acestuia. În august 1815 directorul lui „Erdélyi Muzéum“ îi scrie lui Kazinczy despre tinerii săi prieteni

clujeni următoarele: „Astfel am avut norocul să mai îndrum încă trei tineri: pe Farkas Sándor, pe Balog și pe Székely.“ Îi îndeamnă să scrie, le atrage atenția asupra celor mai noi creații ale literaturii europene și îi cooptează în munca de redactare și difuzare a revistei. În caietul al cincilea, publică poezia lui Aranyos-rákosi Székely Sándor, intitulată „Omul“, iar la Bölöni Farkas Sándor apelează pentru a traduce texte despre istoria dramaturgiei germane, pe care le va publica în caietul al nouălea.

Atent la perspectivele dezvoltării vieții culturale transilvane, Döbrentei a luat în considerare și particularitățile etnice ale acestui pământ, lucru probat de mai multe indicii. Nu numai că era conștient de existența a trei culturi în trei limbi, ci și de faptul că relații speciale uneau cultura maghiară de cea română și de cea săsească pînă și la nivel personal. Despre Barcsay Ábrahám scrie că are legături strînse, patriarhale cu țărani români din Săliștea și că vorbește cu aceștia întotdeauna în limba lor maternă. Amintește că poetul Barcsay „avea inema deschisă pentru tot ce era bun și frumos la alte nații“. În lucrarea consacrată vieții și operei lui Cserey Farkas, Döbrentei se referă amănunțit la prietenia care-l lega pe literatul maghiar de Grigore Maior, „bărbat cu mintea deschisă și stăpîn al unei întinse culturi“. Cserey intervenise pe lângă împărăteasa Maria Tereza în favoarea preotului și savantului român, aruncat în temniță prin perfidie și acuzații ticluite: „... fără a precupeți vreo strădanie sau a da îndărăt în fața preaputernicilor prigonitori ai lui Maior, [Cserey] scoase la iveală întreaga ticăloșie. Regina, căreia i-a zugrăvit în colori atît de vii suferințele nemeritate ale întemnițatului, i-a poruncit [lui Cserey] să-și dea părerea în ce fel ar putea fi răscumpărați anii grei de temniță. Întrucît chiar atunci s-a nimerit să fie liberă episcopia românilor uniți din Făgăraș, Cserey a propus ca Maior să

fie numit în această slujbă. Pe deasupra, să-i fie alinate și multele suferințe sufletești și trupești; Maria Tereza a îndeplinit această rugămințe și, odată cu slobozenia, l-a răsplătit pe Maior și cu cinul de episcop; ci sosind acesta la Viena, cel dintii pe care l-a căutat a fost chiar Cserey." Döbrenteii citează originalul latin al scrisorii lui Maior către Cserey, prin care arhiereul român îi mulțumea cu multă căldură literatului maghiar pentru eforturile depuse în favoarea sa.

Bunele relații pe care Döbrenteii le avea cu sașii transpar din apelul lansat cititorilor de a sprijini cercetările botanice ale medicului sighișorean Baumgarten. Tot în acest sens putem cita articolul în care prezintă pe un ton admirativ capodoperele din colecția Brukenthal.

În ciuda tuturor rezultatelor și a eforturilor depuse, în 1818, odată cu tipărirea celui de-al zecelea caiet, Döbrenteii anunță că revista își încetează apariția. Motivele imediate ale acestui final nedorit sînt următoarele: criza economică deosebit de gravă din anii 1816—1817 a dus la o scădere drastică a numărului abonaților, iar cititorii din Ungaria s-au îndepărtat cu încetul de „Erdélyi Muzéum“ după ce la Pesta apăruse în 1817 „Tudományos Gyűjtemény“; pe deasupra și cenzura ridică obstacole din ce în ce mai greu de trecut. Putem afirma de asemenea că intelectualitatea maghiară din Transilvania era încă mult prea slabă în cea de-a doua decadă a secolului al XIX-lea, atît din punct de vedere numeric cît și cultural, pentru a putea menține o publicație cu un asemenea caracter.

Cu toate acestea, cele zece caiete ale lui „Erdélyi Muzéum“, apărute în intervalul scurt de doar patru ani, ocupă un loc de seamă în istoria presei noastre. A fost singurul periodic în limba maghiară din epocă. A grupat în jurul său cele mai de seamă figuri ale vieții culturale din Transilvania și Ungaria. A fost purtătoarea de cuvînt a concepțiilor burgheze progresiste;

împotrivindu-se oprimării habsburgice, a servit cauza formării conștiinței naționale, a contribuit la cizelarea limbii și la ridicarea nivelului cultural general. Unul din rezultatele existenței lui „Erdélyi Muzéum” a fost constituirea cercului de simpatizanți grupați în jurul ei; mulți dintre aceștia vor deveni figuri proeminente ale vieții spirituale transilvane din anii următori.

„Erdélyi Muzéum”, asemenea publicațiilor mai mult sau mai puțin similare editate de sași și de români (*Siebenbürgische Quartalschrift*, 1790, *Biblioteca Românească*, 1821), a reprezentat o tribună a noii intelectualități burgheze, a păturii sociale cu un rol atât de important în pregătirea revoluției burghezo-democratice. A propagat ideile celor mai valoroși creatori ai culturii universale și a deschis perspective pentru activitatea publică a literaților progresiști.

BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR

Deceniile premergătoare revoluției burghezo-democratice din 1848—1849 au fost îmbelșugate și în ceea ce privește viața culturală a Transilvaniei. Se formează și încep să se organizeze cu tot mai multă hotărîre, în ritmul determinat de creșterea lor numerică, fiii intelectualității burgheze, care urmăreau ca, mai întîi prin mijloacele literaturii și ale științei, mai apoi printr-un travaliu sistematic de răspîndire a culturii și prin activități politice de o anvergură mereu mai cuprinzătoare, să supună feudalismul unui veritabil asediu și să anihileze cea mai funestă din armele lui ideologice: ideea imperială panhabsburgică. Printre intelectualii epocii, Bölöni Farkas Sándor se afirmă ca una din individualitățile cele mai multilaterale, ca un spirit cu convingeri democratice servind cauza progresului social prin cele mai variate mijloace. A fost un adevărat om al obștei care a trudit întreaga viață — fără a cunoaște un singur moment de răgaz — pentru instaurarea unei ordini sociale mai bune și mai drepte, pentru luminarea poporului și triumful valorilor umane create de frumos, animat fiind de o modestie ce se confunda cu asceza și de sentimentul timorant al reticenței față de autoetalară... Cinstim în el pe ctitorul de cultură și pe scriitor. A fost inițiatorul sau creatorul multora din instituțiile ce deschideau calea cul-

turii burgheze, iar prin însemnările de călătorie și jurnalul său, două genuri care în arta literară transilvăneană se pot mândri cu tradiții de o atît de autentice nobilețe, și-a înscris numele și în istoria literaturii.

Începuturile

S-a născut la Belin, în Trei Scaune, în anul 1795 și de aici l-a călăuzit destinul spre Colegiul Unitarian de la Cluj. A făcut cunoștință cu universul literelor purtătoare de cultură încă din casa părintească, întrucît pe vremuri tatăl său trecuse și el prin străvechiul colegiu, fiind silit să-și abandoneze studiile doar fiindcă puterea habsburgică i-a cuprins pe secui în regimentele de grăniceri, la fel cum s-a întîmplat și cu românii din Năsăud, astfel încît toți tinerii plecați la studii au primit ordinul de a se întoarce în satele de baștină, de unde au fost luați la oaste.

Despre anii de studii și, în general, despre perioada tinereții cunoaștem puține detalii. Ne putem forma o imagine despre acești ani doar din scurtele pasaje rememorative din jurnalul său, scris în 1835, și din cîteva aluzii extrem de parcimonioase cuprinse în una sau alta din scrisori. Amintindu-și de anii de școală, iată ce-i scrie în 1815 lui Kazinczy: „cîtă vreme am fost la colegiu, nimic nu am primit ca hrană sufletească, ci am crescut sălbatec, fără de tovarăși, precum un copaciu prăbușit pe un colț de stîncă, pînă ce am văzut la teatru «Hoții» de Schiller.” Trebuie să insistăm asupra acestei informații din două motive: mai întîi pentru că istoricii culturii consideră Colegiul Unitarian din Cluj școala cu cea mai efervescentă viață spirituală, iar mai apoi fiindcă din acest fragment aflăm că Bölöni Farkas a căutat să compenseze tot ceea ce nu a primit de la școală prin contactul cu

dramaturgia de factură romantică a epocii, prin frecventarea primelor spectacole de teatru în limba maghiară, care începeau să ia avînt la Cluj.

Într-adevăr, istoricii culturii nu au greșit atunci cînd au formulat constatările atît de elogioase la care ne-am referit în ceea ce privește Colegiul Unitarian de la Cluj. Să reamintim doar cîteva date binecunoscute. Gedő József, student la acest așezămînt și mai tîrziu prieten cu Bölöni, a copiat în 1796 catehismul iacobin al lui Martinovics Ignác, prin care se propagau idei revoluționare. Tot aici predă Kormöczi János, care în același an a excerptat lucrarea lui Thomas Paine intitulată *The Rights of Man*, știut fiind că scriitorul englez stabilit la New York apără în această carte ideile revoluției franceze. Printre elevii lui Kormöczi s-a numărat Kiss Mihály, despre care știm că încă din primii ani ai secolului al XIX-lea a tradus și pe alocuri a completat lucrarea lui Claude Adrien Helvétius intitulată *Le vrai sens du Système de la Nature*, creație remarcabilă și populară a materialismului și a ateismului francez din secolul al XVIII-lea.

Dacă din toată această zestre spirituală în consens cu tendințele progresiste ale evoluției societății europene, lui Bölöni Farkas Sándor și celor de o vîrstă cu el, ceva mai tineri decît colegii amintiți mai sus, nu le-a mai revenit nimic, faptul se explică prin amploarea măsurilor polițienești de o duritate și o premeditare nemaiîntîlnite la care a recurs tirania habsburgică, aceeași care a înăbușit în sînge mișcarea iacobină condusă de Martinovics și Hajnóczy. După seria de execuții din 1795, peste spirite se așterne o liniște îngrozită, iar în viața culturală se instalează marasmul. Se intentează acțiune judiciară și împotriva lui Kormöczi János — în calitatea sa de director al colegiului — sub învinuirea de a fi permis tineretului „... să citească și să înfulece pe ascuns *Système de la Nature*, întru înveninarea sufletului cu principiile materialist-

extremiste conținute într-însa“. Panica luase asemenea proporții încît toate canalele pe unde ar fi pătruns pînă la tineri ideea de progres manifestată în Europa au fost blocate cu grijă. Iată deci motivele care explică nemulțumirea lui Bölöni Farkas Sándor față de anii de studenție, atît de săraci în impresii formative.

Totodată, așa cum am văzut din scrisoarea trimisă lui Kazinczy, Farkas a dat dovadă de suficientă inventivitate pentru a găsi alte surse — reprezentate de dramaturgie și de scenă — pentru a-și astîmpăra setea de cultură. A devenit un înfocat amator de teatru. Însă nu s-a mulțumit cu atît. Începe să frecventeze cercurile de actori și acceptă cu plăcere să traducă drame și comedii, ba, spre marea consternare a profesorilor săi de la colegiu, și-a încercat puterile și cu interpretarea unor roluri la lumina rampei. Ca urmare — așa cum știm prea bine din mulțimea de cazuri similare legate de mari personalități ale literaturii noastre — s-a ajuns la un punct critic și la o ruptură. Tînărul făcut de rușine în fața profesorilor și a părinților și-a căutat salvarea luînd calea pribegiei. A plecat la Pesta trecînd prin Oradea și Debrețin, cu hotărîrea de nestrămutat de a intra fie în armată, fie de a-și consacra întreaga viață scenei. Cîți mari scriitori ai literaturii noastre — Petőfi, Arany, Vajda János — nu au pornit-o la drum cu aceeași intenție? Peregri-najul lui Bölöni nu a durat prea mult; asemenea figurii atît de îndrăgite a eroului lui Arany János din poemul „Turta hoinară“ (*Vándor cipó*), se întoarce dezamăgit în casa părintească și la colegiu. Scenei însă nu îi întoarce spatele definitiv, pentru că, dîndu-și seama de valențele teatrului de a influența și de a educa obștea, de a dezvolta literatura, va deveni unul din cei mai entuziaști sprijinitori și promotori ai teatrului maghiar din Cluj.

Întoarcerea la cărți însă nu putea aduce liniștea în sufletul tînărului destinat muncii spirituale, deoarece,

fiind descendentul unei familii trecute pe listele de conscripție militară, nu avea dreptul de a-și alege singur drumul în viață. Tinerii secui din starea militară erau scutiți de servituțile ostășești doar în cazul că îmbrățișau o carieră ecleziastică sau pedagogică, iar familiilor care în afara studentului ce solicita exonerarea de obligațiile militare nu aveau alți descendenți masculini apti de a servi sub arme comandamentele regimentelor le refuzau — cu rare excepții — eliberarea permisului necesar. În familia lui Bölöni Farkas Sándor amintiri amare legate de militarie mai aveau și alții: tatăl său a fost împiedicat de ofițerii regimentelor de graniță să-și încheie studiile, unuia din unchii săi, care plecase la colegiul din Aiud, i-a fost retrasă dispensa. — Pentru a ilustra gravitatea unor asemenea situații e suficient să amintim cazul unei femei, mama studentului Petke Mihály, originar din Trei Scaune, care a fost pusă în lanțuri și bătută cu vergile în fiecare zi, pînă ce fiul ei s-a prezentat la comandament. — Situația lui Bölöni Farkas a fost agravată de moartea fratelui său în 1811, astfel încît, conform legii, el ar fi fost cel care trebuia să se prezinte sub drapel. Doar „războaiele necurmate și lipsa de acasă a ofițerilor“ i-au permis „cu prețul multor peripeții și prigoane“ să plece de acasă spre a-și continua studiile. De „bezna beoțiană“ a scăpat doar vremelnic. Spaima continuă în care trăia îl determină să se gîndească la eventualitatea de a se înrola în garda regală înființată de Maria Tereza, în speranța că astfel, pe de o parte, va scăpa de amenințarea de a fi încorporat în regimentele de graniță, iar pe de alta își va putea realiza și visurile literare, din moment ce tot în garda regală serviseră și oameni de cultură ca Báróczi Sándor, Bessenyei György, Barcsay Ábrahám. Calculele lui Bölöni s-au dovedit în final greșite, pentru că la cererea înaintată organelor de resort i se răspunde că efectivul de transilvăneni ce puteau fi cuprinși în gardă era deja complet.

Între timp, în 1815, viitorul scriitor își încheie studiile la Colegiul Unitarian. După aceasta, timp de un an studiază dreptul la liceul regal de la Cluj, apoi pleacă la Tîrgu Mureș pentru a deveni practicant la Tabla Regală de acolo. Lunile petrecute la Tîrgu Mureș sînt importante pentru destinul lui și din cauză că acum se transformă relațiile sale cu Wesselényi Miklós, liderul de mai tîrziu al mișcării liberale de reforme din Transilvania, într-o prietenie care va dura pînă în ultimele clipe ale vieții.

După încheierea studiilor juridice și a perioadei cît a funcționat la Tabla Regală ca practicant, Bölöni nu a avut altă alegere și a acceptat slujba de notar onorific la Guberniul Transilvaniei. Din acest serviciu în 1821 va fi înaintat grefier, cu o diurnă de 40 de creițari de argint. Nici el nu bănuia că, acceptînd serviciul de notar, va ajunge sclavul pe viață al muncii istovitoare și anoste de cancelarie: dacă facem abstracție de scurta sa călătorie de studii din 1822, cînd a plecat la Pesta și la Viena, precum și de voiajul prin vestul Europei și în America de Nord din anii 1830—1832, restul vieții, adică aproximativ 25 de ani, îl va petrece în birourile Guberniului, unde trupul și sufletul deoptrivă își pierdeau energiile printr-o lentă extincție.

Întîlnirea cu romantismul

Jakab Elek, cel dintîi monograf al vieții și activității lui Bölöni Farkas Sándor, identifică trei perioade în evoluția artistică a scriitorului. Prima cuprinde perioada anilor 1815—1819, „epoca tinereții sau a creațiilor juvenile”; ce-a de-a doua se întinde între 1819 și 1832, fiind marcată de o bogată serie de traduceri, iar cea de-a treia începe în 1832, cu lucrarea *Utazás Észak-Amerikában* [Călătorie în America de Nord] și se încheie odată cu moartea autorului.

. Despre cea dintîi perioadă — și mai ales despre operele concepute atunci — știm extrem de puțin. Nu cunoaștem decît un fragment de întinderea unei pagini tipărite din drama intitulată *Széplelkek panasza* [Lamentatia sufletelor frumoase] și o poemă publicată postum de Kővari László. Bölöni și-a distrus toate scrierile de tinerețe, crușînd doar traducerile și manuscrisele lucrărilor despre care era convins că sînt suficient de mature. Jakab și cercetătorii ce i-au călcat pe urme, tocmai din cauza lipsei acestor lucrări, respectiv a manuscriselor în cauză, nu au insistat prea mult asupra anilor de tinerețe ai lui Bölöni Farkas, mulțumindu-se să treacă în revistă scrisorile adresate lui Döbrentei Gábor și Kazinczy Ferenc, cu care autorul nostru a legat relații de prietenie. Abătîndu-ne de la această tradiție a istoriei literare, vom încerca în cele ce urmează să înșistăm ceva mai amănunțit asupra scriitorului Bölöni — cel de la începuturile carierei.

Încă din mărturisirile făcute lui Kazinczy am putut vedea că tînărul Bölöni și-a găsit consolarea și exemplele de urmat în dramaturgie, mai precis în operele lui Schiller. Începe să scrie, ceea ce atrage atenția lui Döbrentei Gábor, care în perioada aceea se afla în Transilvania, lucrînd de mai mult timp ca preceptor al conștilor Gyulay; între 1814 și 1818 Döbrentei a scos la Cluj revista intitulată *Erdélyi Muzéum*.

Acum cîțiva ani, vorbind despre începuturile romantismului maghiar, în urma unei analize de excepție susținute de un bogat material documentar, Szauder József ajungea la concluzia că Döbrentei și *Erdélyi Muzéum* „au jucat un rol de o uriașă importanță în pregătirea romantismului; în ceea ce privește publicistica, teoria și istoria literaturii, au saturat în cel mai strict sens al cuvîntului intelectualitatea cu idei noi”. Acest lucru desigur că nu avea cum să nu-l influențeze și pe Bölöni Farkas, cu care Döbrentei a

legat strânse relații de prietenie chiar în perioada apariției primelor numere din *Erdélyi Muzéum*. În august 1815, Döbrentei îi scrie lui Kazinczy că-i îndrumă pe tinerii scriitori clujeni. Ce să fi însemnat această îndrumare? Desigur că i-a îndemnat să scrie, le atrăgea atenția asupra celor mai noi creații ale literaturii europene și îi coopta în munca de redactare și difuzare a revistei „Erdélyi Muzéum“. Referindu-se la prietenia stabilită între el și Bölöni, scrie că ar vrea să fie „sufletul lui păzitor“ și că se va simți răsplătit cu prisosință dacă „va reuși să-i însenineze punctul de vedere înnegurat“.

Bölöni Farkas, asemenea contemporanilor săi transilvăneni, a făcut cunoștință cu literatura și estetica romantismului prin intermediul lui Döbrentei.

În studiul la care ne-am referit, Szauder József atrage atenția asupra faptului că, încă din primul număr al lui „Erdélyi Muzéum“, Döbrentei, în faimosul apel de participare la concursul intitulat „Originalitate și Răsplată“ — pentru care Katona József a trimis drama *Bánk Bán* — se referă în detaliu la teoria romantică a geniului creator și a originalității, accentuând importanța poemului epic și a dramaturgiei. „Döbrentei predă teoria geniului pe urmele lui Kant, iar gânditorul din Königsberg reprezintă o cotitură filozofică spre romantism.“ În continuare, Szauder compară teoriile despre geniu ale lui Döbrentei și Kölcsey, cercetînd impactul și iradierea spirituală a lui „Erdélyi Muzéum“ în contextul teoriilor poetice de sorginte romantică ale lui Kölcsey, Szemere și Berzsenyi.

În cele ce urmează vom încerca să examinăm mai îndeaproape progresele înregistrate de ideile romantice și în primul rînd de teoria geniului în cazul cercului de prieteni clujeni ai lui Döbrentei.

Înainte de a ne referi la Bölöni Farkas Sándor, să ne oprim o clipă la doi dintre amicii săi: Aranyosrákosi

Székely János — despre care Döbrentei îi scrie lui Kazinczy în scrisoarea citată mai sus — și Gedő József.

La diligențele depuse de Döbrentei pentru elaborarea unui epos național, Székely abandonează gînguritul despre zefiri și filomele, iar în 1817 scrie un poem eroic intitulat „Bătălia de la Cîmpia Pîinii”. Locul eroilor antichității e luat în poezia sa de marile figuri răsărite chiar din rîndurile propriului popor.

Tipărit i-a fost doar cel de-al treilea poem eroic, intitulat „Secuții în Ardeal” (1822). Acesta e textul care va ajunge curînd sub ochii lui Vörösmarty și, așa cum a declarat chiar marele poet, de aici a izvorît primul impuls de a scrie celebrul său poem „Fuga lui Zalán”, după modelul lui Aranyosrákosi Székely Sándor.

Tot de la el ne-a rămas în manuscris și un mic compendiu de estetică, scris în 1831 și intitulat „Aesthetica sau Știința Gustului pentru Frumos”. Partea a treia a lucrării se referă la „Izvodirea Opurilor Frumoase”, iar în paragraful al șaptelea răspunde la întrebarea „Ce e geniul?” Răspunsul sună astfel: „Geniul e un suflet în stare să creeze, care prin propria fantezie covârșitoare își născocеște singur obiectul fie din lumea reală, fie din cea plăsmuită și ale cărui tîlcuri, printr-o măreție, însuflețire și o neprihănire vrednice doar de el le dă la iveală, stîrnind admirația și uimirea tuturor.”

Care sînt însușirile geniului?

Următoarele: 1. *Simțămîntul cuviinței* față de obiectul său; 2. *Un mare talent inventiv*. 3. Geniul își este *regulă și pildă* sieși; critica îl poate cerceta, dar nu-i poate da suflet de plăsmuitor. — Opera originală este asemenea Minervei, care s-a ivit din creierii lui Jupiter gata înarmată.“

Fără îndoială că nu pentru originalitatea lor am citat aceste rînduri, ci doar ca mărturie a faptului că, în anturajul lui Döbrentei, teoria geniului reprezenta un punct cardinal al orientării estetice. Ne putem convinge

și mai mult de acest lucru dacă aruncăm o privire asupra scrisorilor adresate de Gedő József fiului său.

Gedő, cel care pe vremuri transcrisese catehismul iacobin, motiv pentru care ulterior a făcut act de penitență, aparținea de cercul de prieteni clujeni ai lui Döbrentei. În 1831 acesta din urmă, în calitate de secretar al Academiei, îl invită pe Gedő să colaboreze la redactarea Marelui Dicționar al Limbii Maghiare — aflat în pregătire —, urmînd „să adune denumirile maghiare” din Transilvania „legate de minerit”. Gedő József nu avea ambiții literare, se mulțumea să citească și să colecționeze cărți, însă din fiul său voia să facă scriitor. Și pentru a vedea cît de legată era această ambiție pedagogică de ideile lui Döbrentei, să cităm cîteva fragmente caracteristice dintr-o scrisoare adresată fiului său.

În 1826 îi scrie copilului de șapte (!) ani următoarele: „... întru cîte privește *dramaturgia*, de ce anume cărți ai dori să-ți faci rost? Îți voi împărtăși numaidecît gîndurile mele și-ți voi fi de ajutor pentru a-ți rostui aieva dorințele tale bine chibzuite! Firește că sînt de folos teoriile dramatice, acele *Dramaturgische Vorlesungen*, cum ar fi cele ale lui Wilhelm Schlegel, considerate clasice întru cîte privește acest gen, însă, prin mijlocirea unor mari spirite cum au fost Shakespeare, Calderon, Goethe, Corneille, Racine, Voltaire și elinul Sophocle, iar în comedie Molière ș.a. și cu marele talentum dăruit de fire, se poate ajunge mai degrabă acolo unde te străduiești să răzbați tu.”

În mai 1832, în replică la încercările literare ale fiului, îi scrie următoarele: „E drept că se găsesc în lucrarea ta expresiuni prosaice, ba chiar unele ce se cer îndreptate, dar sînt și multe altele care la vîrsta ta sînt vrednice de admirațiune și îndrăznesc să spun că ne amintesc nu numai de Kisfaludy, ci chiar de Lord Byron! Dă-i înainte, băiete! Corectitudinea va veni odată cu vîrsta, dacă vei avea norocul să mergi drept

înainte. Geniului tău, de ți l-a hărăzit cerul, dă-i frtu liber, însă liber așa cum prevăd regulele; păzește-te de non sensuri, de jocurile de cuvinte ș.a.m.d., chiar de-ar fi ca versurile să se reverse puhoi din tine; lasă să ajungă pînă la cetitor doar ceea ce prezintă interes, ceea ce e veșnic verde și de-a pururi de preț! Restul — la foc! Vergil, Horatziu, Omer nu au lăsat în urmă vrafuri de foi, însă ceea ce putem ceti de la dînșii este desăvîrșit pentru vecie — și te farmecă! Nu este în paginile acestora nici urmă de praf aromitor. O, dacă aș vedea că în almanachul lui Horváth Lázár ți-a apărut o lucrare oricît de mică, însă bună și vrednică de a fi citită, un op care să poarte însemnele geniului! Numai că vremea acestor pagini va veni mai tîrziu — însă plagiator și milog nu trebuie, nu se cuvine să fii.” Propoziția de încheiere a acestei entuziaste scrisori paterne sună astfel: „Te îmbrățișez și aștept imnele, odele și cîntecele tale etc.”

În noiembrie al aceluiași an, cînd Gedő junior îl informează că a devenit membrul societății literare a tinerilor de la Colegiul Unitarian, îi recomandă să apară în fața publicului doar cu scrieri care „sînt inspirate de un Geniu măreț”. Sfaturile lui părintești sînt condensate sub următoarea formă: „... lucrează doar atunci cînd Geniul strălucește în tine!”

Citind fragmentele de scrisori de mai sus, am putea crede că avem de-a face cu exemple tipice și înseriate ale celui etern eșec pedagogic manifestat în cazul cînd intelectualul nemulțumit de propriul destin încearcă să se revanșeze punîndu-și toate speranțele în viitorul pe care l-a hărăzit fiului său, iar în excesiva sa ardoare părintească uită pînă și vîrsta progeneriturii. Din corespondența lui Gedő am putea cita însă multe fragmente de natură să ateste că savantul transilvan nu era un pedagog slab. În fiecare scrisoare atrage atenția fiului său și asupra unor chestiuni adecvate vîrstei acestuia; îl roagă să aibă în vedere „înainte de

toate ortographia și grammatica limbei“, îl îndeamnă să învețe și o meserie, pe cea de legător de cărți, de pildă, căci „dusu-s-au vremurile nefericite cînd un tînăr de viță, cu herbul desenat pe piele de cîine se simțea înjosit dacă degetele-i nobile s-ar fi învrednicit cu anumite meșteșuguri“. Dacă Gedő sare deci peste cal — ca de pildă atunci cînd îi dă fiului său în vîrstă de șapte ani sfaturi dramaturgice sau cînd încearcă să-l facă receptiv la „îndemnurile Geniului“ —, nu lipsa simțului pedagogic e de vină, ci faptul că își educa feciorul sub fascinația anihilatoare a celei mai noi mode estetice, reprezentate de teoria geniului.

După cum am mai afirmat, insistăm într-atît asupra acestor detalii de fundal pentru că astfel ni se oferă puncte de sprijin prea puțin luate în considerare pînă acum în încercarea de a ajunge la o mai bună cunoaștere a primelor etape din activitatea artistică a lui Bölöni Farkas Sándor. Viitorul peregrin și-a legat viața de literatură prin intermediul lui Döbrentei și tot în principiile estetice ale acestuia trebuie căutat motivul major al primului său impas artistic.

Tînărul Bölöni Farkas Sándor scria drame și versuri ; de fapt și Döbrentei îi recomanda aceste două genuri literare. Citindu-i dialogul despre Brutus, iată ce îi scrie poetului aflat la început de drum: „Pînă acum te-am sfătuit să-ți închei cu bine toate studiile școlare și să lași deoparte poezia. Asta ai și făcut și tare bine mi-a părut. Acum însă te rog să-ți închini viața poeziei și să te pregătești să scrii drame. Brutus al tău vestește coroana strălucitoare de lauri pe care o vei putea cîștiga pe scenă. Ar fi bine să citești Hamburgische Dramaturgie a lui Lessing și să purcezi la treabă. Acum sufletul și simțămintele tale se luptă cum nu se poate mai aprig și e de ajuns ca peste această încheștare să vegheze chibzuirea întru ceasul de plămuire pentru ca rodul ei să fie nemuritor. Să te îndeletnicești și cu altfel de lucruri, căci Tu te-ai născut cu simțăminte

veșnic încheștate în luptă unele cu altele și fără de alinare; ori de câte ori vei izbuti să găsești sonurile Cîntului după care tînjești, de tot atîtea ori vei fi umplut unul din dorurile Inemii și vei ajunge să spui: *minuentur atrae, carmine curae.*“ Iar a doua zi îl și informează pe Kazinczy despre lucrarea lui Bölöni Farkas: „Deunăzi mi-a trimis un *Dialogus* între Decius și Iunius Butus care e *excellens*, cu adevărat *excellens*. La Cluj voi primi întreaga scriere de la Dînsul, lucru despre care te voi anunța și pe tine. Te rog să îl iubești și pînă atunci, căci el arde cu înflăcărare pentru tine.“ Aceasta e scrisoarea în urma căreia Kazinczy acceptă prietenia scriitorului de 20 de ani aflat la început de drum. Nu trece nici un an și magistrul de la Széphalom scrie o poezie intitulată „Lui Bölöni Farkas Sándor“, iar într-o scrisoare adresată lui Kis János așterne pe hîrtie rîndurile ce vor fi de atîtea ori citate ulterior: „Fără îndoială că litteratura noastră va propăși. În Transylvania se ridică întru mari Nădejdi în această privință Bölöni Farkas Sándor. S-a născut la 15 ian. 1795, deci nu mai e copil. Versurile ce le scrie sunt încă proaste dar prosa îi e nespuse de frumoasă. Ne vlăstărește în acest chip un Schiller de-al nostru și cred că nu va fi un Schiller manqué.“ Mai multe epistole scrise în perioada respectivă de acest mare maestru al corespondenței conțin elogii la adresa scriitorului începător de la Cluj. Entuziasmul se stinge însă curînd și în 1831 Kazinczy trece în lumea dreptilor cu încredințarea că Bölöni Farkas nu a reușit să confirme nici una din speranțele de ordin literar puse în el.

Deși nu poate fi acuzat de lipsă de zel. Cîteva numere din „Erdélyi Muzéum“ ne atrag atenția asupra faptului că Bölöni — chiar fără să-i fi apărut numele — l-a ajutat pe Döbrentei în munca de redacție. Pentru a dovedi cele afirmate e suficient să invocăm un singur exemplu. În caietul al nouălea din „Erdélyi Muzéum“ (1817), Döbrentei a publicat un articol intitulat „His-

toriile dramei germane“, rezultat al compilării unor compendii germane aparținând lui Gottsched, Lowen, Weisse, Lessing și Bouterweck. În trei capitole („Originea și istoriile teatrului german, văzute în general“, „Commoedia“, „Tragedia“) prezintă cititorilor premisele istorice ale artei dramatice a lui Schiller, mergînd pînă la „comediile sfinte“ ale Evului Mediu. Articolul se încheie cu prezentarea dramei *Don Carlos* de Schiller, după care Döbrentei face imediat următoarea observație: „La cererea redacției, acest articol a fost tălmăcit de un tînăr prieten de-al nostru, care, dacă va putea trăi în împrejurări de natură să îi înalțe sufletul mai de grabă decît să i-l doboare, va ajunge una din mîndriile litteraturii noastre“. Singurul la care s-ar fi putut referi Döbrentei în acest pasaj e Bölöni Farkas. Pînă și epitele sînt cele folosite în corespondența lui Döbrentei pentru a caracteriza persoana și destinul lui Bölöni Farkas. Pe de altă parte, un mic travaliu ocazional cum era o traducere se integra foarte bine în zona de interese ale tînărului scriitor ce trăia sub o adevărată fascinație schilleriană; de altfel Bölöni a și tradus *Don Carlos* din opera clasicului german.

Repetăm că nu inapetența față de muncă sau hărnicia deficitară explică faptul că în final Kazinczy și prietenii săi au fost dezamăgiți. Tînărul Bölöni Farkas nu găsisese încă formele adecvate de exprimare artistică, sau, pe un plan și mai general, formele adecvate de autoexprimare intelectuală. Iar Kazinczy sezisează tocmai acest lucru atunci cînd îi critică versurile și îi laudă proza. Două din scrierile de tinerete ale lui Bölöni dovedesc de asemenea că punctul lui forte era proza. În 1821, cînd „Szép Literáturái Ajándék“ îi publică, fără ca el să știe, un scurt fragment din piesa intitulată „Lamentația sufletelor frumoase“, Bölöni îi scrie nemulțumit lui Gyulay Lajos: „Nici nu-mi pot închipui cum au ajuns în mîinile lor rîndurile sub care stă pus mare și lat în fală numele meu! Am căuta

printre lucrările mele și am aflat că e vorba de un passagiu dintr-una din piesele ce am scris pe vremea când eram collegian. Și mi-au smuls dintr-un întreg act câteva sententiae fără consequentia. Vinovatul e Döbrentei sau Szemere și mi-e rușine că au făcut una ca asta. Sentențele amintite au fost puse de scriitor în replicile lui Frangepán Erzsébet și sînt următoarele: 1. „Clipa de plăcere ți-e dată doar pentru ca și mai adînc să simți durerea de a o fi pierdut.“ 2. „Această lume nu e pentru sufletele frumoase, cari nu-și pot găsi răsplata aici, unde sunt streine. Astfel iau ele calea pribegiei către o lume mai frumoasă, mai dăinuitoare.“ Chiar și aceste fraze scrise atît de frumos (nu degeaba proza lui Bölöni a fost pe placul gusturilor atît de pretențioase ale lui Kazinczy) dovedesc faptul că autorul lor își încifra mesajul sub forma unor metafore complicate. Pe de o parte, situează acțiunea într-un cadru istoric, iar pe de alta, dă ideilor sale o puternică tentă abstract-filozofică, extirpînd orice căldură firesc-umană, orice vivacitate plastică. Printr-o modestie care aproape că ne amintește de caligrafii medievali aplecați asupra vreunui codex, Bölöni încearcă să-și disimuleze personalitatea, caracteristicile intrinseci ale mesajului său. Totuși pînă și în aceste scrieri de tinerețe, dincolo de pudoarea autorului, retractil în dorința de impersonalitate, este imposibil să nu sezisăm universul ideatic și sentimentul caracteristic romantismului. Pe o anumită treaptă de dezvoltare istorică și artistică, năzuința romantică de evadare „într-o lume mai dăinuitoare“ este un punct cardinal pentru aproape toți reprezentanții acestui curent, iar semnul împlinirii creatoare a fiecărui scriitor îl constituie tocmai direcția pe care o va urma plecînd de aici. Calea parcursă de Bölöni Farkas Sándor, ca și de marii lui contemporani, va conduce cu timpul spre un romanticism de un alt tip, cu multiple puncte de contact cu realitatea.

Cu timpul!

Döbrentei era prea puțin familiarizat cu tainele creației sau cu romantismul ce exprima sonurile profunde ale individualității îndemnând spre confesiune și catharsis, pentru a-l fi putut ajuta din acest punct de vedere pe Bölöni, care trebuia să-și înfrângă pudoarea excesivă și lipsa de încredere în forțele proprii.

Fără îndoială că teoria geniului a avut în general un rol de primă importanță în impunerea romantismului și mai ales în eliberarea lăuntrică, psihologică, a individualității creatoare. În cazul lui Farkas această dezgăzuire lăuntrică a întârziat să se manifeste, vinovat fiind în oarecare măsură și Döbrentei, care avea puternice convingeri dogmatice și nu lua în considerare particularitățile individuale ale talentului; gîndea în categorii rigide, astfel încît pînă și pe Széchenyi îl caracteriza ca pe „un geniu neșcolit“.

E adevărat că Bölöni Farkas Sándor, independent de Döbrentei, a învățat de la Rousseau să se abandoneze „celei mai dulci melancholii“, în schimb nu s-a găsit nimeni care să-l îndemne să aștearnă pe hîrtie rezultatele acestui abandon. Își căuta subiectele dincolo de sfera sa de trăiri. Scrisorile din tinerețe, așa cum am amintit, sînt pline de lamentări prilejuite de sensul pe care l-a luat destinul său. În majoritatea cazurilor, ieremiadele lui Bölöni se referă la suferințele pe care le-a avut de îndurat din cauza faptului că provenea dintr-o familie de secui supuși conscripției militare și că era de religie unitariană. Azi, citind aceste rînduri, am simți nevoia de a-i spune tînărului căzut pradă mîhnirii: iată, aceasta e tema pe care trebuie să o trateze. Nu s-a găsit însă nimeni care să-i atragă atenția asupra acestui lucru și au trebuit să treacă 15 ani pentru ca, din experiența acumulată în timpul scrierii jurnalului, Bölöni să ajungă singur la această concluzie.

Manifestarea plenară a talentului său a fost împiedicată nu numai de ezitățile sale în ceea ce privește alegerea și circumscrierea temei, ci și de anumite dificultăți de ordin artistic. Nu era înzestrat cu o fantezie năvalnică, plămăditoare de imagini artistice, și tocmai acestea sînt calitățile pe care le admira la Schiller și tot pentru ele îl invidiază pe Kölcsey — care a devenit idealul său — ; pe deasupra și teoria geniului, care îl asalta din toate părțile, afirma că acestea sînt elementele hotărîtoare de care depind eșecul sau succesul creației.

Unul din semnele distinctive ale talentului îl constituie capacitatea de a-și găsi formele adecvate de exprimare. Bölöni Farkas a avut curajul de a abandona lirica și drama, deoarece simțea că aceste genuri nu corespund individualității sale. De fapt, în această privință, dezvoltarea literaturii maghiare l-a confruntat pe scriitorul începător cu o situație total paradoxală. Slăbiciunile sale ca poet i-au fost revelate de cîteva mari creații ale poeziei romantice, apărute tocmai în acea perioadă mai întîi sub pana lui Kölcsey, apoi a lui Vörösmarty. Totodată beletristica era încă în faza primelor tatonări. Multe lucruri putem înțelege în această privință și din amănuntul că pentru Bölöni Farkas, care între timp se exersa și se pregătea efectuînd traduceri, impulsul decisiv de a se dedica prozei nu a venit din partea romanului sau a nuvelei, ci a prozei didactice.

A întîmpinat cu un entuziasm înflăcărat cîteva creații ale prozei didactice maghiare cum au fost cartea lui Wesselényi Miklós „Despre cauzele ce au pricinuit dispariția vestitelor herghelii de odinioară“ sau lucrările lui Széchenyi István „Despre cai“ și „Creditul“. Pentru a-l caracteriza pe Bölöni Farkas, prins în încleștarea cu mijloacele de expresie ale genului, să cităm rîndurile pe care le-a scris prietenului său Gedő József, chiar în legătură cu ultima din aceste lucrări: „Contele

Széchényi lucrează acum la un op important și de mare trebuință pentru nevoile noastre de azi: *Creditul Național*. Din câte pagini am putut citi și din câte mi-a povestit Wesselényi, parcă erau rînduri scrise din inima mea. Am cugetat la rîndu-mi și eu mult la această themă, numai că nu am izbutit să găsesc pentru gîndurile mele nici limba, nici forma potrivită. Și cu atît mai uimitor a fost să mă regăsesc în paginile acelea. Această scrisoare datează din toamna anului 1829, deci aproape de perioada cînd Bölöni va izbuti și el să găsească „limba și forma” potrivite.

Însă pînă atunci va trebui să treacă totuși un întreg deceniu.

Traducerile, activitatea de promotor al culturii

Spre mijlocul anilor '20, Bölöni Farkas, dezamăgit în ambițiile sale literare și plin de reticență în a-și transpune impresiile personale într-o formă artistică, își va căuta liniștea, consolarea și refugiul în traduceri. Fără a socoti tălmăcirile de mai mică amploare, amintim că sub pana lui au renăscut în limba maghiară *Don Carlos* de Schiller, *Werther* de Goethe și romanul *Corinne* al d-nei de Staël. Am menționat deja că admirația lui nețărnută pentru Schiller datează aproape din copilărie. Cu Goethe se împrietenește ceva mai anevoie, însă în 1828 scrie deja următoarele despre titanul de la Weimar: „Goethe se numără printre autorii mei cei mai iubiți și, pe lîngă el, aproape că dispar toți ceilalți scriitori germani.” Este semnificativ din toate punctele de vedere că în traducere optează pentru *Werther*, capodopera cu cel mai mare impact a literaturii sentimentale anunțînd îndeaproape romanticismul. Similitudinea de concepție pe care o descoperă

în opera doamnei de Staël îl va face să îndrăgească lucrările acestei remarcabile scriitoare din prima generație a romantismului francez.

Toate aceste traduceri și-au avut partea lor de contribuție la acea că, prin ultima sa operă, „Jurnalul“, Bölöni Farkas a creat una din cele mai măture capodopere ale beletristicii romantice maghiare, însă în momentul apariției lor au adus prea puțină consolare scriitorului încleștat în lupta cu destinul și cu sine însuși.

Trattner János, renumitul editor din Pesta, l-a amăgit ani în șir promițându-i că-i va publica traducerile, pentru ca în final să nu-și respecte cuvântul. Nu s-au ivit nici protectori care să accepte cheltuielile legate de publicarea acestor lucrări, iar traducătorul, căruia nu i se îmbulzeau deloc banii în pungă, nici nu se putea gândi să-și tipărească tălmăcirile pe propriile speze, deși, după părerea istoricilor literari, e vorba de texte care ar fi fost binevenite pentru romanul maghiar aflat la începuturile sale; în paginile lor atât de frumoase întilnim numeroase valori artistice, stilistice și de limbă. Dar pînă și în asemenea împrejurări, eforturile de traducător ale lui Bölöni Farkas nu au fost pe de-a întregul zadarnice: tălmăcirile au fost copiate în mai multe ocazii și s-au răspîndit în manuscris, prilejuind nenumărate clipe de desfătare clujenilor amatori de lectură.

Eșecul l-a făcut pe Bölöni Farkas Sándor să abandoneze traducerile cît și toate celelalte încercări literare prin care voia să se prezinte în fața publicului și să-și dedice timpul liber îmbogățirii bagajului său de cultură, să se retragă din lumea reală pe tărîmul tăcut al bibliotecii. Cu banii economisiți își cumpără cărți, își procură cataloage străine și nu are liniște pînă ce nu intră în posesia operelor dorite. Listele de inventariere, datînd din ani diferiți, a volumelor din biblioteca sa demonstrează că Bölöni își alegea cărțile cu mult dis-

cernămint ; în schimb își procura toate aparițiile accesibile lui și de a căror valoare perenă era convins. Pe lângă clasicii greci și latini, se adună pe rafturi toți marii autori ai Renașterii și ai Epocii luminilor, englezi, francezi, germani, italieni, spanioli. E la curent cu toate noutățile editoriale din patrie și nu renunță la nici o carte maghiară dacă opera în cauză se anunța valoroasă. Se abonează și citește sîrguincios ziare, reviste și alte periodice.

Pasiunea de bibliofil îi va însoți cu aceeași ardoare toată viața. Biblioteca lui, pe care a testat-o Colegiului Unitarian, iar în prezent se află în posesia filalei clujene a Academiei Republicii Socialiste România, demonstrează elocvent că prin colecționarea de cărți Bălöni urmărea, în afara îmbogățirii culturii sale personale, și scopuri mai îndepărtate. Deși iubea nespuse de mult litera tipărită și era încântat ori de câte ori își putea procura o ediție mai rară, străduințele sale nu se concentrau asupra colecționării unor rarități bibliofile în sine. Nu-și ascundea biblioteca de ochii străinilor, ci dorea doar ca mîna ce va frunzări tomurile din rafturi să fie curată. I-au citit cărțile scriitori și savanți, aristocrați mîndri și studenți săraci, funcționari, femei și fete dornice de cultură.

Acceptînd să-și împrumute volumele colecționate urmărea să educe publicul pentru receptarea literaturii maghiare în statu nascendi. În cerul lui de prieteni obișnuia să laude operele mai reușite și accepta să popularizeze el însuși literatura. Recrutează abonați, pentru amici comandă și le înmînează ultimele titluri; pînă și cunoscuților din provincie le trimite lecturi interesante. Știe că fără un public cititor cu un orizont de așteptare modern strădania scriitorilor este zadarnică, astfel încît consideră că una din sarcinile lui personale importante este să atragă simpatizanți pentru cauza impunerii limbii sale materne, aflată în proces de cizelare, și pentru litera tipărită.

Colecționînd și împrumutînd cărți, limitîndu-se la conversații și schimburi de scrisori amicale, de bună seamă că Bölöni Farkas Sándor nu avea cum să epuizeze toate posibilitățile de răspîndire a culturii și de cultivare a limbii. Orgoliul său ținea la mai mult; voia să acționeze concret. Nu e deci de mirare dacă, prin remarcabilul său talent organizatoric, a identificat în curînd zona de activitate ce convenea cel mai mult înclinațiilor sale. Încă în perioada în care era unul din tinerii membri ai cercului de simpatizanți strînși în jurul revistei „Erdélyi Muzéum“, Bölöni l-a sprijinit pe Döbrentei în organizarea Societății Științifice Transilvane. Această asociație care urmărea resuscitarea și îmbogățirea unor inițiative mai vechi aparținînd lui Aranka György a obținut în anul 1818 acordul provizoriu al Guberniului și a reușit să organizeze cîteva întruniri științifice; însă curtea vieneză, care bănuia că aceste manifestări mascau de fapt anumite scopuri politice, nu a permis continuarea activității atît de promițătoare a societății, interzicînd pînă și întrunirile ei.

E interesant că eșecul acestei încercări de organizare culturală l-a îndemnat pe Bölöni Farkas Sándor la noi fapte.

Primul moment al activității sale de organizator cultural o reprezintă Societatea de Economie din Cluj. Probabil că Bölöni a aflat de existența și modalitățile de organizare a unei bănci de economii în timpul studiilor sale de la Viena. O asemenea instituție a fost în esență și Societatea de Economie, care s-a deosebit de așezămintele similare — destul de răspîndite — din străinătate doar prin faptul că depunătorul trebuia să fie în același timp și societar. Obiectivele inițiale erau destul de modeste. În statutul din 1825 citim: „Am încercat să înființăm un fond bănesc pentru ca fiecare dintre noi să se poată folosi de el la nevoie, iar la bătrînețe să-și poată ridica propriul capital și dobînzile

sub titlul de ajutor, putînd apoi să lase totul moștenire urmașilor și legatarilor.“ În ciuda obiectivelor modeste, Societatea de Economie era una din cele mai de seamă succese obținute de partizanii reformelor burgheze din Clujul dinaintea anului 1848. De data aceasta insistăm asupra importanței sale mai ales pentru că maniera de organizare și conducere a acestei asociații era tributară în primul rînd ideilor de democrație burgheză. Statutele, atît cel din 1825, cît și cel din 1830, conțineau prevederi riguroase referitor la egalitatea membrilor și la conducerea democratică a societății. Noii veniți aveau drepturi egale cu ceilalți: „societarii“, citim în regulamentul revizuit din 1830, „au drepturi egale unii față de ceilalți în ceea ce privește acțiunile desfășurate de această asociație. Nici rangul, nici vîrsta, nici alte considerente nu îndreptățesc pe nimeni să fie mai presus decît ceilalți.“ În conducerea societății s-a respectat cu strictețe principiul electivității. Pentru Bölöni Farkas și ceilalți intelectuali progresiști apropiați de el, esențial în existența acestei societăți era faptul că în cadrul ei se impuneau principiile democrației burgheze.

În luna ianuarie a anului 1829 Bölöni Farkas a considerat oportun să ridice problema înființării unui muzeu. A și înaintat cancelarului provincial un proiect în care se plînge că „Transilvania e chinuită de somnia cea de plumb a nepăsării“ și că de foarte mult timp nu s-a mai înființat nici o instituție menită să sprijine cultura. Impută establishmentului că în țară literatura și știința nu se bucură de respect; de sub teascurile tiparnițelor slab dotate ies doar predici și calendare, monumentele de artă se degradează iar antichitățile și comorile muzeale sînt vîndute pe un preț de nimic de către negustori în străinătate. În întreaga țară domnește o profundă indiferență față de cultură. „Trîndavului“ nobil rural și orășeanului „șiret“ prea puțin le pasă de cultură. După părerea sa, înapoierea

culturală a întregii Transilvanii poate fi remediată doar prin înființarea unor noi instituții; una din cele mai urgente sarcini de acest fel i se pare crearea unui muzeu public.

Cu toate că în proiectul său solicită un ajutor financiar minim pentru punerea bazelor colecției muzeistice preconizate, cercurile oficiale au respins categoric propunerea, astfel încît ideea de a se înființa un muzeu va apărea din nou doar după mai bine de un deceniu, în 1841, cînd Kemény József, pasionatul cercetător al istoriei și vărul său Kemény Sámuel se oferă să-și doneze biblioteca, arhiva de manuscrise și colecțiile mineralogice. Regele însă nici acum nu a aprobat propunerea, motiv pentru care, în fapt, se va trece la constituirea Asociației Muzeale Transilvănene doar în 1859.

Începînd cu anul 1828 Bőlöni Farkas, deși angrenat în multiple activități, a acordat o atenție specială înființării unei *camere de lectură*, respectiv a unui cazino. Însă autoritățile, care suspectau orice inițiativă, au pus mult timp obstacole în calea realizării acestui plan. Astfel și cazinoul și-a deschis porțile de abia în vara anului 1833, după întoarcerea din America a celui mai entuziast dintre promotorii acestei idei. Prin înființarea cazinoului, Bőlöni Farkas și adepții lui nu au urmărit crearea unui loc de distracții facile, ci au acționat conștient pentru ca noua instituție să devină un centru de răspîndire a culturii și de muncă educativă. Într-adevăr, așa cum și-au închipuit fondatorii, în cazino s-a desfășurat o viață culturală efervescentă. Din jurnalele contemporanilor aflăm că aici se purtau dispute pasionate în legătură cu o mare varietate de probleme ale vieții sociale, culturale și politice. Conflicte verbale acerbe erau provocate mai ales de chestiunea instituțiilor feudalismului (justiție, închisori) și a practicilor ce domneau în sinul lor (pedepsele corporale, duelul). Atenția autorităților civile

și militare a fost atrasă mai ales de faptul că în cazino se discutau și probleme politice de actualitate și se comentau cu destulă nonșalanță măsurile, în cele mai multe cazuri brutale, luate de autoritățile habsburgice.

În proiectul său de înființare a unui cazino, Bölöni Farkas atrage atenția asupra a două posibilități practice de răspîndire a culturii: „a) Formarea tinerei generații printr-o muncă educativă adecvată; b) maturizarea spiritelor adulte prin intermediul cărților și mai ales al *publicațiilor*.” După expunerea acestor idei, Bölöni precizează numaidecît că este imperios necesar ca munca educativă să fie extinsă și asupra oamenilor pămîntului. Tot din dezideratul culturalizării întregului popor derivă și necesitatea ca dintre membrii cazinoului să fie recrutați viitorii componenți ai unei asociații avînd ca obiectiv editarea unei publicații cu caracter de vulgarizare a cunoștințelor științifice. În primăvara anului 1834 revista preconizată apare sub titlul de „Vasárnapi Ujság” („Foaie de duminică”).

În activitatea sa de creare a unor instituții culturale noi, în concordanță cu nevoile epocii, nu uită nici de sporturi și muzică. S-a agitat mult, a făcut numeroase demersuri și a contribuit concret la înființarea școlii de scrimă din Cluj și a unei societăți muzicale; de asemenea a depus eforturi pentru a asigura ambelor așezăminte un climat de muncă netulburat.

În paginile de față nu intenționăm să evaluăm toate rezultatele activității publice desfășurate de Bölöni, mulțumindu-ne să accentuăm că personalitatea sa, creată pentru muncă, a știut să profite de toate prilejurile oferite pentru a contribui la propășirea obștei. E totuși de datoria noastră să menționăm sacrificiile pe care le-a făcut în interesul teatrului. Așa cum am amintit, dragostea lui pentru scenă datează din fragedă tinerețe; se ducea și mai tîrziu cu plăcere la spectacole, se împrietenea cu slujitorii Thaliei, iar

În 1836 a acceptat să devină secretarul Comitetului pentru Teatru. În această calitate, trebuia să rezolve și o sumedenie de probleme de detaliu. A inventariat bunurile din dotarea teatrului, a întocmit un raport exact despre situația materială a acestei instituții, superviza repertoriul și a conceput cu multă minuție un plan de dezvoltare a teatrului. În acest proiect recomandă autorităților transilvănene să vadă în scenă „un lucru sfânt“.

Viziunea asupra lumii înconjurătoare și a trecutului

Cu tot zelul demonstrat ca promotor al culturii și în ciuda grijilor cotidiene, Bölöni Farkas Sándor nu uită nici o clipă de problemele lumii înconjurătoare. Urmărește cu atenție evenimentele politice europene și reacționează cu entuziasm, cu conștiința implicării personale, la fiecare succes raportat de forțele progresului. În 1821 îl umple de bucurie vestea izbucnirii răscoalei populare conduse de Tudor Vladimirescu, iar după ce, în urma înfrângerii mișcării eteriste, statul major al lui Ipsilanti se refugiază în Transilvania, Bölöni se întâlnește personal cu mai mulți răsculați. Rostește cuvinte de prețuire și admirație la adresa acestor bărbați cutezători. Iată ce-i scrie de la Cluj, în iulie 1821, lui Gyulay Lajos: „În aceste zile am trăit o epocă de seamă a vieții mele; îți împărtășesc și ție bucuria ce am avut. Au sosit și s-au adăpostit aici, la Cluj, patru răniți de rang înalt din oastea înfrântă a lui Ypsilandi. Unul este secretarius al căpeteniei (Skuffo), cel de-al doilea este tânărul Prinț *Soutzo*, singurul vlăstar din neamul voievodului *Soutzo*, cel de-a fost ucis. Al treilea este adjutantul lui Ypsilandi (Riso), iar cel de-al patrulea este un renumit particula-

rist grec, pe nume Mano. Află, prietene, că acești oameni m-au vrăjit și m-au uimit. Am avut norocul de a-i cunoaște prin mijlocirea lui Wesselényi Miklós și am ajuns un obișnuit al casei lor. Atâtea bucurii, satisfacțiuni și ceasuri desfătătoare am petrecut cu ei, încît de fiecare dată mă despărțeam de dînșii ca un îndrăgostit. Întru lauda și proslăvirea lor nu pot spune decît cuvintele lui Shakespeare: *Aceștia au fost oameni adevărați!* Ți-aș putea povesti multe, foarte multe despre dînșii și nicicînd nu i-aș putea uita“.

Cu aceeași simpatie urmărește evenimentele din Grecia și Polonia; în 1830 pornește la drum în primul rînd pentru a acumula în vestul Europei și în America de Nord cunoștințe pe care să le pună în slujba patriei sale. Mai înainte însă pătrunde și într-o zonă pînă acum necunoscută lui din sfera muncii creatoare: începe să scrie istoria Transilvaniei.

Spre deosebire de istoricii epocii sale, nu este atras către istorie de pasiunea de a da la iveală noi date; de fapt nici nu urmărește să desfășoare o muncă propriuzisă de cercetare a izvoarelor, nu-și consacră timpul descoperirii unor documente necunoscute, ascunse în străfundurile arhivelor. Cu toate că era competent și în munca de cercetător istoric. Astfel, în 1835, cînd a fost numit grefier pe lîngă comisia gubernială însărcinată cu studierea situației orașelor transilvănene, a întreprins o muncă aprofundată de cercetare a izvoarelor documentare, în urma căreia a elaborat pentru informarea membrilor comisiei un studiu voluminos despre trecutul orașelor și modernizarea vieții lor interne. Începînd să scrie istoria Transilvaniei, nu urmărește însă asemenea obiective. Interesele sale sînt mai de grabă cele ale publicistului și politicianului decît ale savantului. Urmărește dezvoltarea istorică sprijinindu-se pe datele deja scoase la lumină, iar din felul cum au evoluat evenimentele istorice încearcă să găsească răspunsul la problemele prezentului.

În momentele de răscruce ale istoriei cînd totul anunță schimbarea sistemului social, odată cu eforturile depuse în cele mai diferite direcții — economie, politică sau cultură —, apar și premisele istoriografice. Așa s-a întîmplat și în Transilvania, unde începînd cu primele manifestări ale ideilor iluministe, lamura slajitorilor spiritului — maghiari, români, germani — acordă problemelor istorice un interes evident. Desigur că această atracție pentru istorie avea intensități diferite în cazul fiecărei personalități, dar aproape întotdeauna era motivată politic. Lucru perfect natural, de altfel. Cei care se pregătesc să lupte pentru a schimba ordinea socială trebuie să demonstreze — ca un imperativ derivînd din justiția cu care își identificau interesele politice — că schimbarea este o constantă a istoriei, că au existat perioade cînd oamenii trăiau altfel — poate mai bine —, că s-au prăbușit imperii ce păreau de neclintit, concluzia fiind că nici puterea habsburgică nu este eternă, că și în Transilvania feudalismul va trebui înlocuit cu un nou sistem social. În subsidiar, nu era lipsit de importanță ca spiritelor ce invocau respectul față de tradiție să li se arate că ideile cele mai valoroase moștenite din trecut nu vin să sprijine teza imobilității istoriei. Toate acestea explică pe de o parte interesul accentuat al intelectualității față de trecut, iar pe de alta angajarea marcată a istoriografiei în realitatea contemporană, mesajul ei relevant din punct de vedere politic.

Trebuie să amintim că, de altfel, în întreaga istoriografie maghiară din Transilvania dinaintea anului 1848 această turnură politică, decelarea acelor aspecte ale trecutului care puteau avea un impact efectiv asupra prezentului s-au manifestat cel mai puternic și cu maximum de claritate tocmai în cazul lui Bolöni Farkas Sándor. Dintre istoricii români, de această speculare ingenioasă a valențelor istoriografiei — ce putea contribui la educația poporului și la propășirea

cauzelor obștești — se prevalează mai ales Petru Maior.

Bölöni Farkas începe prezentarea istoriei Transilvaniei cu epoca lui Matei Corvin. Chiar fără să i se atragă atenția expres în acest sens, cititorul știe să compare pe domnitorul renașcentist — idealizat din multe puncte de vedere și prezentat ca un rege drept, așa cum îl imortalizează poezia populară — cu împăratul austriac străin și nedrept. Matei Corvin a făcut din justiție și dragostea pentru popor principiile efective ale domniei sale: „S-a întocmit o nouă prăvilă de legi. Puterea episcopilor și a papei a fost mult limitată. Sarcinile publice cad pe umerii mai multora, țăranul are răgaz să răsuflă, ca și orășanul obidit...” Iată deci cum elogiază Bölöni domnia lui Matei Corvin, pentru ca toți cei avizați să poată desprinde din cuvintele sale aluziile la prezent. Burghezul democrat descoperă în suveranul renașcentist un ideal.

În paginile următoare se ocupă de felul cum s-a irosit moștenirea lui Matei Corvin. Tratează evenimentele pe rând, arătând cum au condus ele la războiul declanșat de țărani disperăți în 1514, apoi la dezastrul de la Mohács (1526). Amintește că exploatarea feudală nelimitată și cruzimea clasei dominante au trezit în rîndul țărănimii setea de răzbunare, astfel că, atunci cînd a bătut ceasul faptelor, „deodată s-a deșteptat în fiecare durerea pentru nedreptățile suferite și [țărani] au început să pustiască mai întîi mahalalele Pestei și Budei. Aproape în toate ținuturile țării au luat cu iureș castelele nobililor, le-au pustiiit și le-au pîrjolit, iar pe stăpînii lor i-au măcelărit fără milă.” În continuare descrie înăbușirea războiului țărănesc și represaliile înfiorătoare care au urmat; e adevărat că nu se solidarizează cu Doja și oștirea sa, care a căutat dreptatea cu sabia, dar condamnă cu asprime nobilimea pentru vărsarea de sînge și mai ales pentru faptul că, prin legi inspirate de setea de răzbunare, a redus

țărănimea pentru multe secole la starea de sclavie: „Cel care va scrie pragmatica historia, de va fi un prieten al omenirii, va zugrăvi cu litere de foc această război a nobilimii“. Peste câteva pagini, Bölöni Farkas amintește și de faptul că în 1562 s-au răscolat și secuii „ce gemeau sub atîta oprimare“. Puterea nobiliară a înăbușit însă și această mișcare populară, după care au urmat represalii sîngeroase: „Au fost urgisiți la fel de crunt precum mai înainte sărăcimea din oștile lui Doja.“ Capitolul următor tratează primii ani ai principatului transilvan autonom, creat în 1541. Cu o pasiune neobișnuită încearcă să descifreze în aceste pagini tainele personalității lui Martinuzzi Fráter György. Deși — în concordanță cu maniera istoriografică a epocii — Bölöni consideră că sarcina lui principală este să prezinte istoria politică a Transilvaniei, de fenomenul Reformei se ocupă în detaliu, și nu numai pe considerentul că Reforma reprezintă cea mai importantă premisă ideologică a creării principatului transilvan autonom, ci mai ales pentru că prin prezentarea istoriei acestui mare curent spiritual putea spune multe despre cultura în limba națională.

Această lucrare istorică scrisă cu însuflețire și pătrunsă de un patos nobil a rămas însă neterminată. Tratarea evenimentelor se întrerupe la anul 1566. Mult mai tîrziu, în timpul bolii, va reîncepe să lucreze la manuscris și să migălească la „această lucrare ingrată“, însă nu mai are forța necesară de a continua și de a încheia acest manuscris promițător.

Călătoria

Încă în perioada cînd se ocupa cu istoria patriei sale, începe să-l frămînte gîndul — fără îndoială de sorginte romantică — de a călători în Orient. Ar dori să plece în Rusia și Asia pentru a căuta popoarele

înrudite cu maghiarii ce trăiesc în acele părți ale lumii. Adresează rugăminți cunoscuților, intervine pe lângă diferite foruri oficiale, cerînd să fie ajutat în realizarea planurilor sale. E dispus să intre în armata rusă sau să i se alătore lui Humboldt în călătoria acestuia dincolo de Urali, sperînd că astfel va putea ajunge în patria popoarelor fino-ugrice. Tatonările și rugămințile au rămas însă fără succes. Cu toate acestea, peste scurt timp, va reuși să plece în străinătate, numai că, printr-un capriciu al destinului, nu înspre răsărit, ci înspre apus: Béldi Ferenc îl roagă să-l însoțească în periplul pe care urma să-l facă în vestul Europei și în America de Nord.

Bölöni Farkas se pregătește cu grijă pentru acest drum lung. Citește lucrări de istorie și geografie, studiază sistemul juridic și constituțional al țărilor pe care le va cutreiera. Își procură publicații statistice pentru a avea o viziune mai justă asupra realității și ca să nu fie amăgit de aparențe; îl interesează adevărul, vrea să vadă adevărata față a lumii care a izbutit să elimine feudalismul. Pornește de fapt la întîlnirea cu viitorul patriei sale, astfel că sînt de înțeles minuțioasele pregătiri pentru călătorie. Dacă vom cerceta cu atenție notele de subsol ale jurnalului său de „Călătorie în America de Nord” și referințele intratextuale menite să confirme credibilitatea celor afirmate, ne vom putea convinge că Bölöni Farkas Sándor s-a pregătit cu o seriozitate pe care ar fi invidiat-o și savanții pentru receptarea experiențelor oferite de o lume necunoscută. Preparativele și călătoria iar în final gestul de a-și prezenta impresiile și experiențele sînt pătrunse de un profund simț de responsabilitate.

Plecarea are loc la 3 noiembrie 1830. Cunoștințele acumulate din cărți, reviste și ziare i-au permis de la bun început să aibă o viziune sigură asupra realității; Bölöni știa din capul locului asupra căror aspecte trebuia să-și concentreze atenția. Impresiile și noutățile oferite de călătorie îl vor determina curînd să-și noteze

regulat totul. Memorialul începe să și-l scrie la Paris, la cinci săptămâni de la plecarea din patrie.

Bölöni Farkas Sándor cutreieră lumea cu ochii larg deschiși în fața tuturor aspectelor vieții. E atras în egală măsură de politică, literatură, artă, producția de bunuri materiale, comerț, monumente culturale, colecții artistice, obiceiuri, religie, jurisdicție și de multe alte aspecte ale vieții. Încearcă să se informeze despre toate și pretutindeni se străduiește să surprindă esențialul. Tocmai de aceea vrea să afle în primul rînd care este condiția omului și, în general, dacă progresul umanității este asigurat.

Aceste însemnări zilnice nu se limitează cîtuși de puțin la o descriere impasibilă, cu scopuri exclusiv evocative, a celor văzute și auzite. Paginile lor sînt pătrunse de incandescența afectivă a omului neliniștit, aflat mereu în căutarea noului. Uneori laudă, alteori critică, însă niciodată nu trece pe lîngă lucruri fără a-și exprima părerile în însemnări, fie amănunțite, fie concise. Este cît se poate de natural ca referirile apreciative să fie mult mai frecvente, deoarece atît în vestul Europei cît și în America de Nord Bölöni Farkas descoperă relații sociale mult mai înaintate decît cele din Transilvania, iar savantul pornit la drum dintr-o provincie înapoiată a imperiului condus de Metternich descoperă o adevărată profuziune de valori demne de laudă, decelabile în sistemul constituțional și în instituțiile sociale și culturale create în funcție de necesitățile statului burghez modern, apărut și el ca o consecință a unui anumit grad de dezvoltare atins de fiecare țară în parte. Vede și constată lucruri despre care în patrie era nerecomandabil nu numai să se citească sau să se scrie, ci chiar să se vorbească.

Atenția îi este atrasă în mod special de chestiuni legate de sistemul juridic. Desigur că această propensiune se explică și prin cultura sa juridică, însă motivația principală trebuie căutată în toate cazurile în aceea

că mișcarea de reforme transilvăneană și-a început lupta împotriva tiraniei habsburgice invocînd în primul rînd argumente de ordin constituțional și punînd la bazele autentice — și legale — ale propagandei ei formularea în spirit juridic a drepturilor populației transilvănene. Nu e deci lipsit de importanță faptul că Bölöni Farkas traduce și transcrie integral în notele sale constituția franceză impusă de revoluția din iulie, iar în paginile „Călătoriei în America de Nord” publică și constituția Statelor Unite. Jurist fiind, e conștient că textul redactat cu grijă al unei constituții sau legi are prea puțină valoare dacă nu este implementat în viața reală, dacă sînt tolerate acțiuni contrare literei sau spiritului lor. Studiază deci cu atenție realitățile concrete pentru a putea aprecia cum sînt transpuse în practică prevederile constituționale sau legile (dîntre care prezintă cîteva în mod amănunțit). Intră în sălile tribunalelor, vizitează închisorile și cere cît mai multe detalii despre sistemul juridic și administrarea legii. Nu se zgîrcește cu laudele ori de cîte ori constată că drepturile omului se pot afirma nestînjedit, însă, spre marea lui tristețe, are și prilejul de a-și exprima indignarea; trebuie să ia act de faptul că în țara pe care el o elogia pentru sistemul ei democratic și libertățile cetățenești, mulți își cîștigă pîinea vînzînd și cumpărînd negri, într-un cuvînt negoțul cu sclavi era o practică absolut curentă, tolerată de lege. Nu încearcă să-și ascundă dezamăgirea: „După ce mi-a fost dat să văd viața cetățenească nepereche, izvorînd din constituția acestei mari țări, din principiile bazate întotdeauna pe legile firii, numeroasele instituții înființate întru cultivarea omenirii, nu am putut nicidecum cuprinde cu mintea profundă contradicție dintre această teorie măreață și acea praxis mîrșavă”.

De fapt și în Anglia a constatat cu consternare că și în lumea capitalistă ce a lichidat feudalismul litera legii și practica vieții sînt despărțite de o prăpastie

profundă, că pînă și constituția îi favorizează pe cei care sînt posesorii unor mari averi. „Theoria constituțională a Engliterei este foarte frumoasă și cine nu cunoaște adevărata stare a acestei națiuni e incredințat că acolo libertatea, bunăstarea și fericirea fiecărui om sînt cu adevărat în floare; numai că de această constitutio se bucură un număr foarte mic dintre cetățeni, majoritatea națiunii fiind exclusă de la a beneficia de pe urma benefacțiunilor și a foloaselor pe care această constitutio s-ar părea că le făgăduiește. Averile aparțin doar cîteșunora, iar ceilalți sînt strîmtorați și zdrențăroși; ci cu toate acestea povara impozitelor asupra dinșilor apasă cel mai greu, întrucît nu există nici un articulus de hrană sau commoditas pentru care să nu fie cu trebuință a se plăti taxe foarte mari“. Se poate observa deci că atenției lui Bölöni Farkas Sándor nu-i scapă niciuna din anomaliiile sociale pe care sistemul capitalist nu putea — pentru că în esență nici nu voia — să le elimine, deoarece întreaga sa structură se baza pe antagonismul dintre capital și proletariat.

Însă în comparație cu feudalismul poate atribui democrației burgheze învingătoare din vestul Europei și America de Nord atît de multe cuceriri noi și pătrunse de spirit umanist, încît călătorul transilvan nu cedează îndoielilor și, prin reliefaarea experiențelor plăcute, încearcă să trezească în sufletul cititorilor speranța că democrația burgheză va putea exciza singură toate excrescențele maligne din trupul ei. Bölöni Farkas încă nu-și putea da seama că burghezia nu avea absolut nici un interes să elimine aceste stări de lucruri pentru că astfel și-ar fi subminat propriile poziții economice și politice. Azi, după o experiență istorică de mai bine de 100 de ani, știm foarte bine că toate neajunsurile imputate de Bölöni democrației burgheze au putut fi eradicate din viața omenirii numai de socialism, odată cu abolirea orînduirii capitaliste.

În călătoriile sale Bölöni Farkas ia contact și cu socialismul, în speță cu cea mai dezvoltată formă a acestuia de dinainte de Marx și Engels: socialismul utopic al lui Owen și Saint-Simon. Desigur că peregrinul nostru nici nu bănuie că în falansterile socialismului utopic destinul l-a făcut să ia contacte cu teoria și practica primilor heraldi ai adevăratei democrații, ai unui nou sistem social, victorios peste un secol. Scrie cu simpatie despre adepții lui Saint-Simon și societatea lui Owen, deoarece și pe el îl atrage obiectivul final al acestora: ca omenirea să devină o singură familie muncitoare. Merită relevat și faptul că vede în falansterile înființate pe baza principiilor socialismului utopic un nou fenomen istoric și afirmă că „dacă vor mai dăinui o jumătate de veac, de pe urma lor filosofia se va alege cu mari învățăminte, iar dintre principiile politice multe vor fi răsturnate“.

Din cauza rămîinerii în urmă a existenței sociale transilvănene și a marasmului spiritual cauzat de feudalism, peregrinul nostru se informează temeinic pretutindeni în legătură cu religia și libertatea cultelor. Parcă și pe socialiștii utopici — care îi amintesc de primii creștini și de perioada de început a Reformei — îi consideră fondatorii unei noi credințe. Desigur că pe gânditorul deist format sub influența filozofiei *Aufklärung*ului îl interesau de asemenea anumite chestiuni de principiu legate de religie, însă era mai ales curios să vadă în ce măsură se schimbă rolul social al bisericii după abolirea feudalismului și dacă, în definitiv se poate vorbi de o asemenea schimbare. Vor exista oare religii de stat dominante și favorizate oficial sau, dimpotrivă, sînt speranțe de a asista la un clivaj marcat între stat și religie? Bölöni Farkas a suferit mult încă din tinerețe din cauza umilitoarei discriminări religioase. Pe lângă faptul că era descendentul unei familii de secui supuse conșcripției militare, mai avea și neșansa de a fi unitarian. Este deci natural că ia notă cu satis-

facție de repercusiunile transformărilor burgheze în chestiunea religiilor și a bisericilor, în speță de faptul că apartenența la un anumit cult religios nu poate fi invocată ca motiv nici pentru ascensiunea socială, nici pentru persecuții. Una din marile experiențe ale călătoriei sale a fost să constate că limitarea absolutismului regal și a puterii seculare a clericilor este o condiție sine qua non a libertății și fericirii omului.

Pe un ton de sinceră pietate și admirație Bölöni Farkas relatează despre rezultatele obținute de știința și tehnica epocii. Vorbește despre organizarea fabricilor, ba, uneori, prezintă și scurte scheme de procese tehnologice; amintește de istoria motorului cu aburi, are cuvinte de laudă la adresa muncii fructuoase a grădinarilor și, în general, își informează cu un entuziasm înflăcărat compatrioții despre miracolele înfăptuite de mâna și mintea omului liber.

Toate impresiile și desfătările prilejuite de călătorie îi amintesc de patrie; indiferent că vizitează o fabrică sau o seră, cele văzute îi îndreaptă numaidecât gândurile spre casă și se cufundă în lungi meditații asupra posibilităților de a împămînteni în Transilvania industria și agricultura moderne. Admirînd frumusețile patriei lui Walter Scott și întîlnindu-se cu vilegiaturiști scoțieni, se întrebă cu nostalgie pentru ce „fiind Transilvania binecuvîntată de natură cu atîtea frumuseți, și totuși — oare fiindcă nu s-a născut deocamdată scriitorul care să-i dezvăluie minunațiile sau fiindcă în niciuna din clasele națiunii noastre nu s-a deșteptat încă sensibilitatea față de frumusețile patriei? — nu ne-a intrat pînă acum în obișnuință să cutreierăm plaiurile noastre cele mai frumoase”. La auzul acordurilor majestuoase ale imnului *Rule Britannia* își amintește de sonurile tînguitoare ale cîntecelor din patrie, întrebîndu-se numaidecît: „Să fie oare adevărat că un cîntec tînguitor e suspinul pricinuit de amintirea robiei? Sau dă glas amărăciunii simțămintelor înăbușite?” Altă dată în-

înlănarea cu un maghiar emigrat îi evocă stările de lucruri de acasă, unde pretorul putea oricînd dispune ca un nevinovat să fie pedepsit cu 25 de lovături de bici.

Din cîte constată, în vestul Europei și în America de Nord nu se știa aproape nimic despre Transilvania. Într-o colecție mineralogică din Anglia descoperă roci de proveniență transilvăneană și pînă și acești heralzi tăcuți ai pămîntului natal îi aduc pe buze cuvinte de lamentație. „Căci sufletul meu ar fi fost cuprins de o adevărată mîndrie dacă în locul acestor pietre aș fi găsit vreo lucrare de orice fel născută din puterea științei, străduința meșteșugărească sau cultura patriei mele“.

Cîteodată se mai întîmplă ca străinii să se intereseze despre țara sa și de tot atîtea ori e pus în situații stînjelitoare, pentru că nu prea poate rosti cu sufletul împăcat cuvinte de laudă despre Transilvania, aflată într-o stare de înapoiere, cu toate că orgoliul îi e profund lezat de ignoranța demonstrată de oamenii de cultură europeni sau americani în ceea ce privește țările și popoarele din zona Dunării. „Pentru feliul cum ni s-a dus vestea în streinătate“ nu-i învinuiește însă pe occidentali, ci condamnă stările de lucruri de acasă. Destinul îi dă însă și prilejul de a se întîlni cu oameni care — cu o clarviziune și un realism politic generate de justa înțelegere a propriei lor istorii — apreciau perspectivele de dezvoltare ale popoarelor dunărene, care doreau să scuture jugul feudal. În conceptul însemnărilor de călătorie, așternut pe hîrtie încă în America, putem citi următoarele rînduri: „Politicienii americani sînt încredințați că revoluția trebuie să izbucnească neîntîrziat în rîndurile maghiarilor“. Istoria a confirmat pe deplin justetea acestor constatări prin revoluția de la 1848—1849.

Dacă în timpul călătoriei, lui Bölöni Farkas Sándor totul îi amintea de Transilvania, după întoarcerea acasă s-a frămîntat la fel de mult pentru a găsi căile

de a pune în serviciul patriei experiența acumulată în străinătate. De la bun început în cercul lui de prieteni trec din mână în mână însemnările voluminoase așternute pe hârtie în ceasurile de răgaz ale periplului. Primii care le citesc — fără excepție buni prieteni și cunoscuți dragi — îl îndeamnă să-și publice impresiile. După multe ezitări și lungi discuții preliminare cu editorii se hotărăște în sfârșit să-și pregătească lucrarea pentru tipar. Ordonând materialul, decide curînd să prezinte cel mai amănunțit partea de maximă importanță din punct de vedere politic, în speță cea referitoare la episodul american, iar despre impresiile europene să vorbească pe scurt, în chip de preambul la cele văzute dincolo de ocean. Prin scurtarea manuscrisului s-ar putea ca autorul să nu fi urmărit doar înlesnirea operațiilor tehnice ale punerii sub tipar, ci i-a ajutat și pe cititori să surprindă esențialul, direcționîndu-le în mod evident atenția spre sezișarea cuceririlor democrației burgheze. Această dorință de condensare a dat rezultate lăudabile din toate punctele de vedere: expunerea alertă potențează neconținut interesul cititorului și totodată, prin limitarea cantității de material și printr-o bună ritmare a textului, nu descurajează nici publicul cititor, încă prea puțin familiarizat cu litera tipărită.

Această adaptare sagace la pretențiile cititorilor ar fi decurs relativ ușor dacă nu ar fi trebuit să ia în considerare și eventualitatea că la cenzură vor apărea obiecții tocmai din cauza temelor interesante și de actualitate tratate în carte. Prin propoziții abile, prin mijloace stilistice și compoziționale ingenioase reușește să dea în final textului aparența unui corpus inocent din punct de vedere politic. Astfel, a eliminat din versiunea tipărită orice referință imediată la problemele de actualitate ale țării, precum și toate pasajele care ar fi putut determina autoritățile să deschidă o procedură penală împotriva autorului. Din mărturia con-

temporanilor aflăm că, în ciuda acestor subterfugii stilistice și compoziționale, textul „Călătoriei în America de Nord“ a putut trece prin furcile caudine ale cenzurii doar cu ajutorul unor prieteni bine intenționați.

La 24 aprilie 1834 Bölöni Farkas Sándor încheie „o înțelegere de nestrămutat“ cu Tilsch János-junior în problema editării însemnărilor sale. Contractul — păstrat în manuscris — prevede ca scriitorul să-i predea librarului manuscrisul ce avea o întindere de „75 coale în quarto“, iar Tilsch se obliga ca pînă la sfîrșitul lunii august să tipărească lucrarea lui Bölöni în o mie o sută de exemplare, pe hîrtie de calitate bună, cu litere cicero. Ca drepturi de autor, Bölöni își putea alege dintre cărțile tipărite de librar exemplare în valoare de 100 de florini (în cazul că ar dori titluri inexistente în librărie, editorul se obliga să i le procure), iar în numerar avea dreptul la 260 de florini de argint în două rate, la care se adăugau 25 de exemplare din „Călătoria în America de Nord“. Contractul mai conține și cîteva stipulații cît se poate de caracteristice pentru Bölöni Farkas. Astfel, editorul se obliga să nu pună în vînzare la prețuri mai mari de 2 florini de argint exemplarele „tipărite pe hîrtie obișnuită“, iar afișele purtînd numele autorului nu vor fi expuse decît în interiorul librăriei.

Prima ediție se epuizează cu o rapiditate nemaiîntîlnită, astfel încît la 10 ianuarie 1835 cei doi încheie contractul pentru o nouă ediție. Tilsch se angajează să tipărească încă o mie de exemplare pentru care va plăti 150 de florini în numerar, acordîndu-i autorului dreptul de a-și alege cărți în valoare de 60 de florini. Din mărturiile contemporanilor reiese că nici o altă carte nu a avut o primire mai bună în întreaga Transilvanie. Istoricul Kővári László consemnează că lucrarea „... asemenea tunetului și fulgerului pătrunde în rărunchii și sufletul tuturor, bărbați, femei, tineri și bătrîni; oricine știa citi ardea de dorința de a-și

procura această carte. Îmi amintesc că pînă și copiii se adunau și o citeau cu cea mai mare evlavie ca pe sfintele scripturi“. Kővári nu exagera atunci cînd așternea pe hîrtie aceste cuvinte entuziaste. Prietenii și cunoscuții îl salută pe autor cu nemărginită însuflețire, cazinoul din comitatul Kőzép-Szolnok îi dăruiește o cupă festivă, cel din Aiud îl alege membru onorific, iar Széchenyi István și Wesselényi Miklós văd în „zugrăvirea fidelă a orînduirii omenеști demne de făptura umană“ un succes al cauzei comune. Asemenea lor, toți adepții conștienți ai progresului își îndreaptă gîndurile spre funcționarul gubernial — pînă atunci de-abia cunoscut în afara Clujului — cu sentimentul euforic al victoriei. Amploarea succesului și a onorurilor e exprimată de acordarea marelui premiu al Academiei și de alegerea autorului în rîndurile „nemuritorilor“.

Gravele probleme politice puse de carte sînt descoperite și apreciate nu numai de partizanii progresului, ci și de cei aflați de partea cealaltă a baricadei. Doar prin tărăgăneala și bijbîielile birocrăției oficiale se poate explica faptul că însemnările de călătorie ale lui Bölöni Farkas Sándor ajung pe indexul cărților interzise cu mare întîrziere, după apariția celei de-a doua ediții. De data aceasta cel care a tras pe sfoară oficiul specializat în șicane a fost — mare raritate — chiar autorul (care printr-o ironie a soartei era el însuși funcționar de stat). Stăpînii puterii și lacheii lor din oficiile imperiale s-au trezit prea tîrziu. Prin măsurile luate nu-i mai puteau dăuna cărții, doar că au ațîțat și mai mult interesul pentru ea. La 23 septembrie 1835 Bölöni Farkas Sándor face următoarea consemnare în jurnalul său: „A sosit la Guberniu catalogul cărților interzise, printre care se află și lucrarea mea; se poate citi doar «Erga Schedam». Aceasta e o mare cinstire pentru munca mea, însemnînd că totuși cuprinde ceva care a avut efect asupra cetitorului. Însă e deja tîrziu.

Cred că otrava și-a făcut treaba, iar prin interzicerea cărții doar că i-au înțețit veninul“.

Succesul literar al lui Bölöni Farkas Sándor a fost deplin.

Universalitate est-europeană

În literaturile naționale ale popoarelor din răsăritul Europei, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, impresiile de călătorie aveau un statut și o menire aparte. În general, autorii insistau asupra problemelor social-politice ale acestor decenii ce anunțau revoluția folosindu-se de o formă artistică aparent mai ingenuă decât literatura politică propriu-zisă, astfel că uneori puteau păcăli ochii de argus ai cenzurii și transmiteau publicului cititor (care se constituia tocmai în acea perioadă și care din acest motiv punea accentul pe divertismentul oferit de lectură) într-o formă interesantă și atractivă probleme de actualitate referitoare la realitatea obiectivă, la arte, politică și științe, la lupta dintre mentalitatea retrogradă și cea progresistă. Să mai adăugăm că tendința stilistică dominantă în epocă, romantismul, manifesta o propensiune aparte pentru însemnările de călătorie, pentru că, prin intermediul și în paginile lor, autorul, eliberat de rigorile clasicismului, putea relata cu o naturalețe amintind de stilul conversațional despre impresiile variate acumulate de-a lungul călătoriei, iar în comentarii putea face excursuri nestînjenite în trecut, prezent și viitor. În comparație cu însemnările de călătorie din epoca luminilor și a clasicismului, paginile primate prin contactul cu romantismul acordă mai mult spațiu sentimentelor, elementelor emoționale și, în general, exprimă o stare de nemulțumire și deprimare de ordin social.

Tematic, însemnările de călătorie prezentau întotdeauna o mare varietate. Indiferent că scriitorul își cutreiera patria, rătăcea prin țări străine sau se aventura pe alte continente, valoarea literară a relatării sale nu era apreciată nici de contemporani, nici de posteritate în funcție de distanța străbătută. Spre sfârșitul secolului luminilor, rusul Radișcev a călătorit doar de la Petersburg la Moscova, însă însemnările de călătorie pe care le-a scris cu acest prilej au avut un asemenea efect, încît autocrația țaristă l-a condamnat la moarte și doar printr-o clemență neobișnuită a destinului nu a fost executat.

Cehul Jan Kollar și-a așternut pe hîrtie impresiile prilejuite de călătoria de studii făcută în Italia, Austria și Bavaria. Aceste pagini reprezintă dovezi la fel de elocvente ale poziției lui istorice marcate de romantism ca și lucrările sale de literatură, lingvistică sau arheologie. Un alt călător ceh, Karel Havlicek-Borovsky cuprinde în cartea lui intitulată „Imagini din Rusia” impresiile dintr-o călătorie făcută în 1846 la Moscova. În aceste pagini condamnă cu mult curaj toate acele stări de lucruri din imperiul țarist ce contraveneau convingerilor sale democratice, prevestind totodată un mare viitor poporului rus.

Printre memoriale de călătorie scrise de transilvăneni, un loc de seamă îi ocupă paginile entuziaste așternute pe hîrtie de Stephan Ludwig Roth în urma călătoriei de studii în Germania. În lucrarea aceasta, intitulată *Gemälde einer Reise* renumitul scriitor și mentor cultural sas își informează compatrioții transilvăneni despre anumite probleme economice și culturale ale „țării de baștină”.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea însemnările de călătorie devin tot mai numeroase și în literatura română, iar subiectele tratate se îmbogățesc — ca o reflexie a dezvoltării sociale — cu idei noi, de actualitate. Dinicu Golescu își editează la Buda-

în 1826 *Insemnare a călătoriei mele în anii 1824, 1825 și 1826*“ Gheorghe Asachi își publică în 1830 în coloanele „Albinei Românești“ de la Iași notele de călătorie în Rusia, iar George Barițiu și Timotei Cipariu se pre-valează de posibilitățile artistice oferite de memorialul de călătorie ca gen literar în 1836, odată cu primul lor voiaj în Țara Românească.

Dinicu Golescu sosește la Brașov în 1821, în timpul răscobilei din Muntenia. Cercetătorii n-au putut stabili încă dacă boierul muntean și-a părăsit căminul de teama pandurilor lui Tudor sau în urma măsurilor represive luate de turci. Avînd în vedere atitudinea lui antiotomană, istoricii de azi ai literaturii române înclină mai degrabă spre cea de-a doua ipoteză.

Marele logofăt, care se inspire din belșug din sursele ideatice ale iluminismului pentru a cere înfăptuirea neîntîrziată a unor reforme sociale, a plecat spre apus de la Brașov. Mai întîi vizitează localitățile renumite ale Transilvaniei, apoi traversează Ungaria. Deschide bine ochii la tot ce vede la Pesta, Buda și Bratislava; pe urmă trece în Austria. După ce admiră salba de frumuseți ale Vienei, se oprește la Graz și Triest, apoi pășește pe pămîntul Italiei. Vizitează cîteva orașe peninsulare și se întoarce la Brașov, pentru ca la scurt timp s-o pornească iar la drum și să viziteze pentru a doua oară Pesta, trecînd de data aceasta prin Banat. În 1826, acest călător pasionat de nou poate fi întîlnit pe drumurile Germaniei și ale Elveției.

Începe să-și scrie însemnările chiar în timpul perindărilor, ceea ce explică prospețimea impresiilor și trăirilor. Din dorința de a îmbunătăți stările de lucruri din patrie îl interesează totul: civilizația vieții urbane, cocioabele sărăcimii de la sate, aristocrația și țărani burghezia orășenească și lucrătorii de la cazanele cu aburi, pămînturile bine cultivate sau lăsate în paragină, industria, mașinile, instituțiile culturale (în primul

rînd școlile); în subcapitole speciale descrie cele văzute și compară realitățile din străinătate cu cele din Țara Românească, îndemnîndu-și compatrioții la acțiune fie printr-o critică nemiloasă, fie prin cuvinte exprimînd o profundă amărăciune.

Pentru a ilustra mîhnirea provocată de rămînerea în urmă a Transilvaniei, respectiv a Țării Românești, precum și dorința de mai bine ce îi anima deopotrivă pe Bölöni Farkas Sándor și pe Dinicu Golescu, vom cita în paralel două pasaje din care reiese congenialitatea de idei dintre cei doi, arătînd totodată particularitățile individuale ce dau savoare atitudinii fiecăruia:

Dinicu Golescu

O! prea puternice Părinte al tuturor noroadelor! Niciodată nu o să se ridice de asupra neamului românesc acest nor întunecos, plin de răutăți și de chinuri?

O! preabunule stăpîne! Nu o să fim izbăviți odată de toate nevoile? Nu o să ne învrednicim să vedem o rază de lumină, care să ne îndrepteze spre obșteasca fericire?

Bölöni Farkas Sándor

Oare maghiarul însuși să fie pricina rămînerii sale în urmă față de lumea civilizată? Din ce pricină își pierde vloga acest popor tînjind întruna după năluciri depărtate? Ce înseamnă mîhnirea aceea ascunsă și cețoasă care e principala însușire de caracter a celor mai mulți dintre scriitorii săi? Care va fi fiind acel lucru căruia atîția maghiari de bine încearcă să-i dea glas în mii și mii de feliuri și închipuiri întru propășirea noastră și, cu toate acestea, nimeni nu a găsit încă graiul cel adevărat?

Faptul că scriitorul român și cel maghiar manifestă interese similare în ceea ce privește problemele politice se explică și prin rezultatele obținute de ei în domeniul promovării culturii. Am văzut cu cât elan a încercat Bölöni Farkas să înființeze la Cluj instituții moderne exprimând valorile noii culturi burgheze. La rîndul său, Dinicu Golescu a depus eforturi în interesul culturii naționale românești încă de pe vremea cînd se afla la Brașov, luînd inițiativa de a înființa o societate literară, obiectiv în vederea căruia a făcut apel la compatrioții săi. După revenirea în Muntenia, această asociație va desfășura la București o intensă activitate literară și științifică. În satul său natal, Golești, a înființat o școală de băieți, a cărei conducere a încredințat-o lui Florian Aaron, chemat de peste munți, din Transilvania. A depus mari eforturi și în interesul presei cotidiene; mulțumită în primul rînd perseverenței sale a putut scoate în 1829 Ion Eliade Rădulescu „Curierul Românesc“.

Celălalt contemporan român al lui Bölöni Farkas Sándor la a cărui activitate multilaterală se adaugă și o serie de însemnări de călătorie a fost George Barițiu. Primul voiaj despre care a scris a fost cel din 1836, cînd a vizitat Țara Românească. Barițiu ca și tovarășul său de drum, Timotei Cipariu, aștepta cu nerăbdare să cunoască viața românilor de dincolo de Carpați și în primul rînd să descopere viața spirituală a Bucureștilor. Florian Aaron și Eftimie Murgu le-au facilitat contactul personal cu cei mai de seamă reprezentanți ai literaturii, artei și științei românești de atunci. În însemnările sale, Barițiu se referă în detaliu la situația teatrelor și a școlilor, luînd act cu satisfacție de rezultatele obținute în aceste domenii. Însemnările făcute cu prilejul primei călătorii la București au rămas în manuscris, fiind publicate doar în 1958, însă despre călătoria făcută în 1845 în vestul Europei vorbește în nouă foiletoane apărute în coloanele

„Gazetei de Transilvania“. Pînă la Pesta călătorește cu poștalionul, iar de acolo, trecînd prin Viena, își continuă drumul cu vaporul spre izvoarele Dunării. A cutreierat Bavaria, Marele Ducat de Hessa, vizitîndu-i capitala, Darmstadt, apoi coboară de-a lungul văii Rinului. Acordă o atenție deosebită situației țăranilor germani. Vorbește despre cîmpurile bine cultivate și subliniază că lanurile și livezile îngrijite ce promiteau roade bogate erau o consecință directă a abolirii servituțiilor feudale, a robotei. Constată că țăranul emancipat de sub puterea feudalilor este un adevărat maestru al agriculturii. Afirmă că din explicațiile competente furnizate de o țărăncă germană a avut mai multe de învățat decît din tomurile voluminoase scrise de profesori renumiți. Pe lîngă problema țărănească, Barițiu, care lupta pentru înfăptuirea unor reforme burgheze, manifestă un mare interes și pentru problema toleranței religioase, deoarece în Transilvania discriminările de natură confesională, de pe urma cărora, așa cum am văzut, a avut de suferit și unitarianul Bölöni Farkas Sándor, au cauzat multe amărăciuni și griji.

Prin însemnările sale de călătorie în vestul Europei (1845), Barițiu prezintă și încearcă să conștientizeze în rîndurile publicului român care citea presa din Transilvania problemele dezvoltării societății în sens burghez, atacînd într-o formă abil disimulată întregul eșafodaj al feudalismului — structura sa economică și ideologia —, făcînd profesione de credință în sprijinul victoriei neîndoielnice a progresului omenirii.

După această comparare a scrierilor lui Bölöni Farkas cu alte memoriale de călătorie purtînd semnătura unor personalități din estul Europei, este extrem de edificator să facem o paralelă între opera lui și lucrări similare apărute în vestul Europei. Că o asemenea comparație este îndreptățită au afirmat cu decenii în urmă Hatvany Lajos și, mai aproape de noi,

cercetătorul american Keith Hitchens. Politicianul francez Alexis de Tocqueville a călătorit în Statele Unite aproximativ în aceeași perioadă cu Bölöni Farkas. În paginile scrise cu acest prilej analizează și critică cu multă acuitate cele văzute dincolo de ocean. Critica lui Tocqueville nu își are sorgintea într-o ideologie feudală, ci tocmai în concepțiile burgheze, dominante deja în patria sa. Călătorul pornit la drum din Franța mai multor revoluții burgheze cunoștea mult prea bine capitalismul victorios și burghezia pentru a ceda cu ușurință sentimentului naiv de minunare. Cetățeanul statului polițienesc guvernat de Metternich găsea însă destule prilejuri de uimire și elogiu. Un manuscris al lui Simion Bărnuțiu, cuprinzând prelegeri cu caracter juridic de la începutul anilor 1840, demonstrează elocvent că atitudinea lui Bölöni, care lua act în primul rând de aspectele pozitive ale democrației burgheze, este o expresie a situației generale din estul Europei, în speță a particularităților istorice transilvănene. Luând în discuție principiile ce stau la baza unei constituții, Bărnuțiu subliniază caracterul democratic al legii fundamentale a Statelor Unite, accentuând în mod deosebit libertățile statuate pentru asociațiile cu caracter cultural.

Și în contextul literaturii maghiare, gloria îl aduce pe Bölöni Farkas Sándor, ca autor de memoriale de călătorie, în preajma unor personalități de prim rang. În 1816, întorcându-se din Ardeal, Kazinczy Ferenc începe să lucreze la ale sale „Scrisori transilvănene”; Széchényi István, între 1814 și 1835, a întreprins mai mult de zece călătorii lungi în străinătate și în paginile jurnalului său vorbește în detaliu despre experiențele și impresiile acumulate în urma celor văzute: în 1832 o porneste spre vest însoțit de Wesselényi Miklós. Destinația e Londra. Învățămintele călătoriei sînt consemnate conștiincios și de Wesselényi. În 1836 Pulszky Ferenc în lucrarea sa intitulată „Însemnări

de călătorie din 1836" ne relatează despre lungul său voiaj vest-european, iar cu trei ani mai târziu Szalay László, sub titlul „Pagini din jurnalul meu de drum — 1838—1839”, informează publicul cititor maghiar despre marile progrese înregistrate de civilizația vest-europeană. Lista continuă cu Szemere Bertalan (Călătorie în străinătate), Gorove István (Apusul) și Toth Lőrinc (Schite de călătorie). În opinia istoricilor literari maghiari, cel mai remarcabil memorial de călătorie dinaintea anului 1848 poartă semnătura lui Irinyi József, care și-a publicat cartea în 1846 la Halle sub titlul „Însemnări de călătorie din Germania, Franța și Anglittera“.

Toate aceste scrieri au adus mari servicii cauzei progresului, atât din punct de vedere literar cât și politic iar prin optimismul lor au constituit un stimulent pentru o întreagă generație.

Tonul încrezător din cartea lui Bölöni Farkas, atât de străin entuziasmelor efemere, nu-și are originea numai în cele văzute peste ocean, ci și în realitatea transilvană. Învățămintele cu care s-a ales din străinătate nu au făcut decât să confirme speranțele de ordin politic generate de primele succese repurtate de mișcarea de reforme transilvăneană, născută în primii ani ai deceniului al patrulea. În sensul acesta „Călătorie în America de Nord“ e pătrunsă de toate speranțele prilejuite de pregătirea pentru Dieta din 1834 și de starea de spirit efervescentă exprimând entuziasmul și încrederea întregii țări.

Jurnalul

La sfârșitul anilor 1820, adepții transilvăneni ai progresului erau încă nevoiți să-și desfășoare întreaga activitate în limitele vieții culturale, însă munca din

acest domeniu, pe lângă rezultatele concrete ce o în-
cununau (jucarea unor piese de teatru, înființarea
cazinourilor, organizarea și dezvoltarea învățămîn-
tului), se solda și cu acumularea unor experiențe poli-
tice, constituind în primul rând un prilej de întâlnire
pentru partizanii reformelor sociale. Mișcarea politică
propriu-zisă, născută în 1832, își putea astfel integra
aceste grupuri deja existente, avînd și posibilitatea de
a utiliza arsenalul lor ideologic gata călit în polemice
literare, în știință și în publicistică.

În urma mișcărilor țărănești tot mai numeroase și
a manifestărilor opoziționiste din comitate cerînd în-
făptuirea neîntîrziată a unor reforme sociale, curtea
de la Viena a hotărît, după multe tergiversări, să
convoace Dieta transilvană în primăvara lui 1834.
Forul legislativ suprem nu s-a mai reunit din 1810—
1811, astfel că timp de 23 de ani Transilvania a fost
gubernată anticonstituțional, încălcîndu-se prevederile
statuate de Diploma Leopoldină. Fără să mai con-
voace Dieta și în loc de alegeri, Viena numea direct
în funcții pe cei ce urmau să dețină poziții de răspundere,
veniturile țării fiind înghițite prin intermediul admi-
nistrației domeniilor de către trezoreria imperială; în
plus, puterea habsburgică nu admitea nici o ingerință
în ceea ce privește stabilirea cantității tributului și
modul de încasare a acestuia; an de an se repetau
brutalitățile prin care tinerii erau luați cu sila în armată
și, cu excepția bisericii catolice, toate cultele erau
persecutate. Nenumărate motive de a se plînge avea
mai ales biserica ortodoxă română. Deși, începînd cu
1791, libertatea acestei religii era sancționată de lege,
convertirile cu forța, ocuparea bisericilor și izgonirea
preoților erau practici la ordinea zilei.

Mișcarea de reforme transilvănă și-a început
activitatea invocînd temeuri pe deplin legale, repre-
zentate de Diploma Leopoldină, care sancționa stă-
pînirea țării de către Habsburgi. Conducătorii mișcării,

excelent pregătiți din punct de vedere juridic, erau de părere că această constituție feudală a Transilvaniei includea și anumite prevederi a căror impunere în practică era în măsură să garanteze transformarea societății în sens burghez, fără a se transgresa limitele legalității.

Prima mare bătălie a mișcării a fost organizată și condusă de Wesselényi Miklós. Tot el e cel care elaborează pentru prima oară programul mișcării în marea lui lucrare din 1833 intitulată „Despre Prejudcăți”. În această operă caracterizată printr-o mare bogăție de idei examinează pe rînd chestiunile sociale de actualitate, analizează situația claselor sociale, dezvăluie „prejudcățile”, adică distorsiunile, falsificările și caducitatea ce caracterizau în profunzime gîndirea publică: apoi prezintă principalele argumente de ordin socio-economic, istoric, politic și cultural ce pledau în favoarea necesității stringente de a se trece la reforme sociale. Sensibilizează conștiințele la ideea crizei feudalismului și proclamă inevitabilitatea istorică a prefacerilor burgheze. Calea spre aceste schimbări o jalonează prin luarea în considerare a interrelațiilor dintre reformele ce urmau să afecteze toate componentele vieții sociale; piatra unghiulară, în concepția lui Wesselényi, era însăși principala problemă a epocii — schimbarea situației iobăgimii. Aristocratul maghiar voia să-l ridice pe țăran la statutul de cetățean, liber ca persoană și beneficiind de dreptul de proprietate.

În afară de Wesselényi, prietenul cel mai credincios și partizanul cel mai fidel al progresului a fost Bőlöni Farkas Sándor, caracterizat printr-o propensiune spre idealizare și o structură de tip romantic a personalității. Bőlöni vede în Wesselényi un etalon virtual — atît din punct de vedere etico-politic, cît și ideologic — pentru întreaga gîndire socială, un model de acțiune îndreptată spre progres. Toate acestea nu-l împiedică să descopere și lipsurile evidente ale activității politice

desfășurate de Wesselényi: „Săvîrșește o mare greșală în cariera lui politică: e încredințat de priceperea sa într-ale tacticii oratorice și pe drept cuvînt, dacă judecăm după urmările de moment ale cuvîntărilor sale. Însă nu vrea să creadă că luptă cu un dușman viclean, care zădărnicește orice tactică oratorică de pe la spate, printr-un rîs batjocoritor. Nu vrea să creadă că dușmanul, pe cît e de neghiob, tot pe atîta e de șiret.“

Mișcarea condusă de Wesselényi nu s-a dovedit îndeajuns de puternică și de matură pentru a purta spre victorie cauza prefacerilor burgheze. Situația istorică însăși nu era coaptă pentru un asemenea succes. Mișcarea, întemeiată pe legături laxe de ordin personal, nu se putea transforma într-un partid politic în accepțiunea burgheză a termenului. Pe lîngă mari succese de ordin personal, se întîmpla adesea ca atunci cînd trebuiau să se orienteze în labirintul strategiei și tacticii politice, liderii mișcării să apeleze mai degrabă la instinct decît la o analiză realistă a situației. Puterea habsburgică avea posibilitatea să arunce în luptă forța brutală și avantajele generate de caracterul ei organizat. Deoarece mișcarea de reforme nu dispunea de o bază de mase (putînd conta cel mult pe simpatia poporului) și deoarece prin poziția ei de clasă nu-și putea permite să implice în luptă energiile populare, în situația istorică dată victoria a aparținut establishmentului. Bölöni Farkas însuși ajunge la această concluzie și încă înainte ca Habsburgii să fi luat hotărîrea de a dizolva Dieta. Ca o dovadă a justeței cu care analiza situația politică, vom cita următoarele rînduri: „Treburile Dietei noastre sînt pe zi ce trece mai încurcate. Nu se alege nimic din cele mai promițătoare propuneri. Cei cu vederi liberale au în față primejdia persecuțiilor și a intimidării. Se recurge la cele mai infame mijloace: trădări, retractări, amenințări, mituiri. Sînt dezamăgit în speranțele ce mi-am pus în forța morală a patriei mele; de abia dacă există

zece oameni care să știe ce trebuie făcut. Nu avem principii de căpății în jurul cărora să graviteze totul, revenind mereu la același punct. Majoritatea afișează liberalismul doar din dorința de a fi la modă, de a se procopsi sau din viclenie. Puțini s-au gândit serios la libertate, spiritul ei nu a apucat să le pătrundă în sînge. Dar oare am putea nădăjdui la mai mult în starea de acum a legilor noastre? Niciodată nu va progresa această națiune pe calea reformelor legale! E nevoie de o sguđuire din afară sau din lăuntru țării, de oprinare și anevoință pentru ca poporul nostru să se trezească din torpoarea-i criminală.“

Wesselényi încă își asumase riscul de a publica fără acordul autorităților superioare în tipografia sa actele elaborate în timpul sesiunii Dietei, însă nici chiar mișcarea condusă de el nu a avut forța de a se împotrivi dispoziției regale de dizolvare a Dietei și terorii sprijinite de ascuțișul baionetelor.

Wesselényi a fost judecat și condamnat, iar adepții și connilitonii săi — înspămîntați și reduși la tăcere prin cele mai felurite mijloace. În locul atmosferei de încredere de mai înainte se instalează dezamăgirea, dezabuzarea și nu o dată disperarea.

Bölöni Farkas Sandor s-a numărat și el printre cei care, după această înfrîngere, cad victimă unei amărăciuni inconsolabile. Mai mult, anumite evenimente din viața sa particulară iau și ele o întorsătură atît de defavorabilă încît dezamăgirea și tristețea se agravează, transformîndu-se în curînd în disperare și chiar într-o ulcerare nemiloasă a sufletului. Complicațiile ivite în jurul cărții, înțepăturile invidioase ale colegilor din oficiile guberniale poate că ar fi fost mai ușor de suportat, dacă nu li s-ar fi adăugat și suferința din dragoste, apoi doliul și treptata deterioare a sănătății.

Numai că din durerea patriotului exacerbată de tragedia lui personală de data aceasta s-a născut o

roadă nestemată: Bölöni Farkas Sándor își scrie jurnalul, unul din cele mai frumoase din întreaga literatură maghiară. Aceste confesiuni cutremurătoare, însuflețite fie de un lirism romantic, fie de reflecții de ordin politic imanente în text, devin o lectură de neuitat, sintetizând experiențele sale scriitoricești și dând la iveală toate virtuțile artistice ale autorului.

Jurnalul începe cu prima zi a anului 1835 și se încheie la 7 ianuarie 1836. Bărbatul care a pășit în cel de-al patruzecilea an al vieții își începe însemnările printr-o retrospectivă severă:

„Am purces la socoteala faptelor mele cu multă strășnicie și am găsit într-adevăr câteva care mi-au alinat sufletul, pentru că, săvârșindu-le, m-am arătat a fi un om și un patriot cinstit; însă am găsit multe semne, prea multe chiar, care mi-au încins cugetul de rușine! Am văzut că nu m-am purtat cu neprihănire întru toate lucrurile, că multe din faptele mele izvorau din deșertăciune, că din pricina delăsării nu mi-am îndeplinit multe din îndatorințele față de mine însumi și față de obște.

Dar am găsit și semne ale suferințelor grele ce-am îndurat, ale felului cum am fost disprețuit, lăsat de-o parte și umilit, la care se adaugă grijile cele multe pe care mi le-am făcut pentru soarta neprielnică a patriei noastre; am simțit însă și acel minunat amestec al destinului, căci în timpul anului ce a trecut am câștigat stima și atenția multor patrioți și oameni de seamă, atrăgându-mi tot atunci ura și setea de răzbunare a altora! Și am găsit în cele petrecute anul trecut multe care să-mi amintească de pierderile suferite de inima mea îndurerată, nenorociri ce au prins iarăși viața spre a-mi sfîșia inima și a mă strivi sub întreaga povară a durerii neostoite. Soarta a smuls de lângă mine pe cea care a însemnat tot ce aveam mai scump în viață, pe cea spre care timp de zece ani s-au îndreptat clipă de clipă simțămintele și gândurile mele, cea care

era visul meu de fiecare noapte și spre care tînjeam întotdeauna cu dorurile mele!”

În aceste cuvinte cuprinde puținele bucurii și noianul de tristeți ale anului 1834, care a reprezentat un moment important atît în istoria Transilvaniei cît și în viața lui. Își examinează destinul ca pe o parte integrantă din marea sinteză a existenței sociale. Pînă și concluziile pe care le desprinde din viața sa particulară sînt pătrunse de dorința de generalizare.

După ce în 1835 mișcarea de reforme, ce pornise la drum cu speranțe atît de frumoase, a fost înfrîntă, din punct de vedere politic era imperios necesar și realist ca drumul parcurs pînă atunci să fie studiat în detaliu. În activitatea lui publică de mai multe decenii, Bölöni Farkas Sándor a militat neobosit pentru reforme sociale, fiind convins că se poate ieși din marasmul feudal, iar mizeria materială și spirituală a maselor poate fi lichidată pe cale pașnică, prin măsuri succesive cu caracter reformist și, mai ales, prin crearea unor instituții menite să asigure dezvoltarea culturii burgheze, urmînd apoi să se treacă la aplicarea unei politici culturale extinse asupra fiecărui locuitor al țării. A acționat în conformitate cu această concepție despre lume, agitînd, organizînd, scriînd. Desigur că anii dedicați acestei munci febrile i-au modificat și echilibrul interior al concepției despre lume și nici nu putea fi altfel dacă ne gîndim la impresiile de neuitat și mulțimea de învățăminte cu care s-a soldat călătoria în vestul Europei și America de Nord. Concluzia principală de ordin politic o constituie modificarea priorităților în ceea ce privește sarcinile care stăteau în fața lui și a mișcării de reforme. Activitatea culturală nu duce prea departe atîta vreme cît libertatea politică nu este asigurată: „În ciuda tuturor considerațiilor noastre theoretice, rămîne adevărată constatarea că omul se maturizează întru libertate și cultură doar prin libertatea însăși”. Bölöni nu a căutat

să cucerească libertatea urmînd calea sacrificiilor sîngeroase, deși cunoștea mersul revoluțiilor. După cum reiese din memorialul de călătorie, s-a aflat în Franța bunăoară într-o perioadă agitată, cînd „fierbeau încă ideile răscolite de revoluția din iulie; în vremea cît am zăbovit în Franția, am trăit toate desfășurările legate de judecarea miniștrilor, de răscoala muncitorilor și de iureșul poporului asupra castelului unde locuia arhiepiscopul“. Din scrierile lui reiese de asemenea că nu putea accepta rezolvarea conflictelor sociale pe cale revoluționară mai ales fiindcă, în timpul evenimentelor imprevizibile, valorile culturale rămîn neprotejate și în multe cazuri sînt distruse. Bibliofilul și organizatorul de muzee Bölöni Farkas a fost martorul ocular al incendierii bibliotecilor și arhivelor, al distrugerii valorilor muzeale și artistice, astfel încît toate aceste impresii amare l-au determinat ca, în ceea ce îl privește, să nu recurgă la mijloace violente în lupta pentru o nouă ordine socială. Desigur că această concepție a fost influențată și de faptul că marea burghezie și „regele-cetățean“ Ludovic-Filip au încercat să exploateze în propriul lor folos cuceririle revoluției din iulie, plătite cu sînge și sacrificarea atîtor valori materiale și spirituale, iar masele, al căror tribut de sînge a fost cerut de burghezie, au fost lăsate de izbeliște.

Astfel se face că Bölöni Farkas Sándor a rămas fidel pentru mult timp concepțiilor reformiste. Să nu uităm însă că pînă și un asemenea Weltanschauung, cu toate limitările sale, conține multe elemente radicale: este direcționat împotriva întregului sistem feudal, proclamă abolirea tuturor privilegiilor — seculare și religioase —, dintre toate formele de guvernămînt optează pentru cea republicană și vede în libertate dreptul inalienabil al fiecărui om. Acest conținut profund democratic al concepțiilor sale se leagă firesc de poziția de clasă a lui Bölöni Farkas Sándor, exponent al dorinței de emancipare a păturilor de țărani

liberi supuși cu forța conșcripției militare, și totodată explică neobișnuitul efect stimulatîv al poziției lui Bölöni asupra tinerilor intelectuali ai epocii, fie că e vorba de clujeni, fie — după mărturia lui Barițiu — de colegienii români de la Blaj.

Anii 1834—1835 aduc o schimbare în concepția social-politică a lui Bölöni Farkas, tocmai în sensul radicalizării. Analizînd evenimentele din țară, fostul pelerin se vede confruntat cu întrebarea dacă mai poate fi urmată acea cale politică despre care el, împreună cu cei mai credincioși adepți ai progresului, știa că e singura care duce la țintă. Realitatea a contrazis aceste idei atît de dragi lui Bölöni și tovarășilor săi, a destrămat multe speranțe. Omul politic din ce în ce mai marcat de concepții realiste nu avea altă alegere decît să încerce să elimine iluziile din universul său.

În urma acestor revelații amare, dar oricum utile privind adevărata față a realității, a scris în jurnal cuvintele citate mai sus, afirmînd că doar „o sguđuire din afara sau dinlăuntru țării” poate scoate societatea din mocirlă și marasm.

Într-un manuscris nedatat — din text reiese că a fost conceput după 1834 — pune în discuție problema deosebit de importantă și de maximă actualitate în epocă a raportului dintre personalitățile istorice și mase: „Niciodată libertatea nu poate fi cucerită de o singură persoană; chiar dacă nu o ajută întregul popor și nu are de partea sa nici masele largi de oameni, măcar o mare parte a celor ce gîndesc bine trebuie să i se alătore”. Și prin această constatare încearcă să găsească o explicație pentru eșecul mișcării reformiste conduse de Wesselényi, lăsînd aceste cuvinte ca pe un memento pentru politica viitorului.

Fiecare pagină a jurnalului este caracterizată de o examinare incisivă a realului și a evenimentelor. Cu toate că Bölöni Farkas știa că simplul fapt de a-și așterne reflecțiile pe hîrtie echivala cu asumarea riscu-

lui de a suporta o pedeapsă gravă cu închisoarea, nu renunță cu nimic la sinceritatea sa profund incandescentă și minioasă. Acuză întruna: „La noi orice încercare de a scruta cu mintea limpede drepturile omului e lucru interzis. Poate că va veni și vremea când urmașii noștri se vor minuna de sfruntarea cu care a fost prigonit adevărul în văzul tuturor și li se va face milă de orbirea și ticăloșia noastră — poate pe drept cuvânt.“

Enumeră toate acțiunile sale în spatele cărora autoritățile suspicioase puteau crede că se ascund intenții criminale. Încenează în imaginație un proces, anunțând parcă literatura lui Franz Kafka din secolul al XX-lea; confruntă argumentele acuzării cu cele ale apărării și ajunge la concluzia că adversarii vorbesc limbi diferite, că acționează orientându-se după două sisteme de valori incompatibile. Tot ceea ce este o virtute în ochii unora pentru ceilalți este o crimă, astfel încât coexistența devine imposibilă. Unul din adversari trebuie să piară. Tirania e deocamdată într-o situație mai favorabilă, pentru că poate recurge la forța ei brutală și să instaureze o tăcere de mormint; dar nu încape nici o îndoială că la recursul înaintat de istorie absolutismul va ajunge pe banca acuzaților.

Prin fraze minunate concepute, demască feudalismul, prezentând starea jalnică a patriei sale frustrate de libertate, mizeria poporului, ignoranța și bezna spirituală, netrebnicia împăratului, a clasei dominante, a puzderiei de funcționari. Face profesii de credință în sprijinul onoarei, al altruismului și al valorilor umaniste. Nici chiar în amărăciunea lui profundă nu întoarce spatele treburilor obștești și, plin de încredere în viitor, încearcă să se fortifice pentru a suporta prezentul.

Victoria reacțiunii dă la iveală adevărata față a oamenilor: „Mulți își leapădă masca și se întorc după cum bate vântul. Cei înrobiți ideilor la modă, liberalii vicleni și fățarnici dau buzna să se închine noii ordini și să-și anunțe pocăința pentru cele săvârșite mai

înainte." În această degringoladă Bölöni Farkas Sándor stă neclintit ca o barieră vie: „Nu vreau să-mi fie rușine de mine însumi și nicicînd nu voi renega felul cum am simțit și am gîndit pînă acum." Dacă în 1830 pornise la drum ca să descopere exemple pentru viitor, în 1835 acest exemplu îl reprezenta atitudinea sa.

Cugetul său întemeiază viitorul și atunci cînd își îndreaptă critica împotriva nobililor ce cochetau cu liberalismul fiind însă profund tiranici în străfundul sufletului. Concepțiile democratice ale lui Bölöni Farkas sînt incompatibile cu duplicitatea în idei; așa se face că el formulează unul din cele mai importante imperative de principiu ale progresului dinaintea anului 1848: „Mulți dintre nobilii maghiari înțeleg liberalismul într-un chip nespus de greșit. Nici cum nu le intră în cap acea axiomă a filosofiei dreptului care spune că doar atunci e cheazășuită libertatea cînd ne legăm să nu știrbim unii libertatea celorlalți. Maghiarul vede în consfințirea de către lege a obligațiilor lui față de societate o încălcare a libertăților la care e îndrituit și, întrucît după legea sa — deci în temeiul acestui principiu nelegiuit —, cu nimic nu e dator față de obște, nu se îndatorează prea lesne nici față de instituțiile publice. Îi e rușine și de principiile economiei; vrea să o facă pe mărinimosul, dar nu-i place să plătească. Vrea să fie mereu liber, însă încalcă mereu libertatea semenului său. Dorește o societate sclivisită, strălucitoare, care să îl cruțe pe dînsul, în timp ce el chefuieste ca un lotru și vorba îi e plină de măscări. Mă întristează să vorbesc despre acești despoți liberali, acești calici țifnoși și tîlhari fără de frîu." Cunoaștem că adepții transilvăneni ai progresului au avut multă bătaie de cap și în anii ce au urmat cu acest soi de pseudoliberalism înrobit aparențelor și incriminat în rîndurile de mai sus.

Republicanul Bölöni Farkas, atașat cu consecvență principiilor democrației burgheze, era conștient și de

faptul că pe pământul Transilvaniei exploatarea feudală era dublată de oprirea națională. S-a desolidarizat de cosmopolitism cu orgoliul conștiinței naționale, fără însă a cădea vreodată victimă șovinismului. Este unul din acei gânditori transilvăneni care chiar de la început, odată cu nașterea naționalismului burghez, luptă în sinea lor cu ideile intolerante ale exclusivismului național. Recunoaște singur în „Jurnal” că ar fi fost gata, bunăoară, să impună limba maghiară în raport cu latina chiar cu „prețul opririi altor graiuri”. Desigur că asemenea cuvinte autocritice puteau izvorî doar de sub pana unei personalități pe care o îndurera în egală măsură oprirea *oricărei făpturi umane*, indiferent de naționalitate. Că în cazul lui Bölöni Farkas tocmai despre o asemenea atitudine e vorba o demonstrează elocvent propunerea sa, legată de înființarea unei publicații populare, prin care pledează pentru emanciparea spirituală a țărănimii transilvane, fără nici o discriminare națională.

Arta literară a lui Bölöni Farkas Sándor înflorește în deplina ei splendoare în paginile jurnalului. Autorul își găsește toate posibilitățile artistice de exprimare în universul romantismului, în această matrice stilistică adecvată deopotrivă ritmului tot mai accelerat al storiei și propriei lui individualități.

Dintre criticii maghiari din România, meritul de a fi descoperit caracterul romantic al personalității și al artei lui Bölöni Farkas îi revine lui Jancsó Elemér. În monografia sa închinată scriitorului secui, Jancsó consideră însă că influența romantismului s-a făcut simțită doar în perioada tinereții, văzând în Bölöni un congener al lui Chateaubriand, Vigny și Musset; e de părere că esența evoluției lui Bölöni Farkas Sándor ca scriitor constă în aceea că, „după criza romantică”, autorul „Jurnalului” iese din acest univers stilistic și, „pe măsură ce dispar visurile romantice, atenția îi e tot mai mult atrasă de realitățile tran-

silvane". Aceste disociații au fost făcute de Jancsó în 1942. Doi ani mai târziu, când pregătește „Jurnalul” pentru tipar, adăugându-i și un studiu introductiv, criticul își revizuieste radical concepțiile. Caracterizează „Jurnalul” ca pe o operă romantică — e adevărat că și de data aceasta stabilește traiecul stilistic al lui Bölöni printre preromantici — accentuând înrudirea lui cu Musset și Vigny, iar romantismul în general îl interpretează ca pe o configurare stilistică bazată „pe o viziune irealistă asupra oamenilor și a ideilor”, ca pe un pandant al realismului. Ar fi incorect și totodată inechitabil să polemizăm cu anumite aserțiuni făcute de Jancsó Elemér cu patruzeci de ani în urmă, însă trebuie să specificăm totuși că romantismul în deplinătatea sa nu poate fi opus realității, cu atât mai mult cu cât estetica literară de azi poate dovedi cu o profunziune de argumente că romantismul este o etapă bine determinată istoric a artei ce reflectă realul.

În cazul lui Bölöni Farkas, componenta romantică nu poate fi circumscriasă doar perioadei tinereții, anilor de căutare artistică. El nu abandonează acest stil, dar nici nu se împotmolește definitiv în manifestările lui incipiente. După primele tatonări sub influența lui Döbrentei, găsește în romantism un stimul de a-și înfrînge obstacolele interioare, de a-și valorifica plener talentul în vederea exprimării adecvate a înseși impresiilor sale — tot mai numeroase, născute chiar din contactul cu realitatea și bine structurate ideatic. Ultima perioadă a vieții, sinonimă cu maturizarea deplină a forțelor sale creatoare, se caracterizează printr-o aprofundare a tendințelor romantice, pe deplin pîrguite din punct de vedere stilistic și progresiste din punct de vedere ideatic. Corespunzător notei generale a romantismului est-european, Bölöni dă și el acestei direcții stilistice generale un conținut politic și social marcat. Totodată, întrucît romantismul și realismul, așa cum demonstrează istoria, nu sînt ne-

apărat opuse unul altuia, în operele lui — mai ales în paginile de profundă critică socială — putem descoperi iradierile stilistice ale realismului.

După anumite păreri, romantismul are predilecție pentru genurile subiective iar realismul pentru cele obiective. Din cazul lui Bölöni Farkas Sándor reiese că această constatare, viciată de o polarizare excesivă, exprimă în cel mai bun caz o jumătate de adevăr. E greu de găsit un gen literar mai obiectiv decât *memorialul de călătorie*, în timp ce *jurnalul* oferă prin excelență mari posibilități de expresie confesiunii subiective. Bölöni Farkas — ca orice creator autentic, în general — s-a eliberat de toate dogmele estetice și prin ambele genuri abordate a avut opțiuni literare faste. Notele lui de călătorie emană rigoare, fără ca tonul uneori științific-distant să înăbușe accentele romantice; prin interstițiile însemnărilor de călătorie izbucnește adesea confesiunea liricizată. Elanul poetic al jurnalului este, la rîndul lui, strîns ancorat în real prin notele de critică socială, iar pana scriitorului bolnav, așezat la masa de scris, așterne pe hîrtie un mare monolog ce condamnă o întregă epocă, un întreg sistem social.

Din punct de vedere stilistic, „Jurnalul” reprezintă o exploatare de o rară profunzime a potențelor creatoare ascunse în filonul romantic, iar prin concepția despre lume pe care o exprimă e sinonim cu punerea în lumină a conținutului democratic al liberalismului, un act pregătitor al democrației revoluționare ce va învinge prin generația lui Petőfi.

Opera și posteritatea

„Jurnalul” este ultima lucrare de amploare a lui Bölöni Farkas Sándor. Dacă nu i s-ar fi epuizat energiile trupești și sufletești, desigur că ar mai fi avut multe

de spus. Din păcate, în anii ce i-au mai rămas, trupul încleștat în lupta cu boala incurabilă și energiile sufletului secătuit de atâtea deziluzii abia l-au ajutat să facă față îndatoririlor legate de profesiunea de pe urma căreia își câștiga pâinea. În orele de suferință și solitudine își întrerupe uneori meditațiile tăcute pentru a așterne pe hîrtie cîte o scrisoare, iar dintr-un manuscris ajuns pînă la noi aflăm de asemenea că-și găsea bucuria în consemnarea reflecțiilor sale. Într-una din aceste scrieri glosează despre sănătatea trupului și a sufletului, încercînd să înfrunte cu un calm filozofic concluzia finală a oricărei vieți: moartea.

„Cînd trupul e nimicnic, slăbește și tăria sufletului“, scrie el într-o epistolă datînd chiar din primele zile ale lui 1841; un an mai tîrziu, prietenii și admiratorii îl însoțeau pe ultimul său drum.

Opera scriitorului trecut prin atîtea suferințe nu a fost apreciată corespunzător nici de posteritate. De ce s-a întîmplat așa e greu de răspuns. În secolul trecut, ca și în veacul nostru, multe spirite au încercat să-i resusciteze memoria, să-i studieze opera cu mijloace științifice, să dea din nou glas ideilor sale democratice și umaniste. Kóvári László vorbește despre amintirile lui personale legate de figura lui Bölöni Farkas, despre influența pe care a avut-o asupra generației sale și îi publică o poezie inedită din perioada tinereții. Jakab Elek, putîndu-se sprijini deja pe cercetări ample, ne prezintă imaginea vieții și a activității lui Bölöni Farkas cu rigoarea documentată a unui istoric. K. Papp Miklós îmbogățește literatura consacrată lui Bölöni Farkas publicîndu-i corespondența și jurnalul. Orbán Balázs evidențiază grandoarea personalității scriitorului secui. Hatvany Lajos, întru oprobriul contrarevoluției lui Horthy, consacră un opuscul aceluia Bölöni Farkas care a descoperit democrația. Kiss Elek a îngrijit cea de-a treia ediție a „Călătoriei în America de Nord“. Jancsó Elemér readuce în memoria posterității activi-

tatea scriitorului Bölöni prin mai multe studii consacrate acestuia, prin editarea notelor de drum din Franța și a „Jurnalului” într-un volum. Gál István publică scurte fragmente din impresiile de drum din Anglia. Remenyik Zsigmond a îngrijit cea de-a patra ediție a „Călătoriei...”, iar în prefața sa, scrisă în ceasuri de restriște ale istoriei, citează această lucrare de referință pentru trecutul nostru democratic. Nu e nici decum un joc al întâmplării faptul că tocmai în anii cei mai plini de neliniște ai epocii noastre, în perioada dezlănțuirii fascismului, mulți s-au îndreptat spre moștenirea lăsată de Bölöni Farkas pentru ca, prezentându-i opera, ideile și existența exemplară, să atragă atenția asupra ciumei brune care amenința veacul douăzeci. Desigur că studiile și cărțile născute cu prețul multor sacrificii personale nu aveau cum să facă minuni, fie și numai din cauză că au apărut în tiraje reduse ori în publicații de specialitate puțin cercetate. Ca o consecință a acestui lucru, impactul lor asupra conștiinței culturale a fost circumscris unor limite strîmte.

Însă în anii socialismului opera lui Bölöni Farkas Sándor cunoaște o adevărată renaștere. În 1966 a apărut cea de-a cincea ediție a „Călătoriei în America de Nord” (a cărei prefață o reprezintă rîndurile acestea); în addenda la volumul la care ne referim am publicat „Notele de drum din Englitera”, rămase pînă atunci în manuscris. În 1969 Mikó Imre publică romanul *A bércze essett fa* [Copacul prăbușit peste un colț de stîncă] dedicat peregrinului și scriitorului secui. În 1970, la a 175-a aniversare a nașterii sale, ne-am amintit în întreaga țară de acest precursor cu idei democratice; de la București pînă la Belin i-am evocat — pe românește și pe ungurește — existența zbugiumată, exemplu de demnitate responsabilă.

IDEI ȘI FAPTE TRANSILVANE DIN PRIMĂVARA ANULUI 1848

“Se vorbește despre idei care revoluționează o întreagă societate; însă prin aceasta se exprimă numai faptul că în sinul vechii societăți s-au format elementele unei societăți noi, că descompunerea ideilor vechi ține pasul cu descompunerea vechilor condiții de viață.”

(Karl Marx și Friedrich Engels: *Manifestul Partidului Comunist*)

De-a lungul veacurilor, intelectualitatea noastră și-a croit cu perseverență drum spre orizonturile spirituale și de cunoaștere oferite de Europa. De regulă, aceste căi duceau spre cîte un centru universitar de renume și pe ele au pășit tineri avînd în traistă, ca în povești, turtița coaptă în spuză iar în inimi dorința de a dobîndi o temeinică zestre culturală umanistă și cunoștințe științifice sincrone cu epoca. Pe drumul de întoarcere locul turtiței l-au luat cîteva cărți pentru ca la sosirea în patrie să beneficieze și alții de tezaurul științific marcat de numele unor personalități ca Bacon, Descartes, Newton sau Gauss. Transilvănenii Johannes Honterus, Apáczai Csere János, Gheorghe Șincai și atîția alții au vrut să-și pună în serviciul patriei toate cunoștințele acumulate în străinătate. Reveniți la matcă, și-au dedicat viața și activitatea unui singur scop: ca în sfîrșit popoarele lor să ocupe un loc demn în marea familie a națiunilor civilizate.

Iată deci că nu în 1848 s-a întîlnit pentru prima oară Transilvania cu Europa, ci cu multe secole mai înainte, însă în primăvara anului revoluției în legăturile dintre Transilvania și Europa a intervenit ceva nou, departe

de făgașul obișnuit al lucrurilor. Pentru prima oară în istoria lor, intelectualii acestei țări mici au devenit participanți activi la evenimentele de anvergură europeană tocmai în primăvara anului 1848. Înainte vreme, luau cunoștință de revoluții ca de tot atâtea știri provenind din universuri îndepărtate, acum însă au putut constata că și la poalele Carpaților pământul se încinge la fel de amenințător ca și pe malurile Senei și, în contextul acestor schimbări tumultuoase, intelectualitatea transilvană și-a făcut auzit glasul, cerînd să ia parte la dirijarea evenimentelor.

În rest anul se anunța cît se poate de pașnic, întocmai ca anii de pînă atunci. Marele as al combinațiilor politice ale vremii, atotputernicul cancelar vienez Metternich, în ianuarie încă mai spera că noul an îi va aduce mai multe satisfacții decît precedentul. La 11 ianuarie 1848, într-o scrisoare prin care îi mulțumește regelui Prusiei pentru urările de Anul Nou, el scrie: „Eu, care însemn atît de puțin și lumea, care e atît de mare, avem într-adevăr nevoie de urări de bine și de oblăduiri eficiente pentru ca situația noastră să fie suportabilă. Nu greșesc afirmînd că anul 1848 va arunca lumină asupra multor lucruri învăluite pînă acum în ceață. Iar în această împrejurare, eu, în ciuda firii mele iubitoare de obscuritate, mă voi transforma într-un prieten al luminii, astfel încît, în cele din urmă, noul an îmi va fi mai pe plac decît cel vechi, în care nu izbutesc să descopăr nici o amintire agreabilă. Între un papă liberal — care, cu toate acestea, refuză să se liberalizeze integral, cum pretinde starea de spirit la modă azi — și un șef al politicii engleze, radicalizat deja cu iuțea, situația cancelarului Austriei seamănă cu aceea a cuiva care își caută locul între două scaune. De așezat însă nici vorbă, în cel mai bun caz intră în discuție să rămîn în picioare.“

Istoria însă a decis ca în curînd să nu se mai poată vorbi nici măcar de „a rămîne în picioare“; numai că

această posibilitate i-a fost refuzată experimentatului cancelar nu de papa Pius al VII-lea — învinuit de liberalism — și nici de lordul Palmerston, ministrul de externe al Angliei, luat drept radical, ci de furtuna mișcărilor populare izbucnite mai întâi la Palermo, apoi la Paris, pentru ca în curînd să tulbure și pacea tradițională ce învăluia Burgul vienez. O singură zi a trecut de cînd Metternich și-a așternut pe hîrtie gîndurile de mai sus și a și izbucnit răscoala din Sicilia, iar peste cîteva săptămîni se va prăbuși tronul regelui francez Ludovic Filip. Bălcescu e martor că acest tron a fost pur și simplu sfărîmat de mulțimea revoluționară. La 24 februarie îi scrie lui Vasile Alecsandri: „Află că nația cea mare s-a ridicat și că libertatea lumii s-a mîntuit. Minunata Revoluție, ce te căesc amarnic că n-ai văzut-o cu ochii, va schimba fața lumii. Regele a fugit. Republica e proclamată de toți. Îți alătur aci o ruptură din catifeaoa ce acopera tronul lui Louis Philippe, sfărîmat astăzi la 1 1/2 ore. Însumi am smult-o în Tuilleries și m-am gîndit că să-ți fac și ție o părticică...”

În timpul desfășurărilor revoluționare, se aflau la Paris și Dobsa Lajos, prietenul lui Petőfi și medicul și dramaturgul Hugó Károly. Fără întîrziere ei s-au prezentat la reședința guvernului provizoriu spre a felicita poporul francez pentru victoria repurtată și au dat glas solidarității lor „aducînd astfel patriei un serviciu de neuitat și de vecinică cinstire, pe care pînă în ziua de azi nu s-au dovedit în stare a-l face milioanele jăcmănite din sudoarea popoarelor și irosite în streină-tăți“. Aceste cuvinte sînt cuprinse într-o scrisoare de mulțumire din partea adunării generale a comitatului Căraș, întrunită la Lugoj în ziua de 6 aprilie 1848. Cei doi compatrioți care au salutat revoluția franceză sînt înștiințați că fapta lor de seamă „va fi înnemurită în analele comitatului“.

În ultima zi a lui februarie pînă și Metternich vede, altfel viitorul decît în preajma Anului Nou. „Sîntem confrunțați cu cele mai groaznice evenimente“, scrie cancelarul. „...Lumea primește o corecție pilduitoare.“ Și aici nu greșea. Două zile mai tîrziu, cancelarul Transilvaniei, Jósika Samu, care locuia la Viena, îl înștiințează deja despre evenimentele surprinzătoare ce aveau loc pe colegul său Teleki József, guvernatorul Transilvaniei, rezident la Cluj. Liderul aristocrației conservatoare ardeleni îl înspăimîntă pe Teleki cu nici mai mult nici mai puțin decît spectrul victoriei comunismului: „În clipa de față nu se știe nimic despre soarta familiei regale; la Paris stăpînește plebea, opozițiunea, garda națională, de la cari au purces primele semne de împotrivire și care au avut nerozia de a crede că vor dirige mișcarea după cum le va fi pofta sînt cu toții anihilați și în clipa de față stăpîni pe situațiune sînt capii radicali și comuniști. Ca mărturie a izbînzii lor stau Tuileriile mistuite de flăcări și Palais Royal.“

Să observăm în treacăt că prin părțile noastre nu Jósika Samu e primul care se izbește de „stafia comunismului“, cum spune Marx; însă în toate cazurile el și anturajul său pedalează cu cea mai mare încăpăținare, încă din martie 1848, pe ideea că mînia populară ce amenința să răbufnească în orice clipă ar putea duce și în Transilvania la comunism. Nu din întîmplare vocabula „comunism“ se aude cel mai des din gura aristocrației reacționare. Din evenimentele pariziene nobilimea a învățat ce înseamnă teama, în timp ce intelectualii ce-și puneau toate nădejtile în revoluție au aflat ce este speranța. Învățămintele însă au tras cu toții iar acest lucru e exprimat sub cele mai variate forme în ziare, scrisori particulare, în discursuri rostite la întruniri, în proclamații către popor. Documentele arată fără umbra vreunei îndoieli că, sub influența evenimentelor tot mai precipitate și în Transilvania faptele și oamenii erau apreciați recurgînd la etalonul

europăean al revoluției, iar imperativele prezentului și perspectivele de viitor erau examinate în lumina mișcărilor populare de la Paris, Viena și Pesta. Reacțiunea nu a făcut un secret din teama ei că din jarul ce mocnea sub cenușă s-ar putea să izbucnească dintr-o clipă în alta vîlvătaia revoluției și în Transilvania.

Nicicînd și nicăieri nu a izbucnit vreo revoluție din simplul motiv că s-a răspîndit vestea declanșării ei pe alte meleaguri. Chiar dacă subliniem caracterul universal al revoluției europene de la 1848, este de la sine înțeles că respingem punctul de vedere conform căruia ideile revoluționare pot fi exportate dintr-o țară în alta chiar în lipsa unor condiții socio-economice corespunzătoare sau că ar fi posibil ca masele populare să se pună vreodată în mișcare doar sub influența unor instigații din exterior. La drept vorbind, tocmai reacțiunea a lansat teza că poporul e incitat la revoltă de emisari sosiți din străinătate și că lupta de clasă — care lua un caracter din ce în ce mai ascuțit, debușînd în revoluție — putea fi preîntîmpinată prin demascarea și întemnițarea *elementelor seditioase*. Bineînțeles că mecanismul revoluțiilor s-a dovedit a fi mult prea complicat pentru ca situația să poată fi dezarmată prin asemenea măsuri trădînd o fantezie naivă. Nu prin activitatea unor agitatori străini se poate explica febra revoluționară ce cuprinsese masele. Este însă adevărat că exemplele străine au adus în centrul atenției tensiunile interne, au ajutat masele să conștientizeze posibilitatea impunerii unor schimbări, au contribuit la extrapolarea criticii sociale din domeniul strict teoretic în cel al practicii imediate. Sistemul de idei revoluționare ce dobîndeau o anvergură europeană tot mai marcată s-a suprapus în Transilvania peste o situație revoluționară și principala dovadă a acestei afirmații o constituie solidaritatea pe care și pe meleagurile noastre partizanii progresului au manifestat-o față de mișcările revoluționare de la Palermo și Viena, de la Paris și Pesta. Din păcate,

cei doi ani de revoluție au trecut fără ca toate spiritele cu vederi progresiste să se fi putut grupa într-o singură tabără, însă existența a numeroase posibilități în această direcție o dovedesc tocmai marile speranțe comune ale primăverii anului 1848.

La 21 martie în cadrul ședinței ținute în marea aulă a municipalității din Cluj, Méhes Sámuel, profesor la Colegiul Reformat, redactor-șef al lui „Erdélyi Hiradó” și politician remarcat în epoca refoarmelor prin abilitatea și înțelepciunea sa tactică, a spus următoarele: „N-a trecut nici o lună de când pe malurile Senei a izbucnit o mișcare revoluționară și, iată, flăcările ei au cuprins pînă în prezent aproape întreaga Europă: din falnicul tron al regilor Franței s-a ales cenușa, iar alte tronuri la fel de strălucitoare și de mărețe s-au cutremurat; s-au zămislit constituții și ocîrmuirile țărilor s-au schimbat, au dobîndit o formă cu totul nouă. Ci toate acestea s-au înfăptuit nu pe calea păcii, ci cu prețul vărsării de sînge.”

Peste patru zile, la Lugoj, Jakabbfy Kristóf vede o adevărată epifanie în ultimele evenimente de pe scena politică internațională: „Trebuie să binecuvîntez pronia ce călăuzește revoluția europeană.”

Alexandru Papiu-Ilarian, aflat la Tîrgu-Mureș, scrie „Foi pentru minte, inimă și literatură” că urbea pulsează în același ritm cu Europa: „Ieri și astăzi ți se părea că ești în Anglia, nu în Transilvania...” El relatează amănunțit despre cele întîmplate și conchide: „Așadar faima întîmplărilor grandioase din toată Europa sburînd cu iuțeală de fulger în toate părțile, aduse în vie mișcare și tinerimea de aici.” Și Timotei Cipariu e viu impresionat de revoluția pariziană: „Mi se pare că această întîmplare a scuturat din țîțni toată starea Europei” — îi scrie el lui Barițiu.

Manifestul tinerimii române din Cluj, redactat la 27—28 martie, se referă la „mișcările celea mai de curînd politice din Europa toată pentru căștigarea

adevăratei libertăți, egalități și a drepturilor naționale cu îmbucurătoarele lor urmări, precum și potentele Spirit al prezentului“. Iosif Ighian, paroh ortodox din Baia de Arieș e de părere că urmarea cea mai importantă „a celor împlinite în preajma noastră în Europa“ o constituie faptul că „fiii Ardealului de toate limbile și neamurile, cari pînă acum au fost ruși unii de alții, se vor apropia și își vor împleti inemile întru unire, frăție și prietenie“. În aceeași zi Ighian îi trimite o scrisoare și lui George Barițiu întrebîndu-l: „reforme în Franța începute să transportă mai în toată Europa și mai cu seamă în țara vecină or luat mari slobozenii și putere: oare n-ar fi sosit vremea și a noastră a românilor ca să mișcăm cevaș rugare cu aplecare mare cătră milostivul monarhul nostru?“

Efectul exemplelor europene s-a făcut simțit mai rapid la orașe. Pe de o parte fiindcă aici ajungeau mai înții știrile transmise de presa timpului, iar pe de alta fiindcă păturile orășenești au recunoscut fără întîrziere semnele favorabile indicînd că sistemul despotic — ce se confunda cu feudalismul — își trăia ultimele clipe pe tot cuprinsul Europei. La Oradea încă din prima jumătate a lunii martie puternice mișcări populare stau mărturie că tradiționalul spirit de opoziție bihorean încerca să se răfuiască din nou cu liderii mai mari sau mai mărunți ai partidului conservator. La 14 martie Beöthy Ödön îi scrie prietenului său Wesselényi Miklós că în ziua precedentă apăruseră afișe cu textul: „Jos cu Apponyi!“, „Jos cu Tisza!“, „Jos cu acoliții lui!“, „Trăiască libertatea presei și reprezentanții poporului!“ Străzile orădene au fost scena unor „vii mișcări“. Beöthy a reușit să împiedice ca, în timpul demonstrațiilor cu torțe plănute pentru aceeași seară, să fie sparte geamurile reședinței lui Tisza Lajos, „întrucît nu am vrut să dăm prilej, ca la Paris, unor scene à la Guizot, fiindcă am aflat că toată noaptea garnizoana din cetate a fost pusă în stare de alertă.“

La Arad, în ziua de 20 martie, elementele burgheziei radicale, etichetate într-un raport al vremii drept „advocați cambiali și tot felul de adunătură“, cereau ca ședințele consiliului orașenesc să se desfășoare public, au strigat lozinci prin care salutau libertatea presei, egalitatea, pe Táncsics Mihály — eliberat de curînd din închisoare — laolaltă cu alți conducători ai revoluției maghiare. Peste cîteva zile, vicecomitele de Arad raportează deja că mulți dintre cetățeni fac presiuni asupra lui să nu mai tergiverseze instituționalizarea cuceririlor revoluționare, fiindcă în caz contrar iobagii nerăbdători se vor elibera singuri.

Consiliul orașenesc al Clujului reacționează la evenimentele din Europa printr-o notă de protest adresată Guvernului Transilvaniei. Prin acest act, municipalitatea stigmatizează abuzurile administrației, însă își exprimă loialitatea față de monarhia constituțională. Se subliniază necesitatea de a impune de urgență principiul egalității în fața legii și al repartizării generale și proporționale a impozitelor, cerînd totodată „o nestînjinită comunicare spirituală“ și „deplina libertate a presei“.

Adunarea generală a cetățenilor orașului Dej condamnă vehement în ziua de 24 martie reglementările sociale bazate pe vechile legi: „nu numai că pravila noastră se dovedește neputincioasă în a face față cerințelor epocii de azi, ci, în mai multe privințe, împiedică orice fel de progres.“

În aceeași zi reprezentanții comitenților din Baia Mare își însușesc cele 12 puncte din proclamația tineretului radical de la Pesta și hotărăsc ca toate reuniunile și consfăturile, inclusiv sesiunile tribunalei, să se desfășoare public. Pe Kossuth Lajos îl alege cetățean de onoare al orașului, ca o recunoaștere a „activității sale remarcabile pentru rezolvarea pe cale pașnică a marilor probleme puse de transformarea națiunii“.

La 25 martie, 138 de cetățeni din Sighișoara înaintează un memoriu către Universitas Saxonica, prin care condamnă cu asprime birocrăția săsească și cer libertatea cuvîntului și a presei, separarea administrației de jurisdicție, dezbaterea publică a chestiunilor de interes obștesc, punîndu-și toate speranțele într-o structură statală de tip constituțional, bazată pe principiul reprezentării electiv.

Luările de poziție ale orașelor în chestiuni de principiu dau o măsură exactă nivelului atins de procesul de evoluție socială spre structuri de tip capitalist și indică gradul de disponibilitate a burgheziei de a recurge în lupta împotriva feudalismului la sprijinul aliaților săi de clasă potențiali, mai exact la energiile țărănimii și ale păturii orașenești sărace. În general, patriciatul urban căuta posibilitatea de a înfăptui anumite schimbări pe cale pașnică, temîndu-se din capul locului de eventualitatea că și dezmoșteniții orașelor și masele muncitoare sătești își vor putea face auzite părerile.

În ziua de 26 martie Consiliul orașului Carei e de părere că „revoluția din patria noastră” se va putea păstra în limite pașnice doar dacă, odată cu desființarea relațiilor de aservire feudală, *toate* pămînturile aflate în folosința țărănimii vor rămîne în posesia ei și vor fi anulate „beneficiile regale mai mici, în condițiile acordării unor despăgubiri corespunzătoare moșierilor.” Trebuie să sezeșăm esența profund progresistă a acestor declarații, care se situează în sprijinul satisfacerii revendicărilor iobăgimii, împotriva marilor latifundiari, pentru ca nobilimea să nu poată pași în noua epocă istorică avînd prezervate o întreagă serie de privilegii feudale.

Tot la 26 martie se pronunță în legătură cu perspectivele favorabile de a înregistra transformări pașnice și Samuel Meister, jude la tribunalul regal din Orăștie. El consideră că revoluția transilvană e pur și simplu

încheiată fiindcă, în opinia sa, aceasta nu a avut altă menire decît să pregătească terenul pentru unirea Transilvaniei cu Ungaria. Există însă temeri — spune Meister — că ar putea izbucni mișcări ale țărănimii și ale proletariatului. Se consolează însă repede, afirmînd că „din fericire, noi nu avem orașe suprapopulate în care proletariatul să poată acționa ca o veritabilă oștire.“

Bineînțeles că burghezia înstărită se teme de orice acțiune revoluționară ce ar fi dus la slăbirea securității publice și la posibilitatea ca sărăcimea să-și facă singură dreptate în chestiunea repartizării tradițional inechitabile a bunurilor. La rîndul lor, moșierii și negustorii români din Brașov sînt înspăimîntați de veștile sosite de la Viena despre „dureroasa și sîngeroasa revoluțiune“, cît și despre mișcările de la Cluj, față de care își exprimă „profunda dezaprobare“. Într-un memoriu adresat la 8 martie dirigenților orașului, ei cer recunoașterea drepturilor politice și cetățenești ale românilor, accentuînd totodată că nu există decît alternativa transformărilor înfăptuite pe cale pașnică și în limitele legii; își exprimă îngrijorarea față de repetatele tulburări ale ordinii și cer ocrotire pentru „familii, case, curți, depozitele pline de mărfuri, pentru prăvălii, pentru banii și creditele acordate“.

Spre deosebire de brașovenii putred de bogați, orășenii români și maghiari din Abrud, care aveau mijloace materiale mult mai modeste, își exprimă în ziua de 26 martie entuziasmul stîrnit de veștile sosite de la Viena, Pesta și Cluj. În timpul nopții urbea e luminată cu torțe, iar „tinerimea locului a intonat cîntece mai întîi în piața mare, iar apoi în fața primăriei“. În schimb, judele orașului se bucură înainte de orice fiindcă „mișcările potrivnice, despre care s-a scris în jurnale, s-au potolit și majestatea sa împăratul, precum și întreaga casă domnitoare austriacă se bucură de pacea dorită“.

Speranțele tuturor orășenilor sînt exprimate de următoarele cuvinte pe care le cităm dintr-un manifest tipă-

rit la Arad, purtînd data de 4 aprilie 1848: „Revoluțiile ce au izbucnit în întreaga Europă și care au drept țintă cucerirea drepturilor omului au trezit la o viață nouă și Patria noastră“.

Caracterul universal al acestor mișcări și comunitatea de destin a popoarelor ce se eliberează simultan din robie sînt subliniate în proclamația tipărită spre sfîrșitul lunii martie sau începutul lui aprilie, ale cărei prime cuvinte sînt: „Apel către Români. Toată Europa se mișcă, toți cer drepturi, toți caută a se folosi de împrejurări, căci acumă este timpul aducător de hrană soțială... Toată nația are drit de a-și cultiva graiul său, toată nația are drit de a-și lumina mintea sa și de a se rădica din statul de jos la o stare mai nobilă și mai folositoare traiului soțial.“

O altă proclamație în limba română sună astfel: „Fraților Romani! Soarele a vecinecei dreptăți libărtatea (slobozănia) au răsărit și cu o dulce nutrire încălzăște inimile tuturor popoarălor cari prin veacuri au fost apăstate de tiranismul și barbarismul unei clase privilegiate. — Să știți fraților că astăzi nu să mai află nici un popor mai mult în robie. Fără goni să împărtășăsc de o nespusă dulce libertate — nu mai sînt astăzi iobagi și nobili. Nu mai sînt domni și robi. Fără numai oameni slobozi. Toți de o potrivă.“

Aceste apeluri dovedesc faptul că intelectualitatea română din Transilvania se pregătea încă de la începutul primăverii să elaboreze programul de eliberare socială și națională. Această intelectualitate considera că rațiunea ei de a fi e inseparabil legată de necesitatea ca drepturile ei naționale să fie consfințite prin lege, fiindcă, inevitabil, prin însuși statutul ei, concepea dreptul de a se folosi de limba maternă, înflorirea liberă a culturii ei naționale ca tot atîtea componente inalienabile ale democrației. Acești intelectuali animați de idei revoluționare au luat în considerare încă din luna martie — cînd s-au întrunit în repetate rînduri — posi-

bilitatea convocării unei adunări la care orice român ardelean să-și poată expune doleanțele. Cît despre Avram Iancu și Alexandru Papiu-Ilarian, în cazul lor asistăm la o manifestare pregnantă a pozițiilor lor de clasă și a concepțiilor radicale despre lume, atunci cînd cei doi revoluționari s-au gîndit din capul locului să convoace o adunare populară, în cadrul căreia să ceară în primul rînd abolirea completă a tuturor servituțiilor feudale fără plata vreunei despăgubiri. După un lung și intens travaliu organizatoric, conducătorii revoluției românești s-au reunit mai întîi la Blaj, în ziua de 30 aprilie, într-o primă ședință, pentru ca după alte două săptămîni, la 15 mai 1848, istoria modernă a României să înregistreze unul din evenimentele ei cele mai semnificative — Adunarea Națională de la Blaj.

Exista deja tensiunea socială internă necesară pentru ca acest program de eliberare socială și națională conceput de intelectualitatea română din Transilvania să poată fi realizat. Impunerea lui presupunea un proces de maturizare ideatică.

Printre premisele Adunării Naționale de la Blaj trebuie să amintim în orice caz acel proces de informare inițiat la începutul primăverii și continuat fără întrerupere și în lunile următoare, pe parcursul căruia țărănimea transilvană — care ducea o luptă seculară împotriva feudalismului și care se vedea acum în fața unei situații revoluționare — sezisează faptul că între timp în lume au avut loc evenimente ieșite din comun. Sosesc știri peste știri, iar relatările despre revoluția europeană — uneori într-o formă autentică, alteori într-o variantă oral-folclorică pătrund în fiecare sat cu repeziciune. Vestile provenind din Europa umplu de speranțe colibeile țărănești. Cît de profundă a fost simpatia cu care țărănimea română a întîmpinat evenimentele aflăm dintr-o scrisoare cu data de 29 martie, trimisă de marele romancier Jósika Miklós lui Wesselényi Miklós. „De la Brănișca s-a întors un om de-al meu, care de

la Deva încoace a văzut pretutindenii stindarde tricolore. La întrebările mele a răspuns că «am văzut în toate locurile sărbătoare» și, iscodindu-l ce se sărbătorea, am aflat că umblă vestea că «neamtu' a țîpat pe împăratul» și că acesta a venit la noi în țară și că de acum înainte nu-i va mai împiedica pe domni să întreprinză ceva în folosul iobagilor. Că doar și nemții «l-au țîpat» fiindcă s-a împotrivit unor măsuri de îmbunătățire a stării șerbilor.“

Georgie Stanciu, teolog de la Blaj, într-o scrisoare către tatăl său purtînd data de 1 aprilie, trece și el în revistă ultimele evenimente europene. Își informează părintele că în Franța a izbucnit revoluția. „Țara și-au fugărit craiul, și-au aprins tronul și-au ars și coroana țării o au luat cu sine și îi bătaie, care bătaie știu că a fi cît de curînd cei mai groaznică și mai înfiorătoare în lume. Aceasta au venit cu novele. Cum că și în Țara Neapolitanului și în Sicilia și în Italia, în părțile împăratului nostru îi bătaie și vărsare de sînge, asta încă au venit în novele.“

O circulară trimisă pe data de 3 aprilie comitatelor, scaunelor și districtelor transilvănene de către delegații Scaunului Odorhei — reputat pentru trecutul său opoziționist — stă mărturie pentru învățămintele pe care opinia publică le desprindea din ultimele evenimente. „Credem“, scriu secuii, „că știrile despre mișcările europenești au răzbit pînă în rîndurile pașnice și tihnite ale domniilor-voastre. Credem că ați citit cum cei de un sînge cu voi, văzînd cîtă burocrație se ascunde îndărătul chipurilor pe care le îmbracă ocîrmuirea țării și cît de puțin e pe potrive cerințelor veacului al XIX-lea, și-au ridicat glasul cu bărbăție cerînd o constituție și arătîndu-se gata să-și verse sîngele, întrucît singura lor țintă e să pună în locul cătușelor barbariei celei vechi regulele humanismului. Au învins, fiindcă au cutezat, fiindcă nu s-au lăsat toropiți de nevolnicia de a suferi pe mai departe blestemul ce se

naște din terorarea tiranilor; s-au răzvrătit, iar faptele lor va dăinui veșnic, înflorind peste stricăciunea vremurilor.“

Se găsesc din belșug exemple și pentru felul cum, sub influența evenimentelor revoluționare, mulți s-au ridicat și au cerut remedierea neîntârziată a neajunsurilor cotidiene. Pastorii reformați din regiunea Tîrnavelor, întruniți la 4 aprilie la Bahnea, sînt de părere că „în urma desfășurărilor care au avut loc pretutindeni în Europa, s-au împlinit vremurile, astfel că atît individul, cît și instituțiile au dreptul — deopotrivă natural și oficial — de a munci cu deplină izbîndă în numele bunului Dumnezeu al popoarelor“. Preoții cer să fie considerați dascăli ai poporului și în consecință să se aibă în vedere ușurarea obligațiilor ce îi apasă, iar, pe de altă parte, să fie remunerați corespunzător pentru serviciile aduse.

Csausz István, deputat de Baia Mare, își informează comitenții despre legile votate în Dieta de la Bratislava și accentuează că poporul a ajuns să dobîndească drepturi cetățenești și democratice fără a fi fost nevoit să le plătească cu sînge. „Libertatea a înfrățit noroadele fiindcă nu s-a năpustit peste fruntarii sub stindardul sîngeriu al veacului trecut, ci a ținut cu sfială în mîna sfioasa creangă de măslin a păcii.“ Desigur că dincolo de metafora lui Csausz se ascunde desolidarizarea acestuia de radicalismul de factură iacobină și aversiunea față de steagul roșu al republicanilor. Cu toate acestea, delegatul de Baia Mare se număra printre cei care și-au dat seama cu exactitate de strînsa interdependență a diferitelor evenimente revoluționare din Europa. Accentuează că pe continentul nostru „s-a deșteptat dorința de libertate, care a pătruns și în teritoriile austriece din Italia“. Din ansamblul evenimentelor din Franța scoate în relief victoria moralității: „prăbușitu-s-a în Franția tronul din Julie, fiindcă nu pe libertate s-a sprijinit, ci pe corupțiune“. Salută evenimen-

tele de la Viena pe un ton de satisfacție personală, deoarece deputatul de Baia Mare era cât se poate de interesat în căderea lui Metternich: „... vienezilor și mai ales Universității din această urbe trebuie să le mulțumim că s-a surpat regimul al cărui însemn fusese Metternich și odată cu el și robia; acești tovarăși de-ai noștri și-au vărsat sîngele pentru libertate...” Succesiunea de evenimente revoluționare demonstrează comunitatea de destin a popoarelor. Sub influența noilor desfășurări mulți și-au dat seama că libertatea cucerită prin luptă va trebui să ducă la impunerea spiritului de înțelegere pretutindeni pe continentul nostru. Iată ce viziuni umaniste îl încearcă pe deputatul de Baia Mare, care le așterne pe hîrtie la data de 10 mai 1848: „Popoarele Europei s-au contopit întru libertate. Nu e cu putință ca națiunile libere să se lupte între ele, căci roadele libertății izbînditoare nu pot fi culese pe cîmpul de bătălie, în zăngănitul cătușelor care cetluiesc popoarele îngenunchiate în luptă, ci doar din jurul vetrei pașnice a fiecărui norod. Cuceririle îi procopsesc numai pe tirani, iar pe popoare le înrobesc, aducîndu-le la cheremul unui stăpîn căruiua i se închină ca sclavii și cei învingători în luptă.“

Cît de diferit ar fi fost destinul revoluției dacă deputații întorși de la Dieta din Bratislava și-ar fi putut informa alegătorii și despre elaborarea unei legi a naționalităților, prin care să se garanteze existența liberă a fiecărui popor, sancționînd totodată dezvoltarea lipsită de orice opreliști a limbii și a culturii lui naționale. Ardeleanul Simion Bărnuțiu e primul care observă că nu este suficient să se statueze drepturile și libertățile umane de o manieră generală, ci, pentru ca principiile democrației să se poată afirma cu adevărat, e necesar să fie recunoscute popoarele și naționalitățile ca tot atîtea entități separate. Acesta e sensul în care își concepe Bărnuțiu și propriile luări de poziție de mai tîrziu:

„În seara zilei de 24 martie 1848 — scrie în memoriile sale I. Pușcariu — colegul meu de studiu S. Bărnuțiu, după o conversație scurtă, îmi dictează o proclamație către români. Această proclamație încă în noaptea aceea am copiat-o în vreo cinci-șase exemplare, trimițând-o prin poștă la tinerimea din Blaj, Cluj, Tîrgu-Mureș, Brașov, cu provocarea ca fiecare tînar din liceu, seminar și gimnaziu să o copieze și să o trimită la ai săi, prin comunele de unde sînt născuți, iar aici preoții și dascăli să le răspîndească în comunele învecinate.“ În acest document de o excepțională importanță pentru epocă, Bărnuțiu cere drepturi naționale pentru poporul român din Ardeal: „Astăzi răsună cuvîntul dulce al libertății în toate cetățile și mîine va răsuna în toate satele. Astăzi e ziua învierii popoarelor celor moarte! Românilor! Ascultați, voi pînă acum ați fost morți politicește, legile țării numai pe unguri îi cunosc iar nu alte nații vii politicește, voi dar, un milion și trei sute de mii mai bine de români nu sînteți pe lume ca nație. Încă o dată, fraților! Astăzi e ziua învierii dreptului nostru, vrem dară să răsturnăm piatra de pe mormînt, să dezlegăm înfășurăturile nației române cele de 10 sute de ani, ca să iasă din groapă și să trăiască în veci.“

Bărnuțiu a prevăzut exact pînă și ordinea în care se vor succeda evenimentele, că, după locuitorii orașelor, și populația de la sate își va face simțită prezența pe scena politică, revendicînd la rîndul ei drepturi individuale, cetățenești și naționale.

Învățămintele desprinse din revoluțiile europene și declanșarea mișcărilor populare pun pe gînduri și tabăra contrarevoluționară, care își revine curînd din șocul primei uimiri. Unul din binecunoscuții politicieni aulici, de orientare conservatoare, magnatul Apor György, consideră încă de la 7 mai 1848 că principala datorie — a sa și a cercului său de prieteni — constă în reorganizarea partidului conservator din Ardeal, scindat între

timp, urmată de editarea unei reviste, elaborarea unei tactici de dezarmare a revoluției și, în vederea realizării acestor obiective, recomandă folosirea tuturor concluziilor decelabile din studierea desfășurării revoluției franceze. Iată sfatul lui: „Citește lucrarea intitulată «L'Histoire de 1830—1840» a actualului ministru franc Louis Blanc și mai ales începutul tomului 3. Aici vei găsi multe pilde pentru ce ne e cu folos a săvârși și ce nu, dacă vrem să fim și pe mai departe un partid și să nu murim.“

În vreme ce conservatorii dispuneau de multă experiență politică iar în domeniul manipulării puterii dovediseră în mai multe rînduri o mare abilitate, forța liberalilor din opoziție se manifesta în pregătirea lor teoretică. Ei căutau soluții la problemele arzătoare ale epocii în lucrări de istorie, de economie politică și de filozofie socială; ani de-a rîndul s-au străduit să afle căile de ieșire din criza socială. Ei, liberalii, ar fi dorit să evite zguduirile revoluției prin reforme ingenioase, iar în urma aprofundării cursului evenimentelor din istoria Europei au tras concluzia că și la noi se poate imagina o convergență pașnică a feudalismului cu capitalismul. Nu au trecut cu vederea posibilitatea izbucnirii unei revoluții — de vreme ce căutau o modalitate de a o preîntîmpina — și cu toate acestea au fost surprinși de rapiditatea cu care evenimentele au bătut la porțile istoriei noastre. Surpriza li se transformă în spaimă la gîndul că mișcările populare dezlănțuite ca din senin i-ar putea ocoli împingînd evenimentele într-o direcție pe care ei nu o vor mai putea controla. Acești liberali care își înspăimîntau adversarii cu spectrul unei răscoale populare s-au speriat și ei de lupul despre care strigaseră întruna. Tocmai din acest motiv în primele lor luări de poziție au cerut respectarea ordinii și a legilor, au afirmat răs-picat că „nu consideră posibil un alt sistem politic decît monarhia constituțională“ și că singura garanție de transformări pașnice o văd în uni-

rea cu Ungaria. Considerau că și pregătirea armată e necesară în primul rând ca o măsură de apărare împotriva maselor populare din ce în ce mai radicale. Kende Zsigmond, deputat al comitatului Satu Mare la Dieta de la Bratislava, scrie alegătorilor săi următoarele: „Dat fiind că tocmai acum, în clipele preschimbării, îndătinatele legături ale obștei și stăpînirii încep să slăbească și că tocmai de aceste momente, cele mai pline de primejdii, ce preced intervenția puterii de stat, se folosesc de obicei răufăcătorii și agitatorii proletari, vin a ruga preacinstitele Stări și Ordine să își formeze o oștire de pază națională pînă ce, printr-o lege ce se va vota peste cîteva ceasuri, va fi consfințită obligația de a acționa în acest scop, și să întărească fără preget și în cel mai sigur chip ordinea și siguranța persoanelor și a bunurilor.“

Desigur că democrații liberali știau cu precizie că adepții regimului — aproape răsturnat — vor face totul pentru a-și recîștiga puterea. Wesselényi își atenționează un prieten încă de la 21 martie că, „dacă nu vrem să ne amăgim singuri, va trebui să fim gata să înfruntăm reacției hierarhiei, oligarhiei și a buerocrației care, în urma celor întîmplate și a celor în curs de desfășurare, au suferit pierderi mari și în bună măsură de netămdăuit...“ Kemény Dénes, alt lider al opoziției transilvane, familiarizat și el cu chestiunile de ordin teoretic, cere cu o zi mai tîrziu unirea neîntîrziată a forțelor liberale constructive, pentru a preîntîmpina o eventuală acțiune concertată cu viclenie a celor trei presupuși inamici, pe care el îi identifică în camarilă și în adepții ei aulici, într-o „posibilă oștire țărănească“ și în intervenția țaristă.

Teama de mișcările populare radicale a dus la reconcilierea dintre partidul conservator și opoziția liberală din Transilvania, astfel că la 23 mai se dă publicității un manifest, în care se afirmă că valul de mișcări revoluționare din Europa e „o instigare ce primejduiește lini-

ștea continentului nostru". Cele două forțe politice sînt de acord să ceară într-un glas unirea cu Ungaria, acceptă ca nobilimea să plătească impozite și taxe și să nu fie scutită de nici o obligație militară sau fiscală. Pun în perspectivă egalitatea în fața legii, reglementarea relațiilor urbariale — urmînd ca statul să plătească despăgubiri pentru pămînturile împărțite țărănilor — și promit că se vor lua măsuri pentru satisfacerea de urgență a revendicărilor secuilor. Declarația nu amintește nimic despre problema națională — dificultatea majoră ce greva asupra vieții sociale transilvane — mai exact despre chestiunea egalității în drepturi a românilor. Pe de altă parte se subliniază că în circumstanțele istorice date e recomandabil să se treacă peste orice conflicte de partid în interesul *țelului sfînt*, adică al transformării pașnice a țării. Iată de ce păstrarea netulburată a ordinii sociale și a liniștii constituie o datorie comună a ambelor partide.

De ce a acceptat opoziția liberală acest compromis ne lămurește cel mai bine Wesselényi. Era imperios necesar să se opună o forță celor trei „factori malefici” ai absolutismului, care erau ierarchia, oligarhia și birocrația. Soluția optimă ar fi fost să li se opună „un popor cît de cît civilizât și inteligent” — e de părere Wesselényi, marcat de optimismul pedagogic al epocii luminiilor — „însă, din păcate”, constată el, „un asemenea popor nu există la noi”. „Oamenii noștri nu sînt decît o seminție meșteșugită, improvizată dintr-o mîină-două de tineri entuziaști și scriitori. Adevăratul norod în cel mai bun caz se adună ca la bilci să caște gura și să se desfete, fără vreo urmă de participare sufletească. Iar o parte din această mulțime de orășeni și mai ales cei de la țară sînt mult mai puțin sensibili la oprimarea spirituală — împotriva căreia reforma a putut și poate acționa cu o eficiență imediată — decît la apăsarea strivitoare a sărăciei, care nu poate fi remediată *numai-decît*: Speră ca de sub această apăsare să se elibereze

neîntârziat, dacă s-ar putea chiar acum, și nu e cu neputință ca în curînd s-o și ceară cu tărie. Fiindcă norodul va învăța prea lesne din nefericitul „Cînt național“ tîlcul versurilor « Jurăm să nu mai fim robi vreodată »; numai că s-ar prea putea să înțeleagă de aci că jurămîntul îl îndreptățește să nu se mai supună mai marilor din comitat și nici seniorilor săi.“

Dînd dovadă de un considerabil simț al realității, Wesselényi intuieste ce poate învăța țărănimea din poezia lui Petőfi și din lozincile revoluționare în general. Evident că va trebui în curînd să admită că eliberarea iobagilor nu mai poate fi considerată o măsură pripită și acum cere chiar el înfăptuirea ei (pe iobagii de pe moșiile lui i-a eliberat cu mult înainte de elaborarea legii ce statua această obligație), deoarece, în caz contrar, țărănimea va pune stăpînire pe pămînturi cu forța. E fidel tezei — care peste cîtva timp va deveni prin abuz și manipulări o adevărată ideologie — conform căreia nobilimea trebuie să elibereze pe iobagi deoarece „doar printr-o asemenea cesiune poate fi împiedicată iobăgimea să își ia singură ceea ce urmărește, lucru pe care, într-o asemenea fază a tulburărilor, poporului, adică gloatei, nu-i stă în obicei a-l săvîrși fără vărsare de sînge și distrugeri.“

Liberalii, după cum ne-o confirmă chiar scrisoarea lui Wesselényi, nu numai că resping scopurile păturilor muncitoare — țărani și sărăcimea orașelor —, ci se desolidarizează și de intelectualitatea radicală. Se temeau că Petőfi și prietenii săi își vor folosi relațiile personale pentru a canaliza mișcările tineretului transilvan într-o direcție radicală; de asemenea erau neliniștiți că Teleki Sándor se va alia cu intelectualitatea română din districtul Chioar pentru a pune bazele unui partid anti-dinastic. Aversiunea lor față de radicalism e exprimată și de stăruințele pe care le-au depus pentru a constrînge stînga mișcării revoluționare transilvane să abandoneze simbolurile revoluției franceze. Nimeni altul decît Wes-

selényi îi scrie la 2 iunie de la Cluj lui Kiss Károly, aflat la Zalău, cerându-i să-l sfătuiască pe profesorul de gimnaziu Sámí László să renunțe la radicalism: „Lămu-riți-l pe Sámí să nu mai poarte la pălărie pana roșie — lucru care doar acum mi-a ajuns la cunoștință —, întrucât cel care o poartă am convingerea că din mai multe pricini nu poate rămîne dascăl la noi și nici nu va rămîne.“

În linii generale, conservatorii și liberalii au căzut de acord că tineretul trebuie izolat de viața politică și i-au sprijinit concertat pe reprezentanții vechiului establishment rămași în funcție în toate eforturile acestora vizînd acest scop. Împărtășeau o teamă comună față de tinerimea din colegii și față de juriștii practicanți de la Tabla Regească de la Tîrgu Mureș.

Contemporanii au afirmat — iar de-a lungul celor 125 de ani scurși de atunci istoricii și cercetătorii au accentuat în repetate rînduri — că, de la bun început, în mișcarea revoluționară transilvană un rol de avangardă l-au jucat tinerii juriști din Tîrgu Mureș. Pe lângă Tabla Regească funcționau aproximativ 200 de asemenea „canceliști“, care, fără deosebire de naționalitate, erau direct interesați în crearea premiselor unei existențe politice libere pentru fiecare cetățean. Putem afla multe despre orientarea ideatică generală a epocii studiînd mai amănunțit pozițiile ideologice ale acestui mic grup cu înclinații radicale. Mărturiile scrise rămase constituie tot atîtea puncte de sprijin pentru o asemenea cercetare. Iată unul din principalele izvoare: un memoriu adresat monarhului la data de 24 martie 1848. În acest document tineretul de pe lângă Tabla Regească din Tîrgu Mureș punctează următoarele teze importante: 1) Evenimentele ce au pus Europa în mișcare i-au influențat și pe ei. 2) Asemenea mișcări își găsesc întotdeauna un mare ecou în rîndurile tineretului. 3) Evinimentele i-au surprins și i-au consternat. 4) Nu

cedează unor impulsuri de moment; faptele lor sînt bine chibzuite. 5) Dorința lor este ca înnoirea Ardealului să se săvîrșească nu pe cale revoluționară ci legislativă; sînt adepții reformei și nu ai revoluției. 6) Nu vor ca transformările să fie însoțite de războiul tunurilor și al baionetelor, sînt însă pe deplin pregătiți „să lupte cu ajutorul acelor arme ale minții omenești care sînt ideile”. 7) Ideile au fost încătușate — ilegal — de cenzură; prin aceasta potențații au făcut un deserviciu chiar suveranului, fiindcă l-au împiedicat să cunoască gîndurile popoarelor din stăpînirea sa, oglindite într-o presă liberă. În temeiul tuturor acestor considerente ei prezintă următoarele revendicări: a) libertatea presei; b) convocarea Dietei la Cluj; c) aceasta să proclame unirea cu Ungaria; d) să fie ușurate poverile ce apasă asupra poporului; e) să se formeze o gardă națională; f) regimentele de secui să nu mai fie scoase din țară. Odată cu prezentarea doleanțelor sale, tineretul îl asigură pe suveran de loialitatea sa.

Cînd s-a trecut la semnarea memoriului au ieșit la iveală două din cele mai evidente lipsuri ale acestui document: — mai întîi că era plin de ambiguități în chestiunea abolirii relațiilor de clasă feudale, iar apoi că nici măcar nu menționa problema națională, atunci cînd aceste două chestiuni erau fundamentale pentru mișcarea revoluționară transilvană. Toate acestea au fost puse în lumină nu numai de evenimentele ulterioare, ci și de luarea de cuvînt a unui cancelist român — Alexandru Papiu Ilarian — chiar în cadrul întrunirii de la Tîrgu Mureș. Conținutul discursului său poate fi reconstituit recurgînd la trei izvoare contemporane: un raport, purtînd data de 26 martie, al lui Toldalagi Ferenc primjude regal din Scaunul Mureș; un memoriu trimis prin poștă la data de 29 martie de către Szentiváni Dániel, asesor la Tabla Regească; și, în sfîrșit, o relatare publicată de Papiu-Ilarian însuși în „Foaie pentru minte, inimă și literatură”. Toate

aceste mărturii redau într-o formă sensibil asemănătoare esențialul celor petrecute la întrunirea la care ne referim. Iată un citat din raportul lui Toldalagi: „... aici a stîrni: vîlvă faptul că, atunci cînd i-a venit rîndul să semneze, un copist de origine română a spus: « Eu, Pápius Iláriánus Sándor, semnez prezenta petiție în calitate de român cu condiția să se asigure drepturile civile și egalitatea în fața legii, să se recunoască ființa națională și dreptul de folosire a dulcelui grai matern pentru toate națiunile din Transilvania și Ungaria. Cer de asemenea eliberarea iobagilor fără nici o despăgubire, întrucît destul, ba chiar prea mult au plătit pînă acum țaranii de-a lungul secolelor în care nobilii le-au încălcat mișelește nu numai drepturile cetățenești, ci și sfintele drepturi omenesti.»“ Citat din memoriul lui Szentiváni către guvernator: „... am vrut să înștiințez pe Excelența Voastră despre cele declarate de copistul român numit Papius Ilarius Sándor, zis și Pap Sándor, aflat și în prezent în oraș: « Eu, ca român, semnez această petițiune cu condiția să se statueze drepturi civile și egalitatea, să se recunoască ființa națională și dreptul de folosire a limbii materne pentru toate naționalitățile de alt grai din Transilvania și Ungaria, precum și eliberarea țăranilor fără plata vreunei despăgubiri bănești, căci țăranii au plătit destul, de nu cumva chiar prea mult de-a lungul veacurilor, vreme în care nobilii le-au nesocotit mișelește nu numai drepturile de cetățeni, ci și sfintele drepturi omenesti.»“ Și, în sfîrșit, un fragment din relatarea tipărită a lui Papiu-Ilarian: „Noi, de o parte și ca să nu mai înverșunăm ura care încă spunem, ce e adevărat nu e de tot stinsă subscrîm. Io cînd am subscris am zis că și io, ca român subscriu această petițiune acea dulce speranță mîngîindu-mă că va fi fără întîrziere și deodată răscumpărare totală fără nici o despăgubire; egalitatea deplină de drepturi civile și politice; respectarea și asigurarea

feluritelor naționalități și limbi din Transilvania și Ungaria.“

Guvernatorul a înaintat monarhului memoriul canceliștilor din Tîrgu Mureș, cu toate că ar fi dorit ca „tinerimea, a cărei singură datorie e să învețe teoretic și practic legile țării noastre, să nu ia parte la mișcările de acum.“ Apoi se grăbește să dea dispozițiile corespunzătoare. Prim judele Toldalagi Ferenc, în conformitate cu instrucțiunile guvernatorului, a făcut tot posibilul ca prin măsuri disciplinare și coercițiuni administrative să canalizeze energiile tineretului pe făgașul dorit, pe cît posibil fără ca acest fapt să împietzeze asupra situației politice. Ordonă subordonaților „să nu recurgă la forță împotriva tinerilor“, ci să-i convingă să-și aștearnă doleanțele pe hîrtie și să le înainteze superiorilor ierarhici, care vor avea în vedere ca aceste petiții să ajungă la rege pe canalele administrative uzuale. Toldalagi urmărea cu o deosebită vigilență mișcările colegienilor și pe ale tinerilor de pe lângă Tabla Regească din Tîrgu Mureș. Tineretul studios dăduse de furcă autorităților încă din timpul perioadei reformelor. Exista deci temerea că străvechiul lăcaș de învățămînt va ajunge din nou un focar de iredentism.

După prezentarea memorandumului, tinerii juriști au părăsit în cea mai mare parte orașul Tîrgu Mureș și de acum încolo vor da bătaie de cap nu prim-judelui regal din Scaunul Mureș, ci ocîrmuirii comitatelor și Scaunelor lor de baștină. După plecarea canceliștilor, autoritățile militare și civile au urmărit cu o vie atenție atît activitatea tinerilor români, cît și pe cea a celor secui. Generalul Puchner, comandant militar general al Transilvaniei, îl informează la 1 aprilie pe guvernator că tinerii secui întorși de la Tîrgu Mureș își îndeamnă consătenii să depună armele care le-au fost impuse pe timpul Mariei Tereza și să refuze serviciul militar în regimentele de graniță. Din aceste motive, generalul ordonă comandanților de regimente să-i aresteze pe loc

pe toți instigatorii. E foarte nemulțumit că acești tineri nu au fost reținuți încă înainte de a părăsi Tîrgu Mureșul.

Canceliștii români au fost puși sub urmărire conform instrucțiunilor stricte date autorităților judiciare de către guvernatorul Transilvaniei. Evenimentele ulterioare au demonstrat că puterea de stat nu a putut izola de popor nici pe tinerii români, nici pe cei secui. Dimpotrivă. Era din ce în ce mai evident că misionarismul conștient al tinerilor intelectuali în slujba poporului se contura impetuos ca o forță aptă să plămădească istoria.

Și conducătorii de școli au făcut tot posibilul pentru a ține tineretul departe de politică. Kemény Ferenc, episcopul bisericii reformate din Transilvania, îl informează la 2 aprilie pe guvernator că a atras cît se poate de serioasă atenția directorilor de colegii „să vegheze cu luare aminte ca tineretul studios să fie ocrotit și ținut de o parte de orice înfrîngere politică, astfel încît să se poată dărui singurei sale meniri, care este învățătura“. Mult timp autoritățile s-au arătat incapabile să stabilească dacă tineretul reprezintă un pericol mai mare atunci cînd e reunit în instituțiile de învățămînt sau cînd, întors acasă, se pune în fruntea activității de organizare a mișcărilor revoluționare. În cele din urmă au găsit ieșirea din dilemă prin suspendarea cursurilor și trimiterea elevilor acasă. Această măsură este caracterizată în cuvinte extrem de interesante — ce poartă amprenta epocii — de către profesorii colegiului din Aiud: „Știind că nu e cu puțință ca tinerii să fie rupți de șuvoiul vieții sociale, în toiul mișcărilor revoluționare nici măcar nu ne putem gîndi să păstrăm rînduiala trebuincioasă învățăturii, iar fără această rînduială nu vedem rostul ca atîtea suflete aflate în slujba școlii să se adune laolaltă, ceea ce ar putea fi chiar un lucru primejdios.“

Autoritățile au considerat că mișcările studențești de la Șumuleu au izbucnit ca urmare a acțiunii concertate a canceliștilor și a tineretului studios întors de la Tabla Regească din Tîrgu Mureș. Ce se întîmplase? Se știe că la Șumuleu colegienii au dat jos acvilele habsburgice reprezentînd puterea imperială, atrăgîndu-și astfel — asupra lor și a școlii unde învățau — nu numai mînia autorităților civile, ci mai ales furia ofițerilor loiali curții imperiale, cuprinși în regimentele de graniță. Aceste mișcări au fost urmate de lungi anchete și de un val de sancțiuni.

Înaltele foruri administrative erau obsedate de eventualitatea că tineretul transilvan va ajunge în contact direct cu liderii revoluționari de la Pesta și își va pune forțele în slujba radicalismului. Cancelarul Jósika declară încă din martie că în primul rînd se teme de „dictatura lui Petőfi, Irányi, Irinyi și Vasvári“; totodată, îi cere guvernatorului Teleki să preîntîmpine prin orice mijloace răspîndirea în Transilvania a ideilor politice profesate de tineretul radical maghiar. Cînd, la 10 aprilie, se aude că, sub conducerea lui Vasvári Pál, cinci sute de tineri juriști se îndreaptă pe jos către Cluj, vestea îi înspăimîntă atît pe conservatori cît și pe liberali, fiindcă apariția revoluționarilor le putea fi fatală prin declanșarea unui șir de evenimente de nestăvilît. La 16 aprilie guvernatorul Teleki înaintează cancelariei imperiale un raport referitor la interzicerea poeziei „Către regi“ de Petőfi și cere luarea unor măsuri capabile să preîntîmpine răspîndirea unor publicații similare.

Foarte curînd, încă din luna martie, atenția autorităților a fost atrasă de legăturile pe cale de a se stabili între revoluționarii din Țara Românească și Moldova, pe de o parte, și românii transilvăneni, pe de alta. Cînd, pe baza unui raport al lui Timoni, însărcinatul cu afaceri al Austriei la București, generalul Puchner informează la 30 martie pe guvernatorul Transilvaniei

despre tulburările din capitala Munteniei, ofițerul imperial subliniază în primul rând că evenimentele din Franța și de la Viena nu au rămas fără urmări asupra tineretului român și că studenții întorși de la Paris pun la cale unirea națiunii române și întemeierea unui nou imperiu dac. Autoritățile locale civile și militare au primit instrucțiuni severe să pună sub observație toate persoanele sosite din Muntenia și Moldova și să raporteze imediat orice remarci formulate de acești suspecți. Prim-judele Brașovului, Johann von Albrechtsfeld, îl înștiințează la 30 aprilie pe guvernator că din Muntenia și Moldova au sosit în oraș trei străini, pe care îi bănuiește a fi emisari ce propagă ideea reînființării Daciei de odinioară. Doi dintre ei se îndreaptă spre Blaj, unde — umblă zvonul — se va ține o adunare a tuturor românilor. Judele ordonă poliției să-i împiedice pe cei doi drumeți să-și atingă ținta.

În cursul lunii mai se succed relatările despre stabilirea unor legături strânse între revoluționarii români din Muntenia, Moldova și Transilvania. Apoi, la începutul verii, când sosește vestea evenimentelor din București și de la Islaz, partizanii revoluției din Transilvania își exprimă într-un glas bucuria și simpatia indiferent de naționalitate. La 4 iulie Urházy György prezintă detaliat evenimentele din București în coloanele publicației „Kolozsvári Hiradó”, afirmând că toată lumea se aștepta la izbucnirea unei revoluții în Țara Românească. „După ce în apusul Europei au avut loc aproape pretutindeni asemenea evenimente, ne așteptăm să vedem în ce fel va izbucni și în părțile de miazăzi scînteia libertății ce de mult mocnea în taină”.

În cercurile conservatoare se subliniază adesea și pericolul că tineretul poate fi lesne sedus de ideile comuniste. Pentru mentalitatea epocii, conceptul de *communism* avea o cuprindere semantică foarte mare; revolta împotriva repartizării tradiționale a bunurilor, pretenția iobagilor la pămînt erau etichetate drept

comunism la fel ca și reveriile utopice ale câtorva intelectuali de a crea un imperiu egalitarist unde să domnească fericirea universală. Cu toate că dispunem de rezultatele unor frumoase cercetări de amănunt, încă nu putem avea o imagine completă despre căile de pătrundere în Transilvania a ideilor socialismului și comunismului utopic. Știm totuși că, în preajma lui 1848, pe meleagurile noastre au ajuns și câteva din scrierile lui Marx și Engels prezentînd anumite elemente ale comunismului științific în statu nascendi. Paradoxal, adesea cei mai sîrguincioși cititori de literatură socialistă și comunistă s-au dovedit a fi tocmai aristocrații. Oricum, cert este că, deși public magnații insistă asupra pericolului comunismului, în scrisorile lor particulare sau chiar în documente oficiale nu fac altceva decît să dezbată chestiunile stringente ale dezvoltării societății europene. Desigur, o fac involuntar și, mai ales, într-un spirit ostil.

Ne luăm îngăduința de a reproduce cîteva formulări caracteristice; cancelarul aulic Jósika Samu declară fără ezitare că vede în revoluțiile europene o cale ce debușează în comunism: „Urmările revoluției franceze, care pun în primejdie pe oricare moșier și duc de-a dreptul la comunism, se fac simțite din plin. Proprietarii de fabrici și negustorii se întrebă ce va ieși din marea zarvă stîrnită; ba pînă și cei care au fost părtași la mișcare se tem că au și fost depășiți de evenimente“.

Asemeni cancelarului, Teleki Imre, moșier de la Satulung, vede în exemplul contagios al revoluției franceze punctul de origine a pericolului comunist. La 31 martie îi scrie rudei sale, guvernatorul Transilvaniei, că, după părerea sa, „mișei și nărozi sînt cei care n-au găsit de cuviință să fie abolite robota și dijma“, însă nu îi e deloc pe plac felul în care guvernul înțelege să facă anumite concesii doar fiindcă l-au băgat în sperieți „studentimea, grefierii și oratorii fără o lăscaie în pungă“. Îi repugnă mai ales să vadă pe zi

ce trece cum se repetă anumite episoade ale revoluției franceze și cum schimbările iau o turnură din ce în ce mai radicală: „De data asta, revoluțiunea franceză a învins numai per canaille; emisarii, uniunile celor cu principii democratice se impun la fel cum au făcut-o în Franța; amenințarea e că vor merge mai departe, vor smulge concesiile după concesiile și în cele din urmă are să apară comunismul.“

Nopcsa László, comite de Hunedoara, îi raportează la 29 martie guvernatorului despre „amăgirea poporului din Deva“; cetățenii de aici au fost incitați să se opună nobililor din comitat și să creeze foruri legislative independente. Evenimentele îl înspăimântă pe comite mai ales din considerente de principiu. Raportul se încheie astfel: „Aducându-vă cu supunere la cunoștință cele de mai sus, aș dori ca Excelența voastră să știe că sînt îngrijorat doar de ideile comuniste, al căror propovăduitor e un israelit fără astîmpăr, pe nume Svartz Sigmund, pripășit la Deva de vreo doi ani. De cînd s-a stabilit prin părțile noastre, acest individ s-a arătat fără încetare mînat de dorința de a face tot ce-i stă în puteri pentru a tulbura legea și ordinea, a pus la cale diferite întruniri cu anumiți cetățeni ai urbei, astfel că atît conducerea comitatului, cît și eu însumi ne-am adresat cu supunere în mai multe rînduri Prea Înaltului Guberniu, cerînd — în temeiul încredințării noastre că nimic bun nu va rezulta din rămînerea susnumitului individ la Deva — ca Preaînaltul Guberniu să îngăduie ca numitul israelit să fie expulzat din oraș, conform prevederilor legii care statuează că nu e permis ca persoanele de credință israelită să se poată stabili în apropierea minelor de aur. Însă de tot atîtea ori ne-am izbit de cîte o dispoziție contrară provenind de la Preaînaltul Guberniu, ba mai mult, chiar înainte de a trece la executarea ordinelor la care ne referim, numitul evreu era deja în posesia decretului ce nouă nici nu ne sosise încă, iar toate acestea au avut ca urmare sub-

minarea prestigiului forțelor de ordine publică, de unde și faptul că jidovul Svartz trăiește acum înconjurat de o întreagă șleahtă de israeliți și pe deasupra îi mai și oploșește la dînsul pe toți evreii izgoniți de stăpînire din celelalte comitate ale țării. Evreul Svartz, întors de curînd de la tîrg de la Pesta, aduce la cunoștința fiteșicăruia, pînă și a țiganilor cărămidari, desfășurările de acolo într-un chip care lasă de înțeles că de acum nu mai este nici o osebite între Excelența sa Guvernatorul și cel din urmă prăpădit și că nu depinde decît de popor ca să și rămînă astfel — iată cuvintele sale. Binevoiți, deci, Excelență, să judecați dacă în asemenea împrejurări mai e cu putință să se păstreze ordinea, mai ales dacă autoritățile nu pot lua măsuri împotriva unui asemenea ins, reținute fiind de respectul față de preînaltul Guberniu al Majestății Sale“.

Autoritățile considerau că nu numai comunismul, ci și ideile republicane cîștigă prea mult teren. Pentru urechile marilor proprietari funciari conservatori și aristocrați, care constituiau cel mai important pilon de susținere al sistemului, vocabula *respublica* avea ecouri la fel de funeste ca și comunismul. În teama ei de revoluție, clasa dominantă exagera pericolul mișcărilor republicane, dîndu-le o amploare mai mare decît cea justificată de realitate, de stadiul concret al procesului de evoluție spre structuri sociale de tip burghez. Nu este însă exclus să avem de a face cu o exagerare premeditată, ca nemeșimea să fi recurs cu rafinament la manipularea opiniei publice, astfel încît, sub învinuirea de republicanism, să poată fi stigmatizate ca o crimă capitală toate tendințele antif feudale. Dacă ne gîndim că în primăvara lui '48 pînă și Petőfi s-a văzut silit să dea explicații pentru atitudinea sa republicană și să se apere în fața curentului de opinie ostil stîrnit vom înțelege că manevrele reacțiunii nu erau deloc stupide, că avea tot interesul să acuze de iacobinism tot ce nu-i era pe plac. Ideea de *respublica* flutura ca un țel îndepăr-

tat în fața ochilor celor mai buni și mai conștienți partizani ai revoluției, Însă nu avea pentru moment forța de a atrage masele, izbindu-se încă de rezerve. Flexibilitatea orizontului ideologic de ansamblu, caracteristic Europei centrale și estice, e simptomatic exprimată într-o scrisoare a lui Eftimie Murgu către Bălcescu, datată 8 iulie 1848. Revoluționarul bănățean îi atrage atenția tovarășului său din Țara Românească ca deocamdată să nu vehiculeze prea des termenul de *republică* fiindcă și așa tiranii privesc cu ostilitate cauza libertății și, într-o asemenea situație critică, trebuie procedat cu prudență spre a se evita ca bunele intenții să provoace rele iremediabile.

Partizanii monarhiei încercau să prezinte ideile republicane ca fiind străine, precumpănitor franceze, ca origine. În ultimele zile ale lunii martie, cancelarul Jósika e informat că la Pesta e iminentă proclamarea republicii, motiv pentru care îi sfătuiește pe transilvăneni să se păzească de orice influență provenind din Ungaria. Un alt mare senior, Macskási Antal, se teme la rândul său că, sub înrîurirea străinătății, republicanismul va cuceri noi poziții în Transilvania. Iată de ce își reneagă în mare grabă activitatea opoziționistă de odinioară. Îi scrie rudei sale Apor Lázár că promisiunile de despăgubire sînt „o pură mistificațiune, deoarece acolo unde lipsește adevărata bogăție care este cutezanța, nu încape nici măcar nădejdea de a fi martori la schimbări pașnice. Iată deci pricina pentru care mă căiesc fierbinte pentru agitațiunile duse de mine pînă acum pentru cauza unirii cu Ungaria și, fiind în adîncul inimii un transilvănean adevărat, care doresc să fie pace și liniște în țară, sînt de părere ca unirea cu Ungaria să nu fie încuviințată, ca nu cumva și țara noastră să fie tîrîtită în vîltoarea din care singura cale de mîntuire este Republica.”

La rîndul său, Teleki Imre își avertizează nobilimea în legătură cu interdependența dintre idea de repu-

blică și conceptul de guvernare populară: „Că strămoșasca noastră constituție va fi tulburată, o putea ști oricine, dacă avea cunoștință de isteții care propovăduiesc democrația și de câte au mai săvârșit aceștia; știm și că nemeșul maghiar și-a tras nădragi franțuzești, și-a lăsat barbișon pentru a-i maimuțări pe franțujii care fabrică de-a valma constituții, îmbibându-se de ideile acestora. Însă n-aș fi crezut că Dieta va fi copleșită atât de lesne de înfrurirea lor ticăloasă și că va fi de ajuns ca asemenea maimuțoi să peroreze de zor pentru ca autoritatea supremă să le îndeplinească toate cererile. Atunci când poporul hotărăște despre toate în cadrul unei Convenții, trebuie să ne fie limpede că țelul ultim este republicanismul. Că robota și dijma erau poveri grele e de netăgăduit, însă confiscarea pe gratis a bunurilor și a averilor întrece orice măsură și e un act de despotism popular și plebeu.“

Trîmbișarea pericolului reprezentat de comunism și de republicanism nu înseamnă că marii moșieri conservatori nu erau conștienți că țărănimea reprezintă forța care amenință nemijlocit stăpînirea lor de clasă. Mai mult, se temeau pur și simplu că tot țărani, foștii lor iobagi îi vor sili să accepte ideea comunității de avere. Iată de ce etichetau drept comunism orice acțiune care punea în pericol relațiile de proprietate codificate de dreptul feudal, indiferent că era vorba de ocuparea cu forța a marilor domenii, de pășunatul liber sau de defrișarea pădurilor.

Dintre înalții funcționari ai vechiului sistem, primul care se sperie de vietul subteran și amenințător al mișcărilor țărănești e Nopcsa László, comite de Hunedoara. Acesta îi cere guvernatorului încă de la 26 martie să-i trimită trupe înarmate, întrucît „...ca pretutindenea, nici în părțile noastre nu vor lipsi ațîțările de a turbura ordinea publică, iar norodul neștiutor, nepuțincios a judeca singur despre viitorul său, e gata ca,

la cea mai neînsemnată asmuțire, să atace bunurile și viața cetățenilor.“

Jósika Samu, la 27 martie, știe și la ce măsuri politice duce teama față de țărani. Îi comunică guvernatorului Transilvaniei noutatea că Dieta de la Bratislava a dispus eliberarea țăranilor tocmai în urma unui zvon. „În Ungaria“, scrie el în scrisoare, „s-au luat în pripă hotărâri de căpății de frica unei răscoale țărănești căreia i s-a dus buhul fără să fi izbucnit pînă atunci cu adevărat nicăieri.“

Aristocrația contrarevoluționară, fidelă puterii habsburgice, a identificat în structura socială specifică a Transilvaniei două resorturi majore care puneau în mișcare țărănimea răsculată împotriva ocîrmuirii: masa de iobagi români și regimentele de graniță secuiești. Amintirea răscoalei lui Horea, permanentele mișcări țărănești din prima jumătate a secolului al XIX-lea, apariția Ecaterinei Varga sînt tot atîtea evenimente în urma cărora deținătorii puterii au tras concluzia că țărănimea aștepta doar prilejul de a se prăvăli ca un puhoi de lavă asupra lumii castelelor.

Forțele contrarevoluționare, care se organizau rapid în vederea luptei, voiau să preîntîmpine desfășurările prin măsuri severe de natură administrativă și militară, în timp ce adepții liberalismului ar fi dorit să se treacă neîntîrziat la eliberarea iobagilor. Însă ambele tabere, cu toate că afixau obiective opuse, au căzut tacit de acord că tineretul și intelectualitatea radicală trebuie izolate de țărănime, pentru ca nu cumva să-și unească forțele și, sărînd peste tradiționalul ritual legislativ, să impună de facto eliberarea iobagilor, iar „părinții patriei“ să se trezească în fața unui fapt împlinit.

Guvernatorul Teleki József își înștiințează la 3 aprilie superiorii de la Viena că opinia publică, înspăimîntată de țărănimea română, își pune toate speranțele de liniște în întrunirea Dietei. Apoi adaugă că tineretul e cuprins de cea mai puternică agitație și că nemulțumirile lui

pot izbucni într-o formă violentă în orice moment. Apor Lázár consideră că secuii de rînd sînt principalii săi dușmani de clasă: „Ci în Transilvania cel mai ușor se aprinde secuial. Oare ce va face cu profeții săi minci-noși? S-ar dezlănțui, dacă ar putea, împotriva siste-mului de primori, ba ar fi gata și să le facă de prete- canie, numai că sărăcimea ar ajunge și mai nenorocită, astfel încît ar avea destule pricini să se dezlănțuie la rîndul său.“ E din ce în ce mai evident că țărănimea română nu se mai mulțumește să ceară modificarea statutului ei de clasă socială; energiile ei încep văzînd cu ochii să alimenteze mișcarea națională ce se afirmă cu puteri sporite, în fruntea căreia stăteau intelectualii români radicali. Gazda József, intendentul familiei Apor de la Nadeș, își informează stăpînii cu exactitate încă din 14 mai că pretențiile țăranilor români s-au integrat organic în suita de acțiuni ale mișcării națio- nale românești și că Adunarea de la Blaj va lua în curînd decizii de o importanță capitală, chiar dacă deocamdată despre intențiile țărănimii și ale mișcării naționale circulă zvonuri naive. Iată ce scrie Gazda József: „Munca la vie, adică săpatul l-am isprăvit. Porumbul a încolțit frumos. Vița se arată a da rod bogat. Lanurile sînt nespuse de frumoase. Numai de-ar da Dumnezeu să fie pace în țară, însă tare mă tem că nu va fi așa, fiindcă [...] mai cu seamă românii pun la cale să se unească cu Țara Românească și să înscău- neze un rege nou, român, gînduri ce încearcă să le răs- pîndească prin ținuturile noastre un mic grup de tineri instigatori din Blaj, în frunte cu Pap Sándor [Papiu- Ilarian], cari umblă să-și afle și alți căuzași în sînul nației române. Mîine, adică pe 15 Maiu, se va ține adunarea românească de la Blaj, și multe se vor hotărî acolo.“

Administratorul de la Nadeș a intuit că pașii țara- nilor români ce se îndreptau spre Blaj erau călăuziți de energii istorice. Nu avea însă de unde ști că în zilele

acelea se va elabora un program de eliberare națională care va constitui timp de șaptezeci de ani steaua polară a românilor transilvăneni. Acest program califică drepturile naționale ca fiind o parte inalienabilă a democrației burgheze. Programul își argumentează punctele invocînd nu numai acele experiențe istorice pe care mișcarea națională românească din Transilvania le-a preluat începînd cu epoca marcată de *Supplex Libellus Valachorum* și pînă în perioada premergătoare anului 1848, ci se inspiră pe larg și din tezaurul politicii și al culturii mondiale. Invocă teoria contractului social, enunțată de iluminismul francez, constituția Statelor Unite ale Americii, considerațiile filozofiei clasice germane despre categoria de libertate, concepția lui Krug despre dreptul natural, alături de toate ideile de seamă apărute în publicistica maghiară a epocii reformelor, expuse în interesul liberei dezvoltări a fiecărei națiuni. Acest program al poporului român se opune dogmei liberale conform căreia e suficient ca oamenii — în calitatea lor de cetățeni — să devină egali în fața legii și că ar fi prin urmare superfluu să se codifice în legi separate dreptul lor la o ființare națională liberă, la folosirea limbii materne și afirmarea liberă a culturii naționale. Adunarea de la Blaj a luat hotărîri în sensul principiului enunțat de Bărnăuțiu, care afirmase că „fără naționalitate, pentru noi și republica e numai un despotism afurisit.“

Am dori să încheiem scurta și inevitabil schematică noastră trecere în revistă a ideilor și faptelor transilvane din primăvara anului 1848 accentuînd că în acele momente toate ideile sociale progresiste din Europa revoluției își fac neîntîrziat apariția și în Transilvania. Izvoarele sînt unanim de acord că deșteptarea conștiinței sociale și politice a pus în mișcare într-un răstimp de cîteva săptămîni toate clasele și păturile sociale. Ritmul tot mai accelerat al istoriei a pus în fața generației de

la 1848 un adevărat puhoi de întrebări, fără a aștepta cu răbdare răspunsurile. În ceea ce privește sfera concepțiilor despre lume, factorul decisiv l-a constituit dezvoltarea socială. Nivelul ei concret a hotărât ce anume să rămână — pentru moment sau definitiv — în sfera noematică și, în opoziție cu aceasta, ce idei să-și găsească o cale naturală spre a rodi în fapte, îmbogățind la rândul lor energiile din care s-au plămădit evenimentele.

PERSONALITATEA LUI GABRIEL BETHLEN

1

În memoria posterității trăiește în ipostaza unui bătrîn înțelept. Stampele, picturile păstrate — inclusiv cea mai remarcabilă, portretul executat în 1626 în manieră rembrandtiană spre a împodobi auditoriul colegiului „Bethlen” din Aiud — ne înfățișează un bărbat vîrstnic, greu marcat de experiențele vieții. Și totuși, în momentul executării acestei pînze are doar 46 de ani și abia 49 cînd închide ochii pentru totdeauna. După concepția noastră, a celor de azi, nu i-a fost dat să trăiască și vîrsta senectuții, a părăsit existența pămînteană în plină putere, pentru a deveni amintire și exemplu.

Oare treptata creștere a speranței de viață să fie suficientă pentru a explica această iluzie a percepției istorice, faptul că numele lui nu-și asociază în imaginația noastră silueta viguroasă a unui bărbat încă tînăr? N-aș crede. Acest chip a fost plămădit de intensitatea neobișnuită a vieții, de multitudinea și logica aspră a faptelor, de succesele ce i-au nîmbat strădaniile de a crea valori perene, de consecvența gîndirii, de atenția și prudența dovedite ori de cîte ori a trebuit să-și asume riscuri inerente, într-un cuvînt imaginea lui Gabriel Bethlen s-a conturat sub impresia *existenței sale dense* — pentru a fi imortalizat de artiștii epocii și spre a se întipări în memoria urmașilor de peste

veacuri. Iar o existență tensionată se știe că e sinonimă cu o combustie nemiloasă a anilor vieții. O știa și principele atunci când afirmă că vârsta de patruzeci de ani „e vremea când încep să cad în puterea bătrâneții“.

Să aruncăm deci o privire la ceea ce se ascunde în spatele portretelor și să încercăm să cuprindem în cuvinte procesul de-a lungul căruia i s-a precizat personalitatea, avînd totodată în vedere matricea istorică generatoare a individualității sale: universul războiului de treizeci de ani, cu evenimentele, idealurile, alianțele de interese, tensiunile lui pasionale explozive în care liniile directoare ale individului și ale colectivității se împletesc toate în jurul problematicii puterii.

Primele trei decenii ale vieții lui Gabriel Bethlen constituie de fapt o etapă pregătitoare pentru exercitarea acesteia.

2

Personalitatea lui s-a format în împrejurări grele. După cîțiva ani de copilărie neumbrită de griji au urmat suferințele vieții de orfan lipsit de ambii părinți, tineretea plină de vicisitudini, exilul — o întreagă serie de tribulații ale existenței —, puțin prielnice studiului sistematic și dobîndirii unei culturi temeinice la școala unor magiștri de nădejde. Aproape toți biografii principelui îi citează una din scrisori în care acuză lacunele sale de latină.

În realitate, și-a dobîndit bagajul de cunoștințe culturale în afara cadrului oferit de instituțiile vremii. Dar le-a dobîndit! Gabriel Bethlen a fost un om cultivat. E o structură tipic intelectuală, și nu fiindcă și-ar fi petrecut un lung șir de ani pe băncile școlii sau că ar fi pășit pe drumul vieții ajutat de teoriile unor magiștri de excepție. Exemplul său e o dovadă peremptorie

în sensul că traiectoria intelectuală a existenței nu e neapărat rezultanta unei instrucții meticuloase, ci în mult mai mare măsură o formă de comportament ce-și asumă plenar delicia, grijile și amărăciunile creației.

Referindu-se la caracterul lui Gabriel Bethlen azi chiar și acei specialiști care pun un mare accent pe rigoarea profesională își confruntă constatările cu viziunea istorică a lui Móricz Zsigmond, invocând, firește, trilogia intitulată *Erdély* [Transilvania] a acestuia. Acum, când eu însumi mă prevalez de profunda cunoaștere a firii omenеști de care a dat dovadă marele clasic al prozei maghiare și de impunătoreea sa erudiție istorică în acest domeniu, nu mă voi referi la grandiosul său triptic, ci la una din propozițiile ce încheie *Életem regénye* [Romanul vieții mele]. Iat-o: „Pînă la vîrsta de zece ani mi s-au întîmplat mai multe decît în următorii cincizeci.” Despre copilăria lui Bethlen se știu puține lucruri, chiar și data nașterii e subiectul unor conjecturi, și totuși, pe baza datelor de care dispunem, sîntem îndreptățiți a crede că încă din prima fază a vieții, în timpul copilăriei petrecute pe cursul inferior și superior al Mureșului, s-au acumulat în el toate acele energii care, odată cu anii, îl vor face să devină un principe adevărat, desigur fără ca el sau cineva din anturajul său să fi îndrăznit să se gîndească la o asemenea eventualitate.

În pofida privațiunilor din copilărie și din tinerețe, mediul lui de viață i-a oferit impulsul inițial fără de care transformarea tînărului într-un adevărat intelectual e de neconceput. E suficient să aruncăm o privire asupra celor mai de seamă modalități de autoexprimare — capacitatea de utilizare a limbii și disponibilitatea de a-i manevra codul — pentru a observa că în anii petrecuți în castelele de la Ilia și Lăzarea, apoi la reședința principatului a dobîndit o asemenea forță de stăpînire expresivă a limbii încît, după cum atestă sutele de scrisori rămase de la el, gîndurilor, sentimen-

telor și intențiilor sale s-a priceput să le dea nu numai o formă exactă și frumoasă, ci uneori o adevărată strălucire stilistică. Iar testamentul său e una din creațiile clasice ale prozei maghiare din secolul al XVII-lea. Idiomul de care se servește Gabriel Bethlen e în sensul cel mai strict al cuvîntului o *limbă maternă*, deci o moștenire naturală pe care condeiuul omului de cultură de mai tîrziu o va valorifica și o va rafina conștient.

Cît de bine cunoștea și utiliza limba maghiară aflăm din scrisori. E poate suficient să-i cităm cîteva din turnurile stilistice favorite pentru a sesiza inventivitatea și varietatea paletelor sale lingvistice, imposibil de realizat altfel decît prin decantarea fondului oferit de limba maternă.

A reacționat la orice lezare a demnității lui princiară, prestigiul — pus la încercare de atîtea ori și în cele mai felurite chipuri — și l-a apărat mai ales prin fapte, dar, dacă era necesar, știa și cum să dea greutate vorbelor, căci, așa cum scrie la 31 iulie 1627, „ni-i tare dragă cinstea noastră și mult ținem la ea, ba ne străduim a o protegui și a o păstra chiar cu prețul sîngelui nostru“. Tot în acest spirit își instruieste și solii trimiși în Turcia: „Eu sînt principe, iar minciuna se cuvîne să stea departe de mine.“ În aceeași epistolă (18 septembrie 1620) iată ce scrie despre linia politică pe care împrejurările l-au constrîns să o urmeze: „Întrucît ne apasă silnicia cea mare, am găsit mai cu cale a ne lăpăda de obielele de la încălțări decît de vieța noastră pentru a nu abate urgia asupra țării noastre.“ Dovadă a demnității stau cuvintele scrise lui Thurzó Imre: „nici calic cu traista-n băț, nici prostul altora nu sînt“. Iată cîteva sentințe lapidare cuprinzînd experiența lui de-o viață: „nu m-am luat niciodată după niscaiva gîrgăuni“ (4 februarie 1621); „o singură bîtă e deajuns pentru a face țândări o mie de străchini“ (7 iunie 1621); „de prea multe ori m-am fript cu păsat fierbinte ca să mă las amăgit cu una cu două“ (16 august 1623); „știu și eu că, de mîni

cînele după iepuri cu bățul, nu ți-i mai prinde în veac" (16 august 1623); „nu-i cu putință să fim atît de smintiți încît să schimbăm de bună voie catifeaua pe pieptar de pănură" (8 aprilie 1627). Importanța unei pregătiri militare temeinice o subliniază prin următoarele cuvinte: „ci prea tîrziu va fi să ne punem bidiviii la îngrășat atunci cînd bate ceasul luptei" (25 aprilie 1620). Învinuit fiind de pasivitate, replică: „nu mi-am pierdut vremea dormind și nici n-am zăcășit fără de folos, deși purtarea mea i-ar fi putut face pe oameni s-o creadă" (18 august 1619). Iată cum îl admonestează pe Nádasy Tamás, vinovat de felonie: „Tare rău mi-ar mai părea, viteazul meu frățîn, să te văd pe nepusă masă sfîrtecat de oareșice mursecătură, taman acum cînd te afli în slujba nemților" (6 noiembrie 1619). Pe Thurzó Szaniszló încearcă să-l convingă de importanța unei acțiuni antihabsburgice comune și de necesitatea alianței cu Stările din Cehia, Moravia și Silezia: „Prea lesne sfărîmi săgețile una cîte una, oricîte ar fi la număr; ci de stau în pumn ștrînse laolaltă, nimenea nu le va putea rupe deodată" (3 martie 1620). Acest florilegiu cu reale virtuți tonifiante îl vom încheia cu un citat dintr-o scrisoare către Károlyi Mihály, cu data de 16 august 1623: „nevolnicia o urăsc și la alții, iar de mine, pe cît pot, o țin departe, prețaluind axioma cucernicilor din vechime: *constantia decet virum*".

Așadar, *constantia decet virum*, bărbatul se cuvine să fie statornic, afirmă el. Acest topos de sorginte stoică, precum și profuziunea de citate similare ce colorează corespondența, referirile la scriitorii antici, mulțimea de expresii și vocabule latine — toate într-o gramatică impecabilă — sînt tot atîtea indicii că afirmațiile principelui despre precaritatea cunoștințelor sale de latină trebuie revizuite.

Încă înainte de a fi ajuns domn, într-o scrisoare datată 13 octombrie 1613, se scuză în fața palatinului Thurzó György, cu următoarele cuvinte: „De se va fi

strecurat în scriere vreo greșală, inclusiv titulatura ce vi se cuvine, domnia ta să nu dea vina decît pe lipsurile mele întru cîte privește graiul latinesc, deoarece fost-am nevoit a-mi întocmi singur epistula, cancelistul meu fiind tare bolnav“. Miezul acestei scrisori concepute într-o frumoasă limbă maghiară este că el „n-a rîvnit nicicînd la polița cea mai de sus“. Doar formula de adresare și cea de încheiere sînt în latinește, iar scuzele se referă la faptul că, necunoscînd tipicul obligatoriu al corespondenței de cancelarie, era posibil să nu-și fi împodobit scrisoarea cu înfloriturile de rigoare pentru protocolul inițial și final. A doua scrisoare, la fel de des citată, Bethlen a redactat-o la 18 ianuarie 1626. Dacă citim cu atenție pasajul arhidiscutat din conceptul epistolei, vom observa că Bethlen îi ironizează aici pe cei care îl credeau atît de ignorant încît nici de latină nu are habar și prin urmare nu ar putea pricepe nici conținutul tratatului de pace încheiat la Nikolsburg și redactat în această limbă. Iată fragmentul incriminat, pe care îl vom prezenta nu smuls din context, ci în întreaga lui coerență de sensuri: „Iar întru cîte privește hotărîrile luate la Sopron, nu ne vom deda acum la vreo disputatio, nici pro, nici contra. În scrisoarea domniei-tale am văzut toate acele rationes pe care procetindu-le diligerter am găsit anumite puncte care ne pot călăuzi cu limpezime în oareșicare prîvințe. Dar-ar Dumnezeu ca toate să fie așa cum lași domnia ta să se înțeleagă în scrisoare, însă feliul cum se desfășoară lucrurile zi cu zi, precum și multele violationes ale capitulațiilor de la Niclsburg * săvîrșite la întîlnirea de la Sopron, articulele revizuite și îndreptate împotriva persoanei și autorității noastre arată și dovedesc contrariul. Au poate nu le pricepem noi, cari nu am învățat nicicînd graiul latinesc și nimica nu înțălegem dacă nu stă scris pe ungurește.“

* Nicolsburg — azi: Mikulov, (N. tr.)

Este deci evidentă eroarea săvârșită de mulți autori (spre deosebire de unii publiciști cu pana prea sprintară, Szekfű Gyula e mai prudent și afirmă că Bethlen a învățat latinește în ultima perioadă a vieții) care izolează secvența „nu am învățat nicicînd graiul latinesc” și o interpretează ca și cum domnitorul și-ar fi recunoscut lacunele de cultură. Avem dimpotrivă de a face cu o respingere sarcastică a acestor fantazări deopotrivă răuvoitoare și naive cum că principele care nu știa decît ungurește poate fi mistificat printr-un tratat de pace întocmit în limba latină, că stipulațiile acestuia ar putea fi îndreptate împotriva lui.

În chestiunea dezbătută aici considerăm că argumentul decisiv ni-l furnizează don Diego de Estrada, acest hidalgo născut la Toledo și ajuns la curtea lui Bethlen în 1628 ca maestru de dans, care afirmă în autobiografia sa că, după ce și-a luat în primire slujba de la Alba Iulia, principele „*mi-a mărturisit într-o frumoașă și elegantă limbă latină cît de mult îl încîntă să aibă în preajmă persoana mea*”. Desigur, nu susținem că Gabriel Bethlen ar fi stăpînit limba lui Cicero la fel de bine ca marii stilști ai epocii (Szamosközy István sau Pázmány Péter), am dorit doar să subliniem cît de ciudat ar fi ca într-o epocă atît de puțîn aplicată spre studiul latinei cum e a noastră să-l blămăm pe principe tocmai pentru necunoașterea acestei limbi clasice.

3

Gabriel Bethlen a avut șansa de a se familiariza îndeaproape cu cele mai diverse sisteme și metode de exercitare a puterii. Abia ieșit din copilărie, trăiește la curtea lui Sigismund Báthori. În anii 1596—1597 cunoaște curtea de la Praga a împăratului Rudolf al

II-lea. La 22 de ani duce tratative cu Poarta pe pământ turcesc în sprijinul desemnării ca domnitor al lui Moise Székely; joacă deja un rol important în ceea ce privește alegerea lui Ștefan Bocskai și, respectiv Gabriel Báthori. La Stambul are ocazia să arunce o privire în arcanele alchimice ale politicii de mare anvergură. Soborul ambasadorilor străini acreditați pe lângă sultan constituia o adevărată școală a diplomației europene. În cercurile lor se puteau observa cel mai bine acțiunile din umbră generate de coalizările de interese, ascuțirea conflictelor și intrigilor politice, cu toate că diplomații își reglau afacerile de o manieră extrem de prudentă, ca nu cumva să-și compromită renumele de buni creștini.

Pe oriunde trece, tânărul Bethlen cunoaște noi și noi metode de guvernare și își îmbogățește experiența diplomatică.

Puțin câte puțin se convinge că Transilvania poate fi scoasă din starea de haos doar cu ajutorul unui sistem de guvernare centralizat, de tip absolutist, bine pus la punct, însă simte în același timp pe propria piele urmările nefaste ale tiraniei princiare. Crima capitală a lui Gabriel Báthori, principe „nelegiuit, vampir crud și desfrinat, bețiv pustiitor de țară, involburat la cuget, care se desfată cu ticăloșii care mai de care mai primejdioase, om fără de hodină și mulțămire“, e că a prăpădit libertățile tuturor Stărilor țării. Bethlen însuși s-a refugiat pe teritoriu turcesc în toamna anului 1612 tocmai pentru ca „libertățile țării noastre, cele pustiite de dînsul, să poată fi redobîndite“.

În acest context, este oportun să examinăm mai îndeaproape concepția lui Bethlen despre *liberate*, ținînd seama că în corespondență apare frecvent motivul restabilirii „vechilor slobozenii“ ca o condiție sine qua non a supraviețuirii Transilvaniei. Principele formulează exact ce înțelege prin aceasta. Trebuie restabilite condițiile de care au beneficiat înaintașii „prin grija reștilor celor sfinți, vrednici de vecinică aducere aminte“.

Consideră că acest deziderat e punctul central al misiunii sale politice: „de la bun început am fost de părere că, de îndată ce vom fi reaşezat pe făgaşul convenit pacea turburată a poporului nostru, să ne străduim cu toate puterile a readuce şi frumoasele slobozenii de odinioară”.

Nu e greu de stabilit că drepturile şi libertăţile Stărilor transilvane se bazau pe acordurile de la Căpîlna din 1537, pe acea *Unio trium nationum* îndreptată împotriva iobagilor. Să fi fost oare posibil în secolul al XVII-lea ca o politică substanţial pozitivă, deci direcţionată conform progresului istoric, să fie fundamentată pe această veche alianţă de clasă, cu rezonanţe azi atât de funeste? Gabriel Bethlen era de părere că da. Prezervarea uniunii celor trei naţiuni privilegiate reprezenta în fapt singura cale constituţională de implementare a unei linii politice vizînd centralizarea. În timpul domniei lui Gabriel Băthori rînduielele îndătinat ale Transilvaniei se destrămaseră complet, astfel încît cele trei naţiuni constituite în Stări doreau să acceadă la o independenţă deplină. O asemenea perspectivă convenea şi turcilor care au sprijinit tendinţele scizioniste în speranţa că Transilvania fărâmiţată în trei părţi, eventual condusă fiecare de cîte un voievod, se va găsi cu totul dezarmată la cheremul Porţii.

Un detaliu caracteristic îl constituie pretenţia saşilor de a obţine de la Bethlen — de curînd înscăunat — dreptul de a avea o reprezentanţă diplomatică proprie pe lângă sultan. Chiar în raport cu Bethlen Poarta alimenta toate tentativele fracţioniste. Astfel, în 1620 îl îmbie pe Balassi Ferenc să accepte titlul de voievod al secuilor.

Aceştia stăteau în expectativă, încercînd totodată să se sustragă de la sacrificiile materiale. Cerîndu-le în 1620 să contribuie la plata tributului către sultan, Bethlen subliniază că e şi în interesul lor să cumpere pacea cu „bani, peşcheşuri şi drăgălăşenii”, ceea ce

comportă anumite eforturi și din partea lor pentru obținerea mijloacelor de plată, „căci aflându-vă pe aceeași corabie cu celelalte Stări, rămânerea voastră [a seculilor] în viață, pacea și tihna de care vă bucurați atîrnă de același fir de păr“. Pe secuii care nu voiau să renunțe la vechile lor privilegii îi liniștește asigurându-i că nu plătesc *dări* în înțelesul obișnuit al termenului, ci, „cunoscînd stările de lucruri, așa cum o cere nevoia“, fac și ei anumite sacrificii materiale — aidoma celorlalte doua Stări — pentru păstrarea ființei lor.

Gabriel Bethlen s-a priceput să-i liniștească și pe sașii transilvăneni, care suferiseră multe nedreptăți și jigniri mai ales din partea predecesorului său. Hâportoni Forró Pál, istoric al curții, menționează printre virtuțile principelui și tactul de care a dat dovadă în raporturile sale cu sașii, faptul că, în conformitate cu principiul justiției, „a dat fiecăruia ce i se cuvine“, astfel „și străvechii și cinsteii nații a sașilor“ din Transilvania „le-a întărit legiuirea alcătuită de strămoșii și moștenită pe veci, cu toate prerogativele“. Dacă în prima perioadă a domniei, Bethlen se izbea încă de suficientă neîncredere din partea judeului Sibiului, în vara anului 1622 principele îi scrie deja pe un ton jovial că ar avea mare poftă să se ghiftuiască la el acasă cu „niscaiva carne cu varză gustoasă, așa cum o pregătesc sașii“.

Pe românii transilvăneni Bethlen i-a sprijinit în primul rînd prin măsurile sale de politică culturală. Cu Moldova și Țara Românească a încercat să stabilească relații de bună vecinătate, de natură să sporească forțele maghiare și române în confruntarea atît cu împăratul, cît și cu semiluna. Nicolae Iorga scria despre Bethlen: „Îl îngrijora puțința unei catastrofe, prin care s-ar pierde ce le mai rămăsese ca neatîrnare în cele două țări românești, pe care le simția așa de strîns legate de Ardealul său“.

Desigur, toate acestea depindeau de măsura în care Bethlen—principele va reuși să pună capăt haosului din țară. Putem considera deci că transformarea uniunii de la Căpîlna — rezultată din dorința claselor dominante de a-și perpetua puterea — în fundamentul constituțional al unui stat centralizat modern a constituit un succes și pe această bază a putut depăși tendințele separatiste cu care s-a văzut confruntat. Firește, în timp ce se referă la „vechile slobozenii“ și tradiții moștenite de la „regii cei sfinți“, principele consolidează premisele instituționale ale unei structuri statale unitare de tip nou, pe care o va subordona planurilor sale elaborate cu grijă.

Oare toate acestea să nu echivaleze pur și simplu cu întărirea puterii feudale? Ba da, numai că, în condițiile epocii, doar în cadrul structurilor sociale ale feudalismului se putea elabora și impune politica de salvagardare a ființei țării și în consecință a poporului muncitor.

4

Orice suveran, mai ales cel care își exercită puterea în spiritul absolutismului, e stăpîn pe viața și pe moartea supușilor. La început, și Bethlen s-a văzut silit să își trateze compatrioții cu duritate, să ia anumite măsuri despotice, fiindcă doar astfel își putea păstra puterea; însă, pe măsură ce își consolida poziția, a trecut din ce în ce mai hotărît la impunerea spiritului legalității. Și-a subordonat propriile acțiuni legilor țării. Iată ce spune despre aceasta: „Nu e cu putință ca un principe să fie atît de puternic încît să nu fie și el supus legii de pe această lume creștinească și, chiar dacă uneori în viață omul îl poate silnici cu puterea sa pe altul mai slab decît dînsul, tandem tandem justitia triumphat, căci, precum se spune, legea nu moare niciodată.“

Rezultantă practică a unui sistem de guvernare cuprinzător, absolutismul lui Bethlen a făcut apel și la sentimentele supușilor. Nu se baza pe teamă, ci pe o înțelegere conștientă a realității. I se părea insuficient să se sprijine doar pe forța armată a puterii de stat și să spere în succesul demersurilor diplomatice. „Ci și-a dat seama“, scrie Bojthi Veres Gáspár „că e de prisos să caute prieteșugul streinilor dacă acasă trebuia să-i silnicească pe cîteșunii, fie chiar și pe cei ce se codeau să-și facă datoria, deoarece neprimejduirea principilor nu e chezășuită de brațul înarmat al oșteanului, ci de bunăvoința, fidelitatea și dragostea supușilor.“

Nici în ceea ce privește politica religioasă Bethlen nu abdică de la tezele absolutiste: barează însă și aici calea oricărui exclusivism. Nu trata cu indiferență chestiunile religioase, arată o fidelitate nestrămutată crezului său reformat, însă în anturajul său intim nu numai că admite, dar îl și încîntă prezența celor de altă religie. Nu desconsidera legile țării; dimpotrivă. În testament le pune în vedere urmașilor să „păstreze libertatea, așa cum o cere constituția țării și fieșicare să poată îmbrățișa oricare din cele patru religii recepte“. Din punct de vedere istoric ar fi o greșeală să vedem în politica lui religioasă o manifestare a principiului toleranței din epoca luminilor și totuși trebuie să admitem că avem de-a face cu o anticipare a acestei atitudini, decelabilă în pasajul care afirmă că „adevărații creștini nu se sfădesc în legătură cu religia“ și în apelul către urmași de a da dovadă de suficientă temperanță pentru „a nu mîntui cu sila pe nimeni“.

Politica lui religioasă nu urmărește doar impunerea intențiilor unui suveran investit cu o putere absolută, ci se arată înclinat și la acorduri înțelepte atunci cînd constată că biserica e cea care acționează îndreptățit în sprijinul Justiției și al Omeniei. De regulă domnitorii autoritari sînt refractari la critică, însă Gabriel Bethlen

a avut tăria de a suporta admonestările clerului din principat. În anul 1619 cere convocarea unui sinod la Cetatea de Baltă cu intenția ca acesta să pregătească terenul pentru campania antihabsburgică pe care voia să o pornească în curînd. Preoții reuniți la sinod au fost de acord cu obiectivele principelui, însă nu au scăpat ocazia de a incrimina cruzimea stăpînilor feudali, traiul aproape de nesuportat al sărăcimii, corvezile exagerate care apăsau asupra iobagilor, puzderia de fără-delegi. Sinodul a „luat hotărîri anume“ în interesul celor legați de glie și i-a cerut principelui să le facă cunoscute și respectate în întreaga țară. Episcopul Kesz-rői Dajka János a acționat cu o intransigență demnă de un arhiereu, așa cum făcuseră pe vremuri părinții bisericii, astfel încît aceste hotărîri au fost puse în vigoare. „Ci găsind principele ici-colo niscaiva noduri în papură, l-a muștrat pre domn arătînd o nobleță a sufletului și o cutezanță zeloasă, cu totul vrednice de Sfîntul Ambrozie, pentru ca principele să nu ceară doar cinstirea acestor hotărîri de către ceilalți, ci să le fie cît mai devreme pildă însuși și curtenii, așa cu făcut-au în vechime regele Ninivei; capul țării se cîvine să fie cel dintîi și întru această privință. Ceea ce domnul a și săvîrșit, umilindu-se foarte.“ Supunîndu-se acestor critici, Bethlen a dispus în 1623 provizoriilor însărcinați cu administrarea domeniului de la Făgăraș să se poarte omenește cu iobagii, interzicîndu-le „a-i bate au a-i pune la cazne“.

A avut posibilitatea să constate că puterea concentrată în mîinile principelui are drept consecință crearea unui climat aparte și nu chiar agreabil în jurul persoanei sale: proliferază lingușitorii, intriganții, care știu cum să se folosească de izolarea principelui și să-i exploateze în folosul lor slăbiciunile omenești și în primul rînd vanitatea. Bethlen a izbutit să destrame urzelile felone, s-a temut însă că urmașilor le va lipsi puterea de a o mai face. Iată de ce formulează în testament următoarele

avertismente: „Să se păzească fiecare a-l linguși pe domn și să nu cerce a se cinovnici au a se îndritui la vreo prommotio quia non erit diuturnum [nu va fi lucru de durată]. Nice să îmble cu pîra unul împotriva celuiilant, fiindcă e lucru de rușine și să nu urmeze pilda unora care, aflîndu-se în preajma mea, mi s-au înfățișat adesea cu fel de fel de delationes, căci nu vor mai da pretutindenea de mine, carele nu aveam în obicei a da crezare vreunei învinuiri înainte de a mă fi străduid a da de capătul lucrului, așa cum o cere dreptatea, făcînd apoi așa cum mă îndemnau vremurile, de a căror prielnicie am ținut samă“. Își sfătuiește cu tărie urmașul „să nu aibă parte de cinste au de crezare în fața lui nici un lingușitor, să cerceteze mereu starea oamenilor și firea lor înainte de a se însoți cu dînșii, pentru a nu-și ticăloși demnitatea din pricina acestora și de a nu prăvăli stricăciunea peste țeară, de care să audă însuși cu rușine în vremea ce-o veni: să se păzească strașnic pre sine și cinstirea de care se bucură. Să cerce a ține la curtea sa doar sfetnici desăvîrșiți, cu o viață neîntinată, nu fel de fel de mincinoși ai curții“.

Avertismentele principelui izvorăsc din experiență și din practica puterii. În anturajul său se găseau destui lingușitori, intriganți și trădători. Avea deci toate motivele de a se teme de perfidie. I-a fost dat să fie înșelat de oamenii în care avea cea mai mare încredere. Duplicitatea era un simptom caracteristic epocii. Într-un moment critic, în timpul tratativelor desfășurate la Bratislava la începutul anului 1620, consilierii imperiali l-au abordat pe Péchi Simon, cancelarul principelui, pentru a-l convinge să împiedice încheierea unei alianțe între Transilvania și cehi. Munca de persuasiune secretă i-a revenit lui Ferenczffy Lőrinc, care a izbutit să-l determine pe Péchi să trădeze. Acesta a primit patruzeci de mii de taleri de la împărat și a mai pus ochii și pe tronul de principe al Transilvaniei.

Într-o epocă impregnată de violență, cînd viața omului însemna atît de puțin, faptul că Bethlen își făcea o problemă de conștiință pînă și din pedeapsa care urma să înfieriereze trădarea constituie un gest cu profunde implicații etice. Exemplele triste oferite de domniile predecesorilor, precum și experiența exilului au însemnat tot atîția factori inhibitori care l-au determinat să respecte viața omenească, și, pe cît posibil, să elimine pedeapsa capitală din ansamblul de măsuri pe care urma să le ia în calitate de suveran. Astfel, a cruțat și viața lui Péchi. După trei ani și jumătate de temniță, i-a îngăduit să plece acasă iar pe fiica trădătorului a primit-o la curte și i-a asigurat o poziție proeminentă în anturajul principesei. Tocmai în perioada trădării lui Péchi se naște în el întrebarea dacă nu ar trebui preîntîmpinată „mulțimea urzelilor ticăloase” și a trădărilor prin măsuri de intimidare mai aspre. Lui Rimay János, trimisul său de pe lîngă Sublima Poartă, i se plînge că „mi-e rușine de înjosirea pe care trebuie să o sufere nația noastră din pricina facțiunii anumitor trădători nelegiuiți; tare mă mai amărăsc în inima mea că am fost silit să-i înfrînez cu arma; cu toate că de cînd am fost înscăunat au trecut aproape opt ani, încă nu am tăiat nici un nobil, deși au avut pricină de a fi condamnați și de țară. Nu am ce face: mai degrabă vreau să piară cîteșii pentru că au trădat cu ticăloșie decît să plîngem cu toții și moșia noastră și să luăm calea băjeniei.”

Pe lingușitori i-a putut izgoni, pe trădători a știut să-i zdrobească, însă i-a fost greu să-i anihileze direct pe calomniatori, fiindcă aceștia erau nobili de seamă și de obicei stăteau în serviciul sultanului sau al împăratului. L-au denigrat în fel și chip, au scornit cele mai infame minciuni, doar-doar vor reuși să-l discrediteze, să-l compromită în patrie și în lumea largă. I-au pus la îndoială fidelitatea față de religia creștină, i-au negat obîrșia maghiară, l-au înfierat numindu-l desfrînat, mu-

ieratic, mincinos hain care se desfată chinuind bărbații și femeile. Împăratul Ferdinand îl etichetează drept bestie, iar un istoric turc scrie despre el că „acest ghiaur nicicînd nu a ajutat oștile Islamului“. Defăimarea și șantajul i-au năpădit întreaga domnie ca o adevărată pecingine.

Jigniri a suferit destule, însă el a demonstrat că respectul de sine poate inspira fapte benefice. Și a acționat de așa manieră încît să-și poată apăra atît onoarea cît și binele public. Astfel, din onoarea sa lezată s-au eliberat energii constructive.

5

Era de părere că guvernarea țării constituie o *muncă* planificată și executată sistematic. În cel de-al treilea an de domnie scrie: „Nimeni nu ar putea crede vreodată cu cîtă grijă, amărăciune, neliniște, bătaie de cap văd zi și noapte de cele hărăzite de pronie țării noastre. Ci numai să mă vadă însuși, cu ochii lui.“

Din politica și din viața publică transilvană a eliminat improvizațiile, capriciile și, în general, aspectele umorale. A putut învăța din experiența predecesorilor — Sigismund Báthori și Gabriel Báthori, — că, atît în raport cu individul, cît și cu societatea, fantezia nedisciplinată are consecințe dezastruoase. Cît despre inconsecvențele de moment ce se manifestau în politica sultanului, s-a priceput să le exploateze în folosul său. Cunoscînd intim mentalitatea conducătorilor turci, felul lor de a gîndi, nu prea complicat, însă deconcertant pentru cei educați în spiritul tradițiilor europene, rapacitatea lor funciară care-i făcea atît de vulnerabili la corupere, Bethlen a profitat de toate acestea pentru a-și impune voința într-un mod deosebit de abil. Știa cum să vorbească pe limba lor și nu s-a zgîrcit la pungă atunci cînd voia să-i cîștige de partea sa.

Ocupînd un tron princiar care nu i-a revenit pe cale ereditară, optează, după lungi deliberări și conciliabule, pentru o politică bazată pe alianța cu turcii, ca singura posibilitate de cucerire și prezervare a puterii. Nu s-a putut bucura nici măcar de tihna protectoare a unui castel familial printre zidurile căruia să se cufunde în meditații ce urmăreau găsirea unei căi prin hățișul de alianțe ale politicii externe.

Decizia în favoarea liniei filoturce o ia în circumstanțe amarnice, strivit de menghina inclementă a istoriei.

Această opțiune are și antecedente biografice. Iliá, așezată în comitatul Hunedoarei, în al cărei castel fortificat s-a născut Gabriel Bethlen și a petrecut primii treisprezece ani ai vieții, se afla în imediata vecinătate a turcilor. Copilul a văzut cu ochii săi forfota acelor *făpturi umane* — soli, curieri, împuterniciți de-ai pașalei de Timișoara, al cărui vilaiet era limitrof cu Iliá — care erau „turcii“. Astfel, imaginea pe care și-a format-o despre ei nu avea cum să concorde cu concepția generală care vedea în sultan o reîncarnare a satanei, iar în supușii acestuia demoni ai infernului. Pentru protestanții vremii, cucerirea turcească reprezenta o pedeapsă divină de care însă luau act cu resemnare, în timp ce ideologia catolică i se împotriva cu vehemență. Această atitudine a fost propovăduită cu cea mai mare autoritate și cu cel mai mult talent de Pázmány Péter, care a fost nu numai contemporanul lui Bethlen (mai vîrstnic cu zece ani, a murit la opt ani după principe), ci și cel mai de seamă dintre adversarii lui politici. Pázmány, ca și continuatorul lui pe tărmlul ideilor, poetul și strategul Zrínyi Miklós, s-a arătat toată viața un adversar inflexibil al turcilor, fără să recurgă vreodată la subtilități tactice. I-a înfierat în cuvinte necruțătoare pe cei ce „mănîncă dintr-o strachină cu păgînii“ sau, mai mult, se bizuie pe forța lor armată. Cu nici un prilej nu le concede turcilor vreo calitate, nici o dimensiune umană și nu admite decît o singură

atitudine: lupta. Obiectivul său politic îl constituiau alungarea semilunii și extinderea suzeranității habsburgice asupra întregii Ungarii și a Transilvaniei. Chiar când depune eforturi pentru încheierea păcii între Habsburgi și Transilvania, e călăuzit tot de speranța unui front comun antiotoman. La acestea trebuie să adăugăm numaidecît că Pázmány Péter, bihorean de origine, după o scurtă perioadă de studii petrecută la Cluj, s-a îndreptat spre alte meridiane, unde a suferit influența unei ambianțe spirituale cu totul diferite, ceea ce l-a făcut pe viitorul arhiepiscop și politician să creadă că tendința belicoasă și activ antiotomană a catolicismului s-ar putea impune și în Transilvania, nesocotind constrîngerile geopolitice exercitate asupra realității ardelenene.

În climatul de la Ilia, copilul Gabriel Bethlen i-a cunoscut pe turci în ipostaza lor umană, în timp ce mulți vedeau în ei doar dușmanii originari ai creștinătății. Mai tîrziu tribulațiile vieții îl vor purta la numai 22 de ani pe drumul exilului, pe pămînt turcesc. Trăiește în vilaietele de Timișoara și Belgrad, în tovărășia pașalelor. Deprinde toate tertipurile politicii, dar învață și că uneori trebuie să-și strunească setea de mărire, pentru a nu risca să devină un simplu condotier. Exilații îl ispitesc cu tronul princiar, dar el îi refuză de mai multe ori și, mai mult, intervine la Constantinopol pentru numirea altora (Ștefan Bocskai și Gabriel Báthori). Dacă primul nu l-a dezamăgit, cu atît mai crunt a făcut-o cel de-al doilea, care s-a întors împotriva lui Bethlen, a descoperit în el un virtual rival și, prin turnura prohabsburgică pe care a dat-o opțiunilor externe transilvane, cei doi ajung și adversari politici. Bethlen, condamnat la moarte, cu toate averile expropriate, își poate salva capul doar fugind iarăși în Turcia. Iată noi avataruri care îi consolidează convingerea că viitorul lui e legat de semilună. Nu pentru a pune mîna pe tron a cerut protecția sultanului. Nu avem motive

de a-i pune la îndoială sinceritatea atunci când îi scrie în 1615 lui Daróczi Ferenc, prefectul Camerei de la Cașovia: „nu am cerut și nici nu am rîvnit vreodată la tronul de principe. Să mă fi îmbiat și nu l-aș fi primit nicicînd, dacă ar fi trebuit să plătesc cu pierderea pe veci a libertății țării. Așa să mă ajute Dumnezeu. Am căutat ocrotire acolo și m-am strădui ca viața-mi să nu fie vitregită de sprijinul pe care mi l-ar fi dat averile mele. Iară dacă Domnul Dumnezeu a hotărît ca starea mea să fie cea de azi trebuie să-i fiu lui cu mulțămire și alegerii nesilite ce a făcut-o țara mea.”

Acceptînd în cele din urmă marea misiune istorică, e nevoit să recunoască nu numai că autoritatea domnului Transilvaniei poate fi menținută doar cu ajutorul armelor turcești, ci și să fie gata să-și asume răspunderea pentru toate consecințele amarnice și inevitabile ce decurgeau din starea de aservire. E demult conștient că mica lui patrie, așezată între marile puteri ale epocii, nu are cum să ducă o politică de anvergură imperială. Concluzia ultimă desprinsă din evaluarea lucidă a situației o formulează astfel cu o zi înainte de alegerea sa, deci la 22 octombrie 1613, într-o scrisoare către Homonnai Drugeth György, același pe care Habsburgii l-au desemnat candidat la tron, împotriva lui Bethlen: „Întrucît de mulți ani patria noastră a fost silită să stea la cheremul unor împărați preaputernici, fiind și din toate părțile înconjurată de aceștia, nicicînd nu s-a putut simți îndeajuns de vajnică pentru a li se putea împotrivi.” Nu exista prin urmare decît posibilitatea adaptării la situație, fără ca aceasta să comporte abandonul. După teroarea lui Basta și evenimentele subsecvente, scopul final, care consta în cucerirea independenței, putea fi atins numai urmînd o linie politică direcționată spre obiectivul imediat, adică salvagardarea ființei țării.

Trebuia să facă politică pe un cîmp de acțiune extrem de limitat.

Probabil că și turcilor le convenea să așeze pe tronul Transilvaniei o persoană vulnerabilă, aflată la cheremul lor, care, vrînd-nevrînd, va acționa ca o unealtă docilă. În Bethlen vor fi văzut pe omul lipsit de averi, care nu provenea dintr-o familie de vază, nu avea relații, un biet surghiunit care, în aceste condiții, va face tot ce i se va porunci de către viziri, pașale și bei în numele sultanului. Bethlen e în clar cu toate acestea și în scrisoarea la care ne-am referit, adresată lui Daróczi, spune următoarele în legătură cu situația sa: „nu numai că nu aveam o țară, dar nici măcar o poiată pentru orătării și nici în ceea ce mă privește nu eram liber.” Observă fără întârziere că turcul nu-și disimulează pudic intențiile și înaintează spre țintă fără menajamente. Numai că Bethlen a învățat arta politicii tocmai de la turci și știe să-și fructifice abilitatea în interesul său și al țării.

Solii Sublimei Porți ce aduc firmanul solemn de investitură îi cer noului domnitor să cedeze în semn de loialitate față de sultan cele două fortărețe din sudul Ardealului: Lipova și Ineu. Și, pentru ca dorința padișahului să fie mai bine subliniată, peste câteva săptămîni pașaua de Timișoara, Skender-beg, își cantonează trupele la granița cu Transilvania, pentru ca la un eventual refuz al lui Bethlen să ocupe cele două cetăți cu forța.

Situația e demnă de o tragedie greacă sau shakespeareiană: un principe își inaugurează domnia amputîndu-și propria țară; apoi, de parcă atît nu ar fi destul, ridică sabia împotriva conașionalilor săi care apără fortăreața. De ce suflet mare și de cîtă încredere ne-strămutată în adevărul țelurilor sale mai îndepărtate va fi avut nevoie! Lipova o cedează după trei ani de tergiversări, după ce și-a epuizat toate subterfugiile. Știe că de această concesie îi depinde domnia. Din memoriile lui Toldalagi Mihály aflăm cum a decurs ocuparea cetății în pofida opoziției acerbe a oștenilor

maghiari care o apărau: „principele fu nevoit să pornească împotriva Lipovei cu armia și a trebuit să o bată mai întâi cu tunurile pentru a o putea da sultanului.“ Bethlen a fost profund afectat de tragedie: „Lipova“, îi scrie el în 1617 trimisului său la Poartă Gáspár János, „am luat-o de la cei de un neam cu noi, cu multă vărsare de sânge, întru veșnica noastră jale.“

Cedînd Lipova, Bethlen a pierdut o bătălie, dar nu și războiul. În felul acesta a izbutit să păstreze Ineul, și-a asigurat tronul în ochii turcilor și a lichidat intervenția armată a lui Homonnai Drugeth György, care, sprijinit de Habsburgi, ținea la tronul Transilvaniei.

Pe toată durata domniei Bethlen s-a menținut consecvent și fără iluzii pe o linie politică filoturcă. La vigilență nu a renunțat însă niciodată. Vedeă că semiluna nu urmărește decît expansiunea teritorială. Trebuia deci ca prin politica sa să înfrîneze această bulimie. Deseori i-a fost dat să simtă și să aștearnă uneori pe hîrtie că „purtarea neprietenă față de noi a Preastrălucitei Porți“ era de-a dreptul exasperantă. Spre marea lui avantaj, Bethlen cunoaște „obiceiurile, vicleniile turcului“ și, din cîte stau mărturie scrisorile, depune toate eforturile pentru ca diplomații lui să fructifice într-o măsură cît mai mare aceste informații și experiențe. În instrucțiunile scrise adresate ambasadurilor de pe lîngă sultan schițează adesea un adevărat „scenariu“ al tratativelor, cuprinzînd pînă și dialogurile pe care aceștia urmau să le poarte; îi pregătește pentru orice eventualitate, să știe să contracareze toate argumentele și pretențiile formulate de turci, interzicîndu-le categoric să recurgă la improvizații și avertizîndu-i ca, în toate situațiile, să-i tîlmăcească cu fidelitate ideile. Aflînd în 1620 că turcii intenționează să dărîme palisadele ce apărau așezările de haiduci, își instruieste împuterniciții să facă totul pentru a-i convinge pe otomani să renunțe și le oferă de-a gata și argumentația la care urmau

să recurgă: „aci puteți să amintiți ce foloase mari avut-au sultanul cel preaputernic și împărăția de pe urma lefegiilor haiduci pe vremea lui Bocskai“.

Tot în 1620 se repetă criza legată de cetatea Lipovei. De data aceasta turcii puseseră ochii pe Vác. Bethlen e din nou potopit de învinuirile că ar fi un trădător al creștinătății. Și încă o dată prevalează politicianul realist din el: „ne-am bătut capul spre a afla pe care dintre cele două rele e mai bine să alegem“. Desigur, optează pentru satisfacerea revendicărilor turcești, deoarece — și aceasta e începînd cu 1627 deja o veritabilă axiomă a politicii sale — „întotdeauna dintre două rele trebuie să alegi pe cel mai mic“.

Principele era de asemenea pe deplin edificat că mării demnitari ce influențau hotărîrile sultanului nu-l sprijină în mod dezinteresat și că de obicei peșcheșurile atîrnă mai greu în balanță decît considerentele politice. Le pune în vedere trimișilor să „nu se zgîrcească“ în privința cadourilor, ori de cîte ori de ele depinde luarea unor decizii importante. De aur, argint, inele cu diamante, telegari mai iuți ca vîntul se mai putea face rost, dar în politică ocazia ratată nu se mai întoarce nicicînd, iar ponoasele sînt incomensurabile.

Adesea a trebuit să ridice moralul diplomaților săi, epuizați de atîtea subtilități tactice, spunîndu-le să nu piardă din vedere interesele finale ale țării și să persevereze pe linia politică filoturcă. La 20 martie 1621 îi instruiește pe Dóczi István și Rimay János, împuterniciții săi la Poartă, să „nu ceară ajutorul turcilor prin sollicitationes care vădesc spaima, ca pînă acum... Nu vă uitați domniile voastre că din pricina turcului se prăpădește creștinul. Ci să știți că acești frați întru Hristos milă nu au de noi și, de cum le-ar da mîna, ne-ar omorî în chinuri groaznice“.

La acuzația atît de des auzită că ar fi trădat creștinătatea, că a întors cu premeditare spatele Europei occidentale și a trecut de partea turcilor, atît principele

cît și adepții săi din rîndul literaților au replicat în mai multe ocazii. În esență, ei argumentau mereu că, în circumstanțele coercitive ale politicii mondiale, opțiunea filoturcă nu e rezultatul vreunei simpatii deosebite sau al unei decizii luate într-un vid al liberului arbitru, ci o consecință naturală a situației istorice date. Keserüi Dajka János, predicator bihorean de baștină, se exprimă foarte adecvat atunci cînd afirmă că orientarea principelui reprezintă singură posibilitate de supraviețuire cu nimic mai prejos din punct de vedere moral decît practica politică a suveranilor unor țări europene mai favorizate de geografie sau de soartă. Bethlen alege direcția realistă ghidîndu-se după experiența predecesorilor săi transilvani și după cea a contemporanilor din Europa. „E adevărat” scrie Keserüi referitor la relațiile cu turcii, „că poporul nostru și mai ales ardelenii au încercat de cîteva ori să scuture acest jug de pe grumaz încrezîndu-se în lumea creștină și în primul rînd în Impărăția Nemțească; ci încă și azi oftăm cu îndurerare cînd ne amintim ce nenorociri abătutu-s-au asupra-ne din pricina aceasta. Sîntem tare departe de împărat și ne aflăm cu adevărat în gura leului, carele ne poate oricînd sfîșia, în vreme ce sfînta sa majestate imperială sfătuiește despre noi. Dacă regi și principii din țări și meleaguri aflătoare hăt departe de turci împlă să cumpere cu bani mulți pacea sultanului, nu e nicidecum lucru de mirare că și noi, zdrobiți și vlăguiți cu totul de războaiele ce ne-au năpăstuit de atît amar de ani, nevoim a face precum dînșii. Cu toate acestea, nu sîntem turci și nu le dorim păgînilor decît să piară neîntîrziat și să se prăpădească, oricîte minciuni s-ar îndruga despre noi. Filotimia și dreptatea ce încununează domnia principelui nostru stau mărturie că Măria Sa e un creștin adevărat. Iar un bun domn creștin se cuvine să lucreze mai cu seamă întru sporirea slavei lui Dumnezeu și a

bunăstării moșiei, care să poată trăi în pace și tihnă neturburate.“

Proba cea mai serioasă a justetei oricărei concepții de politică externă, a valabilității ei pe termen lung e *timpul*. Însuși Bethlen scrie: „*cu vremea se dezvăluie toate celea precum le e cu trebuință a fi*“. Linia politică a lui Bethlen, elaborată în timpul surghiunului din Turcia și transpusă în viață după ocuparea tronului, e o doctrină lucidă care ia act de forța imperiului otoman și de rolul acestuia de care va trebui să se țină seama încă multă vreme pe scena Europei, și ea a fost strălucit confirmată în perspectiva mai amplă a istoriei. Cel mai important rezultat al acestei politici externe a fost faptul că, după îngrozitoarele vărsări de sânge de la cumpăna veacurilor al XVI-lea și al XVII-lea, pentru aproape cincizeci de ani, Transilvania nu a mai fost teatru de război; conflictele armate ale acestei perioade s-au desfășurat în afara granițelor țării.

Cînd, peste ani, conștient de boala sa mortală, principele își va întocmi testamentul, considera drept cea mai importantă realizare a sa faptul că „vreme de șaisprezece ani copitele cailor streinilor nu au călcat pămîntul țării“. Pe acești șaisprezece ani se bazează pacea internă ce a domnit în deceniile următoare. Importanța istorică a testamentului lui Gabriel Bethlen e confirmată și de faptul că, treizeci de ani mai tîrziu, în 1650, unul din legatarii ideilor sale, Haller Gábor — remarcat atît în calitate de politician, cît și de constructor de cetăți — se va pronunța asupra singurei direcții de urmat în relațiile externe în cuvinte ce evocă formulările din testament: „ori de cîte ori sărmana noastră patrie, prea neputincioasă pentru a se apăra singură, a stat în tihnă la umbra neamului turcilor, așa cum s-au prins cu legămînt strămoșii, în țară a domnit fericirea, *copitele cailor vrăjmași nu au călcat glia și hotarele noastre*, iară cînd s-a rocoșit împotriva Porții au s-a întors de partea altor noroade, urmat-au

prăpădul și stricăciunea.“ (Să amintim aici că, printr-un paradox crud al destinului, Haller Gábor, acest membru al sfatului domnesc deosebit de cult și de mare prestigiu, a fost executat în 1663 din ordinul marelui vizir, probabil în urma intrigilor lui Mihai Apafi, care își simțea tronul periclitat.)

Scopul primordial al individului angrenat activ în politică este să se propulseze într-un *factor activ* al vieții internaționale. Bethlen nu ignora că una din condițiile imprescriptibile ale succeselor sale ca domnitor era să cucerească prestigiu pe eșichierul de forțe. Și-a dat seama că, dacă în țară mai era posibil să recurgă ocazional la constrângere pentru a smulge adeziunea supușilor, în ceea ce privește relațiile cu exteriorul solilocviul puterii e total inefficient. Prestigiul extern îl asigură stabilitatea economică dublată de succese militare și politice. Se poate aștepta la recunoaștere și respect doar politicianul care e capabil să se orienteze în labirintul complicațiilor internaționale, între sinuozitățile alianțelor și conflictelor născute din interese și se dovedește capabil să-și găsească o funcție constantă — arareori afirmată cu grandilocvență — însă gata să recurgă și la inevitabilele șiretlicuri tactice într-o lume aflată într-o perpetuă schimbare.

Travaliul său politic merită să dea o nouă înfățișare viitorului avea ca scop să asigure pentru mult timp pacea patriei și a poporului, o pace echitabilă. Știa să gândească în perspectivă, profund conștient de realitate. „Fiindcă se spune că, din toate cîte sînt pe lume, lucrul cel mai de seamă și mai folositor ca oricare altul e ca omul de la bun început să aibă în grijă nu numai de ceea ce i se află în față, ci și de cîteșicelea privesc în viitor și pe toate cîte stau în puterea minții omenești să cerce a le cuprinde cu înțelepciunea sa”, scrie el în toamna anului 1627 văzînd expansiunea imperiului habsburgic.

- Problema păcii, adiacentă chestiunilor politice la ordinea zilei, apare frecvent în scrisori, dar cel mai amănunțit își expune părerile în 1620, când face și o declarație cu valoare de principiu. Înfrângerea cehilor de la Muntele Alb în ziua de 8 noiembrie a provocat panică printre nobilii maghiari, care au început să exercite presiuni asupra lui Bethlen să încheie pacea cu orice preț. Acesta însă, deși a urmărit dintotdeauna acea „secura honesta pax“ [pacea onestă sigură], nu a considerat că un asemenea pas ar fi oportun, mai ales că nu neglija primejdia majoră pe care o reprezenta goana dezorientată a magnaților după favorurile curții imperiale. Era de părere că o pace echitabilă poate fi smulsă doar cu prețul unei rezistențe tenace, astfel încât recurge cu premeditare la o retorică dură pentru a-i înfrunta pe cei care încercau să-l convingă să accepte o învoială ignobilă. Iată ce le scrie mai-marilor Camerei de la Cașovia la 27 noiembrie: „dacă aveți chef de pace, eu unul să știți că sînt gata să o închei, numai să băgați bine de seamă cîtă crezare îi dați neamțului, căci șearpele nu-l uită pe cel ce i-a retezat coada. Să nu dați apoi vina pe mine de vă va lovi vreun necaz, ci pe inemile voastre de muieri și pe frica din voi; ci dacă ați vrea cu toții laolaltă să mă ajutați, să știți că eu nu aș mai fi o curvă de buhul lumii, ci bărbat vrednic, numai că, singur, sînt și eu doar un om.“

Nu era de părere că spaima ar fi un sfetnic bun. Afirmă sus și tare că nu se va așeza la masa verde împins de frică. Lui Forgách Zsigmond, palatinul țării, însărcinat să ducă tratative la Viena, îi scrie următoarele la 1 februarie 1621: „Domnia ta să te împaci cu gîndul, că eu în adevăr nu mor de frică și nimenea nu mi-o vîrî atîta spaimă în oase încît s-o iau la goană. Iar dacă lucrurile nu vor duce la concordie, să știi că nici cei de la Viana nu se vor mai putea culca pe o ureche în nădejdea zilei de mîine. Eu nu ameninț pe nimeni, numai că te rog în numele lui

Dumnezeu să te areți la înălțimea însărcinării ce o ai. Acum să nu ne fie frică, fiindcă Dumnezeu e cu noi și chiar dacă nu e cu putință să încheiem pacea, țara ne-o putem încă ocroti, numai să vreți domniile voastre și ceilalți nobili la fel de mult ca mine.” Iar nobililor din Ungaria de nord, care voiau cu orice preț să ajungă la o înțelegere cu împăratul, le scrie că-i lăsa în plata Domnului, dacă își încalcă jurământul și, cu prețul înjosirii țării, vor depune armele și acceptă condițiile de pace puse de imperiali: „pe legea mea o spun că, dacă vreodată domniile voastre vă veți porni în păr spre casele ce aveți și vă veți lăsa țara de izbeliște, două sau trei zile mai târziu îmi chem și eu toate oștile și o voi porni cătinel prin ger și voi trece dincolo, fiindcă nici eu nu mă mai împac să fiu prostul altora, căci de împărțit nemica nu mai avem... mai bine mi-ar fi și mie să trăiesc omenește ca un nobil ce mă aflu, decât să fac pe prostul într-o țeară a cărei reputatio e că ia înapoi ceea ce a făgăduit.”

Evenimentele i-au dat din nou dreptate lui Bethlen. Cu toate că în urma păcii de la Nikolsburg, încheiată în anul 1621, de Sfântul Silvestru, principele transilvan a trebuit să renunțe la multe (la titlul de rege, bunăoară), a izbutit totuși să smulgă condiții mult mai avantajoase decât dacă ar fi cedat panicii pacifiste a Stărilor maghiare, întrunite la 1 ianuarie la Tîrnova.

Pacea a încheiat-o totuși, fiindcă cele două mari puteri erau pe punctul de a ajunge la o înțelegere trecînd peste el. Despre înțelegerea de la Nikolsburg și despre cea încheiată la Viena în 1624 spune că, în condițiile date, nu se putea obține mai mult: „am fost nevoit să mă accomodez, pentru ca, aflîndu-mă între doi împărați, să nu fiu dat deoparte de la încheierea păcii și să rămîn singur mofluz.”

Principe cu o formație intelectuală, și-a edificat și îmbogățit toată viața propriul univers spiritual lăuntric. Avea și înzestrarea și conștiința necesității de a se orienta în lumea ideilor din Europa epocii. Știm că iubea și prețuia cărțile, însă cu greu am putea numi cu certitudine mai mult de două-trei titluri pe care să le fi citit, în afară de Biblie. „Ctitorind în orașul lui de scaun, Alba Iulia, o bibliotecă mândră ce se fălea cu feliurite cărți pline de înțelepciune” (Háportoni Forró Pál), nu a contribuit pur și simplu la sporirea strălucirii exterioare a curții sale și la renumele ei în țări îndepărtate, ci și-a satisfăcut și setea proprie de cultură. Atât de mult îi plăcea să citească — aflăm din însemnările lui Melotai Nyilas István — încât, în călătorii și campanii, „ducea cu sine în căruțe fel de fel de cărți alese, aproape o bibliotecă” pe care le citea. Avea darul de a asimila — prin ceea ce am putea numi veritabile rădăcini aeriene — acele idei ale epocii despre care știm cu certitudine că îi preocupau pe intelectualii din anturajul lui și care probabil că stârneau discuții în palatul princiar. Studiind cu minuțiozitate scrisorile, acțiunile politice concrete, măsurile luate pentru a da o nouă direcție vieții economice, cercetătorii s-au convins că în ansamblul ideilor lui Bethlen pot fi decelate anumite elemente neostoice, altele trădând influența machiavelismului și a tezelor mercantiliste, desigur fără ca principele însuși să fi utilizat vreunul din acești termeni.

În epoca lui Gabriel Bethlen neostoicismul, doctrină etică oglindind cu fidelitate starea de criză a societății din Europa, era deja strâns împletit cu sistemul de idei al calvinismului, lucru pe care și oamenii de litere din anturajul intim al domnitorului îl intuiesc exact. Szenczi Molnár Albert și predicatorii învățați contem-

porani au jucat probabil un rol important în identificarea de către Bethlen a multor idei pe placul său în doctrina neostoică. Principele apelează la această filozofie pentru a găsi un sprijin moral mai ales în momentele de cumpănă ale domniei.

Invocă frecvent unul din conceptele fundamentale ale neostoicismului — *constantia* — în special în perioada ce a urmat înfrângerilor înregistrate de cehi, ceea ce a făcut ca nobilii din Ungaria să-l părăsească în număr din ce în ce mai mare, fiindu-i necesar să-și mobilizeze tot potențialul de persuasiune și argumentare pentru a-i păstra pe lângă sine măcar pe cei mai fideli dintre colaboratori. În scrisoarea de la 7 iunie 1627 către Thurzó Imre îi atrage atenția „iubitului frate mai tânăr“ că nu se cade „să te lepezi cu atîta netrebnicie de sabie — pe care ai știut pe vremuri să o ridici cu atîta bărbăție pentru cauza patriei și pentru redobîndirea libertății ei —, cît și de faima și vaza de care știe întreaga creștinătate“, căci „ți se va păstra doar hidoșenia și buhul înscrise în hronici“. În această scrisoare apare de trei ori cuvîntul „*constantia*“: 1. „e mare nevoie ca oamenii de seamă să dea dovadă de *constantia*“; 2. „e de trebuință cu toate acestea *constantia*, de grija cea stăruincioasă și de cutezanță“; 3. „îngăduind Dumnezeu în cele din urmă să înfăptuim pacea, de mii de ori fi-va ea mai bună, mai spornică și mai cinstită pentru toți care în fidelitate et *constantia* permanserunt [s-au arătat pînă la capăt credincioși și statornici].“

Cel de-al doilea curent de idei la scară europeană ce și-a pus amprenta și asupra lui Bethlen e cunoscut în istorie sub numele de machiavelism.

De la bun început, aproape concomitent cu nașterea teoriei sale, de persoana lui Machiavelli se leagă o anumită dezaprobare și respingere fundamentate moral. Interesant este că, în cultura maghiară, acest refuz inițial și folosirea noțiunii de machiavelism

într-un sens negativ se leagă tocmai de numele lui Gabriel Bethlen. Nu el, principele, menționează în această accepție pe gânditorul din Florența Renașterii, respectiv ideile acestuia (nu știm cu precizie nici măcar dacă a auzit vreodată de el), ci adversarul său, Pázmány Péter, care pretinde că etalonul acțiunilor politice ale lui Bethlen ar fi acea *ragion de stato* enunțată de Machiavelli. Într-o scrisoare datată 22 aprilie 1627 și adresată consiliului imperial, arhiepiscopul-primat Pázmány îl caracterizează astfel pe principele transilvan: „Fără de îndoială, pe cinstea lui Bethlen nu ne putem bizui. Căci lui nu-i pasă nici de făgăduielile cu care s-a legat, nici de altele, ci doar de prielnicia clipei și — de la Machiavelli citire — în temeiul acestor interese ale statului nu se simte stînjinit de nici o datorință dacă își poate propăși a sieși cauză“.

Nu ne propunem să explicăm în detaliu aici de ce aceste teze politice ale lui Machiavelli, care nu s-a sfiit să ia act de realitate și să spună lucrurilor pe nume, au fost considerate atunci și ulterior ca o expresie paradigmatică a răului incarnat. Ne mulțumim să relevăm că Pázmány Péter cunoștea opera lui Machiavelli, și din scrisoare reiese că a citit chiar faimoasa (în opinia lui, probabil rău-famata) lucrare a florentinului — *Il Principe*, iar în Gabriel Bethlen vede tocmai o ipostaziere a conducătorului pe care îl descrie gânditorul italian.

Cardinalul făcea parte din ordinul iezuiților, iar aceștia se numărau printre primii care l-au citit pe Machiavelli. În biblioteca sediului lor de la Mănăstur se găseau încă din 1608 operele florentinului și, desigur, acele *Contra-Machiavella*. În general, în vechile biblioteci transilvane puteau fi găsite multe ediții ale operelor gânditorului italian apărute în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Aceste lucrări erau citite de intelectualii din anturajul lui Bethlen, care, fără să pronunțe cuvinte de laudă la adresa autorului, duc la

bun sfârșit munca de interpretare a machiavelismului în spirit calvinist, mai ales în ceea ce privește concordanța cu doctrina predestinării. În același timp, dat fiind că și pentru ei cuvîntul avea conotații reprobabile, califică de „„machiavellisatio“ activitatea oficinelor iezuite.

Nu deținem nici o dovadă filologică în sprijinul supoziției că, asemenea lui Pázmány, și Bethlen ar fi citit operele secretarului signoriei florentine, însă nu încapă îndoială că, urmînd exemplul înaintașului său, Ștefan Bocskai, anumite teze ale lui Machiavelli s-au integrat organic în concepția sa politică. Au deci perfectă dreptate Benda Kálmán, autorul unei biografii a lui Bocskai, și Szekfű Gyula, care a scris o monografie despre Bethlen, atunci cînd descoperă în activitatea politică a celor doi principii resorturile ideatice ale machiavelismului.

Ambii domnitori se revendică de la florentin prin viziunea asupra istoriei, atunci cînd iau act imediat și fără false iluzii de prezența istorică a *răului*, de coercițiunile exercitate de o *situație-limită*, atunci cînd pun față în față de o manieră consecventă scopurile și dorințele lor cu posibilitățile reale, cînd includ printre virtuțile fundamentale ale unui domnitor nu numai *norocul*, ci și *inteligenta*.

În timp ce Machiavelli, înzestrat cu un talent special de a întreprinde generalizări teoretice, se zisează fenomenele de ultimă oră manifestate în viața publică a orașelor-state italiene, primii teoreticieni ai mercantilismului pun bazele unei noi științe economice plecînd de la aspectele legate de producție și de acumularea de mărfuri, caracteristice capitalismului incipient. O trăsătură comună lui Machiavelli și a acestor economiști o constituie receptivitatea lor deosebită la noile realități conturate sub ochii lor, în sînul societății, pe care mai apoi le vor transfigura din punct de vedere conceptual și le vor generaliza teoretic. Din aceste medi-

tații se vor naște cărți, deoarece scrisul e o imanență a modului lor existențial, o întrupare a teoriei.

Gabriel Bethlen, politician de factură practicistă, deși a prețuit cărțile și pe autorii acestora, nu-și însușește doctrina machiavelismului sau pe cea mercantilistă pe o cale nemijlocit livrescă. Însă toate ideile amintite răzbat pînă la el tocmai prin intermediul canalelor de informare create de epocă și nu numai că îi coroborează practica politică, ci totodată îi potențează disponibilitatea de a acționa, desigur fără ca el însuși să se dedea la teoretizări. Însă cine e familiarizat cu sistemele de idei ale epocii va descoperi numai decît identitatea de premise, indiferent că, în final, concluziile derivă din logica vieții sau din știința logicii.

Una din cele mai importante particularități ale omului Bethlen poate fi surprinsă studiind mai îndeaproape activitatea de *gospodar*, de *bun gospodar* care a fost. Înzestrat cu un har neobișnuit de a crea, spori și prezerva valorile, a considerat că obiectivul de maximă urgență al domniei sale îl constituie redresarea economică a țării. Gîndirea economică a predecesorilor săi opera în bună măsură doar cu noțiunile de domeniu și comitat, principala lor sursă de venituri fiind confiscarea moșilor nobiliare. Nu am putea susține că această modalitate de înavuțire i-ar fi fost străină lui Bethlen și că nu a recurs la ea. Confiscă și el domeniul, numai că o face fie pentru a spori veniturile visteriei, fie pentru a-și recompensa partizanii. Însă politica lui economică nu pune accentul pe asemenea măsuri, ci pe crearea de valori noi, care nu se pot naște decît din producția de bunuri materiale, astfel încît pe lîngă agricultura un rol de seamă urmau să joace industria și comerțul.

Simplul fapt că principele *dispunea* de o politică economică era ceva cu totul nou în istoria Transilvaniei. Și cît de modernă era această concepție ne

putem da seama dacă o vom compara cu atitudinea tradițională a nobilimii maghiare, atitudine pe care reprezentanții acestei clase o vor profesa nu numai în timpul lui Bethlen, ci și cu 150—200 de ani mai târziu. Conform opiniei comune, pentru un nobil maghiar era de-a dreptul nedemn să manifeste preocupări economice mai susținute, depășind limitele moșiei sale, să fie interesat de industrie și comerț. Această concepție se va scleroza într-atît încît va deveni o adevărată ideologie, exprimată pe la mijlocul veacului al XVIII-lea de Orczy Lőrincz, poet rococo cu veleități moralizatoare, care scrie că nu-i vrednic „de maghiar negoțul cel prilăstitor, căci de aci purcede prăpădul morăvurilor“.

Să nu credem însă că avem de-a face cu un fenomen specific spiritualității maghiare. E maghiar — sau mai exact spus caracteristic pentru răsăritul Europei — numai în măsura în care asemenea concepții medievale emblematice pentru clasa feudală dominantă de pe toată întinderea continentului și-au păstrat actualitatea în zona noastră încă și în epoca revoluției franceze din cauza anchilozării relațiilor sociale. Să nu uităm că în perioada evului mediu clasic concepția unanimă era ca nobilul să nu se ocupe cu lucruri atît de ordinare ca industria sau chiar comerțul. Însăși știința-pilot a veacului de mijloc, scolastica, afirma că belșugul (*abundantia rerum*) trebuie să derive din activitatea economică a orașelor, numai că bunurile industriale produse aici trebuie schimbate nemijlocit contra unor mărfuri de origine agricolă. „Societatea, orașul, cetățenii acestuia“, citim în lucrarea *De regimine principium* atribuită Sfîntului Toma d'Aquino, „trebuie să producă în incinta proprie tot ce e necesar pentru satisfacerea nevoilor populației iar mărfurile să nu fie dependente de importul efectuat prin intermediul negoțului. În oraș trocul se va desfășura nemijlocit între producător și consumator, iar partici-

parea negustorilor prin mărfuri importate indispensabile aprovizionării e admisă numai în cazuri excepționale, când lipsesc mărfurile indigene. Comerțul exterior e mai degrabă nociv, orașul trebuie să fie autarhic, fiindcă în timp de război tocmai autarhia asigură o aprovizionare de durată. *Comerțul duce la torpoare, nimicește obiceiurile familiale și răspîndește morbul imoralității.*“ (s. m. — Benkő Samu)

Se poate observa deci că teoreticianul-teolog medieval și poetul rococo maghiar se pronunță de o manieră sensibil asemănătoare în problema metodelor practice de urmat în domeniul economiei. Pentru a evita eventualele neînțelegeri, trebuie să mai amintim și că spiritul evului mediu european în general și ideologia perimată a nobilimii maghiare, prin opoziția pe care o stabilesc între industrie și comerț pe de o parte și agricultură pe de alta, nu promovează într-o categorie superioară muncile agreste efectuate de iobagi, ci proslăvește posesiunea pământului, afirmînd că aceasta „e cea mai de seamă și mai vrednică de cinste îndeletnicire“.

Desigur că procesul obiectiv de dezvoltare a economiei europene nu mai putea fi blocat de dogmele scolastice, însă a fost nevoie de mult timp pentru ca să se poată naște o teorie economică circumscrisă epocii producției de mărfuri. Se știe că pînă și Erasm din Rotterdam, figură proeminentă a umanismului, vorbește cu dispreț despre negustori. În studiile de istorie economică se citează adesea următorul pasaj din *Elogiul nebuniei*: „cea mai neroadă și mai murdară speculațiune e cea a negustorilor, care se ocupă cu cele mai scîrnave afaceri, în scopuri și ele scîrnave“.

Creșterea producției de mărfuri, avîntul înregistrat de comerț și mai ales de schimburile internaționale, manifestarea tot mai pregnantă a puterii banului au dus desigur și la schimbări în domeniul gîndirii teoretice. Calitatea monedei devine unul din principalele

deziderate ale vieții economice internaționale. E tot mai evident că practicile fiscale tradiționale nu mai corespund vieții economice, intrată într-o fază de avânt. Antreprenorii și statul nu au nevoie numai de o monedă solidă, ci și de o nouă politică monetară în măsură să garanteze stabilitatea financiară. Faptul că problema monetară va deveni chestiunea centrală a teoriilor economice are deci o profundă motivație de ordin social. Englezul Thomas Gresham și polonezul Nikolaus Copernic consideră deopotrivă că problema monedei e chestiunea-cheie a științei economice a epocii și, de îndată ce și-au dat seama de acest lucru, amândoi trec la formularea exactă a legilor generale ale circulației monetare, care influențează la rândul ei circulația de mărfuri.

Atît negustorul englez cît și genialul savant polonez au fost stimulați în strădania lor de a face anatomia proceselor economice de experiența acumulată și de fenomenele ivite în patriile lor. Industria din Transilvania nu se putea nici măcar compara cu cea engleză și nici țara nu era străbătută de vreo rută de comerț internațional cum a fost cazul orașului Gdansk, care, mulțumită așezării geografice favorabile, a devenit un nod al comerțului european. Iată de ce în Transilvania în secolele al XVI-lea și al XVII-lea nici n-a apărut vreo nouă teorie economică; s-a impus însă practica economică a lui Gabriel Bethlen.

Inițiativele lui economice nu derivă deci din considerente teoretice, iar toate măsurile au fost luate pornind de la necesitatea de a transpune în viață marile lui visuri politice și erau menite să asigure tocmai premisele materiale pentru realizarea acestora. Dacă în ansamblul de decizii transpar uneori anumite caracteristici ce le-ar putea apropia de doctrina mercantilistă nu înseamnă că Bethlen încearcă să impună cu bună știință în practică noile teze teoretice, ci doar că procesul concret de creare a bazei puterii de stat absolutiste

a determinat acea orientare economică pe care în țările situate în avangarda transformărilor de tip capitalist am văzut-o începând să cucerească teren sub o formă deja teoretică. Trăsăturile excepționale ale personalității lui Bethlen sînt ilustrate și prin corelațiile intime pe care le-a depistat în mecanismul practic al vieții economice, corelații pe care știința europeană abia începuse să le generalizeze teoretic.

Principele a demonstrat un deosebit *talent organizatoric*, pus în evidență și de măsurile luate la începutul domniei pentru a reface viața economică a Transilvaniei în care domnea un haos desăvîrșit. A înregistrat sursele de venituri ale țării și a impus încasarea regulată a impozitelor, o mai judicioasă utilizare a veniturilor provenite din vămi și din trigesimă, a dispus de asemenea să fie recuperate bunurile fiscale irosite anterior, sporirea încasărilor statului de pe urma mineritului și dezvoltarea producției de mărfuri pe domeniile princiare.

Avea o fire deosebit de iscoditoare. Voia să știe multe și considera că experiența personală are un rol important. În septembrie 1620, aflîndu-se la Kremnica vizitează monetăria și coboară în galerii. Aici constată că mineritul e mult mai dezvoltat decît în Transilvania și hotărăște imediat ca orașele miniere să trimită cel puțin 100 de specialiști în Ardeal.

Studiind politica lui fiscală, istoricii au sesizat multe contradicții. Se întîmpla ca uneori să recurgă la devalorizarea monedei, modificîndu-i ba greutatea, ba finețea (deci conținutul în argint). Este adevărat că nici măcar în această perioadă, adică la începutul deceniului al treilea, nu a permis ca devalorizarea să afecteze florinul de aur și monezile de argint cu o valoare mai ridicată. Inflația a fost cauzată în Transilvania, ca de altfel în întregă Europă Centrală, de cheltuielile militare. Bethlen a reușit însă în decurs de cîțiva ani să o controleze și putem afirma că în 1626 starea fiscalității în principat era deja reglementată.

Ca o particularitate interesantă a politicii sale financiare amintim că el e primul din această zonă a Europei care sugerează ca statele învecinate să bată monedă și să-i garanteze stabilitatea în comun.

În domeniul politicii economice se străduiește să stabilească relații bune cu străinătatea. Acorda o deosebită importanță stimulării schimbului de mărfuri cu țările vecine și securității comerțului. La 5 mai 1619 încheie un acord cu voievodul Țării Românești; capitolul al 8-lea stipulează ca „neguțătorilor și mărfurilor din cîteșidouă țările să li se chezășuiască libera trecere și negoț nestîjnenit“.

Al doilea mare test la care a fost supusă capacitatea sa de organizare l-a constituit redresarea armatei. În 1616 era deja în măsură să scrie că „niciodată nu aș fi crezut, văzînd starea în care ne-am aflat, că oștile noastre să mai poată fi puse pe picioare atît de bine“. A intuit că singura posibilitate de a-și realiza planurile era să formeze o armată de mercenari independentă de Stările transilvane. Iar pentru aceasta avea nevoie de bani. De mulți bani. Iată deci legătura organică dintre politica sa economică și reorganizarea armatei. Să nu uităm că armata însemna o bună piață de desfacere pentru industria manufacturieră intrată într-o conjunctură favorabilă.

Individualitatea unui domnitor din zona bazinului Dunării de la începutul secolului al XVII-lea era apreciată în funcție de felul cum și-a organizat și condus armata, de comportarea sa pe cîmpul de bătălie. Cercetătorii competenți ai istoriei militare au stabilit că Gabriel Bethlen a fost un oștean remarcabil. Invincibilitatea armatelor sale i-a asigurat un renume deosebit pe tot cuprinsul Europei.

Nu avea o fire belicoasă, în sensul în care Carol al XII-lea al Suediei, bunăoară, nu scăpa nici un prilej de a se război. Și Bethlen a fost angrenat în destule conflicte armate, însă finalmente numai fiindcă a fost

mereu silit să le poarte, iar optica și modul de viață cazone nu au dobândit niciodată o importanță în sine pentru el. Nu iubea lupta de dragul luptei însă nu s-a dat îndărăt de la ea, ori de câte ori, în interesul său sau al țării, nu putea proceda altfel. I-a și mulțumit lui Dumnezeu că „l-a blagoslovit cu pricepere și bărbăție”. Victoriile însemnau pentru el ocazii favorabile de a asigura pentru un răstimp mai lung sau mai scurt pacea și de a-și concentra forțele în vederea rezolvării problemelor economice și culturale puse de reconstrucția țării.

În anii de pace s-a îngrijit foarte mult de armată. Le-a și lăsat prin testament urmașilor să nu neglijeze apărarea țării. „Pentru război e nevoie de bani, hârnicie și arme; e cu trebuință a se rostui toate acestea din vreme”. Scrisorile lasă să transpară preocuparea lui constantă pentru felul cum trebuie purtat războiul. A atras întotdeauna atenția oamenilor săi să pregătească cu grijă orice înclăștare armată și să aleagă cu înțelepciune momentul și locul de desfășurare a bătăliei, deoarece inamicul, de regulă superior numeric, poate fi învins numai de cel care îl întrece în istețime. Iată ce-i scrie lui Rákóczi György la 5 decembrie 1619: „Din mai multe pricini oșteanul mintos ocolește lupta câtă vreme mai are de ales pînă cînd izbutește să găsească o pricină anume pentru a o da; la început se folosește de feliurite statagema ce nu țin de miezul lucrurilor și îndeobște așteaptă cu lupta pînă în ultima clipă cînd nu mai are de ales”. Însă și atunci trebuie să urmărească cu cît mai multă circumspecție divizarea forțelor inamicului, obosirea acestuia și nicidecum să nu se angreneze într-o luptă decisivă fără o temeinică pregătire prealabilă. Și lui Rákóczi îi recomandă „să-l vlăguiască neostoit pe vrăjmaș zi și noapte prin hărțuieli, să-i împuțineze puterile și, dacă e cu putință, noaptea să-l iureșească în tabere”. Dacă nu are altă soluție, să dea foc satului în care sînt încartiruiți sol-

dații inamicului, căci într-o atare situație trebuie asumate și consecințele unor asemenea cruzimi. Afirmă cu consecvență că printr-o tactică inteligentă și bine aleasă poate fi contracarată superioritatea numerică a adversarului. La 15 aprilie 1620 îi scrie lui Thurzó Imre de la Cașovia: „Cu o duzină de mii de maghiari să știi că pot înfometă 40 de mii de nemți, fiindcă nu-i las să facă un pas în afara taberei; zi și noapte îi țin treji prin hărțuieli necurmăte, îi vlăguiesc și-i fac una cu pământul“.

Trecându-și în revistă succesele militare, îi avertizează pe cei ce îi vor călca pe urme să preia strategia lui. Niciodată să nu-și supraaprecieze forțele, dar din atîta cît au să stoarcă maximul. Să nu cedeze setei deșerte de glorie și de aventuri militare. Evaluînd cu realism balanța de forțe, își sfătuieste urmașii să evite conflictul deschis cu imperialii, „să nu îngăduie ca dușmanul să intre în țară, ci să îi iasă în întîmpinare și să-l oprească dincolo de fruntarii sau la marginea lor“.

Reflecțiile lui pe marginea unor chestiuni de ordin militar debușează de regulă într-o nostalgică dorință de pace. A iubit-o mult, din moment ce urmașilor le urează „să nu-i ajungă nevoia de a se război“.

7

În ansamblul activității de reconstrucție a principatului politica lui Gabriel Bethlen vizînd cultura ocupă un loc de seamă atît prin intențiile ce au animat-o, cît și prin realizările obținute. Mult timp înainte de urcarea sa pe tron în Transilvania nu a existat nici un fel de politică culturală. Momentul cînd Ștefan Báthori fondează o universitate reprezintă ultima tentativă a unui domnitor de a se implica în domeniul

culturii în limitele posibilităților oferite de puterea supremă și de a contribui la formarea unei generații intruite de intelectuali. Din considerente izvorâte din practică, Bethlen ajunge să își dea seama că acel „know-how“ al inteligenței trebuie valorificat în viața publică urmînd exemplele întîlnite pretutindeni în Europa. Și din aceeași dorință de sincronizare pune bazele instituționale ale acestei politici.

Tot ceea ce a făcut în interesul culturii nu reprezintă simple gesturi de bunăvoință ale unui suveran sau o sumă de dispoziții princiare independente una de cealaltă, ci rezultatul unei munci constructive conștiente de îndrumare și organizare. Contemporanul său Redmeczi T. János, autorul lucrării intitulată *A felséges Bethlen Gábornak ötvendbéli Isten anyaszentgyházával cselekedett jótéteményéről* [Despre binefacerile cele de cinci ori săvîrșite în folosul sfintei biserici de Măria Sa Gabriel Bethlen], îl elogiază pe principe pentru serviciile aduse cultului reformat și atribuie un veritabil caracter *sistematic* activității de sprijinire a culturii desfășurate de principe. Vede o adevărată benefacțiune în caracteristica lui Bethlen de a echivala exercitarea puterii supreme cu o acțiune consacrată binelui obștesc. Prin forța sa morală și fizică a atras de partea sa și norocul iar în strădanurile sale „nu a îngăduit de fel ca pînă în clipa de azi învățații să se rupă din tabăra sa“. Nu-i putea vedea pe oameni „viețuind într-o stare de îndobitocire“ și a ordonat să li se dea învățători. Pe tinerii receptivi la știință „cu multă și vrednică de cinste cheltuială“ i-a trimis să studieze la academii străine, apoi „a ctitorit mîndra școală de la Alba Iulia“. O mare calitate a lui Bethlen a constituit-o amploarea perspectivei istorice a hotărîrilor sale. „Căci Măria Ta se îngrijește“, citim în lucrarea lui Redmeczi, apărută în 1622, „ca oamenii s-o ducă bine nu numai atîta vreme cît Înălțimea Ta te afli încă în viață, ci te străduiești ca și după săvîrșirea-ți de pe acest pămînt

ei să se poată bucura de binefacerea ce le-ai înfăptuit.“ Printre faptele ce țin de „frumoasa și cinstita fală a principelui“ se numără și hotărîrea de „a se face o translatio a Bibliei întru propășirea suflatească a poporului român cu ajutorul unor învățați, astfel încît s-o priceapă și acest norod pre graiul său“; mai apoi, cu ocazia dietei de la Oradea, a dispus hirotonisirea a șaptezeci de preoți români.

Amploarea politicii culturale a principelui, elaborată conștient și aplicată sistematic în timp, la fel ca și întreaga sa concepție asupra guvernării țării, nu a depășit limitele social-istorice ale feudalismului. Cel mult în unele din tendințele subiacente ale deciziilor sale transpune fulgurant cîte o intenție ce transgresează mentalitatea veacului de mijloc. În opinia lui, formarea unei intelectualități care să facă față cerințelor epocii era posibilă numai dacă acest grup social va fi asimilat nobilimii. Preoții și predicatorii ridicați la rang nobiliar (dintre ei făcînd parte și învățătorii și profesorii, în calitate de funcționari eclesiastici) acced pe trepte mai înalte ale ierarhiei feudale mulțumită activităților lor de *intelectuali*. Această dispoziție a lui Bethlen va constitui tradiția pe care își bazează planurile sale de organizare a culturii Apáczai Csere János atunci cînd își începe lupta pentru validarea unui nou principiu de drept conform căruia orice *activitate* intelectuală (deopotrivă bisericească și laică), precum și orice intelectual ca *persoană* și familia lui ar trebui să beneficieze, prin lege, de un statut cu nimic deosebit de cel al nobililor.

Gabriel Bethlen și Apáczai Csere János sînt legați și printr-o atitudine profund critică față de stările de lucruri din vremea lor. Amîndoi sînt caracterizați nu de suficiență, mulțumire de sine, ci de o nemulțumire creatoare, de o luciditate implacabilă în dorința de a spune lucrurilor pe nume, de a demasca orice slăbiciune. Acești doi bărbați ce au disprețuit linguşelile

nu s-au folosit nici ei de efectul aromitor al vorbelor frumoase menite doar să încinte poporul. Profesorul de dans, spaniolul Don Diego de Estrada, a consemnat scena în care, la curtea de la Alba Iulia, prezentându-se un program de dansuri regizat de el, aceasta l-a încântat în așa măsură pe domnitor încît i-a declarat la sfîrșit, „întorcîndu-se spre lamura seniorilor: «Să recunoaștem că sîntem barbari.»“ S-ar prea putea ca ibericul deloc imun la fanfaronadă să fi desprins din aceste cuvinte doar lauda la adresa măiestriei sale, dar pentru noi răsună în ele și glasul unei autoevaluări îndurerate, aceeași care însuflețește și discursul de recepție rostit de Apáczai în auditoriul colegiului de la Alba Iulia cu prilejul alegerii sale în funcția de rector, discurs prin care vituperează „neștiința și nepăsarea noastră vrednice de toată rușinea“.

Politicianul Bethlen, care s-a arătat gata să joace un rol de frunte în viața publică, a fost caracterizat și de o rară finețe analitică în sesizarea tuturor aspectelor semnificative ale vieții. Luciditatea critică a fost o constantă a existenței sale. Astfel îi judeca și pe prieteni, și pe dușmani. La toate acestea se adaugă o capacitate specială de a intui corect situația. Din cînd în cînd își delimita cu precizie posibilitățile de acțiune personale sau determinate de dinamica politico-socială și în toate cazurile a reușit să folosească timpul la maximum. Riscuri însă și-a asumat numai în măsura în care nu periclita astfel scopul final — independența de stat — pentru atingerea căruia a știut să îmbine cu o inventivitate inegalabilă interesele personale și cele publice. S-a afirmat și s-a realizat pe sine și ambițiile sale în armonie continuă cu programul său politic de conducător de stat.

Țara oropsită al cărei domnitor acceptă să fie „se afla în necumpănirea și zăpăceala cea mai turburată“. Și-a asumat epoca, așa cum era ea, cu toate nimiciriile ei. Nu a confundat realitatea cu visul, însă în lupta

pentru putere și în exercitarea atribuțiilor sale de suveran a acționat de așa manieră încît realul să se apropie de vis. În politică e un „anticalofil” consecvent; își dă seama cu limpezime că aceasta se face nu frumos, ci eficient. Și chiar dacă din practica de zi cu zi a puterii elimină categoria frumosului, dovedește de nenumărate ori că dispune de simț estetic și știe aprecia frumosul, dar numai acolo unde îi e locul: pe tărîmul *artelor*. Iubirea și respectul pentru frumos sînt atestate de edificiile ridicate în epoca lui, de ambianța creată la reședința lui princiară, de sprijinul de care s-au bucurat artiștii, pe care i-a iubit toată viața, invitîndu-i pe cei mai de seamă dintre ei la curte. Asculta cu plăcere muzică și se desfăta cu spectacole de balet.

Un amănunt elocvent e atracția resimțită de un mare număr de artiști maghiari — scriitori, poeți, pictori, sculptori — de a descoperi pînă și în ziua de azi în acest politician „anticalofil” o existență umană exemplară, grandoarea stimulatîvă demne de a fi eternizate prin opere de artă.

Chiar el s-a gîndit la viitor prin prisma interdependențelor ce definesc condiția umană și a dorit ca posteritatea să-i păstreze o amintire frumoasă. „Nu încetați a avea o bună amintire despre mine” — îndeamnă în finalul testamentului său.

Acestei chemări am încercat și noi să-i răspundem prin rîndurile de față.

CUPRINS

Permanență și devenire.....	5
Amintiri boltind peste veacuri.....	15
Francisc Rákóczi al II-lea, scriitorul	46
Cîteva izvoare ale concepțiilor economice din Transilvania secolului al XVIII-lea.....	65
Cîteva particularități ale receptării iluminismului în cultura maghiară din Transilvania.....	97
Destinul învățătorului în Transilvania înaintea anului 1848	125
Conscripția școlilor ortodoxe și a învățătorilor din comitatul Arad în 1779.....	176
Școala agricolă din Sînnicolaul Mare și Tessedik Sámuel	189
Lupta studenților secui cu puterea habsburgică pentru dreptul la învățătură.....	218
Göttingen, Gauss și Transilvania.....	247
Prima revistă maghiară din Transilvania.....	272
Bölöni Farkas Sándor	294
Idci și fapte transilvane din primăvara anului 1848	356
Personalitatea lui Gabriel Bethlen.....	392

Lector : PAUL DRUMARU
Tehnoredactor : WALTER WEIDLE

*Coli editoriale 22,739. Coli tipo 27,25.
Bun de tipar 8.10.1984. Apărut 1984. Format 16/50 × 80.*

Tiparul executat sub comanda nr. 1262 la Întreprinderea
poligrafică „13 Decembrie 1918”, str. Grigore Alexandrescu
nr. 89—97, București, Republica Socialistă România

